

Central Library (UWED)

00048902

ЎТКАН КУНЛАР

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЎТКАН КУНЛАР

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Азиз дўстлар!

XX аср ўргаларидан бошлаб мумтоз адабий меросимиз, ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг сара дурдоналари илк мартаба нашриётимиз томонидан чоп этилиб, китобсеварларга армуғон этилган эди. 2016 йилдан кўп сонли китобхонлар талаб ва истакларини ҳисобга олган ҳолда, нашриётимиз хазинасидаги халқимиз маънавий мулкининг ажралмас қисмига айланган ушбу дурдоналарни янги кўринишда – замонавий дизайн ва матбаачиликнинг сўнгги ютуқлари асосида нашр этишга киришдик. Ўйлаймизки, ушбу тухфамиз сизларга манзур бўлади.

ISBN 978-9943-03-710-6

9 789943 037106

only to say that the man in the picture is the same man who was
with the woman?

к 5

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ЎТКАН КУНЛАР

Роман

AXBOROT RESURS MARKAZI
Jahon iqtisodiyoti va
diplomatiya universiteti
Inv. № 4496 08-1

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

48902
48903

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(5Ў) 6
Қ 53

Қодирий, Абдулла

Ўткан кунлар: / А.Қодирий. – Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. 492 б.

Абдулла Қодирийнинг айтишича: «Бу китобни бир марта эмас, беш марта ўқиш керак. Шунда сиз турмушни, тарихни, сиёсатни, одобни ва тилни ўрганасиз». Хурматли ўқувчи, мана, қўлингизга яна «Ўткан кунлар» асарини олдингиз бу сафар ҳам ушбу китобни бир олам таассурот билан ўқиб чиқишингизга аминмиз.

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(5Ў) 6

© Гафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2016

ISBN 978-9943-03-710-6

Ўзгучидан

Модомики, биз янги даврга оёқ кўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликларда ҳам янгаришга¹, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан танишдиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Ўзмокқа ниятланганим ушбу – «Ўткан кунлар», янги замон рўмончилиғи билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги – ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомулга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган кусур ва хатолардан чўчиб турмадим.

Мозийга² қайтиб иш кўриш хайрлик, дейдилар. Шунга кўра мавзуни мозийдан, яқин ўткан кунлардан, тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги «хон замонлари»дан белгуладим.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой)

¹ Я н г а р м о қ – янгиланмок.

² М о з и й – ўтмиш, ўтган замон.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1. ОТАБЕК ЮСУФБЕК ҲОЖИ ЎҒЛИ

1264-ҳижрий, далв¹ ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири, куёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир...

Дарбозаси шарқи-жанубийга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар, саройдаги бир-икки хужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш кучларидан бўшаб хужраларига қайтқанлар, кўб хужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қарағанда сарой жонлиқ: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хахолаб қулишишлари саройни, кўкка кўтаргудек.

Саройнинг тўрида бошқаларга қарағанда кўркамрак бир хужра, анови хужраларга кийгиз тўшалгани ҳолда бу хужрада кип-қизил гилам, утталарда² бўз кўрпалар кўрилган бўлса, мунда ипак ва адрас кўрпалар, наригиларда қора чароғ сасиғанда, бу хужрада шамъ ёнадир, ўзга хужраларда енгил табиатлик, серчақчак кишилар бўлганида бу хужранинг эгаси бошқача яратилишда.

Оғир табиъатлик, улуғ гавдалик, кўркам ва оқ юзлик, келишкан, қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит. Бас, бу хужра

¹ Далв – 22-январдан 22-февралгача бўлган ой номи.

² Утта – уерда.

бино ва жиҳоз ёғидан, ҳам эга жиҳатидан диққатни ўзига жалб этарлик эди. Қандоғдир бир хаёл ичида ўлтурғучи бу йигит Тошканднинг машҳур аъёнларидан бўлган Юсуфбек хожининг ўғли – Отабек.

Сарой дарбозасидан икки киши келиб киргач, улардан бирави дарбоза ёнидаги кимдандир сўради:

– Отабек шу саройга тушканми?

Бизга таниш хужра кўрсатилиши билан улар шу томонга қараб юрдилар. Бу икки кишининг биттаси гавдага кичик, юзга тўла, озрокқина соқол-муртлик, йигирма беш ёшлар чамалиқ бир йигит бўлиб, Марғилоннинг бойларидан Зиё шоҳичи деганнинг Раҳмат отлиқ ўғлидир, иккинчиси: узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўтгуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина давлатманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги билан бўлмай, «Ҳомид хотинбоз» деб шуҳратланган, кишилар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган лақабни кўшиб айтмасалар, ёлғиз «Ҳомидбой» дейиш ила уни танита олмайдилар. Ҳомиднинг Отабек билан танишлиғи бўлмаса ҳам Раҳматка яқин қариндош – Зиё шоҳичининг қайниси, Раҳматнинг тоғаси.

Улар хужрага келиб кирдилар. Отабек келгучиларни улуғлаб қаршилади.

– Бизни кечирасиз, бек ака, – деб Раҳмат узр айтди, – вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимлиқ бир вазиятда:

– Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонтирдигизлар, – деди, – шаҳрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди.

Шу орада хужрага бир чол кириб ул ҳам мехмонлар билан сўрашиб чикди. Бу чол Ҳасанали отлик бўлиб, олтмиш ёшлар чамасида, чўзиқ юзлик, дўнггирок пешоналик, сариққа мойил, тўгарак кора кўзлик, оппок узун соқолик эди. Соқолининг оклиғига қарамасдан унинг қаддида кексалик аломатлари сезилмас ва тусида ҳам унча ўзгариш йўқ эди.

Отабек мехмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

– Тузукмисиз, ота?

– Худога шукур, – деди Ҳасанали, – бояғидан бироз энгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

– Баъзи юмушлар буюрсам...

– Буюрингиз, ўғлим.

– Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.

– Хўб, бегим.

Ҳасанали чикди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашқандан кейин сўради:

– Бу киши кимингиз бўладир, бек ака?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб, сўнгра жавоб берди:

– Кулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

– Кулингиз?

– Шундоғ.

Ҳасаналини болалиқ вақтида Эрондан киши ўғирлаб келгучи бир туркман кўлидан Отабекнинг бобоси ўн беш тилло баробарига сотиб олган эди. Ҳасаналининг Отабеклар оиласида кулликда бўлганига элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан. Хўжаси Юсуфбек хожига,

айникса, хўжазодаси Отабекка итоат ва ихлоси том¹ бўлиб, бунинг эвазига улардан ҳам ишонч ва хурмат кўрар эди. Ҳасанали ўтгуз ёшлиқ вақтида сотиб олган бир чўрига уйлантирилган бўлса ҳам, аммо ўғил-қизлари бўлмаган, бўлсалар ҳам ёшлиқда ўлиб кетканлар. Шунинг учун бўлса керак, Отабекка ихлос қўйиб, унга ўз боласи каби қарар: «Ўлганимдан кейин руҳимга бир калима Куръон ўкуса, бир вақтлар Ҳасанали ота ҳам бор эди деб ёдласа, менга шуниси кифоя» деб қарор берган ва ҳозирдан бошлаб Отабекка бу тўғрида сипоришлар² бериб, ундан самимий ваъдалар олиб юрғучи оқ кўнгил бир кул эди.

Ҳасанали устида бўлган ҳалиги гапдан кейин Раҳмат сўради:

– Тошканддан нималар келтирдингиз, бек ака?

– Арзимаган нарсалар: газмол, қалапой афзали ва бироз қозон.

– Марғилонда газмол билан қалапой афзалининг бозори чаққон, – деди Ҳомид.

Отабек микрози билан шамъ сўхтасини кесиб тузатди. Орада ётсирашка ўхшаш бир ҳол бор, нима учундир бир сўзлаб икки тўхтар эдилар. Бу ўнғайсиз ҳолатдан чиқиш ва сўзга улаб юбориш учун Раҳмат тиришкандек кўринар эди.

– Марғилонни қандай топдингиз, бекака, хушландингизми, ё?..

Бу саволнинг жавобига Отабек иккилангандек ва ўнғайсизлангандек бўлди.

– Нима десам экан... Марғилонни ҳар ҳолда... хуш кўрдим, Марғилон Туркистонимизнинг тўқуғучилик хунарида биринчи шахридир.

¹ Т о м – тўла, тўлиқ.

² С и п о р и ш л а р – топшириқлар, юмушлар.

Иккиланиб берилган бу жавобдан Ҳомид билан Раҳмат бир-бирларига қарашиб олдилар. Отабек бу ҳолатни сизди ва ўзининг сўзини кулгуликка олиб изох берди:

– Келган кунимдан Марғилонингизни хушламай бошлаган эдим. Чунки танишларим йўқ, мусофирчилик билиниб қолаётган эди. Энди бу соатдан бошлаб Марғилондан розиман, негаки, йўқлаб келгучи сизнинг каби қадрдонлар ҳам бўлур экан.

– Кечирингиз, бек ака, – деди Раҳмат, – мен сизнинг Марғилон келганингизни бу кун отамдан эшитдим. Йўкса, албатта сизни зериктирмас эдим.

– Аниқми?

– Тўғри гап, – деди Раҳмат, – отам Тошканд борганларида тўп-тўғри сизнинг эшикингизга тушсинларда, сиз саройга тушинг. Бу тараф билан сиздан ўпкани биз қилсақ арзийдир.

– Ҳаққингиз бор, – деди Отабек, – аммо биринчидан, сизнинг хавлингизни сўроғлаб топиш менга қийинроқ кўринди, ундан сўнг молимизни ортган туякашлар шу саройга тайинланган эдилар.

– Ҳар ҳолда бу узр эмас.

Ҳасанали дастурхон ёзиб қумғон киргизди. Одатий тақаллуфлар билан дастурхон ва чойга қаралди. Ҳомид нонни шиннига булғар экан сўради:

– Ёшингиз нечада, бек?

Отабекнинг лаби қимирламасдан чой куйиб ўтирган Ҳасанали жавоб берди:

– Бекка худо умр берса, бу йил ҳамдуна бўлса тўппа-тўғри йигирма тўрт ёшга қадам кўядилар.

– Йигирма тўрт ёшга кирдимми, ота? – деди бек. – Чиндан ҳам неча ёшга кирганимни ўзим билмайман.

– Йигирма тўрт ёшга кирдингиз, бек.

Ҳомид тагин сўради.

– Уйланганмисиз?

– Йўк.

Ҳасанали Отабекнинг ёлғиз «йўк» билан тўхташига қаноатланмади ва бу тўғрида ўз томонидан изоҳлар беришни лозим кўрди:

– Бек учун бир неча жойларга киз айтдирмак иста-
лингган бўлса ҳам, – деди, – аввал тақдир битмаганлик,
ундан кейин бекнинг уйланишка бўлган қаршиликла-
ридан бу кунгача тўй қилолмай келамиз. Улуғ хўжамиз-
нинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач бекни уй-
ландиришдир.

– Манимча, уйланишдек нозик бир иш дунёда
йўқдир, – деди Раҳмат ва Отабекка юз ўгирди. – Уйлан-
гач, хотининг табъингга мувофиқ келса бу жуда яхши;
йўкса, мунчалик оғир гап дунёда бўлмас.

Отабек Раҳматнинг бу сўзини самимият билан
қаршилади.

– Сўзингизнинг тўғрилигида шубҳа йўк, – деди, –
аммо шуни ҳам қўшмоқ керакки, оладирғон хотинингиз
сизга мувофиқ бўлиши баробарида эр ҳам хотинга
мувофиқуттабъ¹ бўлсин.

– Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликни унча
кераги йўк, – деди Ҳомид эътирозланиб, – хотинларга
«эр» деган исмнинг ўзи кифоя... аммо жиян айткандек,
хотин деган эрга мувофиқ бўлса бас.

Раҳмат кулиб Отабекка қаради. Отабек ҳам
истехзолик табассум ораси Ҳомидга кўз кирини
ташлади.

– Уйланишдаги ихтиёримиз, – деди Раҳмат, – ота-
оналаримизда бўлганликдан, оладирған келинлари
ўғиллариға ёқса эмас, балки унинг ота-оналари
ўзларига ёқса бас. Бу тўғрида уйлангучи йигит билан эр

¹ М у в о ф и к у т т а б ъ – таъбга мос, муносиб.

қилғучи кизнинг лом-мим дейишка ҳақ ва ихтиёрлари бўлмай, бу одатимиз маъкул ва машруъ ишлардан эмасдир. Масалан, мен ота-онамнинг ёқдиришлари билан уйландим... аммо хотиним ота-онамга мувофиқ бўлса ҳам менга мувофиқ эмас, сиз айтгандек, эҳтимол мен ҳам хотинимга мувофиқ эмасдирман... Сўзингиз жуда тўғри, бек ака.

Отабек Раҳматнинг сўзини ихлос билан эшитди ва «сен нима дейсан?» дегандек қилиб Ҳомидга қаради.

– Жиян, – деди Ҳомид Раҳматка қараб, – бошлаб уйланишинг албатта ота-онанг учун бўлиб, улардан ранжиб юришингни ўрни йўқ. Хотининг кўнглинга мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил. Буниси ҳам келишмаса учунчисини ол. Хотиним мувофиқ эмас деб зорланиб, ҳасратланиб юриш эр кишининг иши эмас.

Раҳмат Отабекка кулимсираб қаради-да, тоғасига жавоб берди.

– Хотин кўпайтириб, улар орасида азобланишининг нима ҳикмати бўлсин? – деди. – Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак, манимча, энг маъкул иш. Масалан, икки хотинлиқнинг биттаси сизми? Уйингизда ҳар куни жанжал, бир дақиқа тинчлигингиз йўқ.

– Сенингдек йигитлар учун албатта битта хотин ҳам ортикчалиқ қиладир, – деб кулди Ҳомид. – Кўб хотин орасида азобланиш ўзи нима деган сўз? Қамчингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб тириклик қиласан. Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас.

– Сизга тараф йўқ, тоға.

Ҳомид мағрур бир тусда Отабекка қаради. Отабек унинг сўзидан кулимсираган эди.

Ҳасанали паловға урнаш учун ташқарига чиқди. Отабек меҳмонларга чой қуйиб узатди. Ҳомиднинг ҳалиги сўздан кейин орадаги баҳс кесилган эди. Учовлари ҳам бир нарсанинг хаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб Раҳмат тоғасидан сўради:

– Мирзакарим ака қизини эрга бердимиз, эшитдингизми?

Бусаволдан нима учундир Ҳомиднинг чехраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

– Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмас учун Отабекни ҳам ораға олди:

– Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, – деди, – шундоғ кўхликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман.

Ҳомид бир турлик вазиятда ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этти:

– Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиғ бир савдогар киши бор, бу шунинг кизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз, у бир неча вақт Тошкандда кутидорлик қилиб турган экан?

– Йўқ... Танайман.

Ҳомиднинг юзидаги бояғи ҳолат яна ҳам кучланиб гўё тоқатсизлангандек кўринар эди, Раҳмат давом этти:

– Унинг ҳавлиси пояфзал растасининг бурчагидаги иморатдир. Ўзи давлатманд бир киши; Тошканд ашрофларининг¹ кўблари билан алоқадор бўлганликдан балки отангиз билан таниш чиқар.

– Эҳтимол, – деди Отабек ва нима учундир ғайри-ихтиёрий бир тебранди. Унинг юзида бир

1 А ш р о ф – эътиборли кишилар, улуғлар.

Ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми ёки тасодифийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта мумкин эмас. Яна бир неча вақт жим қолдилар.

– Энди бизникига қачон меҳмон бўласиз, бек ака?

Раҳматнинг бу сўзи билан Отабек хаёлидан бош кўтарди:

– Худо хоҳлаган вақтда бўлармиз...

– Йўқ, бек ака, – деди Раҳмат, – сиз аниқлаб бир кунни тайин қилингиз, биз бу ерга сизни таклиф қилғали келганмиз.

– Овора бўлмоқнинг нима зарурати бор?

– Бунда овора бўлиш деган нарса йўқ. Иложи бўлса сизни бу саройдан ҳавлига кўчирамиз. Ҳозирга бир кунни тайин қилиб бизга меҳмон бўлинг-чи... Отам сизнинг билан ўлтуришиб Тошканд аҳволотини сўзлашмакка муштокдирлар.

– Бу саройдан сизларникига кўчишим оғир, – деди Отабек, – аммо отангизнинг зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман.

– Соғ бўлинг, бек ака, борадирған кунингизни тайин қила оласизми?

– Маълумингиз, кечалари бўш бўламан, шунинг билан бирга отангиз қайси вақтни ихтиёр қилсалар ижобат этишдан ўзга чорам бўлмас.

– Саломат бўлингиз, – деди Раҳмат, – шуни ҳам сиздан сўрайин: ўлтуришқа бегона кишилар ҳам айтилса мумкинми, озор чекмасмисиз? Чақирилганда ҳам ўзимизга яқин ва аҳд кишилар бўлур, масалан, Мирзакарим қутидор каби.

Бу вақт Отабекнинг тусига ҳам ҳалигидек ўзгариш чикди эрса-да, лекин сездирмасликка тиришиб жавоб берди:

– Маним учун фарқсиз.

Ошдан сўнг меҳмонлар билан хайрлашиб чикдилар.

2. ХОН ҚИЗИҒА ЛОЙИҚ БИР ЙИГИТ

Отабек ўзи билан кўришган мундаки икки ёт кишини танимаганликдан бир-икки қайта уларни кўз остидан кечирди. Буни пайқаган Зиё шоҳичи Отабекка танитди:

– Амакиларингизни сиз танимағандирсиз албатта, – деди. – Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим кутидор. Бу зот Андижон савдоғарларидан Акрам ҳожи.

Мирзакарим исмлиқ қирқ беш-элли ёшлар чамасида қора кош, қора кўз, кўркам юз, яхшигина кийинган бир киши бўлиб, Акрам ҳожи элли беш ёшлар орасидаги бир кекса эди.

Отабек қайтадан Мирзакарим кутидорни кўздан кечирди.

– Ота кадрдонлари билан танишдирғанингиз учун раҳмат, амак, – деди ва Акрам ҳожи билан Мирзакарим акага тавозуъланди. – Отам сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга амонат топширған эдилар.

– Раҳмат, соғ бўлсинлар.

Мажлис Зиё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиғи учун йиғилған, юқорида исмлари ўткан зотлардан бошқа Ҳомид, Раҳмат ҳам Ҳасанали бор эдилар. Танишдиришдан сўнг Отабек билан кутидорнинг кўзлари бир-бирларига тез-тез учраша бошладилар. Кутидор ниманидир Отабекдан сўрамоққа оғзини жўплаб турса ҳам Акрам ҳожи

билан Зиё шоҳичининг алланарса тўғрисидаги гаплари кети узилмай давом этар эди. Уларнинг кўзи учунчи тўкнашишида кутидор кулимсираб кўйиб сўради:

– Мени эслай оласизми, бек?

Отабек диққат ва эътибор билан кутидорни кузатиб жавоб берди:

– Йўқ, амак.

– Неча ёшга бордингиз?

– Йигирма тўрт ёшга...

Кутидор ўзича нима тўғрисидадир ҳисоб юритди-да:

– Воқеан сиз мени эслай олмасиз, – деди. – Мен Тошкандда кутидорлик қилган вақтимда сиз тахминан беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда кечагина турғандек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгандекман... Аммо, ҳақиқатда, орадан ўн беш-йигирма йил ўтиб, сиз ҳам катта йигит бўлгансиз, умр – отилган ўқ эмиш.

– Сиз бизнинг ҳавлида бўлганмисиз?

– Кўб марталаб меҳмон бўлдим, – деди кутидор, – ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар.

Бу иккисининг сўзларига кулоқ солиб четда ўлтурган Ҳасанали ҳам гапга аралашди:

– Амакингиз бизнинг ҳавлига келиб турадиган вақтларида сиз ёш бола эдингиз, бек, – деди. – Амакингиз сизни саройларга ҳам олиб тушар эдилар.

Отабек уялув аралаш кулимсираб кутидорга қаради:

– Таассуфки, эслай олмайман, – деди. Кутидор тагин нимадир айтмоқчи бўлган эди, Акрам ҳожи унга йўл бермади.

– Ҳожи акамиз бу кунда қандай иш билан машғуллар?

Отабек:

– Тошканд беги ёнида мушовир¹ сифати билан турадилар.

¹Мушовир – маслаҳатчи.

– Азизбек бу кунда ҳам Тошкандга ҳокимдир?

– Шундоғ.

– Сотки бек кетсин, Азиз бачча денг, – деди Ҳомид ва Акрам ҳожига қараб кулди. – Яқиндагина Мусулмон чўлокнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди, – деди, улуғ бир нарса кашф этгандек мағрур, мажлиска қараб чикди. Ҳомиднинг заруратсиз айб текшириши мажлиска ётроқ туйилган бўлса керак бир-бирларига қарашиб олдилар. Бу ўринсиз текшириш мажлисни бироз сукутга юборди-да, сўнгра Акрам ҳожи саволида давом этти:

– Ҳокимингиз жуда золим эмиш, бу тўғри сўзми?

– Тўғри сўз, – деди бек. – Азизбек зулмидан аҳоли жуда тўйган.

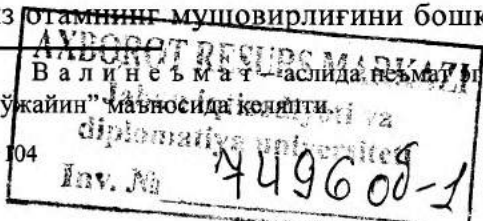
Отабекнинг бу жавобидан ёлғиз Акрам ҳожигина эмас балки, мажлиснинг бошқа аъзолари ҳам ажабландилар.

Отасининг валинеъмати¹ бўлган бир бекнинг зулмини иқрор этиш ҳақиқатан ҳам таажжубка лойиқ эди. Азизбекнинг Туркистон хонлигининг энг золим ва мустабид саналган бекларининг бири ва унинг ўз қарамоғида бўлган Тошканд аҳолисига қилган зулмлари Фарғонага дoston, аммо Акрам ҳожининг бу саволи Азизбекнинг энг яқини бўлган бир кишининг ўғлини синаб кўришлик учун эди. Бу синаш натижаси Акрам ҳожининг таажжубини орттирди ва бунинг сиррини билишга қизиқсинди:

– Отангиз Азизбекнинг мушовири экан, – деди Акрам ҳожи, – нима учун уни бироз бўлса ҳам йўлга солмайдир?

– Кечирингиз, амак, – деб Отабек кулимсиради, – сиз отамнинг мушовирлигини бошқачароқ онглаган-

В а л и н е ъ м а т а с л и д а н е ъ м а т а с и, б о қ у в ч и, б у е р д а
"Хўжайин" маъносида қолади.

ға ўшадингиз... Бизнинг бекларга ҳукм вақтида ҳам мушовир бўлмоқ имконсиз нарсадир. Отам Азизбекнинг мушовири ва яқин мусоҳиби¹ саналса ҳам ва лекин бу жузъий ишлардагинадир, бунинг учун сизга бир мисол келтирай, бу иш шу яқин оралардагина бўлди: Тошканддаги жумалик гап мажлисларидан бирида бир киши Азизбекни махтар ва бу махтовга қарши иккинчиси «нега мунчалик махтайсан, Азизбекнинг асли бир бачча-да» дср. Уларнинг бу музокараларини четда эшитиб турган хуфиялардан бири бу сўзни Азизбекнинг қулоғига етказур. Эртасига Азизбек мазкур икки кишини ўз ҳузурига олдириб махтовчиға улуғ мансаб ато қилар ва иккинчисини ўлимга буюрар... Бу ҳукм мажлисида ҳозир турган отам маҳкумнинг гуноҳини сўраганида Азизбек жаллодга бақирар: «Тезроқ олиб чиқ!» Отам тагин куллик қилганида жаллодга буюрар: «Қўлингдағини бўшатиб, ўрнига ҳожини олиб чиқ!» – Мана кўрдингизми, отамнинг кадр-у кийматини.

– Бўлмаса аҳоли хонға шикоятнома ёзмайдирми?

– Нечанчи шикоятномани сўрайсиз, – деди Отабек, – Азизбекдан зулм, жафо кўрганлар билан биргаликда энди ўнинчи шикоятномамизни юборғандирмиз... Лекин хоннинг йўлбошчиси бўлган кишининг ўзи зулмда Азизбекдан бир неча зина баланд ўринни ишғол эткучи кимса бўлса, биз қандоғ қилайлик. Аммо шуниси ҳам борки, шу кейинги вақтларда Азизбек Кўконнинг ёрлиғ ва фармонларини илтифотсиз қолдира бошлади. «Итоатдан бош тортмасин...» деган мулоҳазада ёзган шикоятларимиздан марказнинг кўз юмиши ҳам эҳтимолдир. Ҳар ҳолда Тошканд аҳолиси Азизбек истибдодидан ортиқ тўйинди, кимдан кўмак сўрашға ҳам билмайдир.

¹ М у с о ҳ и б – ҳамсухбат.

Юсуфбек ҳожининг қандай одам экани айниқса Акрам ҳожига онглашилиб, бу тўғрида ортиқ баҳс қилинмади ва сўз бошқа хусусларга ўтди.

Зиёфат самимият билан чақирилганликдан дастурхон қадрлик меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтирар эди. Ул нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди – буни билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сураар экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз қаби қаршисидаги кутидорга қарайдирлар, кутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайдир... Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъкиб эткандек эди.

– Савдо билан қандай шаҳарларга бордингиз, бек?– деб кутидор сўради.

– Ўзимизнинг шаҳарлардан кўпини кўрдим, – деди бек, – Ўрис шаҳардан Шамай¹га ҳам бордим.

– Ҳа, ҳа, сиз Шамайга ҳам бордингизми? – деб Зиё шоҳичи ажабланди.

– Ўткан йил борғон эдим, – деди бек, – боришим ноқулай бир вақтга тўғри келиб, кўб машаққатлар чекдим.

– Чин савдогар сиз эмишсиз, – деди кутидор, – биз шу ёшқа келиб ҳали ўзимизнинг каттароқ шаҳарларимизни ҳам кўралмадик; сиз ўриснинг Шамайигача боргансиз.

---

¹ Семипалат шаҳри. Хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш-бериш – савдо шаҳарлари бўлгандир (*муал.*).

– Юрган дарё, ўлтурган бўрё эмиш, – деди Акрам ҳожи.

Ўрис шаҳарларига бориб савдо қилғучилар Туркистонда жуда оз ҳисобда бўлиб, чет элларни кўрган Отабек мажлиска тансиқланди. Ўрислар тўғрисида аллақандай хаёлий ривоятлар эшитиб юрган кутидор ва Зиё шохичиларнинг Отабекдан ҳақиқий ҳолни билгилари келиб, ундан Шамайда кўриб, кечирганларини сўрадилар. Отабек Шамай хотиротини сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини эшиткучиларни тонгга қолдириб, ортиқ тафсилоти билан айтиб чиқғач:

– Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукмдорлиғимизни кўриб; бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, – деди бек, – лекин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлиғини иқрор этишқа мажбур бўлдим... Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса холимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанга учсам, тўп-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўриснинг идора тартибини дастуриламал этишқа буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлағанларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи биров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: «Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?» деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг

гапига бовар қилмай юрсам, сўнггидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат, мазористонда «хайя алалфалах»¹ хитобини ким эшитар эди.

Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини марок билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истиқбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан хиссасиз қолмадилар:

– Амири Умархондек одил пошшо бўлса, – деди кутидор, – биз ҳам ўрисдан ошиб кетар эдик.

Зиё шоҳичи:

– Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хўйимиздан.

Акрам ҳожи:

– Тўғри.

Ҳомид ҳам бошқалардан қолишмас учун: «Худо кофирнинг дунёсини берган» деб қўйди.

– Манимча, ўриснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифокидан бўлса керак, – деди Отабек, – аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўз ора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман, бошқа хил айтканда Зиё амоъкининг фикрлари қисман тўғри. Орамизда бу кўркунч ҳолатқа баҳаққи тушунадирган яхши одамлар йўқ, билъакс бузғучи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадилар. Бу кунги қора чопон² ва қипчоқ низоъларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин: ўйлаб кўрилсин, бу низолардан бизга қанчалик фойда ва қипчоқ оғайниларга нима манфаат ҳосил бўлмоқда?– Фақат бундан фойдаланғучилар икки

¹ Х а й й а а л а л ф а л а х – нажотга шошилишлар (*азон чақириги*).

² Қипчоқлар ўзбекларни қора чопон, деб атаганлар (*муал.*).

халқ орасига адоват уруғини сочиб юрғучи бир неча эъвогар бошлукларғинадир. Масалан, Мусулмонкулни ким холис одам, деб ўйлайдир? – Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди? Мусулмонкул ўз ғарази йўлида орада йўқ низоларни кўзгаб, куяви Шералихонни¹ ўлдирди, гуноҳсиз Муродхонни шаҳид этди, кўй каби ёввош Тошканд ҳокими Салимсоқбекни ўлдириб, ўрнига Азизбекдек золимни белгулади ва ўзини мингбоши деб эълон қилиб, ақлсиз бир гўдакни (Худоёрни) хон кўтариб эл елкасига минди. Тузук, агар Мусулмонкул бу ишларни бир яхши мақсадни кузатиб қилганда, золимларни ўртадан кўтариб, юртқа осойиш берганда, унга ким нима дея олур эди? Ҳолбуки, Тошканд тарихида мисли кўрилмаган Азизбек каби ваҳшийни фақат шу Мусулмонкул кўлидан олди. Башарти, Мусулмонкул чин инсон бўлса, инсондан ваҳший туғилганини ҳеч ким эшиткан чиқмас. Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғунчилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир.

Отабек мажлиска тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини² ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун

¹ Шералихон Мусулмонкулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон, шу Мусулмонкулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонкул яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга кизини бериб, ўзига куяв қилган эди. Шералихон Норбўтахоннинг акаси, Ҳожибекнинг ўғли (муал.).

² М а н ш аъ – бошланиши, келиб чиқиш жойи.

мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалган ипнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтон намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиқган эди, унинг кетича:

– Отанинг боласи-да, – деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

– Умри узок бўлсин, – деди Акрам ҳожи, – йигитларимиз ичида энг ақлиғи экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим... Ўзи ўқуғанми?

Бу махтовлар билан терисига сигмай кеткан Ҳасанали жавоб берди:

– Тошканд Бекларбеги¹ мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб савдо ишига қўйдилар.

– Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, – деди кутидор.

Ахли мажлис Отабекни кўқларга кўтариб махтар эди, лекин Ҳомид бу махташларга иштирок этмас ва нимадандир ғижинғандек кўринар эди. Шу орада кутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. Ҳасаналининг сўрағучига бекнинг қиз ёқдирмаслигини сабаб кўрсатиб, шу кунгача уйланмай келганлигини тафсили билан ҳикоя қилиб беришидан сўнг ул тоқатсизлангандек бўлди:

– Балки бегингизнинг тамаълари хон қизидадир, – деди истехзо билан Ҳомид, – бундоғ йигитлар уйланганларида ҳам киши қизини умр бўйи азоб ичида ўтказадирлар...

---

¹ Б е к л а р б е г и – Тошкентнинг олди мадрасаларидан. Эски Жўва майдонида бўлган. 1923–1924-йилларда бузиб юборилган.

Сабабига тушуниш қийин бўлган бу истехзога қарши Ҳасанали сукут қилмади:

– Мен унинг хон қизини олиш мақсади борлигини билмайман, – деди кулимсираб, – бироқ ул хон қизини олса арзимайдирган йигит эмас... ҳатто зархарид¹ қули бўлганим ҳолда менга ҳам қаттиғ сўз айтишдан сақланган бир йигит ўз никоҳида бўлган озод бир қизга албатта заҳмат бермас, деб ўйлайман. Баъзи хотин урадирган ва хотин устига хотин олиб, хотинлариға зулм қиладирган ҳайвонсифат кишилардан бўлиб кетиши менимча эҳтимолдан жуда узоқдир, иним мулла Ҳомид...

Ҳасанали ўткан фаслда Ҳомиднинг ўз оғзидан хотинлариға қарши қамчи ишлатканини эшиткан эди. Шунга биноан унинг бу охирғи жумласи Ҳомидни ерга қаратиб, лом дейишка мажол бермай кўйди. Зиё шоҳичи қайниси Ҳомидга «Тузлатилдингми»? дегандек қилиб қаради ва Ҳасаналидан афу сўради:

– Кечирасиз, ота, – бизнинг Ҳомидбой шунақа кўланса гаплар учун яратилган одам.

Кутидор ҳам Ҳасаналининг кўнглини кўтариб турди:

– Гапингиз тўғри, ота, – деди, – Отабек хон қизиға лойиқ бир йигит экан.

Баҳслашиш учун Ҳомидга йўл қолмаган эди. Бир турлик илжайиб ер тагидан Ҳасаналига кўз ташлади.

Ошдан кейин бошлаб Ҳомид, сўнгра бошқа меҳмонлар тарқалишдилар. Отабек билан кутидорнинг йўллари бир бўлганликдан биргалашиб кетдилар. Кутидор хавлисига қайрилар экан, бек билан хайрлашди:

– Албатта, бириси кун бизникига марҳамат қиласиз, тузикми?

¹З а р х а р и д – тилла баробарига сотиб олинган. (қул лақаби).

– Хўб, амак.

– Бизники мана шу бурчакдаги эшик... Қайтага бу кун бизникида қолсангиз бўлмасми-а?

– Раҳмат... Хайр, саломат бўлингиз.

Улар тўхтаб сўзлашқан ўринларидан хайрлашиб узоқлашғач, шундаги бир бурчакдан чопониға бурканган бир киши чиқиб, ҳалигилар келган томонға қараб юрди...

3. БЕК ОШИҚ

Сарой тинч уйқуда, тун ярим. Ҳасанали хужранинг узун бурама қулуфини очиб ичкарига шамъ ёқди ва бекнинг тўшагини ёзиб унинг кириб ётишини кутиб турди. Аммо Отабек нима учундир тез кира бермади. Хужра эшигини очилганидан, шамъ ёқилиб, ўрин ёзилганидан гўё хабарсиз каби устунға суялганча котиб турар эди.

– Ўрнингизни ёздим, бек.

Отабек бу сўз билан хужрага кирди ва бориб тўшаги ёниға ўлтурди. Ҳасанали бекнинг ешиниб ётишини кутиб турар, чунки уни ётқузиб ёқилган шамъни ўзи билан нариги хужрага олиб чиқмоқчи эди. Бироқ Отабек тўшаги ёниға ўлтурди-да, яна ўйлаб қолди... Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди.

Ҳасанали Отабекда шу кунгача кўрилмаган қизиқ бир ҳолатка беш-олти кундан бери ажабсиниб юрар эди. Ҳасаналини ажабсindirган ҳолат ҳам бекнинг шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб қўйиши ва бошқа ишларга эътибор ва парвосизлиги эди.

Ҳасанали бекнинг ҳозирги ипидан-нинасигача бўлган қизиқ ҳолини узоқ кузатиб турди. Лекин Отабек

хаёл суришдан зерикмаса ҳам Ҳасанали кузатишидан зерикди.

– Менда юмушингиз йўкми?

Отабек бу гапни онгламади шекилли, Ҳасаналининг юзига кўтарилиб қаради-да, яна кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Бу ҳолатдан Ҳасаналининг андишаси ортиб, бекнинг бунчалик ангравланишига қандай маъно беришини ҳам билмас эди. Отабек шу ҳолда тагин қанчағачадир ўлтурди, ниҳоят уйқудан уйғонган кишидек сўчиб ўзини кузатқучига қаради:

– Чиқиб ётмайсизми?

– Менда юмушингиз йўкми?

– Нима юмушим бўлсин, шамъни ҳам олиб кетинг.

Ҳасанали шамъни олиб, ўз хужрасига чикди. Унинг хужраси Отабекнинг билан бир қаторда бўлиб, газмол, поябзал ва шунинг сингари моллар ила тўлган ва Отабекдан бошқа, алоҳида хужрада туриши ҳам шу молларни сақлаб ётиш учун эди. Ҳасанали ўрнини ёзар экан «тавба» деб кўйди.

Юқорида сўзланганидек, Отабекдаги бу ҳолатни бирор ҳафталардан бери пайқаса ҳам ҳозиргидек андишага тушмаган ва бунчалик диққат этмаган эди. Хўжазодасидаги бу ҳолат уни ҳар турлик мулоҳазаларга олиб кета бошлади. Тўшаги устига ўлтуриб, оқ соқолини ўнг қўли билан тутамлаб ўйлар эди: савдо тўғрисида бирор хато килдими, Зиё шоҳичиникида таомдан тузукроқ тотинмади, бирор оғриғи бормикан... Мусофирчиликда оғриси... Аммо бу мулоҳазаларининг биттасига ҳам ўзи қаноатланмади. Зеро савдо тўғрилари ундан яширин эмас, оғриғанда ҳам албатта шикоят эшитар эди.

Ўйлаб-ўйлаб бир нарсага ҳам ақли еталмагач, ўрнидан туриб тоқчада ёниб турган шамъни ўчирди. Хужра орқа-ўнгни ажратиб бўлмаслик қоронғиланди.

Қоронғида туртиниб хужра эшигига келди-да, авайлаб ғижирлатмай эшикни очди ва секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Киши йўқликка каноат ҳосил этиб, маҳсичан оёғини оҳиста кўйиб Отабек хужрасининг ёнида тўхтади, саройни яна қараб чикди. Сарой қоп-қоронғи, тинч уйқуда, аммо бу тинчликни сарой отхонасидаги отларнинг карт-кurt хашак чайнашлари ва атрофдаги хўрозларнинг қичқиришларигина бузар эдилар. Ҳасанали секингина дарича остиға ётиб хужра ичига кулоқ солди. Хужра ичи тинч эди. Орадан уч-тўрт дақиқа фурсат ўтиб хужрадан шип эткан товуш эшитмади. Тағин бир неча дақиқа кулоқ узмай туриб, сўнгра ўрнидан кўзгалмоқчи бўлган эди, ичкаридан «уффф» деган ихраш эшитди. Ҳасаналининг кулоқлари тиккайиб ўрнидан турди, кўзи олаланган эди.

— Бек оғриқ, — деди кўнгилдан ва жазмланиб хужра эшигига юриб келди. Эшикни очиб Отабек ёниға кирмоқчи эди. Эшикни итаришка борган кўлини қолдириб «балки оғриқ эмасдир» деб тўхталди. Яна кирайми, йўқми, деб иккиланиб турғандан кейин юриб, ўзининг хужрасига келди. Аммо Отабек тўғрисидаги ташвиши бояғидан ўн қайта ортқан эди. Ешилиб ухларға ётқан бўлса ҳам бекнинг хусуси уни кўз юмғали кўймади. Бек тўғрисида ҳар турлик хаёлларга бормоқда эди. Юсуфбек ҳожининг «Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини татиған ва маним ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир», деб таъкидлаши, Отабекнинг онаси — Ўзбек ойимнинг ёшлиқ кўз билан: «Сени худога, Отамни сенга топширдим!» — деб ёлборишлари, зориллашлари унинг кулоқлари остида такрорланғандек бўлар эдилар. Ухлаб кеталмади.

Кўйнакчан эгнига чопонини ёпиниб ўрнидан турди, хужрадан чиқиб Отабек даричаси остига яна келиб ўлтурди.

Тун аёз, изғириқ эл тўрт тарафка югуриб жон ачитмакчи бўлар эди. Ҳасанали ярим яланғоч ҳолда жунжайиб дарича остида, изғириқ кучоғида ўлтурар эрди. Ул еган совуғига илтифот этмас, вужудини изғириққа топшириб, фикрини хужра ичига юборган эди. Хужра ичига бир мунча кулоқ солиб ўлтургандан кейин, узун тин олиб бошини тирқишдан узди, Отабекнинг пишиллаб ухлаган товшини эшитиб бир даражада тинчланди. Васвасадан ариёзган бўлса ҳам ўрнидан кўзғалмади, нима учундир тагин ҳам совуққа жунжиб ўлтира берди. Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди, ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

– «Қора кўзлари, камон қошлари...»

– А-а-а, – деди Ҳасанали ва қайтадан кулоғини тирқишга олиб борди. Энди унинг бутун борлиғи кулоқ бўлиб айланган, ўзини унутиб барча диққати хужра ичига оқган эди. Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояғи уйқусираш яна такрорланди:

– «Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф».

Ҳасанали учун биринчида онглашилмай қолган маънолар бу кейинги гап билан ешилди. Ҳасанали эндиги ўлтуришни ортиқча топиб ўрнидан турди, хужрасига кирар экан, бошини чайқаб ўзича сўзланди:

– Бек ошиқ!

Ўрни устига чопонини ёпди-да, кўрпаси ичига кириб ўлтурди ва «чиндан ошиқми?» деган саволни кўнглидан кечирди. Таниш бўлмаган бир шаҳарда

кимнинг бўлса ҳам қизиға учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиғ уйкуда ҳам... масалага бу жиҳат билан қараб бекнинг ишқиға ишонгуси келмас эди. Аммо иккинчи томондан кулоғи остида бекнинг ўз оғзидан эшитилган – «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар...» жумлалари такрорланғандек бўлиб хўжазодасидаги бир неча кунлик ўзгаришка муҳаббатдан бошқа ҳодиса, деб маъно бералмас эди. Бу икки турлик масалаларнинг ўнг-терсини айландириб муҳокама қилди ва ўлчади. Ҳасаналининг ўзи тарозунинг ишонмаслиқ палласида бўлса ҳам – «кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар» ҳамон кулоқлари остида такрорланар эдилар. Тун тонг отарға яқинлашган, унинг уйқулик мияси ҳеч бир турлик бу муаммони еша билмас эди. Кўб ўйласа ҳам бир қарорға кела олмади. Аммо эртага бекнинг ўзини синаб кўрмакчи бўлиб кўзи уйқуға кетди.

4. МАРҒИЛОН ҲАВОСИ ЁҚМАДИ

Эрталабки чой ҳозирланган. Отабек хомуш ўлтуруб, Ҳасанали эрса унинг ҳолини таъқиб этмакда эди. Орадағи сўзсизлик бир пиёладан чой ичкунча бузилмади. Охирида Ҳасанали Отабекнинг тусига бир неча қайта кўтарилиб қўйди.

– Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?

Отабек савол ташлағучиға қараб олди ва тасдиқ ишорасини бериб:

– Билмадим, – деди ва бироз тўхтаб изоҳ берди. – Хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мизожимга тўғри келмаганга ўхшайдир...

– Айтканингиздек, – деди Ҳасанали. – Марғилоннинг ҳавоси бузиқ экан, бир-икки кундан бери маним ҳам

ахволим ўзгариб бошлади. Марғилондан тез жўнамасақ мен ҳам ишдан чиқадирган ўхшайман...

Бу гапдан кейин Ҳасаналининг кўзи бекка тикилган эди, агар тундаги уйкусираш Ҳасаналининг ўйлаган эҳтимолига тўғри келса, ўзининг ҳалиги сўзи Отабекка бир ўзгариш беришида шубҳа қилмас эди.

Отабек боши берк кўчада қолғондек бўлди, жавобга қийналди:

– Кетамиз, – деди бироз ўйлангандан кейин, – мол баҳолари тўғрисида битиша олмай турамиз – олғучилар арзон сўрайди. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикин. Билмадим...

Ҳасаналининг синаши ниҳоятига еткандек бўлди, ҳатто юқоридаги жавобни эшиткан вақтида нима учундир ўзини бир турлик кулгидан аранг тўхтатиб қолган эди. Яна ўртада хомушлик ҳукм суриб, Ҳасанали ишни тузикрок очиш ва ё шу кўйи қолдириб кетабериш талашида эди. Ҳасанали бекнинг ҳар бир сирига ўзини маҳкам деб ҳисоблаганликдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибончиликка эга бўлганликдан хўжазодаси билан очиқ сўзлашиш фикрига келди. Бир неча дақиқа мукаддима учун режа куриб ўлтургандан сўнг тилга келди:

– Ўғлим, Отабек.

– Сўзлангиз.

– Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?

Отабек, Ҳасаналининг мақсадига тушунолмамай мажхул унга назар ташлади:

– Сизми? – деб кулимсиради. – Отам бўлмасангиз ҳам мени оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз – яъни маънавий отам.

– Баракалла, ўғлим, – деди Ҳасанали, – жавобингиз ўз ўйлаганимчадир. Энди сиздан шуни ҳам сўрайин:

хўжасига содик бир кул, сизнинг таъбирингизча, маънавий бир падар ўз ўглига ёмонлик соғинарми, бу тўғрида жавоб берингиз-чи?

Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди:

– Сўзингизга тушунолмадим, ота, – деди, – шундоғ бўлса ҳам жавоб бераман: бу кунгача сиз ёлғиз менинггина эмас, бизнинг оиламизга оталиқ мавқибдида туриб, яхшилиқдан бошқани соғинмай келасиз.

Ҳасанали тусини бузмади:

– Илгарироқ балки шундоғ бўлгандир, аммо энди, айниқса сиз...

– Айниқса мен... очиб сўзлангиз.

– Айниқса сизнинг менга сақлаған ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтканига хайратдаман.

– Қизик гаплар сўзлайсиз, – деди Отабек, таажжуби ортқан эди. – Менга қандоғ ёмонлик соғиндингизки, сизга ишончим битсин? Васвасаланишнинг ўрни йўқ, мундан сўнг ҳам сизнинг хайрихоҳона кенгашларингизга, ҳам вужудингизга муҳтожман, амонатим, бошқам мундан кейин ҳам она қорнида сақланғандек сизда сақланишига ишонаман ва бунга сизнинг ҳам амин бўлишингиз керак, ота.

– Лекин... тил билан кўнгил бошқа-бошқадир, ўғлим...

Отабек бу терс ва кўрс муқобаладан тоқатсизланди:

– Янглишасиз, ота.

– Янглишмайман, билъакс билиб, қаноатланиб сўзлайман.

– Тилим билан кўнглимнинг бошқалиғини исбот қилингиз.

Ҳасанали гиналик қиёфада қошларини чимирди ва:

– Мендан яшириб юрган бир сиррингиз бор, – деди.

– Сиздан яширғон бир сиррим бор?

– Бор ўғлим, бор, – деди Ҳасанали, – агар даъвонгиз тўғри бўлса, менга чиндан ўз кишим деб қарасангиз ўша сирни яширмангиз.

Отабек тўсатдан ўзгариб, бояғи асабийлик ҳолатини йўқотти, шундоғ бўлса ҳам ўзини йиғиб кулган бўлди:

– Ҳали шунақа сиздан яширин сиррим борми?

– Бор.

– Бўлмаса, марҳамат қилиб кашфингизни сўзлангиз.

Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни хўплади, кашфини очти:

– Марғилонга келган кунлардан бошлаб сизда қизиқ бир ҳолат бор, – деди, – сиз бу ҳолатни «Марғилон ҳавоси ёкмади» деб таъбир қилсангиз ҳам мен мундан бошқа нарсалар пайқайман...

Отабек ўзига қаттиғ тикилиб турган Ҳасаналидан юзини четка буришка мажбур бўлди. Гўё бу сеҳргар чол ҳамма сиррни бетдан ўқуб олар эди. Ҳасаналини ҳамон ўзига тикилиб турганини билиб, манглайини қашиған бўлди:

– Хўш, давом этингиз...

– Бу сиррингизни мендан яширмоқчи бўласиз, – деди тамом қаноат билан Ҳасанали, чунки, энди ўз кашфига жуда ишонған эди. – Хайр, яширмоққа ҳам балки ҳаққингиз бордир... аммо шу кўйи сир сақлаш билан бирар натижага етиш мумкинми?

– ...

Отабек қип-қизил кизариб гуноҳкорлардек ерга қараған эди. Ҳасаналининг юзига падорона тараҳхум¹ туси кириб, кексаларга махсус оҳангдор бир товуш билан бекнинг устидаги оғир юкни ола бошлади:

– Айби йўқ, ўғлим, – деди, – муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладиған юрак жавҳаридир.

¹ Т а р а х х у м – раҳм-шафқат.

Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқади. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унитиш, кўб ўйламаслик керакдир.

Бу кейинги гап билан Отабек кўтарилиб Ҳасаналига каради ва узок тин олиб яна ерга боқди. Гўё бунинг ила «унитиш мумкин эмас» деган қатъий сўзни айткан эди. Орага сўзсизлик кирди. Иккиси ҳам фикрга толган эди. Ҳасаналининг ортиқча берилиб ўйлаган кезде соқолини қайириб тишлайдиган бир одати бўлиб, ҳозир ҳам соқолини ямлаш билан машғул эди. Узок ўйлагандан сўнг ишнинг очилмай қолган қисмини эшишни бошқа вақтга қолдирмоқчи бўлди.

Чунки Отабек шунинг ўзига ҳам яхшигина қизари-ниб, бўртинган эди.

5. КИРОЙИ КУЯВИНГ ШУНДОҒ БЎЛСА!

Пояфзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли... Ўқуғувчи албатта бу ҳавлининг эгаси билан таниш чиқар. Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўб хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпқанда анвоъи – турлик додифарёд қиладирган, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарганда «шарти кетиб, парти қолган» бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятидаги ёруғликка томон ошиқилур. Қокилиб-суқилиб йўлак зиндонидан кутилинғач бир улуг ариқ ёқасиға, ўрдадек ҳавлига чиқилур ва роҳат тин олинур. Ҳавлининг кун чиқарида кун ботишиға қаратиб солинган, унча махтарлик бўлмаса ҳам аммо замонасининг олдинги биноларидан ҳисобланган бир айвон билан бир уйга кўз тушадир. Саҳн ва бинолар киши зотидан бўш, шунинг учун

бу ҳавли оиланинг ташқариғи қисми – меҳмонхона эканлиги онглашилур. Саҳннинг тун ва кун ботар жиҳатлари кичкина хужралар билан ўралған ва бу хужраларнинг барча эшиклари ёпиқ ва қулфланған ҳолда бўлиб моллар билан бандлиги ва уй эгасининг давлатлик киши бўлғанлиги билинур. Ҳавлининг жануб тарафи дўконлар орқаси, аммо катта туп гилос ёғочлари қоплаб ётадирлар.

Энди биз ташқари ҳавлини кўйиб меҳмонхонанинг ёнидан ичкарига кирамиз. Ичкари ҳавлининг йўлаги ҳам наргисидек усти ва бағри ёпиқ – қоронғу, йўлакнинг ниҳоятига бориб ўнгга юрилса ахта-онага, чапка юрилса биринчи мартаба кирганимиздек улуғ бир ҳавлига чиқармиз. Ҳавлининг тўрт тарафи турлик эҳтиёж бинолари билан ва тўрдаги бинонинг икки биқини катта уйлар билан ўралған бўлиб, шу икки уйнинг орасиға ўлтурган кошинкор ва нақшин чорхари айвон бу ҳавлининг биринчи мартаба кўзга чалинадирған ортикликларидандир. Шу чорхари айвоннинг ўрта бир ерида, устига атлас кўрпалар ёпилған танчанинг тўрида деворга суяниб, аврасиға қора мовут сирилған совсар пўстин кийиб бир киши ўлтурадир. Бу киши билан иккинчи мартаба танишиб ўлтурмаймиз, чунки, бу одам ўқуғучи билан танишқан – Мирзакарим қутидор. Танчанинг икки биқинида икки хотин: булардан биттаси ичидан атлас кўйнак, устидан одми хон атлас гуппи кийган, бошиға оқ даканани хом ташлаған, ўттуз беш ёшлар чамалиқ гўзал, хуш бичим бир хотин. Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турған бу хотин қутидорнинг рафиқаси – Офтоб ойим, иккинчиси етмишлардан ўткан бир кампир. Офтоб ойимнинг онаси – Ойша биби. Ўчоқ бошида

қўполғина, қирк беш ёшлар чамалиқ яна бир хотин чой қайнатиб юрадир. Бу хотин эрса оиланинг чўриси – Тўйбека. Биз булар билан танишишни шу ерда қолдириб айвоннинг чап тарафидаги дарича орқалик уйга қирамиз, ҳам уйнинг тўрига солинған атлас кўрпа, пар ёстик қучоғида совуқдан эринибми ва ё бошқа бир сабаб биланми уйғоқ ёткан бир қизни кўрамиз. Унинг қора зулфи пар ёстикнинг турлик томониға тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила кипрак остидағи тимқора кўзлари бир нуқтаға тикилган-да, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийиғ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлған ойдек ғуборсиз оқ юзи бироз қизилликға айланганда, кимдандир уялған каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик кўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан кўндирилған қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоҳ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бироз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач бошини бир силкитди-да, ижирғаниб кўйди.

Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиған соч толалари ўраб олиб жонсўз¹ бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринған малак қутидорнинг қизи – Кумушбиби эди.

Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси «тинч ухласин, ортиқ уринмасин» деб бу кун намозга ҳам уйғотдирмаған эди.

Кумуш, кийиниб уйдан чиқди, Тўйбека томонидан ҳозирланиб берилған иссиғ сув билан юзини ювди.

¹ Жонсўз – жон ўртовчи, азоб берувчи.

Уйига кириб артиниб, тузатингач айвонга чиқди. Айвондагиларга салом бериб, отасининг ёнига келиб ўлтурди.

Кутидор қизини кузатди:

– Тузикмисан, кизим?

– Йўқ, отажон, бошим ҳамон оғриб турадир.

Кутидор қизининг пешонасини ушлади:

– Эй-ҳа, Кумуш, ҳали иссиғинг бор, – деди. – Ўзингни тежа кизим, ўрнингни қалин қилиб бурканиб ёт, терласанг ёришарсан, кизим. Тўйбека, Кумушнинг чойини оклаб бер-чи.

Офтоб ойим эрининг сўзини кучлаб тушди:

– Иссиғи бор, юзи ҳам қизариб бўртиб турибдир.

Ўзининг руҳсиз товуши билан Ойша буви ҳам гапка аралашди.

– Нах кечаси билмапсиз, нах мени кўрқитиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка сўзларни айтиб чиқди...

Кумушбиби ялт этиб бувисига қараб кўйди.

– Ўша ҳарорати ғариза¹ники ҳаммаси, – деди кутидор. – Мен бу кун бирар ҳакимдан сўраб қарайчи... Ол кизим, шу пиёладаги чойингни ич-чи, – деди ва тагин бир қайта қизини кузатди.

Чойни ичиб бўлгандан кейин кутидор фотиҳа ўқуб ўрнидан турди:

– Мен сенга айтиб қўяй, Кумуш, – деди турар экан кутидор Офтоб ойимга, – бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат. Анови янги коплаған кўрпаларингни бер, танчага ўшани ёпсин. Катта гиламни ҳам чиқар, уйингда меваларинг бор эдими?

– Бор.

---

¹ Ҳ а р о р а т и ғ а р и з а – табиий ҳарорат, иситма.

– Бор бўлса яхши. Бироздан сўнг эт олиб киргузарман, варақи пишириб қўйингиз.

Офтоб ойим варақи пиширишдан у кунги меҳмоннинг унча-мунча киши бўлмаганлигини билди.

– Қанақа меҳмон эди?

– Сен танимассан, тошкандлик бир йигит, тағи шу ердаги уч-тўртта оғайнилар. Тузикми, айтканларимни укдингми?

– Уқдим-уқдим.

Кумушбиби отасининг сўзига илтифот қилмади. Кутидор дўконига жўнағандан кейин Офтоб ойим Тўйбекани меҳмонхонага буюрди ва ўзи хамир қилишга ўлтурди. Кумушбиби хомуш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғриғиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозшом гул каби ёпиқ эди. Қаршисида ўлтурган бувисининг ўткан-кеткандан қилган ҳикояларига эринибгина қулоқ берар ва кўнглини очиш учун айтилган кизик сўзларга илжайиш билан жавобланар эди.

Кумушбиби ўзининг бир соатча вақтини шу кўйи кечирди, сўнгра ўрнидан туриб кичкина латиф оёқлариға отасининг яқиндағина олиб берган қала кавшини кийди ва ошхона юмиши билан қоришиб ёткан онасининг олдиға борди.

Кумушбиби энди ўн еттини кўйиб ўн саккизга кадам босқанликдан бўйи ҳам онасиға етаёзган, аммо жуссаси онасиға кўра тўлароқ эди. Онасининг юмишиға бироз қараб турганидан кейин ташқариға томон кетди. Айвоннинг бир четидан меҳмонхонада гилам тўшаб уринган Тўйбекага қаранган бўлди-да, айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди бояғиға қарағанда бироз енгиллангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, бўғриққан кизил

юзлари очилинқираған эдилар. Айвон устунига суянғач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонға қаради, бироз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонға, ариқ бўйиға кетди. Сув бир дўконнинг остидан чиқиб, бу ҳавлида уч-тўрт кулоч чамаси очик ҳавода оқар ва кўприк-том остиға кетар эди. Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзлади-да, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари мулойимгина сув устиға оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳира¹нинг сиҳриға мусаххар² бўлған каби тағи бир каттароқ доирада айланғач, оҳистагина кўприк остиға оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатқа келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...

Нозик оёқлар толдилар шекиллик, садаф каби оқ тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйини ва унинг сувларини ташлаб кетди.

Бояғиға қарағанда анчагина енгилланиб ичкариға кирди, ҳаракатлари ҳам бир мунча ўзгарган эди. Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан сўйинди:

- Енгил тортдингми, қизим?
- Шукур...
- Энди ортиқ уринма қизим, тинч ўлтур.

¹ С о ҳ и р а – сеҳрчи қиз.

² М у с а х х а р – сеҳрланган, бўйсунган.

Қиш кунлари бир тутам, «ҳа, дегунча» кеч бўладир. Бу кун ҳам «ҳа дегунча»га ҳам қолмай кеч бўлган, меҳмонларнинг келишканига ярим соатлаб вақт ўткан эди. Қутидор меҳмонларни ихлос ва самимият билан кутар, зиёфат қуюқ-суюқлари билан тўла-тўқис давом этар эди. Тўйбека ичкари билан ташқарига¹ югуриб дастурхон янгилар, чой ташир эди. Хизмат тугалаёзгандан кейин Тўйбека ўзининг совуб қолган ошини емак учун Офтоб ойимлар ёнига ўлтурди.

Сўздан сўз чикиб Офтоб ойим Тўйбекадан сўради:

– Меҳмонлар қанақа кишилар экан, танидингми?

– Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, – деди Тўйбека ўнг-у терс ош чайнаб, – бир чиройлик, бир ақлик, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир; ҳали йигирма ҳам бормағандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Нах бизга куяв бўладиган йигит экан, – деди ва Кумушка қараб кулиб кўйди. Бу сўздан Офтоб ойим ҳам кулимсираб қизиға қаради:

– Ана, Кумуш, сен эшитдингми, опангнинг сўзини, Тўйбека сенга эр топқан, сен бўлсанг бошим оғрийдир деб ётасан.

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёкутдек ирин²лари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетди эрса-да, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди.

– Қолган хизматларингизнинг биттаси энди менга эр топиш эди.

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

– Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, – деди, – у йигитни бир кўргин-да, ҳу, деб кетабергин... сен тугил,

¹ Чўри хотинларда кишидан қочиш расми йўқ эди (муаллиф).

² И р и н – лаб, дудок.

шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, – деди ва хахолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўтирди.

– Тезроқ тегиб қолинг.

– Кошки эди тегалсам, – деди Тўйбека, – мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. «Тенг-тенги билан, тезак қопи билан». Ха-ха-ха!..

Тўйбеканинг шунингдек хангомалари бошқа вақтларда Кумушни яхшигина кулдирса ҳам hozир унга ётишиб келмади шекиллик, аччиғланган кўйи ётиш учун уйига кириб кетди. Офтоб ойим «бачча-маччадир» деб ўйлаган эди. Шунинг учун бу тўғрида сўз очмади.

– Ташқаридан хабар олингизчи, опа, – деди Офтоб ойим, – чой керак бўлдимикин.

Тўйбека нари-бери ошини еб ташқариға чикиб кетди. Орадан дақиқа вақт ўткан ё ўтмаган эди, ҳовлиқиб айвонга келди:

– Туф-э, куриб кетсин жоним чикиб кетди-я!

Бир соатдан бери жойнамаздан кўзгалмай тасбиҳ ағдариб ўлтурган Ойша буви Тўйбекани бошдан-оёғ кузатиб яна ишига машғул бўлди. Офтоб ойим илтифотсизгина кулимсираб танчадан сўради:

– Нима бўлди, нега мунча кўркиш?

Тўйбека дамани ростлаб устуннинг тегига ўлтурди:

– Поччамдан дастурхонни олиб қоқиш учун гилоснинг ёнидан ўтарманми, аллаким балога туртиниб кетдим. Кўркқанимдан оз колдики, додлаб юборсам... Чамаси меҳмонларға қараб турган экан.

– Кимбало экан?

– Қоронғуда яхши ажратолмадим, тусини ғира-шира анови қора Ҳомидға ўхшатдим. Тағи уми-бошқами-худо билсин, шатир-шутир қилди-да, чикиб кетди.

Кутидор меҳмонларни жўнатиб ётиш учун ешинар экан, Офтоб ойим сўради:

– Чиройлик йигит, ақллик йигит, деб махтий-махтий Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

– Меҳмонимиз ўша эди, – деди кутидор, – тошкандлик Юсуфбек хожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

– Тўйбеканинг махтаганича борми, ўзи?

– Бор, – деди кутидор ва ғиталанди¹, – худо кишига ўғил берса шундайини берсин-да.

Офтоб ойим кула-кула Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чиқди. Кутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

– Тентагингнинг ақли бало, кирои куявинг шундоғ бўлса, – деди.

6. ТОШКАНД УСТИДА ҚОНЛИҚ БУЛУТЛАР

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди. «Тошканд ҳокими бўлган Азизбек Қўқонга қарши бош кўтарган. Хон томонидан хирож (закот, солиқ) учун юборилган девон бекларини ўлдирган!» Иккинчи кун бу хабар тағи ҳам бошқача тўн кийди: «Мусулмонкул Нормухаммад кушбегига беш минг сипоҳ кўшиб, Тошканд устига жўнатқан!»

Бу хабарлар халқ томонидан жуда оддий, ортикча совуққонлик билан қарши олиндилар. Бу воқияга ҳеч ким ажабсинмади ва бунда фавқулоддалик кўрмади. Халқ бунга ҳақли эди, чунки, бундай тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, бу

¹ Ғиталанмоқ – жонланмоқ.

кун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобчасининг, хуллас, ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига «мумкин ва бўладирган иш» деб қарар эди. Аммо биз Отабекни бу тўғрида халқ билан биргалаштира олмаймиз. Чунки ул бу хабарга совукконлик билан қарай олмас эди ва қарай олмади. Бу хабарни эшитар экан, еб тургани оғзида, юткани бўғзида қолди: бундай ўзбошимчалик орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўткир зехни орқалик муд-хиш, фалокатлик манзаралар кўрар, миллатини – халқини – мусулмонини кўркунч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб «ўзинг сақла танг-рим!» дер эди. Бу хабарни эшиткандан сўнг гангиб эсини йўқотди. Яраси янгиланди:

– Оқ билан қорани ажратолмаган фуқаронинг бир неча ғаразгў мустабидлар кайфи йўлида бир-бирисининг кониға ташна бўлишлари ва натижада истикболнинг ваҳим кўринишлари!

Шундай қайғулар ичида бўкиб ўлтурар экан, Ҳасанали кўлида бир мактуб билан хужрага кирди. Мактубни Отабекка узатиб – «Тошкандан эмиш, отангиздан бўлса керак» деди. Отабек хатни очди: катта қоғозда, йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактуб эди. Ўқуди (айнан):

«Хувалборий¹ ...кўзимизнинг нури, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабекка етиб маълум ва равшан бўлгайким, алҳамдулиллоҳ биз дуогўй падарингиз, муштипар онангиз ва яқин дўстларингиз мунда Хақ таолонинг ҳифзи ҳимоятида сиҳхат ва саломат бўлиб кўз нуримизнинг дуойи жонини субҳи шом, балки аладдавом² раббулоламиндан

¹ Хувалборий – ул Тангри, ул Яратгувчи.

² Аладдавом – доимо, ҳамиша.

ражо¹ ва таманно² этмакдамиз. Жаноби Ҳақ бод фурсатларда³, яқин ва саъид⁴ соатларда тўқис-туғаллик бирлан дийдор кўришмакка насиб ва рўзи қилсин, омин ёраббулоламин. Баъдаб⁵ сўзимиз: ўғлим, Марғилонга сиҳҳат ва саломат етиш мактубингни олиб ҳақ таолога шукурлар қилдик. Бизнинг Тошканддан аҳвол сўрасанг, балки Марғилонга ҳам эшитилгандир, мунда Азизбек қандогдир бир кучка таяниб Кўқонга исён этди. Хазина ҳисобини олиш учун келган девон бекларини ўлдириб ўрда дарбозасига осди, бунга қарши Кўқон ҳам тинч ётмаган бўлса керак. Бу кун Кировчи⁶дан беш минг сипоҳ ила Нормуҳаммад қушбегини Тошканд устига буюрилганлигин эшитдик. Фуқаронинг тагин қандог кўргуликлари бор экан, ўғлим!

Кечагина қонлиқ қиличини фуқаро устида юргузиб турган Азизбекка унинг тиги зулми билан қора қонига беланилган ўғлининг, отасининг, онасининг, огасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб бу кун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрга ўз қони билан ямин⁷ этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолгунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди. Азизбекнинг буйруғи билан кеча ўрда тегига барча Тошканд халқи йиғилган, бу йиғинда уламолар ҳам бор, фузало ҳам бор; хулоса, шаҳарнинг ҳар бир синфидан ҳам ҳозир эди.

¹ Ражо – умид, тилак.

² Таманно – истак, хоҳиш.

³ Бод фурсат – тез вақтда, тезликда.

⁴ Саъид – Бахтли.

⁵ Баъд – кейин, сўнг.

⁶ Курама билан Телов орасида катта бир кишлокдир (муаллиф).

⁷ Ямин – онт, қасам.

Азизбек ўрда қоровулхонасидан туриб фуқарога салом қилди. Азизбекнинг саломига мушарраф бўлгунчиларнинг кўзларидан ёшлар оқмоқда эди. Ўғлим, сен бир қадар оқ билан қорани ажрата оласан, ёзганларимни диққат билан ўқи.

Азизбек ўрда дарбозасига осилган икки гавдани кўрсатиб сўради:

«Фуқаро! Кўрасизми бу икки гуноҳкорни, нима учун бу жазога мустаҳиқ¹ бўлдилар?»

Халқ:

«Билмаймиз, тақсир».

Азизбекнинг ўзи жавоб берди:

«Булар Мусулмон чўлоқни саркардаларидан, қипчоқларнинг йўлбошчиларидан ва қора чопоннинг душманларидан бўлган икки тўнғизнинг гавдалари! Мен буларни сиз қора чопон фуқаром томонидан ўч учун ўлдирдим, сиз қора чопон оғайниларнинг қипчоқ кўлида шаҳид бўлган қариндошларингизнинг руҳларини шодландирмоқ учун ўлдирдим! Ёки бу ҳаракатим адолатдан эмасми, фуқаро!»

Халқ жавоб берди:

«Адолат! Хўб қилгансиз, тақсир! Қипчоқларнинг жа-золари шундай бўлмоғи керак!»

Азизбек мақсадга кўчди:

«Сиз қора чопонлиқларга холисона қилган бу хизматимга қарши албатта қипчоқлар қасдимга тушарлар, мени Тошканд ҳокимлигидан азл² этмакчи ва қўлларидан келса ҳатто ўлдирмакчи бўлурлар! Сиз бу эҳтимолга қандоғ қарайсизлар?!»

Халқ ўзининг қуйидаги жавоби билан кўкни кўтарди:

¹ Мустаҳиқ – муносиб, лойиқ.

² Азл – бўшатиш, мансабдан тушиш.

«Бир томчи қонимиз қолгунча йўлингизда жон берамиз! Қипчоқларда ҳад бўлгаймизи, биз тирик турган жойда сизнинг бир тола мўйингизни ҳам қилсинлар!»

Азизбек халққа ташаккур айтиб ярасини ёрди:

«Раҳмат фуқаро! Эшитаманки, қипчоқлар Нормухаммад қушбеги қўл остида Тошканд устига ҳаракат бошлаган эмишлар. Бунга қарши бизнинг ҳозирланишимиз керакми, йўқми фуқаро?!»

Халқ:

«Керак, албатта керак, тақсир! Агар рухсат берсангиз, бу кундан бошлаб кўргонларни тузата берамиз!» Азизбек:

«Раҳмат фуқаро! Орқамда сизнингдек фуқаром турганда менга ҳеч бир қайғу йўқдир!» Халқ:

«Сиз омон бўлиб осойиш ўлтирсангиз, қипчоққа йўл бермаймиз, тақсир! Кўргон тузатишга фотиҳа берингиз, тақсир!»

Азизбек фотиҳа берди. Халқ уруш ҳозирлигига киришди. Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам! Ҳар ҳолда Тошканд устига яна қонлиқ булутлар чиқди, ишнинг охири нима билан тинчланар — бу бир худогагина маълумдир. Бошқа сўзлардан ҳам ортиқроқ эсингга шуни солиб ўтайки, сиёсат тўғрилида ўйланиброқ сўзла!

Арзимаган сабаблар билан талаф¹ бўлган жонларни ҳамиша кўз олдинда тут! Сен билан маним кўнгилларимиздаги яратгучигагина маълум бўлиб, аммо Фарғонада мени Азизбекнинг шэрикидир, деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли, деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос! Бу тинчсизлик вақтида сен билан маним ҳаётимизнинг таҳлика остида

¹ Талаф — нобуд бўлиш.

бўлганлигини унутма! Шунинг ҳам айтиб қўяйки, бу тинчликсиз босилмагунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир. Тошканд тинчлангандан кейин (агар саломат бўлсам) ўзим хабар юборурман. Мунда барча ёр-у дўст саломат, мендан Ҳасаналига салом айт! Аддои¹ отанг Юсуфбек ҳожи. Тошканд, 27-далв ойида 1264-йилда ёзилди».

Отабек мактубни тугатиб, тушунмай ўткан жумлаларини қайта кўздан кечирар экан, Азизбек воқияси устига келганда ихтиёрсиз «тулки» деб юборди.

«...босилмагунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир!» – бу жумлани ўқуғанда, – ундоғ бўлса сира тинчимангиз, – деди-да, ёвошгина илжайиб кўйди...

7. МАЖБУРИЯТ

Кўқондан ҳар кун деярлик хабарлар келиб турар эди. «Кўқон сипоҳи томонидан Тошканд ўралди» деган хабарга энди ўн беш кунлаб вақт ўтган эди. Аммо хануз – «Тошканд олинди» деган гап йўқ эди.

Кечадан бери кишилар оғзида: «Нормухаммад кушбеги яраланган, Кўқон йигитидан бир ярим минги қирилган» деган хабар юриб кетди. Чамаси, Азизбек осонлик билан жон берадиган кўринмайдир.

Анови ярасининг устига Тошканд фожиаси келиб кўшилғач, Отабек тағин ҳам хаёлчанланган, тағин ҳам хомушлигини ортдирган эди. Ҳатто баъзи кунлар хужрасидан ташқариға чиқмас, кишилар билан сўзлашмас, бошқача айтканда кундан-кунга гўшанишинликка яқинлашиб борар эди.

¹ Аддои – дуо қилувчи.

Бу кун эрталабки чойдан сўнг Ҳасанали кечаги фикрини чинлаб амалга оширмакчи бўлди. Чунки Отабекдаги ўзгариш – кундан-кунга рангининг синикиб бориши, хужрадан четка чиқмаслиги, хомушлиги ва бошқалар Ҳасаналини яхшигина кўркувга солган, ўзининг фақат томошачигина бўлиб юришидан ризосизланган эди. Дуруст, ул Отабекнинг муҳаббатига воқиф бўлганидан бери бир дақиқа ҳам уни ўзининг кўз ўнгидан узоқ тутмаган: маҳбубаси ким, кимнинг қизи, бирар эбини килса мумкинми? – Мана шунингдек масалаларни текшириб, билиб ҳам ўйлаб келган эди. Аммо бу тўғрида Отабекнинг кўмагига чинлаб бел боғлашдан уни баъзи эҳтимоллар тўхтатиб: «Отабек ёш, ёшлар муҳаббати учар қуш, балки, бу кун-эрта унутиб ҳам юборар» каби мулоҳазаларда бўлинган эди. Ниҳоят, Отабекдаги ўйчанлик ва ўзгача ҳолларнинг кундан-кунга кучайиб бориши Ҳасанали ҳалиги мулоҳазадан воз кечдириб, бошқа йўсунларни қаратмоққа мажбур этди.

Гарчи унинг қарори бир нуқта устида тўхтаган бўлса ҳам шу ҳолда тиниб турмади, яна юз турлик бошқача йўсунларни ўйлади, минг турлик хаёлларга бориб қайтди, аммо уларнинг биттасини ҳам Отабек оғриғига эм деб топмади ва ниҳоят:

– Кўрай-чи, қадамим муборак бўлармикин, – деб кўйди.

Кечлик ошни ўтказгач, Ҳасанали ўз хужрасидан кийиниб чиқди-да Отабек ёнига кирди. Отабек «Бобурнома» мутолааси билан машғул эди. Баъзи бир эҳтимолларга қарши ўзининг ниятини билдирмай:

– Менда юмишингиз йўқми, бек? – деб сўради Ҳасанали. – Ҳаммомга бормоқчи эдим...

Отабек кўзини китобдан узмай жавоб берди:

– Юмишим йўқ, боравэрингиз.

Ҳасанали чикди. Қош қорайиб, қоронғу тушаёзған эди. Ҳаво булут, аччиғ, совуқ эл тўрт томонға югурар, онда-сонда қор учқунларини қувлаб зириктирар эди. Эрув вақтида ярим белдан лой кечишка тўғри келадиган кўчаларнинг лойи қатқалоқланған, шунинг учун юргучи қийналмас, аксинча ола-чалпоқ қор пағаларини босишдан вужудга келган оёқ остидағи «ғарч-ғурч» товушлари кишига бир турлик кайф, мусиқавий энгилик берар эдилар. Дўконлар ёпик бўлсалар ҳам чойхоналар очик, кишилар ўртага гулхан солиб, чойхоначининг баччасини гоҳи ўзларига хон кўтариб ва гоҳи «хон қизи» деб ҳам қўядирлар. Хон сайлағучилар орасида ёш йигитлар бор бўлганидек, катта саллалик мулланамолар, етмиш ёшлиқ кексалар ҳам кўринадирлар... Қиш кечалари жуда узун, шунинг учун чойхоналар обод; халқ лаззатланиб баччанинг табаррукланган чойини ичадир, ҳуснига тамошо қилиб худонинг кудратига ҳайрон қоладилар...

Ҳасанали Зиё шоҳичининг ташқарисиға келиб кирди-да, меҳмонхона даричасига каради. Дарича тиркишидан кўрилган ёруғлиқ меҳмонхонада киши борлиқни билдирар эди. Ҳасанали тузатиниб олди ва ичкарига кирди. Зиё шоҳичи намоз ўқумоқда бўлиб, меҳмонхона чет кишидан холи эди. Бу тасодуфдан Ҳасанали сўйинди ва Зиё аканинг намозни битиришини кутиб ўлтурди. Зиё шоҳичи ёниға салом бериб жойнамоздан орқасига қараб қўйди. Фотиҳага қўл кўтарди. Фотиҳадан сўнг келиб Ҳасанали билан сўрашди:

– Келинг ота, тинчликми?

– Шукур, тинчлик.

Танча теварагига ултуришдилар. Бир мунча вақт сўзсиз эдилар. Зиё шоҳичи бу вақтсиз ташрифка

тушуна олмай «нима қилиб юрасан?» дегандек этиб, бир неча қайта Ҳасаналига қараб олди.

– Ажабланмангиз, бой ака, келишимда бир мажбурият бор.

– Сизни Отабек юбордими?

– Йўқ, ўзим келдим, бой ака.

Зиё шоҳичи яна тушуна олмади. Тўғриси ҳам Ҳасаналининг бу келиши Зиё ака учун ёт бир иш эди. Чунки, Ҳасанали Отабекнинг кули. Куллар билан жиддий муомалада бўлинмоқ, айниқса Зиё шоҳичилардек одамларга фавкулудда бир иш. Бунинг устига мажбурият остида ўзича келиши...

Зиё аканинг боши қотиб охирда сўради:

– Мажбуриятингиз?

Ҳасанали кулимсираб олди:

– Мажбуриятимни эшитсангиз, балки ишонмасиз.

– Хўш.

– Ўзингизга маълумки, – деди тузукланиб Ҳасанали, – Марғилон келганимизга йигирма беш кун, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманд.

Зиё ака ажабланган эди:

– Қандай дардмандлик, Отабек соғ-ку?

– Тўғри айтасиз, – деди Ҳасанали, – аммо мен ҳам унинг дардига бир неча кунлаб тушунмай юрган эдим.

– Хўш, дарди?

– Муҳаббат.

– Муҳаббат?

– Муҳаббат! – деб такрорлади Ҳасанали. – Шу йигирма беш кунлик бир муддатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди. Бу ўртада қандай ташвишларга тушмадим, сўрасангиз.

– Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлдимми?

– Бўлди. Кутидорнинг қизиға.

– Ҳа, ҳа-а! – деб юборди Зиё ака ва бироз ўйлангандан кейин сўради, – буни сиз аниқ биласизми?

– Аниқ биламан.

– Ўзи айтдимиз?

– Ўзи айтмаса ҳам шунга яқинлаштирди.

– Отабек кизни қаерда кўрган?

– Афсуски, буни била олмадим.

Ҳасаналининг келиш мажбурияти ва нима учун келганлиги Зиё акага яхши онглашилди эрса-да, яна шундай бўлса ҳам сўради:

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Ҳузурингизга келишимнинг бош сабаби ҳам шундандир, – деди Ҳасанали. – Бу тўғрига сиз қандай йўллар кўрсатасиз ва нима кенгашлар берасиз, албатта шунга қараб бир иш қиламиз, деб хизматингизга келдим.

Зиё ака ўйлаб қолди. Қизик гап, деб бир-икки қайта нос отиб олди. Бу орада Ҳасанали бошдан-оёқ ҳикояни сўзлаб чиқди.

– Нозик гап, – деди охирида Зиё ака, – агар биз Отабекни бу ердан уйландириб қўйсақ, ҳожи биздан хафа бўлмасмикин?

– Кўб яшанг, бой ака. Кулингиз ҳам бу тўғрида кўб ўйладим. Хафа бўлса нима чорақим, биз шу ишқа мажбур бўлган бўлсақ. Шунинг билан бирга Юсуфбек ҳожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапка хафа бўлса. Аммо мен қутидор кўнадими, йўқми, деб бу томонни ўйлаб турибман?

Зиё ака яна ўйланиб бош қашинди:

– Айтканингиздек масаланинг бу тарафи ҳам нозик, – деди, – аммо қутидорнинг Отабекка карашини яхши билсам ҳам ўртада йироғлиқ масаласи бор... Қизимни мусофирга бермайман, деб кўярмикин, билмадим...

– Менимча қутидорнинг олдидан бир йўли ўтилсин, – деди Ҳасанали, – агарда кўниб хўб десаку хайр, кўнмаган тақдирда бу хабарни Отабекка еткузсак, зора, шунинг билан кўнгли совиб тушса.

Ҳасаналининг бу сўзи Зиё акага ҳам маъкул бўлиб тушди:

– Бўлмаса, қутидорникига қачон борилсин, дейсиз?

– Бундаги ихтиёр сиздадир.

Зиё ака ўйлаб турди-да, юзига кулги чиқарди:

– Ҳозир борамиз, – деди, – биз ҳам умрда бир совчилик қилайлик.

Зиё ака кийиниш учун кўзғалган эди. Ҳасанали ундан сўради:

– Маним ҳам бирга борганим маъкулми ёки ёлғиз ўзингиз?

Зиё ака кўл силкиб:

– Сизнинг боришингиздан зарар йўқ, – деди.

8. ҚУТЛУҒ БЎЛСИН!

...Зиё шоҳичининг кулиб айткан сўзларига қутидор сира ҳам тушунмас ва қутилмаган меҳмонларнинг келиш сабабини сўрамоқдан ийманар эди.

– Оловни қўятуриб, қудаларга дастурхон олиб чиқингиз.

Зиё шоҳичининг бу кулгулигидан сўнг қутидор танчага олов қалашни қўйиб дастурхон буюриш учун ичкарига кўзғалди. Унинг кетидан Ҳасанали: «Тақдир биткан бўлсин-да», – деб қўйган эди, шоҳичи қатъий қилиб: «Иншооллоҳ, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз» – деди.

Қутидор қайтиб чиқди... Зиё ака билан Ҳасанали маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олмоқда эдилар. Қутидор, айниқса Зиё аканинг оғзини пойлаб,

кўнгли чақирилмаган меҳмонлардан тушунмоғи қийин бўлган бир маънони сезмакда эди. Орадаги сўзсизлик узокқа чўзилабергач, кутидор Ҳасаналидан сўради:

– Бек саломатми?

Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб Ҳасаналининг жим туришига ишорат қилди ва ўзи жавоб берди:

– Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиғи учундир.

Кутидор бу жавобдан бир нарса тушунолмади ва шунинг учун қайталаб сўради:

– Отабек соғми?

– Бу кунгача Отабек саломат, – деди Зиё ака салмоқлаб, – аммо бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг кўлингизда қолганга ўхшайдир.

Кутидор яна тушунолмай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

– Тушунолмадим...

– Яъни Отабек бу кунгача саломат, – деди Зиё ака яна. – Аммо мундан кейинги соғлиғи сизнинг кўлингизда...

– Меним кўлимда?

– Сизнинг ихтиёрингизда.

– Отабек каби бир йигитнинг соғлиғи ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, – деди таажжуб билан кутидор, – лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиғи иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин.

Зиё ака бояғи вазиятини бузмади:

– Ажабланмангиз, ўрток, – деди, – бекнинг мундан кейинги соғлиғи сизнинг ихтиёрингизда; бу ўйин эмас – тўғри гап.

Кутидор тўсиндан муддаонинг ким ва нима тўғрисида бўлганлиғини пайқаб қолди ва ўзида бир

турлик ўнғайсизлик сезди. Зиё ака Тўйбеканинг ёзган дастурхонини тузатиб, кулчаларни синдирди. Ҳасанали билан қутидорни нонға таклиф қилиб ўзи мақсадни очикроқ онглатмоқчи бўлди:

– Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирган бир дурри бэбаҳодир, – деди Зиё ака. – Қадрдонингиз Юсуфбек хожининг ўғли Отабек – бир неча кунлардан буён пинҳоний бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг кули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий падари бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилини излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз холи тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардин яширадир. Шундоғ қилиб хўжасига ихлослик Ҳасаналининг тажрибалик кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай натижада сир очиладир... Шариъат ишига шарм йўқ, дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бир мунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамъоли юрадир-да бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифа¹га рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ, ҳам чин бир ишқ туғуладир...

Зиё шоҳичи ўз томонидан ҳам яна бир мунча гапларни қўшиб чатиб, сўзини тугатди. Қутидор яхшигина ўнғайсизланган эди. Қутидоргина эмас, совчилар ҳам ўнғайсизланган эдилар. Масаланинг нозиклиғига учавлари ҳам тушунарлар ва шунинг учун иттифоқ қилгандек чуқур бир сукутка кетган эдилар.

Гарчи муддао кун каби ошқора бўлган бўлса ҳам нима учундир қутидор яна ўзини тағофилга солиб сўради:

---

¹ Афифа – покиза қиз.

– У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи кутидор тарафидан ўзига бериладирган шу саволни кутиб турган эди.

– Сизнинг каримангиз, – деди.

Кутидор ўзининг жойсиз саволидан ўкиниб ерга қаради. Ўртада тагин сўзсизлик, ўнггайсизлик бошланди. Бир неча фурсат шу йўсун жимгина ўлтуришкандан кейин яна Зиё шоҳичининг ўзига гапиришка тўғри келди:

– Биз, ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга орзуғулиқ бир ўғул ҳадя этканимиздек, иншооллоҳ, қайтишимизда ҳам Отабек учун мужассамаи иффат бўлган бир рафиқа тухфа қилармиз.

Бу сўздан кейин Ҳасаналининг юраги бэзиллай бошлади. Чунки шу дақиқада кутидор оғзидан ё рад ва ё қабул жавоби эшитар эди. Иккинчи томонда, кутилмаган бу совчиликқа ишонишнида, ишонмаснида билмай шошиб ўлтурган кутидор ҳам ўзининг оғзиға тикилиб турғучи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарангсиган эди.

– Отабек каби бир йигитни ўғул қилиш шарафига ноил бўла олсам ўзимни энг бахтлиқ оталардан санар эдим, – деди ниҳоят кутидор, – аммо бу тўғридаги ҳамма ихтиёр ўз қўлимда бўлмай орада кўкрак сути бериб ўсдирған хотин ҳам бор... Бу иш учун ёлғиз ўзим қабул жавоби берсам-да, онаси бир чеккада қолдирилса, эҳтимол, пухта иш қилмаған бўлармиз. Агар маслаҳат кўрсаларингиз бу тўғрида унинг билан кенгашиб кўрар эдим...

Кутидорнинг жавобидан самимият ва ихлос маънолари томиб турар эди. Жавобни эшиткан совчиларнинг томирига умид қонлари югуриб кетди.

– Бу от савдоси эмас, умр савдоси, биродар, – деди Зиё ака, – янгамиз билан кенгашингиз, Отабек ва отаси

тўғриларида билганларингизни сўзлангиз, шундан кейин хўб ўйлашиб бизга жавоб берингиз.

Шу гапдан кейин кутидор меҳмонларни қолдириб ичкарига кирди. Кумушбиби ухлашқа ётқан эди. Тўйбека бўлса ўзининг ўчоқ боши ёнидаги уйчасини титратиб хуррак отар эди. Кутидор уй эшигини очар экан айвонда ўзини кутиб ўлтурган Офтоб ойимга деди:

– Шамъни олиб кир-чи олдимга.

Уй жиҳозга ғоятда бой, гўё музахона тусини берар эди. Тахмонда турлик рангда атлас ва шоҳилардан қопланган кўрпалар, тахмон тоқчаларига уйилган пар ёстиклар, қатор-қатор хитойи жононлар: косалар, кўзалар, чинни чойдишлар, лаганлар, кумуш қинлик ханжар ва қиличлар, қалқон ва сипарлар, дорга солинган турлик-турлик эр ва хотин кийимлари: пўстин, чакмон ва бошқалар, кип-қизил гилам ва шоҳи кўрпачалар киши кўзини қамашдиран даражада эдилар.

Ошиқиб оғзини пойлаган Офтоб ойимга кутидор бир илжайиб кўйди-да:

– Хотин, сен хали эшикдаги совчилардан хабар-сиздирсан? – деди.

Офтоб ойим эрининг «совчи» хабарини оддийгина қаршилади, чунки энди икки-уч йилдан бери уйларига кун сайин совчилар жамоаси ёғилиб ётқанликдан бу совчилар ҳам ўшаларнинг бирисидир, деб ўйлаган эди:

– Хайрлик бўлсин, кимлар совчи?

Кутидор яна бир кулиб кўйди:

– Зиё шоҳичи, тагин сенга номаълум бир киши.

Офтоб ойим бу кунги совчиларнинг кутидорга бошқачароқ ўзгариш берганларини пайқади ва буни эрининг самимият ҳам ошиқишидан сезди:

– Ким учун келганлар?

– Бундан ўн беш кунлар илгари биз бир тошкандлик савдогар йигитни меҳмон қилган эдик, балки эсингдадир?

– Эсимда бор, Тўйбекка махтаб кирган йигит.

– Ўлма, хотин, – деди кутидор, – ана шу йигит учун келганлар.

Бу сўздан Офтоб ойим бэзонглаб тушти ва эрига карши ризосизлик вазиятини олди:

– Мусофир-ку?

Офтоб ойимнинг бу сўзи билан кутидор бош қашиб олди ва умидсиз бир товушда:

– Мен ҳам шунисига ҳайрон бўлиб қолдим, – деди. – Йўкса ўзи айна биз кидирган, ҳар тўғрида ҳам етук бир йигит эди.

Офтоб ойим бошқа хотинларимиздек эрининг раъйи ва хоҳишини, умуман бутун шахсини эҳтиром қилғучи бир хотиндир. Шунинг учун эрининг ҳозирги раъйини гарчи ўз тилагига бус-бутун зид топса ҳам ёлғиз «мусофирлик» масаласи билангина гапка хотима бермай, бошқа тарафлардан ҳам камчиликлар топиб асослик суратда кутидорнинг Отабекка томон ҳароратланаёзган юрагига совуқ сув сепмакчи бўлди:

– Ўзи қандай кишининг ўғли, отаси сизга танишми?

Офтоб ойимнинг бу саволи ўзи учун зарарлик бўлиб чиқди. Чунки кутидор, Юсуфбек ҳожининг қандай киши бўлганлигини, бу кунда қайси ишда эканлигини ва ўзига бўлган муносабатини майда-чуйда тафсилотлари билан сўзлаб чиқиб, сўзи охирида: «Йигитнинг наслини айбсйтиб бўлмайдир, тўғрисига кўчканда бу йигит наслан биздан аллақанча юқорида турадир», деб қўйди.

Офтоб ойим энди иккинчи турлик йўл билан кетди:

– Уйланганми, йўқми?

– Уйланмаган. Буни қайсидир бир мажлисда унинг қулидан эшиткан эдим.

– Ёши нечаларда бор?

– Кўб бўлса йигирма беш ёшларда бўлур, бўлмаса йигирма икки-йигирма учлардан ошқан эмас.

– Нима мажбуриятда бизга куяв бўлмоқчи, Тошкандан қиз топилмаганми?

– Топилса ҳам ёқтирмас экан, – деди қутидор ва ўнггайсиз ҳолатда воқияни шипшитиб чиқди. Масаланинг бу янглиғ бошланишига ва бунинг устига эрининг мойилланишига Офтоб ойим нима дейишни билмай қолди. Тузик, эрининг майлини анчагина далил ва сабабларга суяниб бўлган бир майл эканини онглаган, куяв бўладирган йигитни ўзлариға ўғулликқа лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди, аммо ҳозир бу гаплардан ҳам илгарирокда «мусофирлик» масаласи турар; бир неча йиллардан бери мувофиқ куяв излай-излай ниҳоят Тошкандлик бир мусофирга бериш хўрлиғи Офтоб ойим учун оғир эди.

– Энди қандай кенгаш берасан, хотин?

Офтоб ойим ўз фикрини очиқ айтишка юраксина олмас, эрининг кўнгли олинисидан кўрқар, аммо – «мусофир» масаласига жон-у дилидан қарши эди.

– Сиз мувофиқ кўрган бир ишқа қарши тушиб, раъйингизни қайтараолмайман, – деди кўб ўйлагандан кейин Офтоб ойим, – чунки нима бўлганда ҳам сизнинг оталиқ исмингиз бор, ҳам кўброқ ихтиёр сизнинг қўлингиздадир. Мен албатта кўзингизнинг оқ-у қораси бўлган ёлғиз қизингизни ярамас, бўлмағур кишига тутиб берарсиз, деб билмайман. Бу жиҳат билан бу ишқа ризолиғим билинса ҳам бироқ қаршилиғим шундадирки, куяв тошкандлик бўлгандан сўнг қизингизни ўзи билан бирга олиб кетар ва сиз

билан мени ёлғиз боламиздан айирар... Бунга қолганда сизни билмасам-да, аммо менинг бундай жудоликка сира тоқатим йўқдир... Мана шу тарафни енгилроқ ўйлағанга ўхшадингиз, жоним.

– Сўзларинг тўғри, хотин, – деди ўйлаб қутидор, – лекин тақдир битканданми, нимадан бўлса ҳам бу йигитка қарши кўнглим жизиллаб турадир. Бу фикрим сенга маъқул тушадими, йўқми, ҳар ҳолда биз энди узоқ ўйлашиб ўлтурмайлик-да, ўз хоҳишимизча қилиб жавоб берайлик: масалан, совчиларга ризолиғимизни билдириб, аммо Кумушни Марғилондан олиб кетмасликни шарт қилайлик. Агар шартимизни қабул қилсалар ёлғиз боламиз икки бўлиб – айна бизнинг муддаомиз; йўқ, қабул қилмасалар ул вақтда киналари ўзларидан бўлсин, мана бу маслаҳатка нима дейсан, хотин?

– Мусофирлиғи?

– Биз таънани куяв қилмаймиз, – деди қутидор, – бизга чин йигит керак, халқ «мусофирга берди» деб сўз қилса – қилсин.

Офтоб ойим эридаги майлни бошдаёқ пайқаган эди, шунинг учун тилар-тиламас «ўзингиз биласиз» жавобини берди. Жавобни олиб қутидор совчилар олдиға чиқди ва маълум шартни уларга эълон қилди. Бу шартни Отабек исмидан Зиё шоҳичи қабул этиб қутидорни Отабекдек бир йигитни куяв қилиши билан табриклади ва шу такаллуфсиз совчилик ила умр савдоси биткан ҳисобланди. Икки ёшнинг муҳаббатлик, увалик-жувалик бўлишларига дуо қилинғач совчиларга заррин тўнлар кийдирилди. Ҳасанали қутидорга ўзининг миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, сўз ораларида уни дуолар билан фарқ этмакда эди.

– Тўнлар муборақ бўлсин!

– Сизга куяв ўғул муборак бўлсин!

Қутидор ихлос ва самимият билан:

– Қутлуғ бўлсин! – деди.

9. ҚАРШИЛАШ

Бу кунги кутилмаган тун Ҳасанали отани гангиткан, унинг кекса кўзлари уйқу билан тамом чаплашиб олган эдилар. Ул бу хабарни эртага эрталаб қайси йўсун билан бекка билдириш йўллари йўлар эди. Бу фавқулодда сўйинч хабарни бекнинг қайси йўсунда қаршилашини ўйлар эди. Бу хабарни эшитиш билан Отабекда кўриладирган ўзгаришларни, ҳолларни, ҳаракатларни... барчасини бирма-бир кўнглидан кечиран эди. Бу гапни эшитгач, ҳафталаб ҳужра ичидан чиқмай ётқан бекни кўчаларда, бозорларда, қутидор ўйларида шодланиб, рухланиб юрганини кўран эди. Бу ўйларни тугаткандан кейин унинг кўзлари уйқу сари юмила бошлаб, қаршисиға Отабек келиб тўхтар эди: «Ота, мен сизнинг бу қилган яхшилиғингизни сира унутмасман» деб миннатдорлик қилғандек бўлар эди. Ҳасанали уйғониб кетар ва қайтадан шу тўғрида ўйлаб бошлар эди: «Бечора. Суйганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадиргандирсан... Ёрдамчинг йўқлиғидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдиргандирсан. Қайғирма бегим. Ҳасанали отанг у тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғулик кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлик ҳам шэъриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим».

Ҳасаналининг кўзлари тагин уйқуға кетар, қаршисиға Отабек билан кўхлик, кўркам бир қиз келиб чиқар ва иккиси унга қараб илжайишар эдилар:

«Бизнинг чин отамизсиз» дегандек бўлар эдилар. Ҳасаналининг яна уйқуси қочар эди. Ёшим олтмиш тўртка етди, ўғул-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқе Отабек менга ўғуллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан югурмасмикинлар? Тупрок остларида унутилиб ётқан кезларимда: «Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди», деб ёдласалар, яхшилик билан эсласалар етар менга шу».

Тунлар узоқ, тонгни отдириб, Отабекни қувондиришгача сабр чидамас, кўз юмишга ҳалигидек хаёллар монъэ бўлар эдилар. Шу йўсун ярим уйқу ҳолатда тонгни отдириб сўйинтириш соатлари ҳам етди.

Чойдан кейин ҳужрасига чиқиб кеткан Ҳасанали қўлтуғида бир нарса билан кириб бек қаршисиға ўлтурди. Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб, юлқиб олиб, улар ўрнига чэчак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи эди. Ҳасанали:

– Энди муборак бўлсин сизга, – деди.

Отабек тушунолмай Ҳасаналига қаради. Ҳасанали илжайган кўйи қўлтуғидаги заррин чопонни олиб сандал устига қўйди.

– Бу қандай чопон? – деб сўради бек.

– Муборак бўлсин, дедим-ку.

– Нима муборак бўлсин?

– Сизга ифбатлик ва сэвимлик рафиқа билан қутидордек қайин ота, Ҳасаналига келин.

Отабек кизик ҳолатда қолди: бир турлик титраб кетди, кўзлари қинидан чиқар даражага етди. Ғайриихтиёрий кўзғалиб ўлтургандан кейин сўради:

– Бу нима деган сўзингиз?

– Нима деганимни сўрамангиз ва деганимга ишонаберингиз, – деди қулиб Ҳасанали, – мен сизни

кутидорнинг кизига уйландиришқа қарор қилиб, қароримни ҳам бу кун кечаси Зиё шоҳичи билан амалга оширдим... яъни кутидорнинг кизига сизнинг учун унашиб келдик.

Отабек гангиб шошиб сўради:

– Қайси қизига унашиб келдингиз?

– Кутидорнинг ёлғиз қизига, – деди Ҳасанали, – бундан хотиржамъ бўлингиз, бек. Зиё шоҳичи эрталабки чойни ичиб борарман деган эди, биз унинг билан ҳали тўй кенгашларини қиламиз.

Отабек тусида хурсанд ва хафалиги мажхул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, сўйинчини ҳам ошкор қилмади...

* * *

Кумушбиби уйқудан туриб, фавқулодда бир ҳолга учрайди:

– Бир кечада ҳамманинг тушига «тўй» кириб чикган.

«Тўй учун янги кўрпалар қошламоқчи бўладилар, пар тўшаклар олмоқчи бўладилар, куяв учун қандай кийим ярашмоғи ҳам баҳс қилинадир. Офтоб ойим эрига олтин камар олмоққа буюрадир... Тавба, демак чора йўк: Офтоб ойимларнинг куявлари ким, қайси қизларини эрга берадилар, уларнинг Кумушдан ҳам бошқа қизлари борми? – Уларнинг қизлари ёлғиз, дэмак Кумуш эрга бериладир... Тушунарлик гап эмас:

– Эрга ким тегадир?

– Кумуш.

– Кумушбиби куявни ёктирадирми, йўкми? Бу тўғрида унинг фикрини билиш керак эмасми?

– Сўзлаш ҳам керак эмас, билдириш ҳам.

– Нега?

– Чунки одат шул! Кумуш ота-она ёқтирған кишига рози бўлиш учун мажбур!

Кумушбиби куявнинг ким бўлғанлиғини Тўйбеканинг шу сўзларидан сўнг пайқаб олди:

– Мана, бекачим, – деди кулиб Тўйбека. – Тўйбека опангни сен ҳеч нарсага санамайсан. Бироқ унинг нафсиламрда каромати бор. Опанг бир нарсани тилига ва ё кўнглига олдим, даррав фаришталар «омин!» дейдирлар. Анови кунги ёш меҳмонни сенга махтасам аччиғландинг, аммо келиб-келиб бу кун сени ўшанга бердилар... Энди мундан кейин Тўйбека опангга ихлос қўй, бекачим!

Бу хабарни эшиткучи Кумушбибининг қора кўзлари жик ёшға тўлиб, киприклари ёш билан беландилар.

– Йиғлама бекачим, – деди Тўйбека, – биз биламиз сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканин: эрлар сўйинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдирлар; сизнинг йиғлаганингиз – қувонганингиз... Мени эрга берганларида сенга ўхшаш мен ҳам йиғлаган эдим, аммо ичимдан никоҳ кунининг тезроқ келишини кута-кута ўлган эдим.

– Тоқатим тугади, опа, – деди Кумуш, – ортиқ сўзламангиз.

– Сўзламайман, – деди Тўйбека, – лекин сирасини сўзлайман... Оҳ, кўрсанг эди бир куявни. Қандай чиройлик, қандай ақлик эканини билар эдинг, бекачим. Юлдузингиз нах бир-бирингизга тўғри тушкан экан, иккингизнинг ҳам бир-бирингиздан камлигингиз йўқ.

Кумушбиби ортиқ чидалмади, кўркунч бир товуш билан хайқирди:

– Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!

Кумушнинг бу товшига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чикдилар:

– Нима бўлди, нима бўлди?

Кумушбиби онаси билан бибисининг уйдан чиқишлари ила бошини сандалнинг кўрпасига буркаб, ётиб олди. Тўйбека жуда кўрққан эди:

– Қаллиғи тўғрисида сўз очқан эдим, мен билан уришди.

Офтоб ойим Тўйбекани қарғаб берди:

– Сен ақлсиз ўлгур, Кумушни уялтирғансан! Тинч юрсанг сени бирав бир нима қиладими? Бор, ишингга бор!

Оналар Кумушнинг бу ҳайқириғини уялғанга йўйдилар-да, яна уйга кириб бисот кавлашка, тўй ҳозирлигини кўришка машғул бўлдилар.

Кумушбиби бир неча фурсаткача шу кўйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб ташқари ҳавлига қараб кетди. Кўб йиғлағанликдан кўзлари қизарған, қовоқлари шишкан, юзлар бўртқан эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг хуснини, латофатини бир зарра ҳам камитмай балки, ўн қайта оширған эдилар. Ташқариға чиқғандан кейин айвоннинг тумшуғига келиб ўлтурди ва ўнг кўлининг кафтига юзини олиб фикрга толди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин ул кўлини юзидан бўшатди-да, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек, кимнидир кутгандек теварагига қараб кўйди...

– Ариқ бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйиға тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонға ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйиға еткач, маълум ўринга сакраб ўтди-да, чўнкайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонға қараб олғандан кейин сувнинг окишиға кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирлик ариқ бўйи унга

нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайдир-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас.

Кўзларидан окқан марварид томчиларини шу сирлик ариқ суви билан ювди, бир мартабагина ювди эмас – қайталаб-қайталаб ювди. Бояғи аччиғидан бир мунча тинчланиб, кўз қизилликлари кеткан ҳолда битта-битта босиб ичкарига қайтди.

10. ТҮЙ, ҚИЗЛАР МАЖЛИСИ

Кутидорнинг ташқарисиға эр меҳмонлар, ичкарисига хотин меҳмонлар тўлғанлар, улар куюк, суюк ошлар, ҳолва, нишолдалар билан иззатланадирлар. Ташқарида бир қўша созандалар дотор, танбур, ғижжак, рубоб, най ва амсоли¹ созлар билан дунёга жон суви сешиб шаҳарнинг машҳур ҳофизлари ашула айтадирлар. Тўй жуда ҳам руҳлик...

Ичкарида хотинлар мажлиси: оналарча айтканда, улар кум-тупрокдек кўб, бироқ мажлиснинг боришида тартиб йўк, ҳавли юзи ва уйлар хотинлар билан тўлған, қайси ҳавли юзида бир товоқ ошни еб ўлтурадир, ким йиғлаган боласини овитиш билан овора, бирав ёр-ёр ўкуб, тагин биттасининг қувончи ичига сиғмай ха-холаб дунёни бузади, хуллас бағ-буғ етти қат кўкдан ошадир...

Офтоб ойм қайғулироқ, туси бироз синикқан сумон... Меҳмон кутиб чарчағаниданми, нимадан бўлса ҳам жуда калавлаган, баъзан қиладирған ишидан ҳам янглишиб кеткани, масалан, уйга кирмакчи бўлиб таванхонага кириб қолғани кўриладир. Тўйга келган хотинларнинг «Тўйлар муборак, куяв ўғул муборак!»

¹ Амсол ўхшашлар маноллар.

деб сўрашлариға ҳам ишончсиз бир оҳангда «Кутлуг бўлсин», дейдир.

Офтоб ойим донхонанинг эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёниға чақирди. Ёши эллидан ошқан, кулгуси ичига тўлиб тошқан бир хотинни дувурдан¹ чиқиб, ўзига қараб юрганини кўргандан кейин дон-хонаға кирди. Хотин ҳам ичкариға киргач, Офтоб ойим эшикни қия беклади-да, қайғулик бир бокиш билан хо-тинға қаради.

– Нега қайғулик кўринасан, Офтоб?

Офтоб ойим узок тин олиб эшикка қаради ва ярим товуш билан:

– Шу чокда ичимга чароғ ёксалар ҳам ёримайдирда, эгачи, – деди ва кўзига жик ёш олди.

– Нега?

– Қизим тўғрисида...

– Қизингга нима бўлди?

– Унашилғаниға бу кун еттинчи кун, – деди Офтоб ойим, – шундан бери Кумушингиз тун ҳам йиғлайди, кун ҳам, сабабини сўрасам сира жавоб бермайдир-да, дўлонадек кўз ёшисини оқиза берадир. Бу кун тагин йиғиси ошиб тушди. Ҳайтовур ялиниб, ялпоғланиб аранг ҳаммомга юбордик.

Хотин Офтоб ойимнинг бу гапидан ҳайрон бўлди ва ўйлаб сўради:

– Нимабало, куявинг кўркисми?

– Ўзим кўрмадим, – деди Офтоб ойим, – аммо кўргучиларнинг сўзларига қарағанда ўхшашсиз кўркам, тенгсиз ақлли бир йигит эмиш... Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб куяв қилган эди.

– Кумушнинг ўзи йигит тўғрисида ҳеч нарса билмайдирми?

¹ Дувур – Хотинлар ва болаларнинг ғала-ғовур суҳбати.

– Биладир, – деди ойим, унинг олдида биз жўрттага куявни махташамиз, лекин бу махтовларни эшитгуси келмай, қайтага йиғисиниғина ортдирадир.

Хотиннинг ҳам бу гапдан хайрати ортди ва бундан қандай сир борлиғига ақли етмади. Офтоб ойимни юпатиш учун ўткан-кеткандан ва бошда йиғлаб эрга теккан қизларнинг чимилдикда йигит билан апоқ-чапоқ бўлишиб кетканларидан ҳикоя қилди:

– Қайғирма, Офтоб, – деди, – куявинг бунчалик сулув бўлса, гап-сўзда тенгги бўлмаса, ҳали чимилдикда қизингнинг пэчак гулдек бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз.

– Ох, опагон, – деди умидсизча ойим, – маним бунга кўнглим чопмайдир.

– Чопсин, Офтоб. Мен бундай йиғлок қизларнинг кўпини кўрдим, шундай қизларнинг уялмай-суялмай чимилдикда ҳатто йигитдан ҳам ортдириб ҳаракат қилганларини ҳам кўрдим, сенинг қизинг ҳам шуларнинг биттаси, қайғирма Офтоб.

– Илоҳи шундай бўлсин-да.

– Бўлади-бўлади, – деди кулиб хотин, – шўшмачи, Офтоб. Агар қизинг мен айткандек ўзгариб кетса менга нима берар эдинг?

– Сизга бош-оёғ кийим.

– Сўзингдан қайтма, Офтоб. Пэчак гулдек бўлиб эрига чирмашқанини кўрармиз ҳали, худо кўрсатса, бор, ўйнаб-кулиб меҳмонларингни кут!..

Шундан кейин икави донхонадан чиқиб хотинлар орасига кирди.

* * *

Қизлар мажлиси – гуллар, лолалар, тўтилар, кумрилар мажлиси! Бу уйда – Кумушбибининг тоғасининг уйида қизлар мажлиси, гуллар мажлиси!

Бу уйга ўтгуз-кирк чамалик қизлар йиғилганлар, йиғилишдан мақсад: қизлар ўзларининг энг латиф, энг гўзал бир аъзоларини бу кун хотинлик оламига узатмоқчидирлар. Бу узатиш мажлисини жонлик, рухлик ўтказмак учун барча қизлар ўзларининг энг асил, энг нафис кийимларини кийиб, фавқулодда ясаниб, хусн оламини яна бир қат, яна бир қай-та бэжабдирлар. Агар бу уйга кириб, бу мажлис аъзоларини бир мартаба кўздан кечирсангиз, ҳозирданоқ айтиб кўйиш мумкин-ки, албатта эсингиз чиқиб кетар:

– Бу гулми, кўхлик? Йўқ наригиси! Ундан кўра буниси! Барисидан ҳам ўтгаси!.. Ана шундай қилиб эздан ҳам ажрасиз, гул танлашда бир қарорға келалмай эл ичида кулгига ҳам колурсиз, расво ҳам бўлурсиз.

Мана, мажлис аъзолари шунақангғи бир-биравидан ўтоқ малаклар, парилар эдилар. Мажлиснинг шоирлари, ўйинчилари, чилдирма ва дуторчилари – барчаси ҳам ҳозир бўлиб фақат Кумушбибигина ҳаммомдан қайтмаган эди. Шунинг учун мажлис очилмаган, очилса ҳам руҳсизроқ, Кумуш келгач, мажлиска руҳ киришига барча ишонадир ва уни тўзимсизланиб кутадир.

Кимдир, орадан битгаси «келишди!» деб юборди. Барча қизлар ўйнинг даричаси ёнига уймалашиб хавлиға қарадилар. Чиндан ҳам ул ёнида икки янгаси билан келган эди. Шу чоқда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, ул келсин эди-да, суйганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан ул... фақат жонғина сўрайдир, мажруҳ кўксларга ўккина отадир... Бошдағи оқ шоҳи рўймол, ичдаги оқ шоҳи кўйнак, устдаги оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бакбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа қундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бўйин теварагига чирмашқани, хом нукра юзларнинг бўғриққани...

Янгалар Кумушни ҳавлидан туриб қизларга топширдилар:

– Мана Кумушбиби – сизларга, қизлар! Кумушнинг кўнглини яхшилаб очинглар, қизлар!

Икки-уч киз чопиб ҳавлига тушдилар-да, Кумушбибидан паранжини олиб уйга бошладилар.

Янгалар Кумушни қизларга топшириб кетдилар. Ҳавли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди.

Кумушбиби бошлағучи қизлар билан уйга кирди, ундан онгқан атир ислари билан уй тўлди. Қизлар ўзларининг бир турликкина сўзлашишлари билан Кумуш ила кўриша бошладилар:

– Эсонмисиз, саруполар муборак?

Кумушбибининг қизларга берган жавоби эшитилар-эшитилмаслик эди:

– Қутлуғ...

Кумушбиби уйнинг тўрига ўтқузилди. Қизлар уйнинг теварагига ўлтуришиб олгандан кейин орага нима учундир бир жимжитлик кирди. Қизлар маънолик қилиб ер остидан Кумушка қарайдирлар. Мажлисида бир хил маъюсият. Қизлар нимани ўйлайдирлар ва нима тўғрисида маъюсланадирлар, бу эрса қизларнинг бизга номаълум бўлган ички сирларидир.

Қизлар ипка чизилган гулдек уй теварагини олганлар, бунинг устига ёвошлик, ўйчанлик уларнинг тусларига маънавий бир хусн ва жиддият бериб, бирга юз хусн қўшқан эди. Агар биз шу кезде заршунослиқ учун энг шимарсак, яъни гулни гулдан ажратадурған бўлсақ бояғидек эсанкираб, мутараддид¹ қолмаймиз, чунки Кумушбиби лолалар исидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлған ой эди.

Орада ҳамон бояғи жимжитлик ҳукм сураб эди.

¹ М у т а р а д д и д – тараддудланиш, иккиланиш.

Хар бир мажлисининг жонландирғучи, идора қилғучи бир-икки қахрамони бор бўлганидек, бу қизлар мажлиси ҳам шундай қахрамонлардан ҳоли эмас эди. Мажлисни бунчалик руҳсизланиб, маъюсият ичида қолишига Гулсинбиби чидаб туролмади:

– Биз нима учун йиғилдик-да, нимага ер чизишиб ўлтурамиз! – деди. – Биз бу ерга аза очкали келдикми?

Гулсиннинг ёнига Хонимбиби қўшилишди:

– Кўб ўйлашманг, ўртоқлар! – деди, – барибир бу гап ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор! Тур Савра! Ҳавлига олов ёқиб чилдирмангни қизит! Аноргул, сен дуторингни ол! Кумушбиби, сиз унча хаёл сурманг кулиб ўлтуринг. Барибир эртага жойсиз чеккан қайғингиздан ўкинарсиз! – деди-да, мажлисни ост-уст кулдириб юборди. Кумушбиби ҳам ихтиёрлик, ихтиёрсиз бу кулгуликка тортилиб, унинг ёвошкина илжайишидан ёқутдек лаблари остидаги садаф каби оқ тишлари бироз кўриниб қўйдилар.

Шу гапдан кейин мажлиска кутилмаган бир рух кирди. Аноргулнинг кўлидаги дутор «Ўртоқлар» куйини танларга ларза бериб, тарона қилди. Хонимбиби кизларга кистатиб ўлтурмай ўрнидан сакраб турди-да, ўйнаб ҳам кетди. Дутор ёнига чилдирманинг чэртмаги келиб қўшилгандан кейин базм тагин ҳам жонланди. Чапаклар ҳам кўтарилди. Ўйин қизиб борар эди, унинг дарича эшиклари бекланиб тоқчаларга шамъ ёқилгандан сўнг, базмнинг руҳи яна ошди. Ел билан ўйнашиб ёнган шамъ нури қизларни аллақандай ажиб ҳолатка қўймоқда, мажлис эрса «Алиф лайло» хикояларидаги «парилар» базмини хотирлатмоқда эди. Дутор «Ифор» куйини чалиб, чилдирма ҳам нозик йўл билан унга қўшилиша борди. Ўйин ҳам бир турлик назокат касб этиб, Гулсинбиби йўрғалай кетди. Дутор кўнгилнинг аллақандай ингичка жойини қитиклайдир,

чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўрғалаши борлиқ аъзони зириллатадир. Базм жуда қизик, жуда кўнгиллик эди.

Кумушбибини ҳам бу қизик базмдан бошқалардек ҳисса оладир, сўйиниб қувонадир, деб ўйланмасин, чунки вужуди қизлар базми ичида бўлса ҳам хаёли аллақайларда учиб юргандек, кўзлари ўйнағучи қизларда бўлса ҳам, аммо ҳақиқатда бошқа бир нарсани кўргандек... Кўринишдан натижа чиқариб айтканда, бу қизик мажлис унинг учун базм ўрнини эмас, аза жойини тутқандек...

Икки соатлик қизик бир базмдан сўнг қизлар чарчадилар-да, ўйинни тўхтатдилар. Гулсин билан Хонимбиби энди дутор билан кўшиққа ўлтурдилар. Гулсин ўзининг кўнғуроқдек товши билан «Йиғларман» куйидан бошлади:

Ўртоқларим, қўлга олсам торимни,
Бэихтиёр ёдлайдирман ёримни!

Иккинчи қайтариб айтишда унга Хонимбиби кўшилишди. Бир турлик, бир оҳанглик нафис, мусиқавий товушлар кишининг борлиқ вужудига, қон томирлариға ажойиб бир ўзгариш берган эдилар. Шу чокқача мўлтайиб, хаёл ичида шўнғиб ўлтурган Кумушбиби бир сесканди-да, кўшиқчи қизларға қаради.

Қизлар иккинчи байтка ўтдилар:

Бир кўриниб яғмо¹ қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўралмадим норимни!

Шу вақт кутилмаган жойда Кумушнинг икки кўзи жиқ ёшга тўлган эди. Учунчига ўтдилар:

¹ Й а ғ м о – тасир, талон-тароҳ.

Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим хама йўқ-у боримни!

Тўртинчи:

Билурмикин, билмасмикин у золим:
Кунлар-тунлар тортқан ох-у зоримни!

Кумуш тоқатсизланган эди...

Бешинчи:

Чиндин айтинг ўртоқларим менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?

Кейинги:

Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!

Бу кейинги байтка кулоқ солгучи қолмади. Чунки ёнидаги қизга осилиб йиғлай бошлаган Кумушбибига ҳар ким таажжубда, ҳар кимнинг кўзи, кулоғи шунда эди.

– Нима бўлди, Кумуш?

– Нега йиғлайсиз, Кумуш опа?

– Бирар жойинг оғрийдирми, Кумуш?

Кумушбиби ўз устига дув йиғилган қизларга кўзини очиб каради-да, ҳушёр тортқанлардек бир ҳаракат қилиб кўйди ва тез-тез чўнтагидан рўймолини олиб кўзёшисини қуритди.

– Нега йиғладинг-а?

Бу саволни бергучи Гулсинга Кумуш куч билан илжайиб каради-да:

– Ўзим... – деди.

– Вой шўргинангга шўрва тўкилсин, Кумуш! – деди Гулсин, – мен шундай эрни топиб тексам бошим кўкка етар эди!

Гулсиннинг гапига кизлар кулишдилар. Кумуш жуда хафа кўринганликдан унинг кўнглини очмоққа тўғри келар эди. Шунинг учун бошқа ўйинларни кўятуриб мажлисининг энг қизиқ тарафи бўлиб саналган лапар айтишка кўчдилар. Гулсин куяв ролини ўйнар, Хонимбиби Кумуш ролида, иккисининг бир-бирисига қараб ўқишқан лапарлари барчани кулдириб, ичакларни узар даражада. Бироқ Кумушнинг тишининг оқини кўриш жуда қийин, унинг ҳамма иши фақат мунггайиб хаёлланишқина...

Қизларга тўйхонадан ошлар, таванлар келиб тортилди. Ошдан кейин янгалар келиб, қизлардан Кумушни сўрадилар. Қизларнинг, «Йўк, биз Кумушбибени сизларга бермаймиз!» деб ўйнаб айткан сўзлари Кумушбибига чиндек бўлиб эшитилар, янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термилиб қарар эди. Шу йўсун кизлар ўзларининг бир ўртоқларини хотинлик дунёсига узатиб, мажлисдан тарқалишдилар.

11. КУТИЛМАГАН БАХТ

Кумушбибидан ваколат олиш ҳам жуда қийин бўлди. Домланинг: Сизким Кумушбиби Мирзакарим кизи, ўзингизни тошкандлик, мусулмон Отабек Юсуфбек хожи ўғлига бағишламоқ ваколатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми? деган сўроғи олти, етти қайтарилгандан кейин, шунда ҳам янгалар қистоғи остида аранг унинг ризолиғи олинди.

Кечки соат бешларда қутидорнинг хавлиси тўрт кўз билан куяв келишини кутади. Куяв учун паловлар, куюқ-суюқ ошлар, неча турлик неъматлар ҳозирланиб,

булар ҳам куявнинг интизорида турадирлар. Ниҳоят, соат беш яримларда куяв келди. Йигирма-ўттиз чоғлик ёш йигитлар – Раҳматнинг ўртоқлари, улар орасида Отабек – куяв кўринди: бошида симоби шоҳи салла, устидан қора мовут сирилган совсар пўстин, ичида ўзининг Шамайда тиктиргани осмони ранг мовут камзул, мовут шим: оёғида қалапой афзали, белида Кумушбибининг уста кўли билан тикилган шоҳи кийиғ... Юзлар қизил, оғиз ирпайган, кўзлар ўйнаб аллакимни қидирадир. Ошларини еб бўлсалар ҳам жўртгага куяв кўриш учун ўлтурган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: «Тузук-тузук, куявликка арзигундек, чакки чаккига тушмапти, олма-ю анор» дейишдилар. Томда куяв кутиб ўлтурган хотинлар ичидан Офтоб ойимнинг эгачиси ошиқиб синглиси ёнига тушди-да: «Офтоб, даррав исириқ ҳозирла, куявингни ёмон кўздан ўзи асрасин!» деди. Кутидор эшик остида кўл ковуштириб меҳмонларни кутиб оладир, ер остидан куявига кўз қирини ташлаб, кишига сездирмай ўзича кулимсираб кўядир. Меҳмонхона айвонида оқ соқоллик, кўркам сиймо ва оғир табиатлик домла билан Зиё шоҳичи, Ҳасанали, қиз вакили ва тагин бир неча кишилар ўлтурадилар. Йигитлар куявни домлалар қаршисиға келтуриб тўхтаткандан кейин Отабек вакили бўлган Зиё шоҳичи билан Кумуш қиз вакили Муҳаммадраҳим ораларида маҳр масаласи очиладир. Кўб тортишқандан сўнг қуйидағи маблағлар маҳр қилиб белгуланадирлар: уч юз олтин пул, мундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор... Бунга Отабек ҳам ўз ризолиғини билдирадир. Домла хутба бошлайдир. Форсийча ўқулган ҳамд, салавот ва бошқалардан сўнг хутба энг нозик бир ўринға келиб

тўхтайдир: «Сизким Отабек Юсуфбек хожи ўғли Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаръий хотинликқа қабул қиласизми?» – форс тилида сўралган бу савол Отабекнинг кулгисини қистатиб, кўнглидан кечирадир:

– Қабул қиласизми-я?

Ул биринчи сўроқдаёқ – «учиб, кўниб қабул қиламиз» деб жавоб бермакчи бўлса ҳам бироқ халқнинг – «ўлиб турган экан» деб қиладиган таънасидан чўчиб, жавоб бермайдир. Яна бир қайта юқоридаги «сиз ким фалончи...» жумласи домла тарафидан такрорланадир. Куявларга учунчи сўроқда жавоб бериш одат ҳукмида бўлса ҳам, Отабек бу такаллуфка чидалмайдир. Гўё учинчи сўроқ ўрнига «Энди олмас экансиз Кумушбибинини...» деб мажлис бузиладирғандек сезиладир-да, ҳамма товшини қўйиб, барчага эшитдириб «Қабул қилдик!» деб юборадир.

Домла алҳамдулиллоҳ, алҳамдулиллоҳ... билан никоҳни тугатиб мажлис томонидан келин билан куявнинг ҳақлариға дуо бошланадир, ҳамма дуоға қўл кўтариб, ҳатто томдаги томошачи хотинларғача «омин»га кўмаклашадирлар ва шундан кейин никоҳ мажлиси ёпиладир. Йигитлар куявни меҳмонхонаға олиб кирадирлар, зиёфат бошланадир.

Отабекда бир дақиқаға бўлсин тўзим бўлмаган бир вақтда бир неча соатларга қараб чўзилган бу томоқ мажлиси билан албатта ул яхши чиқиша олмайдир. Хуфтанга яқин банаъжи¹ бир иштиҳо билан ейилиб бўшатиш лаган, товоқлар олиниб дастурхонлар йиғилди. Бизнингча бир ярим соат, Отабекча аллақанча йил ҳисобланган бир фурсат ўтиб, ниҳоят, янгалар куяв сўрадилар. Икки ёшға муҳаббатлик умр сўраб фотиҳа ўқилғандан сўнг Отабек ичкариға узатилди.

¹ Банаъжи – оч коринга.

Ҳасанали меҳмонхона айвонида бекни кутиб турар эди:

– Энди куявлик муборак бўлсин, бегим?

– Қутлуғ бўлсин.

Ҳасанали бошдан-оёқ бекни кузатди, оталик мухаббати билан бекнинг орқасини силади ва ёшли кўзлари билан дуо қилиб унга рухсат берди. Отабек янгалар кутиб турган тарафка юрди. Ул ҳозир кизик ҳолатда эди: бу нима гап, тушими, ўнгими, нима гаплар ўтиб, нималар бўлмоқда, бўлиб турган иш ҳақиқатми?

Биз ичкарига кирамиз: ҳавлининг икки томони то Қумушбибининг уйигача қатор куяв куткан хотинлар, бола-чақалар билан тўлган. Баъзан кутқучи хотинларнинг қўлида ёниб турган шамъ, куяв тушадирган уй тўй моллари билан жуда ҳам бэжалган. Юқорида ёзилиб ўтилган кутидор уйининг аксар жиҳозлари шу уйга, Қумуш киз уйига кўчирилган. Бир буларгина эмас хотин-қизлар қўли билан чашиб ишланган турлик зийнат чодирлари билан ҳам бэжалган, шипда катта кандил, кандилда ўттузлаб шамълар ёниб уйни сирлик бир ҳолатка кўядирлар. Бурчакда қизлар мажлисида кўрилган оқ кийимлар билан Қумушбиби турадир... Унинг ҳусни бэжалган уйининг оқлари, кўклари, сариқлари ва қизиллари билан товланиб хаёлий бир сиймода... Кўз ёшларини окузиб янгасининг сўзига кулоқ осмайдир. Ташқаридан эшитилган «куяв! куяв!» сўзи билан тағин ҳам унинг кўз ёшиси кўпайиб туси ҳам ўзгарди. Янгаси Қумушни шу ҳолда қолдириб ўзи югурганича эшикка чикди. Куяв келар эди: икки томонни сириб олган хотин-қизлар ўртасидан Отабек келар эди. Унинг кетидан Офтоб ойимнинг эгачиси исирик тутатар эди. Хотинлар кўлларида шамъ билан унга қарар ва кузатиб қолур

эдилар. Куяв уйнинг ёнига етди. Унинг юзи уятдан жуда кизарган, қочқали жой тополмас эди. Шу кезде уйнинг эшиги очилди-да, янга томонидан қаршиланди.

– Кирингиз, бек.

Отабекнинг юрак уриши эҳтимол янгасига ҳам эшитилар эди... Отабек уйга киргандан кейин янгаси ташқари чикиб, эшикни ўзи кўрарлик кия қилиб ёпди... Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб рўймолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир. Рўймол тугиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сикди:

– Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини кутказмоққа тиришиб:

– Ушлангиз, – деди ҳам сиқувчи қўлдан кутулиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

– Нега қочасиз? Нега қарамайсиз? – деди бек. Кумушбиби шу чокғача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бир мунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

– Сиз ўшамъи?

– Мен ўша, – деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига бэихтиёр термилишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

– Кўзларимга ишонмайман, – деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

– Мен ҳам, – деди.

Шу вақт икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовишди... Кичкина нозик қўллар елка устига, кучлик қўллар қўлтиқ остига ёпиштилар.

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турдида:

– Кутилмаган бир бахт, – деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳавлиларгача эшитилди. Қия очилиб турган уй эшиги ҳам қаттиққина бекланди. Кумушбиби Отабекнинг кўлидан ушлаб куйида ёзиб кўйилган дастурхон ёнига бошлади:

– Сиз бўлганлигингизни илгаридан билганимда бошқача қаршилар эдим, – деди.

– Бошқа деб ўйладингизми?

– Ўйлаш каерда, сиз бўлурсиз, деб кўнглимга ҳам келмаган эди, – деди-да, тагин кулиб юборди.

Дастурхон ёнида Кумушбибининг лагиф билагига Отабек олтин узук солур экан, ул ерга қараган ҳолда эди.

– Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...

– Ҳозирламаганингиз учун ўкинасизми?

– ...

– Ўкинмангиз, – деди бек, – сиздан бир нарсани сўрасам аямасиз?

– Аямайман.

Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холига ишорат қилиб:

– Шу ердан бир ўпиш берсангиз, сиз ҳам катта эсдалик ҳозирлаган бўлур эдингиз, – деди.

Кумушбиби қизаринди.

* * *

Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пояфзал бозорида бўлган эди. Аср намознинг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўкандорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан саёз оқар, шунинг учун ундан

фойдаланиш кулай эмас эди. Дўкондор унга сувнинг кулай ўрнини кўрсатди: «Мана шу бурчакдаги дарбозадан ичкарига кирсангиз, ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз», деди. Отабек дўкондорнинг кўрсатишича кутидорнинг ташқарисиға кирди. Шу вақт тасодуфан нима юмиш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасиға келиб тўхтаган чингилин¹ йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бир мунча вақт кўз ололмадилар. Охирда Кумуш нимадандир чўчиғандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонға бурди. Бу бурилишдан унинг орқаўнгини тутиб ётқан қирқ кокиллари тўлжинландилар. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турған йигитка яна бир қараб қўйди ва бу карашда унга енгилгина бир табассум ҳам ҳадя қилди... Кумуш ичкарига кириб кўздан ғойиб бўлди, лекин Отабек яна бир неча дақиқа ерга михлангандек қотиб турди... Охирда кўзини қада очиб ўткан дақиқада учрашкани хаёлий гўзални истаб хаёлланди. Бироқ ҳақиқат бошқача эди. Таҳорат олмоқ учун ариқ бўйиға ўлтурди. Аммо кўзи хаёл яширинған йўлакда эди. Таҳоратланиб бўлди, яна кўзини ўша тарафдан узолмади. Артиниб олғандан кейин яна оёғ устида тўхтаб қолди. Яширинған гўзал иккинчи қайта кўринмади, эҳтимолки, Отабекни ипсиз боғлаб, ўзи қайси бурчакдан бўлса ҳам асирини томоша қилар эди.

Кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан кутидор уйидан чиқди ва шу дақиқадан бошлаб унда муҳаббат можароси туғилған эдиким, бу ёғи ўқуғучимизга маълумдир. Кумушбибининг юқорида «Сиз ўшамъи!» деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо

¹ Чингилин – ихчам, бэжирим.

унга масаланинг онглашилмай қолиши ва чин бахтни билъакс кутиб олиниси қизиқ эди. Шундай қилиб икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари қовишиш билан натижаланди.

12. ЧАҚИМЧИЛИҚ

– Бу кун етти кун... Отабек кутидорнинг кизиға уйланди.

Ул бу хабарни Қўқондан қайтишда эшиткан эди. Ўзининг қиёфасига яраша кўркунч йўллар излар экан, кулоқлари тегида «...қизиға уйланди» жумласи такрорланиб турғандек бўлар эди.

Унинг Қўқондан қайтиши иккала хотини учун ҳам улуғ бир фалокат бўлди. Чунки арзимаган бир сабаб билан иккаласи ҳам яхшиғина таёқ еб олди. Шунинг учун икки кундаш унинг олдиға киришдан кўрқиб, яна тўғриси – унинг совуқ афтини кўришдан жирканиб ҳавлининг чет- четида юрарлар, икки кундаш билиттифоқ унга ўлим сўрарлар: «Қўқонда ўлса, ўлигини итлар еса биз ачинарми эди», деярлар эди.

Ул ўлтурган кўйи нима тўғрисида бўлса ҳам жуда бош оғритиб ўйлар эди. Шу чокда унинг тусидан йиртқичлик, бир гуноҳсизнинг устига хужумга хозирланган ваҳшийлик белгулари кўрилур эди. Ҳар ҳолда ул яхшилиққа эмас, қандоғ ҳам бўлса бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истехзолик бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўйғандек бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб қозикдағи кирлаб кеткан салласини қўлиға олди ва ҳавлига чиқди. Ташқарисида беш дўконлаб иш тўқиб турган халфа шогирдларига баъзи таълимотларни бергач, бир улуғ дарбоза орқалиқ кўчага юрди. Ўралиб

битмаган салласини тузата-тузата тор, кирди-чикдилик кўчалар билан шаҳарнинг кунботар томониға, беклар маҳалласига караб кетди.

Беклар маҳалласининг бошланишида, жанубга қаратиб қурилган улуғ бир дарбозанинг ёнида икки нафар милтиқ ва қиличлик йигит сўзлашиб турар эдилар. Буларнинг ёниға бизга маълум киши келиб тўхтади ва улардан сўради:

– Бек уйдадилар?

Сўзнинг белига тепкани учун йигитнинг бириси ўшайиб сўрағучиға қаради, иккинчиси қўллари орасидағи милтиғи билан ичкарига ишорат қилиб жавоб берди:

– Бор!

Дарбозадан ичкарига кирилгач, сарой каби бир хавли, айвонда ўн бешка яқин яроғлиқ йигитлар тўнкалардан гулхан солиб, исиниб ўлтурмакда эдилар. Ул тўрдағи айвон орқалиқ юриладирган уйнинг эшигида турғучи йигит оғасининг ёниға борди ва кўрбоши билан учрашмак орзусида бўлганлиғини айтиб ундан киришка ижозат сўради. Йигит оғасининг раҳбарлиги билан ичкарига кирди: бошиға кўк салла чулғаған, эгниға Ўратепанинг босмасидан чакман, белига кумуш камар боғлаб кумуш қинлик қиличини тиззасига босқан, қора танлик бўлса ҳам кўкнорими, тарякми истэъмолидан юзи сарғайған қирқ-элли ёшлар чамалиқ бир киши ёрлиқсумон бир ёзувни ўкуб ўлтурмоқда эди. Кўрбоши келгучининг саломига эътиборсизғина жавобланған бўлди-да, руҳсиз бир товуш билан:

– Нима қилиб юрибсиз? – деб сўради.

– Тақсир, сизга арз бор.

Йигит оғаси келгучини қолдириб чиқди. Келгучи эшик ёнида оёғ устида қўл боғлаб турар эди.

– Қандай арзинг бор?

– Таксир... ижозат берсангиз ўлтурсам...

– Хўб, ўлтур.

Келгучи кўп тугулиб туси ўнгған гилам устидан юриб бориб, кўрбоши қаршисиға тавозий билан ўлтурди. Кўрбоши кўлидағи ёзувни буклаб кўйниға тикди-да, келгучини ер остидан кузатди:

– Қаерликсан?

– Таксир... шу эрлик, марғилонлик.

– Отинг нима?

– Таксир... Ҳомид.

– Нима касб қиласан?

– Устакорлик.

– Яхши, арзингни гапир!

Ҳомид ўзининг товшиға ясама бир оҳанг бериб арзини бошлади.

– Жаноби падари арус¹ шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир замони адолатларида ҳам, – деди Ҳомид, – қора чопонлиқлар хануз тинч ётмай юртни кипчоқ оғалариға қарши оёғландирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қора чопонлар кўлиға олиб мамлакатни бузғунлиққа солмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузукилар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлған Юсуфбек ҳожи, деб билған эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонға ҳам сочилған экан.

Кўрбошининг кўзи ола-кула келди:

– Нима дейсан? У ким экан Марғилонда?!

– Биттаси машҳур бузуқи тошкандлик Юсуфбекнинг ҳозирда Марғилонда турғучи ўғли – Отабек исмлиқ бир йигит, иккинчиси унинг ҳаммаслаки ва қайин отаси бўлған Мирзакарим кутидор.

---

¹ П а д а р и а р у с – қайнота.

– Хали-я?

– Шундоғ, таксир.

– Сен бу гапни қаёғдан билдинг?

– Шу кунларда уларнинг бир мажлисларида бўлган эдим, таксир...

– Хўш, хўш, мажлисда?

– Мажлисда кўб гаплар ўтди, таксир, – деди Ҳомид, – мажлиснинг бошлуғи бўлган Отабек кипчоқларнинг зулм ва таъаддисини, кипчоқларидан ишни олмоқ учун Тошкандда Азизбек ва ўз отаси бошлик билфёъл иш бошлаётганларини сўзлаб, Марғилоннинг ҳам мундан сўнг оёққа қалқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди. Агар бу ишнинг олдини олинмаса, ҳукумат ва мамлакат учун натижа кўркунчдир, таксир.

– Мажлис кимникида эди?

Ҳомид тарафидан кутилмаган бир савол. Ҳомид ўзига берилган бу савол қаршисида тараддудланиб қолди. Чунки мажлис ўрнини айтса поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан ул ўз оёғига болта қўйган бўлар эди. Шу мулоҳаза юзасидан ул тутилиқди:

– Мажлис ўрни ёдимда йўқ, таксир.

Мантисиз бу жавобга қарши кўрбоши аччиғи билан бақирди:

– Ёдимда йўқ?!

Ҳомид гарангсиди ва бир хил синиқ товушда:

– Эсимда бўлса ҳам нозик бир жой эди, таксир, – деди.

– Нозик бир жой эдими! – деб кўрбоши заҳарханда қилди. – Агар айтмасанг ўша муттаҳамлар тикиладирган чуқурга сен ҳам ташланасан.

– Кечирингиз, таксир.

Қўрбоши йиртқичлардек бўқирди:

– Кечириш йўқ!

Ҳомид учун энг кейинги чорадан бошқа илож йўқ эди – чўнтак кавлашқа тутинди ва юз машаққат билан ёнчиғини чиқарди. Ёнчиқдан ўнга яқин олтинларни саноксизча олиб, қўрбошига узатди:

– Тақсир... сизга атаган назримиз эди...

Ҳомид кавлана бошлағанданоқ қўрбошининг устидан совуқ сув сепилган эди. Ул олтинларни ёнига солиб жойлағач, товуш ҳам эски ҳолига қайтиб, сўзлар ҳам мулойим тортди.

– Демак, нозик жой эди, дегин Ҳомидбой.

– Тақсир...

– Бадбахтлар шундай маслаҳат қилдиларми ҳали?

– Тақсир... Бу ишнинг олдини олинмаса натижа ёмон албатта.

– Албатта, биз ўша бузукиларнинг жазоларини берармиз... Мен ҳозир бориб бекка арз қилай, шу кечадан қолдирмай қўлга оламиз муттаҳамларни, – деди қўрбоши.

Ҳомиднинг чеҳраси очилиб кеткан эди. Қўрбоши ўзининг имо ва ишорасига ўтканликдан унинг кўзида ўч олиш қувончлари ва ундан кейинги Ҳомиднинг ўзига маълум бўлган бир бахт умидлари ўйнар эдилар. Қўрбоши тоқчадан давоқ, қалам олиб олдиға қўйди-да, ёзувға ҳозирланиб сўради:

– Айт-чи, Ҳомидбой, муттаҳамлар кимлар эди?

– Биттаси тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек.

Қўрбоши ёзди:

– Ҳа-ҳа! Ҳали Юсуфбек ҳожининг ўғли дегин. Бизнинг Марғилонни ҳам қонға ботирмоқчи экан-да, муттаҳамлар, иккинчиси?

– Шу кунларда Отабекка қизини берган марғилонлик Мирзакарим.

– Пэс-пэсни қоронғида топқан экан, учинчиси?

– Отабекнинг кули – Ҳасанали.

– Тўртинчиси?

Ҳомид бироз ўйлаб жавоб берди:

– Билмадим... Ҳозир Марғилондами, йўқми, андижонлик Акрам хожи.

Қўрбоши ёзди:

– Иш катта экан, тагин?

– Энди йўқ, таксир, – деди Ҳомид ва сўзига шуни ҳам қўшди, – Отабек билан Мирзакарим қўлга олинсалар илоннинг боши янчилган ҳисобланиб, ўзгаларнинг қўлидан иш келадирган одамлар эмас, таксир.

Қўрбоши ёзувни битириб қўйнига тикди – «Бўлмаса иш битди, эртага эрта билан можарони эшитарсан», – деди. Ҳомид ўрнидан туриб қўрбошига куллик қилиб чиқди.

13. ҚАМОҚ

«Ёрмозор» мавзиёида шаҳар қўрғониға тиралиб со-линган ўрда. Ўрда дарбозасининг саҳни ботмонлаб ҳисобланган мевазор бўлиб, бунда олма, ўрик, нок ва тут ёғочлари хилиғина бор эдилар. Дарбозанинг икки биқинини ўраб олган лойиға гуллар, нақшлар туширилиб ишланган саккиз газлар юксакликда ўрда қўрғони, дарбозанинг икки бурж¹ида алачами, бўзданми узун чопонлар кийиб, бошлариға кулоқчин қўндирган,

---

¹ Б у р ж – қалъа ва қўрғон деворининг бурилиш жойларига ва дарвоза ёнларига қурилган соқчилар турувчи қоровулхона.

кайиш камар устидан қилич тиқиниб милтиқлариға суянған икки йигит кўринадирлар – булар навбатчи ўрда қоровули, қоронғи тушишка яқинлашқанликдан қия ёпилиб турған дарбозани кимдир, ичкаридан биттаси зичлаб ёпди-да, куч сарф қилиб дарбозанинг зўр занжирини шарақ-шуриқ этиб боғлади. Ҳозир бизга ўрда ичига кириш мумкин бўлмағани учун кўрғоннинг ташқари теграсида айланиб турайлик: дарбозанинг сўл биқиниға қараб икки юз адим кетсак кўрғон девори тугалаб, буржа етиладир. Кўрғон буржига қоровул туриш учун махсус минора шакилли жой ясалған бўлса ҳам ҳозирда навбатчидан холидир. Шундан кейин бир бўшлиқ ер билан кўрғоннинг жанубига қараб кетиладир. Тўрт юз адимлаб борилғач, кўрғоннинг шарқи-жануби буржига етилиб, бу буржини ҳам ановисидек қоровулсиз топиладир. Бу бурждан қараған кишиға кўрғоннинг ғарби-жануби буржи ҳам кўриниб, шу йўсунда ўрданинг тўрт буржини айланиб чиқилса бир минг олти юз адим босилғанбўлиб, ўрданинг ғарб томонидан биз танишқан ўрда дарбозасиға келинадир.

Ҳозир қоронғи ҳам ўбдан тушқанликдан киши-кишини танимаслик даражада эди. Бояғи дарбоза устида кўринган қоровуллар ҳамон қора хайкал каби қотиб турар эдилар.

Шаҳар ичидан ўрда дарбозасиға қараб келмакда бўлған бир неча от оёғларини эшитиб қоровуллардан биттаси – «туёқ товшими?» деб, иккинчисига савол ташлаб қўйди. Иккинчи қоровул мўралаб-мўралаб йўлга қаради:

- Уч отлик кўринадир.
- Вақтсиз келгучи ким экан?
- Бундай вақтда кўрбошидан бошқа киши келмас эди, эҳтимол, ўшадир.

Дарвоке, кўрбоши ўзининг икки йигити билан етиб келди ва отидан кўниб жilовини йигитининг кўлига берар экан, қоровулларга буюрди:

– Дарбозани очсинлар!

Қоровуллар ичкарига хабар бергандан сўнг дарбоза очилиб кўрбоши ичкарига кирди. Ўрданинг теvarак масохат¹ини биз чамалаб кўрган эдик, шунинг учун ўрданинг қай даража кенг бўлиши ҳам бизга киёсан маълум. Аммо ўрданинг кўпроқ қисми дарбоза томонида қолдирилиб, жанубка тортилган хатти мустақим² бир девор билан бўлинган эди. Нариги томён ўрданинг ичкари қисмини ташкил этиб, унда бек – ҳоким оиласи турар эди. Ўрданинг ташқариғи қисмининг уч тарафи (жануб, шарқ, ғарб) биносиз, фақат кўрғон деворларининг зиналари эди. Аммо иморат қисми дарбоза билан бир қаторда бўлиб, сўл биқинида девонхона, унинг каторида бўйига қирқ, энига йигирма олчин жой олган ўн беш даричалик каттакон чорзари уй, ичида элли чоғлиқ бек йигитлари гулхан солиб ўлтурар эдилар. Бу уйнинг қатори ошхона, отхона ва шунингдек, ҳожат уйларини ташкил этар эдилар.

Кўрбоши дарбозабон ёнида тўхтаб, ундан сўради:

– Бек ичкаридадилар?

Дарбозабон дарбозани кучаниб ёпар экан, жавоб берди:

– Билмадим, тақсир.

Ўрданинг чароғчиси дарбоза яқинидағи машғала ёғочиға ўт бериб, бутун ўрда ичи ёриб кетди. Кўрбоши дарбозанинг ўнг тарафига қараб юрди. Бу

---

¹ М а с о х а т – сатҳ, юза.

² Х а т т и м у с т а қ и м – тўғри чизик.

томонда ниҳоятда зийнатланиб бино қилинган олий иморатлар бўлиб, шаҳар усталарининг ҳамма санъат ва маҳоратлари шу биноларда гавдаланур эди. Қўрбоши биринчи эшик ёнида турган яроғлиқ қоровулдан ўтиб, кичикрак, нақшлик бир уйга кирди. Иккинчи эшикдан ўтиб, улуғ бир золга чиқди. Зол жуда нафис ишланган эди: олтин қандилдаги эллилаб шамъларнинг нури билан мунаққаш деворларнинг олтин, кумуш, кўк-кизил, оқ-пушти, сариқ-қора гуллари юлдузлардек яшнаб, уйга бир хаёлийлик берар эдилар. Уйнинг остига тўшалган қизил лола гуллик гилам кишини гўё бир чаманда ҳис этдирар эди. Золнинг тўрида, кичкина ҳалдор бир эшикча ёнида, атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалик, кизил духобадан кийинган кўркама бир ўғлон палов еб турар эди.

Қўрбоши эшикдан кирар экан, ўғлонга қараб кулимсиради:

– Ҳа, Аҳмадхон, сиз шу ерда экансиз, – деди.

Аҳмадхон жойидан кўзғалмади:

– Мен ҳамиша шу ерда, қани, ошга.

– Раҳмат. Қушбеги ичкаридадирлар?

– Ичкаридалар, – деди Аҳмадхон, – мен тўйиб қолдим, келсангиз-чи.

– Бўлмаса, табаррук қўлингиз билан битта ошат-сангиз.

Аҳмадхон қўлига сикқунча ош олиб кўрбошига тутти, кўрбоши ихлос билан Аҳмадхоннинг қўлидан ошади. Ул ошнигина эмас, ҳатто Аҳмадхоннинг қўлини ҳам ошайдирган эди.

Кўб фурсат ўтмади. Тўрдаги кичкина эшик очилиб ичкаридан тўла юзлик, ўсиқ қошлик, оғир қарағучи кўзлик, сийрак соқол, ўрта бўйлик, устидан кимқоб тўн

кийиб, белига қилич оскан қирқ беш ёшлар чамасида бир киши кўринди. Аҳмадхон билан кўрбошининг ўринларидан туриб таъзим қилишларидан бу зотнинг ким эканлиги билинар эди. Бу киши келиб атлас кўрпача устига ўлтурди ва ўзининг салмоқ товши билан:

– Қалай, Холикбек, – деди, – юртларингиз тинчликми, ўлтуринг.

– Худоға шукур, давлатлари кўланкасида, – деб кўрбоши тавозиъланди ва кўл ковуштириб кушбегининг яқиниға чўккалади. Аҳмадхон бўш лаганни дастурхони билан кўтариб кушбеги кирган эшикдан чиқди.

– Кечаги ўғрилар нима бўлди, кўлға туширдингизми?

– Давлатлари кўланкасида... Ўғрилардан биттаси тутилди, давлатлари ёри¹ берса қолганлари ҳам ушланур, деб ўйлайман.

– Бошқа нима хабарлар бор?

Кўрбоши юзига жиддийлик ҳолати берди:

– Давлатлари ёри берса ҳукуматимиз учун кўркунч бўлган бузуқилар уясини топқандекман, – деди.

Кушбеги ўзига ўнғайсизлик бермакда бўлган қиличини тиззасига олиб ҳамон совуққонлилик билан сўради:

– Қандай бузуқилар уяси?

– Қандай бузуқилар уяси бўлсин, таксир, – деди кўрбоши, – дунёда қора чопонлиқлардан ҳам кучлирак бузуқилар бўладими?

Кушбеги кўтарилинқираб олди ва кўзлари бироз каттарок очилди:

– Хўш?

– Маълумингиз, улардан Азизбек билан Юсуфбек Тошкандда билфёъл исён чиқариб ётадирлар. Бирок

---

¹ Й о р и – кўмак, ёрдам.

улар шунинг ўзигагина қоникмай, Марғилонни ҳам бузиш фикрига тушканлар ва шу мақсадда бу ерга одам ҳам кўндирганлар.

– Одами ким, танидингизми?

– Танидим, тақсир, – деди кўрбоши мағрур бир оҳангда, – Юсуфбек ҳожининг ўғли ва ўзимизнинг Марғилондан ҳам яна бир неча бузуқилар.

– Юсуфбек ҳожининг ўғли?

– Тақсир... исми Отабек.

Кушбегининг кўзи ёнди... Манглай этлари тиришиб, сўл кўл билан соқолини тутамлаб фикрга кетди. Бу хабар унга бошқача таъсир берган эди: Тошканднинг Кўқонга қарши исён қилган бир замонида, исёнчилардан бири ҳам биринчиси бўлиб танилган Юсуфбек ҳожидек бир кимсанинг ўз ўғлини Марғилонга юбориб, бунда ҳам исён чиқариш қасдида бўлмоғи унингча жуда яқин ва шубҳасиз эди.

– Ул ҳозир қаерда турадир?

– Мирзакарим қутидор исмлиқ бир кишиникида.

– Мирзакарим билан қандай алоқаси бор эмиш?

– Баракалла, тақсир, – деди кўрбоши, – Отабекнинг Марғилондан топқан энг яқин кишиси шу қутидордир. Мундан бир неча кун илгари Отабекка ўз қизини бериб куяв ҳам қилибдир. Айтишларича, Отабекнинг барча режалари шу қутидор билан кенгашиб бўлар экан.

– Уларнинг теварагига кимлар йиғилган?

Кўрбоши қўйнидағи ёзувни олиб кушбегига узатди:

– Ҳозирча менга маълум бўлган бузуқилар шунда.

Кушбеги ёзувга кўз югуртириб рўйхатдаги кишиларни дарҳол келтиришга буюрди. Кўрбоши қуллик қилиб чиқгач, яна бир қайта ёзувни ўқуб фикрга толди.

Ўтаббой кушбеги¹ ҳозиргина ичкари ўрдадан қайтиб чиққан эди. Шу орада кўрбоши кириб унга куллик қилди:

– Келтирдим, тақсир. Бироқ иккисини тополмадим.

Кушбеги чидамсизлик билан:

– Отабекни-чи? – деб сўради.

Кўрбоши музаффарона жавоб берди:

– Тутдим, тақсир, кутидорни ҳам.

– Олиб кингиз.

Кушбеги тинчланди, кўрбоши даҳлиздан ташқариға ишорат берди ва қайтиб кушбегига рухсат кулиғи адо қилди ва ундан изн олиб ўлтурди. Эшикдан икки куруллик йигит муҳофазатида Отабек ва кутидор кўриниб бекка куллуқ қилдилар. Кушбеги яроғлик йигитларни қайтишға буюриб, гуноҳкорларни ёвошғина қилиб ўз олдиға чақирди. Отабекда тушунмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам кутидор жуда кўрккан, ранги ўчкан эди. Иккиси тенгликда кушбегига қарши чўккаладилар. Отабекни ортиқча бир диққат билан кўз тегидан ўтқаргач, кушбеги сўради:

– Отабек деган сизми?

– Тақсир, ман.

– Тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғлисиз?

– Тақсир.

– Ҳозир Марғилонда турасизми?

– Тақсир.

– Марғилон келганингизга кўб бўлдимми?

¹ Ўтаббой кушбеги кипчоқ бекларининг тузукларидандир. Бу киши Марғилонда 1263–1267-йиллар орасида бек бўлиб турди. Мусулмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (харбия ва бош вазир) бўлуб белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолган осор ҳам бор. (муаллиф).

- Қирк кунлар чамаси.
- Марғилонга нима юмиш билан келган эдингиз?
- Савдогарчилик билан, тақсир.
- Ўзингиз ёлғизми?
- Бир кишим бор эди.

Қушбеги қўлидаги рўйхатка қараб олди ва давом этди:

- Ҳасанали ким бўладир?

Отабекдаги бояғи тушунмаслик бир шубҳага алишинди. Аммо парвосизча жавобини беравэрди:

– Кулимиз бўладир, Тошканддан келгандаги йўлдошим шу сиз айткан Ҳасанали эди.

- Ҳасанали бу кунда қаерда?

– Марғилонда.

– Сиз билан бирга турадимиз?

– Йўқ. Саройда бир мунча молларимиз бўлар эди, саройда молларға қараб турадир.

– Бу киши кимингиз?

– Қайин отамиз.

– Кўбдан берими?

– Бу кун саккизинчи кун...

– Илгари ўзингиз уйланган эдингизми?

– Йўқ.

– Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз?

Бу саволдан Отабек бироз ўнғайсизланиб тўхтади. Аммо бу ўнғайсизланишдан қушбегининг олдида бошқа бир ҳақиқат очилғандек бўлди:

– Жавоб берингиз.

– Тақдир, тақсир.

Қушбеги бироз ўйлаб олиб яна савол берди:

– Марғилонда кимларни танийсиз?

– Марғилонда уч-тўрт кишидан бошқа одамни танитайман.

– Акрам ҳожини танирсиз?

– Танийман. Унинг билан бир неча мажлисларда ўлтуришкан эдим.

– Бу кунда Акрам хожи ошнангиз қаерда?

– Билмадим, тақсир, – деди ва қайин отасига қаради. Қутидор жавоб берди:

– Акрам хожи бу кунларда Андижонда бўлса керак, тақсир.

– Хўб. Отабек, сиз жавоб берингиз: Акрам хожи билан бўлган мажлисларингиз кимникида эди?

Отабек бундай сўроқларнинг бекорга эмаслигини пайқаб, бунинг тегида қандай бўлса ҳам бир гап борлигига ишонди:

– Биринчи мажлисимиз мундан бир ой чамаси бурун Зиё ака деганнинг уйида, иккинчиси (кутидорга имо килиб) бу кишиникида бўлган эди. Шу мажлисларда Акрам хожи ҳам бор эди.

– Зиё аканикида бўлган мажлисингизга кимлар иштирок қилди?

– Мен, Зиё шоҳичи, бу киши (кутидор), – деди ва бироз ўйланиб олди, – Зиё аканинг ўғли – Раҳмат, Акрам хожи, Ҳасанали, Ҳомид исмлик яна бир киши.

Ҳомид исмини эшиткан кўрбоши тасдиқ қилгандек бир ҳаракат ясаб қўйди. Қушбеги кўрбошига ер тегидан кўз юбориб олди-да, давом қилди:

– Иккинчи мажлисингизда кимлар бўлди?

– Иккинчи мажлисимизда бояғи кишиларгина бўлди. Фақат Ҳомид йўқ эди.

– Боя, Марғилон келганимга неча кун бўлди, дедингиз?

– Қирқ кунлар чамаси.

– Яхши, – деди қушбеги, – айтингиз-чи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

– Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

– Қорачопончи бўлганингиз учун, – деди истехзо қилиб кушбеги, – кипчоқ оғайнилардан кўркдингизми?

– Сўзингизга тушунолмаيمان, – деди кулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айткандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айткан гапидан эмас, кулишидан ниҳоят даражада кўрқувга тушиб ўзида иссиқлик-совуғлик бир ҳолат ҳис эткан эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой кушбеги замона ҳокимларининг тузуги бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди. Отабекнинг бу гапидан кизишди:

– Кипчоқ душмани бўлган отангиз Юсуфбек ҳожини унутдингизми? Отангизнинг сизга берган ваколати қаерда қолди?

– Кипчоқ душмани ким, отам кимга қандай ваколат берган, худо ҳаққи учун очиб сўзлангиз, йўқса ёри-ламан, тақсир!

– Ўзингизни тағофул¹га солмангиз, бек йигит, – деди кушбеги, – отангизнинг ким эканини, сизни Марғилонга нима учун юборганини, қутидор билан мунда қандай ишлар қилмоқда бўлганлигингизни, барчасини ҳужжатлари билан биламиз. Сиз марғилонлик оғайниларни кипчоқларга қарши оёқландирмоқчи бўласиз, буни ҳам яхши биламиз!..

Отабек азбаройи бўғилиб кетканидан кўкимтил товланган, қутидор бэзгаклардек титрай бошлаган эди. Отабек ўзини куч билан йиғиштирди:

---

¹ Тағофул – бэхабар, ғофил.

– Бунда зўр тухмат бор, тақсир, – деди, – отамни кипчоқ душмани ва мени Марғилон оғайниларини исёнга ҳозирлаш учун келган, деб ўйлайсизми?

– Ўйламаймиз, аммо яхши биламиз. Қутидорнинг сизга нима учун қизини бериб, қуяв қилганига ҳам яхши тушунамиз.

Қутидор суратдек қотиб қолди, Отабек бўлса ўзидаги хаяжонни куч ҳол билан тарқатишга тиришар эди. Қушбеги билан кўрбоши бу икки гуноҳкорни таъқиб этар, улардаги ҳар бир ҳаракатни ўзларича бир нарсага йўяр эдилар.

Уч-тўрт дақиқалик сукутдан кейин Отабек тилга келди:

– Биз бу дақиқада сизнинг фикрингизча гўё бир ифвогар, гўё бир исёнчи бўлиб танилиб турибмиз, – деди бек, – чиндан ҳам шундоғ кишилармизми, йўқми, буни албатта, сизнинг текширишларингиз, ҳақиқатларингиз кўрсатар. Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан кўрқиб ёки сизга хушомад учун сўзламай, ҳукумат кишиларимиз орасида тушунадирган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмакчи бўламан: биз на кипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга. Бу икки фирқа¹ бизнинг назаримизда бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири-биридан ортиқроқ халқлар эмасдир. Шунга биноан Туркистон халқларининг истиқболларини бу икки фирқанинг биттасига ҳавола қилиш баайни қўйни бўрига топшириш қабилида бўладир. Нега десангиз, ҳар икки томоннинг иш бошига интилган кишиларининг кўкрагига қўл солиб кўрсангиз, бирисининг фақат эл таламоқ, бойлиқ ортдирмоққагина бўлган ғарзини,

¹ Ф и р қ а – гуруҳ, бўлак.

иккинчисининг кўркли хотинлар, юкори турмишлар учун бўлган мақсадиниғина кўриб, икки орадан «элни тинчитай, эл ҳам рохат-тирикчилик қилсин» деган учунчи бир олий мақсадни чароғ ёкиб ахтарсангиз ҳам тополмассиз. Мана биз, тақсир, шу кейинги ишда кўрилмаса ҳам фақат ширин хаёллардагина юрган олий фирқага ўзимизда тарафдорлик ҳис этамиз. Отамнинг Азизбекка якин туриши кипчоқ душмани, қора чопон тарафдори бўлганидан эмас, балки бояғи маслакка бир хизмат қилмоқ учундир. Таассуфки, отамнинг Азизбекдан бўлган умиди бўшка кетди: бу кун ул ўзининг ярамас хаёли йўлида хондан юз ўтирди ва бу орада қанча гуноҳсизнинг қони тўкилишига сабаб бўлмоқдадир. Маним бу сўзларимга ишонинг-ишонманг, ихтиёр албатта сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўҳтон билан қораланишимға виждоним қаршисида сўнг даража муаззаб¹ман, тақсир!

Кушбеги Отабекнинг бу гапларидан яхшиғина тараддудга тушкан эди, аммо – «Азизбекнинг оталиғи ва кенгашчиси» бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлиши унинг миясини қотирған, балки, бу гаплар шундай эҳтимолларга қарши дастур қилиб берилган бўлмасин, деган фикрга келган эди. Отабекнинг юкоридағи гапларидан сўнг бўлган ундаги ўзгариш ҳам фақат бу ишни яхшилаб текшириш ва ҳозирдан бир ҳукм бермасликкина бўлди.

– Ҳар ҳолда сизнинг яхши ниятлик кишилар бўлмағанлиғингиз кўзимиз ўнгидадир, – деди кушбеги, – шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлғунчалик ҳар иккинғиз зиндонда қоларсиз.

Отабек бир сўз айтмай сукут қилди. Қутидор «чора йўқми?» дегандек қилиб куявига қаради. Кушбегининг

¹ М у а з з а б – азобдаман.

ишорати билан йигитлар ҳозир бўлиб, гунохкорлар зиндонга жўнатилдилар.

Қушбегининг – «Эртага уйида мажлис қурилганларни ва бу мажлисда иштирок қилган бошқаларни ҳам қўлга олиб, ҳузуримга келтирингиз!» деган амридан сўнг кўрбоши ҳам рухсат олиб чикди.

14. НАЖОТ ИСТАБ ТОШКАНДГА

Бу кун саккиз кундан берига – «кутилмаган бир бахт» эгаси бўлиб олган Кумушбиби учун бу ҳол кутилмаган бир бахтсизлик, кутилмаган бир фалокат эди. Эндигина «Бекни уйлантирдим, суйганига кўшиб қувонтирдим», деб бу уйлантиришнинг ҳусни ва кубҳи¹ни тузукраккина ўйлай олмаган Ҳасанали учун ҳам бу воқеа кичкина гап, озгина қайғу эмас эди. Кўзининг оқ-у қароси, ёлғиз қизини махтовлик куявга бериб, кизи билан куявининг бир дақиқа ҳам бир-бирларидан ажраша олмаганларини кўриб кўйнагига сиғмай юрган Офтоб ойим учун куявигина эмас, ҳатто эрининг ҳам бу варта²га тушмоғи чидай оларлиқ бир ҳол эмас эди. Кумушбиби ўзининг «кутилмаган бир бахти» учун ишонмагандай бўлиб юрар эди. Чиндан ҳам мундан кейин қайтадан қовишмоғига ишонмай қўйди. Ҳасанали «кутилдим» деган эди, яна тоғдек қайғуға тутилди. Офтоб ойимнинг сўйингани ичига тушди.

Кумушбиби билан Офтоб ойимнинг бу фалокатка қарши топқан-тутқанлари ёлғиз кўз ёши тўкишкина бўлди. Бу фалокатнинг оғирлиғи яна ўзининг тоғдек катталиғи билан Ҳасаналининг устига тушди. Кумуш-

¹ Ҳ у с н и в а қ у б ҳ и – яхши ва ёмон томони.

² В а р т а – гирдоб, ҳалокатли жой.

биби эри билан отасининг нажотларини кимдан кутишни билмас эди-да, қора кўзларини жиқ ёшга тўлатиб – «энди нима қиламиз?» дегандек Ҳасаналига термилар эди. Кутидор оиласида бошқа эр зоти бўлмаганликдан Офтоб ойим қариндошларидан «жонкуяр» деб танилган киши Кумушнинг тоғаси Аҳмадбек бўлиб, ул ҳам умрининг кўпини Кўкондами, Хўжанддами ўтқарар, шунинг учун ундан ҳам ёри кутиш узоқ гап эди. Мана бу жихатдан ҳам Кумуш ва онасининг бирдан-бир ишонганлари яна Ҳасаналининг ўзи эди.

Барча оғирлик Ҳасаналининг устида. Ўзининг туғилиб ўскан ерингда оға-иниларинг, билиш-танишларинг бўлиб ҳар нучикда улардан шунингдек оғир кунларда сўз билан, иш билан бир ёрдам ола биласан. Аммо бизнинг Ҳасанали Тошкандда эмас – Марғилонда, мусофататда, кишиларини танимаган бир шаҳарда. Бошда Ҳасанали Зиё шоҳичи билан унинг ўғли Раҳматдан яхшигина умид тутқан, ҳар ҳолда улардан бошқа таянарлик кишим йўқ, деб ўйлаган эди. Бахтка қарши бу фикрдан ҳам тезда кўл ювди: Зиё ака билан Раҳмат ҳам кўлга олиндилар ва Ҳасаналининг ўзи ҳам қидирила бошланди. Ҳасанали ва Кумушбиларнинг қайғулари яна бир қат ошти, кўркунчи устига кўркунч қўшилди. Ҳасанали ҳам Отабеклар билан бирликда биринчи кун қўшилиб камалган бўлар эди, бироқ унинг саройда бўлиши улардан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди. Кўрбоши йигитлари томонидан Ҳасанали ҳам қидирилиб бошланғач, улардаги «балки бу кун, эрта бўшатиб юборарлар» деган умид ҳам бўшга чиқди. Бошда Ҳасанали ўз эрки билан ҳукуматка топширилиб, маҳбусларга жазо келса бирликда тортиб, кутилиш муяссар бўлса бирга кутилишга ўйлаб қараган эди. Унинг бу фикрига Кумуш билан онаси қарши

тушдилар: «Сизнинг озод юришингиз махбуслар учун балки фойдали бўлар», дедилар. Ҳасаналининг ўзи ҳам уларнинг раъйини мувофиқ топди. Бирок унинг ташвиши икки қат ошди: ҳар дақиқа ҳадукда, кўрбоши йигитларидан қочиб яширинишга, ҳар соат жой янгилашқа мажбур эди.

Ҳасанали кунларини томоқсиз, тунларини уйқусиз кечира бошлади: Отабеклар нега қамалдилар, қандай гуноҳлари бор экан? Отабекнинг ипидан-нинасига бўлган сирри унга маълум эмасмиди? – Бу жиҳат билан ўйлаганда «Қутидорларнинг бирар ишлари балосига қолди-ёв», деб фикр қилар эди. Бу фалокатни умумийроқ текшириб бошласа, халқ оғзида мақол ўрнида истъёмол қилинган «Ажалингнинг етиши қилган ёзиг¹ингдан эмас – бек акангнинг консираши» деган гап кўнглига тушар эди-да, бэихтиёр уфлаб юборар эди.

Орадан беш кунлаб ўтди, махбуслар зиндон балосидан қутила олмаганларидек, уларнинг қамалиш сирлари ҳам ҳеч кимга билинмади. Ҳасанали шу беш кун ичида махбусларнинг нажотлари йўлида қора пулик иш чиқара олмаганидек, бундан кейин ҳам бир иш қила олишига кўзи етмай қолди. Чунки кўрбоши йигитларидан сақлана олишнинг ўзи ҳам унга катта вазифа даражасида эди.

Ниҳоят, Марғилонда туриш фикридан қайтиб, Тошканд жўнаш хаёлига тушди. Бу кунларда ҳам Тошканд тинчсизлиги бир тарафлик бўлмаган, хануз Тошканд Қўқон сипоҳлари томонидан муҳосара ҳолатида эканлиги тўғрисидаги хабарлар келиб турмоқда эди. Ҳасанали бу гаплардан хабарсиз эмас, Тошкандга кириб олишнинг қай даража кўркунч бўлганлиги ҳам унинг кўз ўнгида эди. Иш шундоғ бўлса ҳам ул Тошканд жўнаш учун ўзида бир мажбурият ҳис этар,

¹ Й о з и қ – гуноҳ, айб.

нажот йўллари энди Тошкандан изламаса бошқа чора йўқ эди. Қарорни шунга бериб, бу фикрини Кумуш билан Офтоб ойимга сўзлади. Уларда эпақалик бир мия, Ҳасаналига йўл кўрсатадирган ихтиёр қолмаган, топқанлари фақат йиғи эди. Ҳасаналининг «Сиз билан маним қўлларимиздан бир иш чиқади деган ўхшамъайдир. Нима бўлса ҳам мен Тошканд бориб, нажотни ўша ердан изламасам бўлмас», дейишига қарши Кумушбиби бир хил синиқ товушда:

– Марғилондан топилмаган нажот Тошкандан топилсинми? – деди.

– Биз энди шунга мажбурмиз, қизим, – деди Ҳасанали, – қайин отангиз эҳтимол бунинг бирар чорасини топар.

– Биз энди шундай қолаберамизми, агар золимлар... – деди-да Кумуш сўзининг охирини айтмай ўкраб юборди. Ҳасанали ҳам ўзини куч ҳол билан йиғидан босар экан, Кумушни юпатди:

– Ундай бўлмағир хаёлларга тушманг, қизим, – деди, – қушбеги бошқаларга қараганда инсофлик ҳокимдир. Худо хоҳласа, мен Тошкандан қайтқунча улар ҳам зиндондан кутилулар.

Бу кун кечаси ул йўл тайёрлиқларини кўрди. Миниб кетиши учун кутидорнинг саман йўрғасини белгулади. Эртаси эрталаб Марғилоннинг Кўқон дарбозасидан биринчи галда чиқғучи Ҳасанали бўлди.

15. ТОШКАНД ҚАМАЛДА

Бу кун Тошканд қамалининг элли биринчи куни. Совуқ бироз юмшаб тушкан, қуёш очик ҳавода ҳаракат этмакда эди. Ерлар эриб, ҳамма ёқ шилт-пилт лой, кўрғон кунгираларидаги қировлар бўғқа айланиб кўкка кўтарилмакда эдилар.

Бу кун тонгдан бошлаб, Тошканднинг Самарқанд дарбозаси томонидан бўлган кўқонлиларнинг хужумлари ўзлари учун сўнг даражада ҳалокат билан тугалган. Кўқон сипоҳлари эндиги хужумгача шикастрэхтларини тузатиш, яраларини боғлаш, дамларини олиш учун кўрғон ёнидан каёққадир, кўш¹ларига кетканлар. Қарамоққагина эмас, сўзлашқа ҳам даҳшат: Камолон дарбозаси билан Самарқандгача бўлган кўрғон остлари (бу икки дарбоза оралари беш юз адим келади) бошсиз ва иштондан бошқаси туналган инсон гавдалари билан тўлибдир. Бу очиқ мазористонни кўрғон кунгиралари устида мудофаадан сўнг чарчаб, куёшда жилиниб² ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошканд мудофиъ³лари минг турлик шодлиқлар ичида томоша қиладирлар. Бу икки дарбоза орасида икки хил ҳолат ҳукм суради – кўрғон остларида жаҳаннам даҳшати билан яланғоч, боши танидан олиниб қора қониға беланган одам гавдалари ётиб, кўрғон устида иккинчи кишилар дунё шодлиғи ичида сузадирлар.

Кўрғон устидаги қаҳрамонлардан биттаси кўла-кула бир саркардани отиб ўлдирганлигини сўзлаб: «Падар лаънатини ўзим хўбам отдим-да, отнинг устидан уч газ кўтарилиб йиқилди!» дейди. Тағин биттаси ўликлар ичидан кимнидир кўрсатиб: «Ана, ана, ҳов ана! Ўша қипчоққа ўқ тегиб ўлиб ўлалмай, юриб юралмай инграб ётқан экан. Қиличим билан бошини шартта кесиб, белидаги олтин камари ва устидаги кимхоб пўстунини олиб чиқдим!» дейди. Ҳар ким бу кунги

¹ Қ ў ш – вақтинча кўниш жойи.

² Ж и л и н и б – исиниб.

³ М у д о ф и ь – халқ ичидан чиққан мэрганлар бўлиб, шунинг учун ҳам уларнинг ёш ва кийимлари ҳам турличадир. Ўрда йигитлари ёлғиз бекнинг муҳофазатида эдилар. Кўрғонлар муҳофазати халқ кўлида эди (муаллиф).

урушдаги ўзининг эрликлари билан, қўлга туширган олтин камари, ёқут кўзлик узуги, совсар пўстунни, кумуш кинли киличи ва бошқа ўлжалари билан махтанадир.

Шу вақтда кўрғон устидан кўшиқ товши эшитиладир:

Замонинг замон бўлсин – ёр,
Азиз бегинг омон бўлсин – ёр.

Дардига даво топмай – дўст,
Нормат¹нинг ёниб ўлсин – ёр!

Биз энди шу ўликлар ёни билан кўрғон бўйлаб бироз илгарига юрсак олти газ юксакликда, беш газ кенгликда, икки ёни саккиз газлик кўрғон девори билан ўралган, кунботарға қаратиб қурилган Самарканд дарбозаси ёнида тўхтармиз. Тэварагимиздан душманнинг хужум қилиш кўркунчи бўлганликдан биз ортиқча чидамсизлик билан дарбозани қоқа бошлармиз:

– Очингиз бек ака, тезроқ очингиз! Дарбоза беклари бизга илтифот қилмай ўлтура берадирлар. Бизнинг ўн беш дақиқалиқ жон аччиғида қахшағанимиздан кейин дарбозабонлардан биттаси зерикиб секингина кўрғон деворига чиқадир-да, мўралаб бизга қарайдир. Ул бизни аниқ тошкандлик бўлганимизга ишонса, дарбозага солинган нортуюнинг бошидек қулфни минг машаққат билан очиб, занжирини тушурадир. Биз ўзимизни ичкарига олғач, дарбозабон ўзининг ҳазми кўтарган қадар бизга пўнғиллайдилар-да, дарбозани берклаш ҳаракатига тушадир. Энди биз дарбозанинг ҳайъатига қараймиз: ошланган кўй пўстагидан пўстун кийиб, белига бутун бир бўздан белбоғ боғлаган ва белбоғиға ярим газ чамалиқ калид

---

¹ Н о р м а т – Нормухаммад кушбеги: Тошкандни муҳосара қилган кўконликлар – кипчоқлар амири лашкари (муаллиф).

осқан, туркман попоклик бир киши. Шундан кейин биз дарбозанинг ўнг томониға қараб юрүймиз. Дарбозадан ўн беш адимлар нарида, шийпонга ўхшаш тўрт тарафи очик бир бинода дарбоза беклари гулхан солиб, чилим чакиб ўлтурадирлар. Биз кўрғоннинг ости билан илгарилашда давом этамиз. Энди биз бояги мудофиьларни ичкаридан кўрамиз: мудофиьлар кўрғоннинг энг юкориғи поғонасида ўзларининг турлик тус ва бичикдаги кийимлари билан қайсилари шашвар тутиб, қайсилари милтиқ ушлаб, кўрғон кунгирасига суяниб, бошларини куёшға бериб ўлтурадирлар. Кўрғоннинг Камолон дарбозасигача бўлган кўрук¹ ўринлари шу-нингдек мудофиьлар билан тўлган бўлиб, ўзига бир турлик кўриниш ташкил этадир.

Камолон ва Самарқанд дарбозаларининг ўрта бир ери бўлган кўрғон остида кимхоб тўн кийиб, симоби салла ўраған, белиға кумуш боғлаб, қилич тақинған бир бек олдидаги бир уюм нарсаға ишорат қилиб ёнидаги бир йигит-ка ниманидир укдирмоқда эди. Биз яна элли-олтмиш адим юриб ҳалиги сўзлашиб турған беклар яқиниға борсақ, кўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўлагасида қолдиратурған яна бир «даҳшатлар тепаси»ға кўзимиз тушадир-да, кўркувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишға мажбур бўламиз.

Уч-тўрт юз инсон бошидан турғузилған бир тепа.

Қаричға келадирған узун соқоллар, бошдаги хун олуд сийрак сочлар, бўзарған юзлар, қонға беланиб, ярим очик ҳолда қорачиқ ўрнини кўркунч бир оклик босқан кўзлар дунёға ва шу ҳаётка лаънат уқуғандек қарайдирлар. Айниқса бир бош, эҳтимолки, ҳали йигирма йилни ҳам ўтмагандир, мурти ҳам чиқмаған. Хун олуд² куюқ қошлари остидаги ярим очик кўзлари

¹ К ў р у қ – мудофиьлар кўриғида сақлаб туриладиган жой.

² Х у н о л у д – қон аралашған.

кимнидир излагандек қарайдир... Ярим очик иринлари ичидаги оқ тишлари билан тилини ғарчча тишлаганда, гўё шу турмушда, шу бэсар¹ халқ ичида туғилгани учун «аттанг» ўқуйдир.

Бу бошлар уюми устида турган кўрғон бегиси ёнидаги йигитка бошлар орасидан бирини кўрсатиб, ўз танишларидан бир бекнинг боши бўлганлигини сўзлайдир. Шу пайтда Камолон дарбозаси томонидан яроғланган учта отликнинг от чоптириб келганлари кўрилиб, кўрғон устида ўлтурган мудо фиар ичида олағовур кўпти:

– Худайчи², Сулаймон худайчи! – дейишдилар.

Худайчи кўрғон беги кот³ига етиб, бек хазратларининг hozir етиб келишларига башорат берди, яна отининг бошини буриб йигитлари билан орқага қайтди. Худайчибошининг хабаридан бу кунги улуғ музаффариятни қутлағали Азизбекнинг келиши маълум бўлар эди.

Худайчи жўнағач, кўрғон бегининг пайтавасига қурт тушиб, типирчилаб қолди ва у ёқдан-бу ёққа югира бошлади:

– Ҳой кўрғон устидаги азаматлар! Ҳозир бўлингиз, ясов тортингиз, бек келадирлар! Ҳой Хусайнбек, дарбозабонларга югир, hozir турсинлар! Ғанибек юзбоши, сиз йигитларингизни тартиблангиз! Ясовулбоши, hozir бўлингиз!

Кўрғоннинг кўруқ ўрнидаги қаҳрамонлар ҳаракатка келдилар, юқори кўруқдан бир поғона куйиға тушиб сафясов тортдилар. Шовқин-сурон орасида кўрғон беги от устида кўрғоннинг у бошидан-бу бошиға чопиб:

¹ Б э с а р – ақлсиз, боши айланган.

² Х у д а й ч и, у д а й ч и – адютант маъносида бўлиб, одагда хон келиши олдидан халқни огоҳлантириб ўтқувчи бекдир. Азизбек ўзига худайчи белгулаган эди (муаллфиф).

³ Қ о т – хузур, олд.

– Ҳозир бўл, йигитлар! Тартибингни тузат, саломга тайёрлан! – деб қичқириб юрар эди.

Қаҳрамонлар кўлларидаги милтик, шашвар, ойболта, қилич ва найзалари билан тизилишиб олдилар. Сафнинг ўрта еридан яшил байроқ кўтарилди. Шунинг билан Азиз парвоначининг ис-тиқболига лозим ва вожиб¹ бўлган барча тартиб ва тантанага ҳозирланилган бўлинди.

16. АЗИЗБЕК

Орадан уч-тўрт дақиқа ўткандан кейин Камолон тарафидан бир юз чамалиқ саркарда ва йигитлари билан Азизбек кўринди. Тилла жабдуқли қизил айғирға минган, куёш ёғдуси билан турлик туска кириб товланадирган, ёқа ва этакларига олтин уқа тутилган кимхоб тўн кийиб, белидаги олтин камарга кумуш қинли жазоири қилич оққан, бошига оқ шоҳидан салла ўраб, оёқларини кумуш узангига тираган, сийрак қошлик, чўққи соқол, буғдой ранглик, кирк беш- элли ёшлар чамалик бир киши эди. Унинг орқасидан қора отға отланиб, зангори мовутдан укалик тўн кийган, кумуш камарнинг ўнг томониға қилич, сўлиға тўфангча кистирган, бошига барра попоқ кийиб, жин ялаган деганларидек қошсиз, қорамтил юзлик, икки чакагининг устида бироз, иягида бироз сийрак, кўримсиз қора соқоллик, кўзлари ичига ботиғроқ, аммо қон қуйилгансумон бир киши келар эди. Бу киши Азизбекнинг амри лашқари ва ўнг қўли бўлган Райимбек додхоҳ эди. Унинг қаторидаги иккинчи киши кичикроқ саман отка отланиб, устига Бухоронинг ола байроқ матасидан чопон кийиб, камар ўрнига чопонини тугмалаган, бошига қатта салла ўраб, қамчи

¹ В о ж и б – бажарилиши лозим бўлган иш.

сопи билан эгарнинг қошиға тақя қилған; тўла кўркам юзлик, катта малла кўзлик, узун мош-гуруч соқоллик мулланамо бир зот бўлиб, бу киши яроқсиз эди. Азизбек орқасидан келгучи бу икки отлиқдан сўнг сипоҳлар туркуми бошланиб, зангор мовутдан тиззагача тушкан калта камзул, кизил мовутдан шим, оёғида сағри этик, бошда Райимбек додхоҳнинг бошидағидек попок, аммо уст томони қизил мовутдан, оқ қайишдан камар, сўлиға қилич осилиб, ўнг томонига тўфангча қистирилған ҳар қаторда тўрттадан отлиқ келмақда эдилар. Сипоҳларнинг кексаликлари тўғрисидаги нуқсонни эътиборга олинмаса, кўриниш мунтазам эди.

Кўрғон устида ясов тотқан қаҳрамонлар қўл боғлаб икки букилгансумон таъзим билан Азизбекни илгарига ўтказа бошладилар. Азизбек уларга қарши олтин соплик қамчисини кўкрагига кўндаланг қўйиб боши билан ҳам жавоб ишораси бериб олдинлар эди. Шу кезде бошлар уюми ёнида турған кўрғон бегиси отидан ерга тушиб жиловини қовуштирилған қўллари орасиға олди. Бошлар уюми билан Азизбек ораси кирк-элли от адими қолған эди. Азизбек қаҳрамонларнинг саломларига жавоб қайтаришни ҳам унутиб, кўзини кесик бошларга тикди.

Азизбекнинг орқасидағи саркарда ва сипоҳлар ҳам бу даҳшат уюмига эгарга қийшиқ ўлтуриб томоша қилиб келар эдилар. Азизбек кишилари билан бошлар ёниға келиб тўхтади.

Азизбек бир мунча вақт бошларни томоша қилиб турди-да, қаршида қўл боғлаған кўрғон бегига қараб илжайди:

— Баракалла ғайратларингизга, — деди Азизбек, — бу кун қипчоқларға рустамона жавоб бериб, ўзларини ҳам итдек қирғансиз. Бунчалик ғайрат кўрсатқан фуқароларга раҳмат, дунё тургунча турсинлар!

Азизбек ташаккурини битиргач, худаичи кўрғон устидаги қахрамонларга ҳамма товшини кўйиб қичқирди.

– Бек жаноблари бу кунги рустамона ғайратларингизга раҳмат айтиб, ҳақларингизга дуо қиладилар!

Мудофиълар дунёни бузиб жавоб бердилар:

– Куллик тақсир, куллик! Тақсиримиз дунё тургунча туриб, сояи давлатлари бошимиздан кам бўлмасин!

Азизбек қамчисини кўндаланг кўйиб мудофиъларга куллик қилди ва худаичига буюрди:

– Кўрғон бегига кимхоб тўн, юзбошиларга атлас чопон, бошқа йигитларга уч тангадан пул инъом берилсин.

Худаичининг хабаридан сўнг мудофиълар жавоб қайтардилар:

– Давлатлари зиёда бўлсин!

Хазиначилар сипоҳлар орқасидан икки отни етаклашиб худаичи ёнига етдилар. Бир отнинг устига чопонлар ортилган, иккинчи отдаги катта хуржиннинг икки кўзи лиқ танга эди. Бошлаб худаичи от устидан бир кимхоб тўнни олиб, кўрғон бегига кийдирди. Кўрғон беги тўнни кийиб Азизбек ҳақиқага узун дуо қилди. Сўнгра худаичи бир йигитка тўн қўлтиқлатиб, иккинчи йигитка тангалардан олдириб кўрғон беги билан бирга қахрамонлар ёнига чиқди. Кўрғон бегининг кўрсатишича кимга уч танга пул, кимга адрас чопон улашилиб бошланди.

Азизбек от устида бошлар уюми теварагида айланиб Райимбек додхоҳ ва ола-байроқ тўнлик кишига ўзининг таниш саркардаларидан бўлган кимларнингдир бошларини кўрсатмакда, тирик вақтларида нима ишларда бўлиниб ва қора чопонлиларга қандай зулмлар қилганларини сўзламакда эди. Азизбекнинг бу гапла-

рини Райимбек додхох самимий эшитса ҳам олабайрок тўнлик одам «таксир, таксир» билан жавоб бериб, бошлар уюмидан жиркангансумон эгарининг қошига кўзини тикиб турмоқда эди.

Ярим соатлик бир фурсатдан кейин кўрғоннинг бошдан оёқ ясов тортқан қахрамонларига инъомлар улашилиб битди-да, ҳудайчи ўзининг қурук хуржини билан Азизбек қотиға келиб қуллуқ қилди. Азизбек қаршида қўл боғлаб турған кўрғон бегидан сўради:

– Йигитларингизнинг барчаси ҳам қурук қолма-
дими?

– Давлатингиз соясида, таксир.

– Қипчоқларнинг бу кунги хужуми қай вақтда бўлди?

– Тонг ёрир-ёримас Оқ тепа¹ томонидан тўн ота бошладилар, – деди кўрғон беги, – Ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас отлик қипчоқ кўшинлари кўриниб Самарқанд дарбозасига югирдилар. Шунгача мен ҳам давлатингиз соясида икки дарбоза оралариға мэрганларни яйратқан эдим.

Бошлаб Самарқанд дарбозаси кўруғидан отишға буюрдим. Мэрганлар ўн беш дақиқа орқасини узмай милтиққа ўт бериб турдилар. Қипчоқлар бизнинг томондан отилған милтиқ ўқлариға чидалмай, Самарқанд дарбозасини ташлаб, Камолон дарбозасига юзландилар. Сўнгра давлатлари кўланкасида Камолон кўруғидаги мэрганларни ишка кўйдим. Бир соат чамаси отишқандан сўнг ёв бизнинг ўқимизға чидалмай, икки дарбоза орасида уч-тўрт юз ўлик қолдириб, қочишға мажбур бўлди. Биздан ёлғиз беш киши ўлиб, тўкқиз киши яраланди.

Азизбек жуда завқланған эди, яна бир қайта баракалла ўқуб, сўради:

¹ О қ т э п а – Самарқанд дарбозанинг ғарбида бир мавзэ исми (муаллиф).

- Нормат қипчоқ кўриндимми?
- Йўқ таксир: кўрғон яқиниға йўламади, йўлағанда...
- Ўшанга ҳозир бўлмоқ керак.
- Давлатлари ёри берса, албатта бизнинг муддао

ҳам шунда...

Азизбек ўз оғзи билан мудофиъларга «Мен сизлардан рози!» деб қичқирди ва мудофиъларнинг қий-чув дуолари остида сипоҳлари билан Самарқанд дарбозасига томон ҳаракат қилди.

Бу кун Азизбек ғолибият далдасида кўрғонлардан бир айланиб чиқмоқчи эди. Шунинг учун Самарқанд дарбозасидан ўтиб кўрғон ости билан Чақарға қараб юришдилар. Кўрғон Чақарнинг чуқур жарлик ариғиға тақалиб тугалар эди. Чақар суви устига кўрғон тиклаш мумкин бўлмай, жарнинг усти кўрғондан табиъий бўш эди. Аммо жарнинг нариги томони бир тепадан иборат бўлиб, жануб биқини маълум Чақар суви билан, ғарби Бўз сув ва Кўкча ариғи билан ўралган бурун каби бу тепа кўрғонсиз ҳам душманнинг ҳужумига ўнгғайсиз эди. Тэпа устида сипоҳ туриши учун бир неча бинолар солинган, жануби-ғарбиға қаратиб бир, ғарбға қаратиб бир ва шимоли-ғарбиға қаратиб яна бир; бариси учта тўп кўйилган эди. Бу тепа устида доимий тўпчи ва қоровуллар турар эдилар.

Азизбек сипоҳлари ила жарга тушди ва сув кечиб ҳалиги тепага юзланди. Тўпчи, қоровуллар кўздан кечирилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилди. Шундан кейин тепанинг кун чиқишиға қараб қайтдилар. Чунки тепанинг бошқа томонлари юқорида айтилгандек бир неча терак бўйи жарлик бўлганликдан Кўкча дарбозасига ўтиш учун Сузук ота мозори яқини билан Кўкча ариғиға тушилар ва ундан кейин Кўкча кўрғонлариға қайтиб келинур эди.

Кўкча кўрғонлари кўруғида анови кўрғонларникидек мудофиълар кўб бўлмаса ҳам, йўк ҳам эмас эдилар. Худайчи Азизбекдан илгарирокда кўрикчиларни огоҳлантириб борар, милтиқ, шашвар туткан ёш ва кекса муҳофизлар уни саломлаб қарши олар эдилар ва Азизбекнинг «Раҳмат фуқароларим!» сўзини эшитиб яхшигина талтайишиб қолар эдилар. Шу равишда Кўкча, Чигатой, Сағбон, Қорасарой, Тахтапул, Лабзах дарбозаларини ўтиб, энг кейин Қашқар дарбозасига етдилар¹. Қашқар дарбозаси ўрдага яқин бўлгани учун мунда муҳофиз ва сипоҳлар талайгина бор эдилар. Уларнинг саломларига кўмилиб, Азизбек Қашқар дарбозасининг муюшига еткан ҳам эди, ташқаридан кимнингдир дарбозани ошиғич тақ-тақ ургани эшитилиб, Азизбекнинг оти хуркибми, кўрқибми кетига бурулиб тўхтади. Бошқалар ҳам тўхташга мажбур бўлдилар. Азизбек қаршисида қўл боғлаб турган дарбоза бегиға бақирди:

– Нега қараб турасан, дарбоза устига чиқ, ким экан у ит?!

Дарбоза беги югуриб кўрғон деворига чикди:

– Таксир, бир чол!

– Дарбозангни очиб, ичкарига ол! – деди Азизбек. Дарбоза очилди. Ташқаридан саман отини етаклаб Ҳасанали кирди-да, кутилмаган иш устидан чикгани учун кўрқиб, Азизбекка салом берди.

17. ЮСУФБЕК ҲОЖИ

Райимбек додхоҳнинг ёнидаги бизга таниш олабайроқ тўнлик киши Ҳасаналини кўриши ҳамано:

¹ Тошканднинг булардан бошқа яна Кўқон, Қаймас ва Беш-ёғоч исмлиқ дарбозалари бўлиб, ҳаммаси ўн икки дарбозадир. Қаймас дарбозаси бу кунги Тупроқкўрғоннинг шаҳар муюлишида (Ўқчи маҳалласида) (муаллиф).

– Ҳа-а-а, бизнинг Ҳасанали-ку! – деди, – кел, Ҳасан кўришайлик, Отабек эсонми?

Ҳасанали келиб кўришди, Юсуфбек ҳожи кўришар экан, Азизбекка деди:

– Бу бизнинг кишимиз таксир, Марғилондан келадир.

Азизбек лабини тишлаб колди. Чунки дарбоза тақиллатиб, отини хуркиткан Ҳасаналини жаллодга топшириш нияти, албатта йўқ эмас эди. Юсуфбек ҳожининг сўзига жавоб бермай йўлида давом этди. Ҳасанали сипоҳлар орқасидан, Юсуфбек ҳожи Азизбек кетидан ўрдага қараб юрдилар. Ўрда дарбозасига еткандан кейин кутиб турган ўрда беги Азизбекнинг қўлтиғидан олиб отдан туширди. Азизбек ўрда ичига кирмакда экан, Юсуфбек ҳожи отдан кўниб сўради:

– Менга рухсатми, бек?

Азизбек йўл устидан ҳожига қаради:

– Рухсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг.

– Яхши, таксир.

Юсуфбек ҳожи сипоҳлардан бирининг қўлтиқлаши билан отига миниб, нарида кутиб турган Ҳасаналига қараб юрди. Сипоҳлар ҳам ўрда ичига от етаклашиб кира бошладилар.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналининг вақтсиз ҳам Отабекка қайтишидан ташвишланган ва қандай бўлса ҳам бир фалокат юз берганига ишонган эди:

– Нега вақтсиз келдинг, Отабек соғми? – деб сўради.

Юсуфбек ҳожи Ҳасаналига етмасданок бу саволни берди, Ҳасанали эшитмадими ёхуд эшитса ҳам эшитмаганга солиндими, ҳар нучук жавоб бермади.

– Нега индамайсан?

– Отабек саломат...

– Бўлмаса, нега вақтсиз келдинг, Отабек қани?

Отабекнинг қамалишидан хабар бериш Ҳасанали учун жуда оғир туйилган эди. Ниҳоят кўзидаги ёшини артди-да:

– Отабек Марғилон ҳокими тарафидан камалди, – деди.

– Нега, нега? – деди хожи, отидан сачраб йиқилишга эткан эди. – Сабаби нима?

– Сабаби маълум эмас.

– Астағфируллоҳ, – деб қўйди хожи, ўзини бироз тўхтатқан эди.

Ҳасанали Отабекнинг Марғилон борганидан тортиб, қамалишиғача бўлган ҳикояларини сўзлаб кетди. Юсуфбек хожи бекнинг уйланишини ҳам оддий гаплар қаторида эшитиб ўткарди.

– Марғилонда туриб бир иш чиқаришга кўзим етмагандан кейин Тошканд келишка мажбур бўлдим, – деди Ҳасанали ва шу гап билан можарони сўзлаб тугатди. Хожи вақибани эшитиб, чуқур бир мулоҳаза ичида борар эди. Унинг қандай киши бўлганини Тошканднинг етти ёшаридан етмиш ёшариғача билганликдан гузар ва маҳаллаларда унга дуч келган кишилар жойларидан туриб салом берарлар, хожи бўлса жавоб қайтаришни билмас, гўё кишиларни ҳам кўрмас эди. Ниҳоят шу ҳолда кўб юргач, орқасида келмакда бўлган Ҳасаналига қараб отининг бошини бурди ва:

– Отабек билан бирга қамалганларни неча киши дединг? – деб сўради.

– Уч киши: бири Мирзакарим қутидор, иккинчи Зиё шоҳичи, учунчи Раҳмат.

– Яхши, сен бу тўртавининг ўлтуришларида бўлганмидинг?

– Бўлган эдим.

– Нима ва қайси тўғриларда сўзлашдилар, Отабек кипчоқларга карши сўзламадими?

– Сўзламади. Бошқаларнинг ҳам бу тўғрида сўзлари бўлмади.

– Уларнинг мажлисларида бўлмаган вақтинг ҳам бўлдими?

– Ҳар бир ўлтуришларида мен ҳозир эдим.

– Яхши, сен улар билан қай ерларда ўлтуришдинг?

– Биринчи мартаба Зиё аканикида бўлдиқ, иккин-чи...

– Тўхта, Зиё аканикида меҳмонлар неча киши эдилар?

– Кутидор, Отабек, андижонлик Акрам хожи, мен, Зиё аканинг қайниси – Ҳомид деган биррав. Зиё ака ва унинг ўғли... Ҳаммаси этти киши.

Юсуфбек хожи отининг ёлини қамчиси билан тарар экан, уч-тўрт дақиқа ўйлаб қолиб, сўнгра сўради:

– Иккинчи ўлтуриш қаерда бўлди?

– Иккинчи ўлтуриш Зиё аканикидан икки кун сўнг кутидорникида бўлди. Бу мажлисда ҳам ўша биринчидаги кишилар эдилар. Ёлғиз Ҳомид йўқ эди.

– Тағин қаерда ўлтуришдингиз?

– Бошқа жойда ўлтуришмадик... Мундан йигирма кундан кейин тўй бўлди. Тўйда албатта бундай сўзлар гапуришилмайди.

– Иккинчи мажлисингизда ким хали, Ҳомид дедингми, нега йўқ эди?

– Билмадим, нега йўқ эди... Кутидор айтмаган бўлса керак.

– Қамалғучилар: Отабек, кутидор, Зиё ака, Раҳмат, шундоғми?

– Шундоғ, хожи.

– Сени ҳам кўрбоши йигитлари кидирдилар?

– Қидирдилар.

– Акрам хожи Андижон кеткан эди. Шунинг учун уни тополмадилар, шундоғми?

– Шундоғ.

– Ҳомидни-чи?

– Уни қидирмадилар шекиллик... Отабек қамалгандан сўнг алла қаерда кўргандек бўламан.

– Бизга келин бўлмишни, гўзал, дедингми?

– Илоҳи Отабек саломат кутилсин, муҳаббат кўйганича бор...

– Келиннинг сулувлиги Марғилонда маълум эканми?

– Маълум экан, тилларда дoston экан.

– Ҳомид уйланган йигитми, билдингми?

– Уйланган. Бизнинг хужрага келганда, икки хотини борлигини ўз оғзидан эшиткан эдик.

– Ҳомид сизнинг хужрага нима учун келган эди? – деб сўради ҳожи, – нега буни боя сўзламаган эдинг?

– Эсимдан чиқибдир, – деб узр айтди Ҳасан, – Ҳомид Раҳмат билан бирга Отабекни Зиё аканикига таклиф қилғали келган эди ва биз уларга ош-сув қилиб жўнатқан эдик. Аммо уларнинг ундай-бундай сўзлари бўлмаган, тўғрилиқча келиб кеткан эдилар.

– Яхши, ўша Ҳомидни сен қандай одам, деб ўйлайсан?

– Кўланса сўзлик, ичи қорароқ бир йигит эди, – деди Ҳасанали, биров борғач сўради. – Отабекнинг ишини оғир, деб ўйламассиз?

Ҳожи жавоб бермади. Ул жавоб бергали ҳам кўрқар эди. Унингча иш жуда нозик, ғоятда кўркунч эди. Чунки, Марғилон зиндонида ётгучи кипчоқ душмани бўлган Азизбек оталигининг ўғли эди. Тошканднинг исён чиқарган бир замонида Отабекдек бир йигитнинг Марғилонда қандай гуноҳ билан бўлса-бўлсин ушланиши ҳар жиҳатдан ҳам мудҳиш эди.

Ул ўғлининг кутилиши йўлида ҳар бир мулоҳаза кўчасига кириб чиқмоқда, аммо ҳар бирисидан ҳам

бўш ва умидсиз қайтмоқда эди. Энг сўнг ўғлига хужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан акли ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг – «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди.

– Ҳасанали, зинҳор унинг қамалганини онаси билмасин.

– Албатта.

Шундан сўнг отларини етаклашиб ичкарига кирдилар.

18. ЖАР

Бу кун соат ўн иккида Отабек ила қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорға осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мэмиш ҳикоялари эди.

Ҳомид ила биргалашиб кирган миршабни кўрбоши ташқариға чиқмоқға буюрди-да, Ҳомидни ўлтуришка имлади.

Кўрбоши ниманидир сўзламоқчи бўлса ҳам, негадир унинг тили осонлик билан ҳаракатка келмас ва ўзи ҳам бир турлик ўнгғайсизликда эди. Нихоят кўрбоши ўзига бир турлик жасорат берди:

– Боболар: «Дунёники мири кам икки» деганлар, – деди, – тўғриси ҳам шундоғ: ўзингни юз ёқға урсанг ҳам тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб турадир...

Тйғун¹ Ҳомид кўрбошининг нима мақсади борлиғини пайқади:

– Тўғри сўзлайсиз, тақсир, – деди, – дунёники ҳамиша мирикам икки, шу етишмаслик балосидан тўйиб, баъзи вақтларда кишининг дунёдан чиқиб кет-

¹ Т у й ғ у н – сезгир.

куси келиб қоладир. Яхшиким, дунёда ошна, оғайни деган кимсалар бор... Агар шулар бўлмаса-чи, киши аллақачон дунёдан чиқиб кетадир. Шунинг учун мен оғайниларни кўзларим устида тутаман, уларни мухтожлик чоғларида кўрсам, ўзимни гарав қўйиб бўлса ҳам эҳтиёждан чиқаришга тиришамъан.

Кўрбоши тиззаси устига кўндаланг қўйган қиличининг икки тарафидан босиб, бир кўзғалиб қўйди:

– Бали, бали, мулла Ҳомид, мундай оғайниларнинг садақаси кетсанг ҳам арзир, – деди томоқларини қириб қўйди. – Шу кунларда ўғилчаларнинг ёши етиб, суннати набиюна¹ни бажо келтириш тақозо этадир... Тўй керакларидан кўпини тадорик қилган бўлсам ҳам, етишмаган ерлари ҳам кўб. Шунинг сизнинг келишингиз олдида ўйлаб ўлтирар эдим...

– Бек ака, – деди Ҳомид ва тусига ясама кулиш чиқарди, – сиз аччиғлансангиз ҳам айтай: беклар зоти кишига сира ҳам ошна бўлмас эканлар. Айниқса сиз ҳамон ўзингизнинг беклиғингизга бориб, истиғно²нгизни эскича олиб борасиз... Бошингизда шунчалик қайғингиз бўлур эмиш-да, бир оғиз менга айтмас эмишсиз?

Кўрбоши Ҳомиднинг заковатига қойил бўлиб илжайди:

– Йўқ, йўқ, мулла Ҳомид, – деди, – бу ёқда гап бор: ҳукумат хизматида турганингдан кейин юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...

– Тузик, бек ака, аммо маним ошначилиғим тамом бошқачадир, – деди Ҳомид ва ёнчиғини чиқариб бир қўлидан иккинчи қўлига олтинларни санаб тушира берди. Кўрбошининг кўзи олтинлар устида ўйнаб булар баракасида қиладирган суннат тўйисини, Марғилон

¹ С у н н а т и н а б и й у н а – пайғамбарнинг йўл-йўриғи.

² И с т и ғ н о – эътиборсизлик, кибрланиш.

беклари олдида ортдирадирған обрўсини ўйламоқда эди. Олтинлардан йигирматаси ажратилгач, санокқа ишонмай кўриб турганим тушми, деб уйқусиради. Ҳомид олтинларни узатди, – мана, бек ака, бу арзимаган олтин холис ошнализимизнинг боғланишидир, яна етмагани бўлса қараб турмасмиз.

Кўрбоши титраб, қахшаб олтинларни жойлади. Ҳомиддан ниҳоятда хурсанд эди:

– Хўш, мулла Ҳомид, энди бу кунги хангамалардан сўзлашайлиқ, – деди бек. – Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишка оралашиб қолганлари ёмон бўлди-да.

Бу сўздан Ҳомиднинг юзига қайғириш аломати чиқди ва эътибор билан кўрбошининг оғзига қаради.

Кўрбоши давом этди:

– Бу икки бегуноҳнинг қамалишлариға ҳам ўша ярамас сабаб бўлди. Йўкса уларни қамокқа олишға кушбеги буюрмас эди. Аммо кечаги кушбегига сўзлаган сўзингиз Отабек ила қайин отасини ўлимга маҳкум қилганидек, поччангиз ила жиянингизни бир қадар оклайдилар. Шунинг учун мен борған сўнг бўладирған ҳукм мажлисида эҳтимол қариндошларингизни кутқазिशға муваффақ бўлурман. Ҳар ҳолда қариндошларингизнинг қаттиғ жазо тортишлари шубҳалиқдир, сиз пайқадингизми, йўкми кеча мен жарчиға бу кунги осилғучиларни Отабек ила Мирзакарим бўлғанлиғини таъйинлаган эдим.

– Марҳаматингизга куллуқ, – деди Ҳомид, – аммо шундоғ бўлса ҳам қариндошларим тўғрисида хавфдаман... Бунинг бошқачароғ бир эбини топиб бўлмасмикин?

Бояғи мукофотлар кўрбошини чинлаб бош оғритишға мажбур этар эди. Бу тўғрида ул анча ўйлаб олди:

– Кеча қушбеги олдида Отабекларни қай равишда айблаб сўзлаган эдингиз, тагин бир эшитиб ишнинг режасини олай-чи?

– Қушбегига сўзлаганим шундай эди – «Отабек айтди: энди бизнинг Тошканд халки қипчоқларнинг жабр-у зулми ва тадбирсиз идораси остида ётиб жуда тўйди. Бошлаб Тошканддан қипчоқ балосини йўқотиш учун Азизбек ва отам бошлиқ исёнга тайёрландилар. Шу мақсадда Марғилон оғайнилари ҳам қипчоқларга қарши оёқландирмоқ учун мени бу ерга юбордилар. Биз тоқай қипчоқлар қўл остида эзиламиз ва бир ҳовуч далатобларга бош эгамиз, деди. Отабекнинг бу сўзига қутидор ва Акрам ҳожилар қўшилишиб, унга бу йўлда ёрдамлашмакчи бўлдилар. Аммо мен бўлсам бу гапка қарши тушиб: сизларнинг бу фикрларингиз янглишдир, биз уч йил бўйи жаноби Ўтаббой қушбегининг қўл остларида яшаб ҳеч бир зулм кўрмадик. Шу ҳолда ҳукумат устига иқдом¹имиз куфрони неъмат² бўлур, дедим. Отабек менга қаттиғ сўзлар айтди. Поччам ила жияним бўлса маним фикримда эдилар, аммо уйимизга келган меҳмон, деб уларга очик қаршилиқ қилмадилар. Бу мажлисдан кейин мен бир неча вақт Отабек ва йўлдошларининг конлари тўкилмасин, деб бу гапни ичимга солиб юрдим. Бироқ Тошкандда Азизбек ва Юсуфбек ҳожилар исёни бошлангандан сўнг, ўзимнинг бу ишимни ҳукуматимиз учун хиёнат билиб, қўрбоши жанобларига хабар бердим. Ўзимнинг содиқона бу хизматим эвазига жанобларидан ожизона ўтинчим шулки, бу сирни сизларга билдиргувчи мен бўлганлигимни ўзларидан бошқа кимарса билмасин, ҳатто муттаҳамлар ҳам сезмасинлар» – мана,

¹ И қ д о м – қадам босиш; ости қилиш.

² К у ф р о н и н э м а т – қадрини билмаслик, кўрнамаклик.

фақирнинг Отабекларни айблашим ва қариндошларни оклашим хулосаси шундан иборатдир.

– Баракалла, – деди кўрбоши, – сизнинг бу гапларингиз жуда ҳам ўринлик тушкан, мен ишонаманким, Зиё ака билан Раҳмат кутулурлар.

– Буни нимага суяниб айтасиз?

– Суянчиғингиз маълум, – деди кўрбоши, – кушбегига Отабек ила қутидорни осмоқ фикрини берган бу сўз, поччангиз билан жиянингизни нучук кутқармасин.

– Поччам билан жияним илгариги сўроқда қандай жавоб берган эдилар, буни хотирлай оласизми?

– Уларнинг жавоблари кечаги сизнинг оклашингизга сира ҳам қарши келмайдир. Чунки улар мажлисда бундай сўз бўлмади, деб тондилар. Бу эрса ўз уйларига келган меҳмонларни риоя¹ қилишлари бўлиб чиқадир-да, яна иш сизнинг оклашингизга ёпишиб келадир.

Ҳомид тағин бир мулоҳазага тушкан эди. Унинг бу ҳолини кузатиб турган кўрбоши:

– Энди ортиқ ўйламангиз, мулла Ҳомид, – деди, – орада сиз кўрқарлик ҳеч бир иш йўқ.

Ҳомид нимадир айтмакчи бўлар эди-да, ўнғайсизланиб тўхтар эди. Бир куни қайта оғзини жўплаб қараса ҳам яна сўзлай олмади. Кўрбоши унинг бу ҳолидан хабар топди:

– Гапулинг, гапулинг, мунда ёт киши йўқ.

Кўрбошининг бу сўзи далдасида Ҳомид жасоратланди:

– Бу кун ҳукм мажлисида поччам ила жияним сўзларидан янглишиб кетсалар нима бўладир?

– Нега янглишсинлар, улар билганларидан ортиқни албатта сўзламаслар. Ўлим деган нарса кўз ўнгига

¹ Р и о я – хурматлаш, андиша.

келиб тўхтагандан кейин Отабекдек меҳмонлар риояси кўнгилдан ювилур, сўзнинг тўғриси айтишка мажбур бўлурлар ва иш ҳам сизнинг айблаш, оклашларингиз руҳига келиб тўхтар.

Ҳомид яна ҳам ўнгғайсизланиб тушди, ўзининг ички сиррига шу чоқгача тушуна олмаган кўрбошига лаънатлар ўкур экан:

– Айблаш, оклаш сўзларимнинг руҳини сиз бир ёққа кўяберинг-да, ишнинг ички томонини мулоҳаза килинг, кўрбоши ака, – деди.

Хоин ила сотилган кўзлар тўкнашдилар-да, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди. Кўрбоши чиндан ҳам бу ўрингача Ҳомиднинг ички сиррига мутталиъ¹ бўлмаган, кўлига кирган олтинларни ҳам ёлғиз унинг қариндошларининг кутилишлари йўлидаги чойчақалар, деб билар эди. Аммо энди илгари ва ҳозирда киссага тушкан олтинларни Отабек ила кутидорнинг қон баҳолари эканлигини сезиб виждони тўлқинланаёзди ва мутараддид бўлди. Кўрбошининг бу холи Ҳомидни маълум икки йўл устида қолдирган эди. Бу икки йўл устида қолган Ҳомид саросима эди. Ўзини жаҳаннамга юбориш ва нажотка чиқариш ихтиёри қаршисидаги бекнинг кўлида эди. Унга тез-тез қарар ва ҳол тили билан унга яна кўб олтинлар ваъда қилар эди. Бу ваъдаларни Ҳомиднинг юзидан ўқуған кўрбоши – «икки кишининг хун баҳолари!» қичқирмоққа бўлган виждон садосини эшитиб ўлтурмади:

– Энди бунга қарши қандай йўллар кўзлайсиз?

Ҳомид ўзининг нажот томониға оғишқанини сезиб энтикди:

---

¹ М у т т а л и ь – хабардор, огоҳ.

– Кушбегига қилган айблаш, оқлаш йўлларимни поччам ила жиянимга тушундириш керак, деб ўйлайман.

– Тушундирсак, тагин яхши.

– Раҳмат, бек ака, ундоғ бўлса вақт қочирмасдан уларнинг ёнларига тушиб, то ҳукм вақтигача уқдира оласизми?

– Мумкин, ўзингиз тушсангиз яна яхши.

Ҳомид бошини чайқади:

– Отабек ила кутидорларнинггина эмас, ҳатто поччам ила жиянимнинг ҳам маним бу ишларда иштироким борлигини билмасликлари керакдир.

– Маъкул. Аммо бунда сизнинг мақсадингизга қарши бир гап борким, ҳукм чоғида кушбеги сизни йўқласа нима бўладир? Бу тақдирда улар сизнинг бу ишни омили бўлганлигингизни билмасларми?

Масаланинг бу томони ҳам Ҳомид учун ёмон эди. Фариштадек соф ҳолда қолмоқчи бўлган Ҳомиднинг бу ҳол сиррини очар, юзидаги ниқобини олишга, ракиблар ила юзма-юз келишга мажбур этар эди:

– Ҳукм мажлисида бўлмаслигимни уҳдангизга ололмайсизми?

– Уҳдага олмоқ қийин, – деб бош чайқади кўрбоши, – аммо бу бир эҳтимолгинадир, чунки, кушбегининг бир нарсага қарор бергач, ортиқ текшириб ўлтурадирган одати йўқдир.

Ҳомид узок ўйлаб турмади, юзидаги совуқ бир ўзгариш ичида:

– Майли, башарти юзлашмоққа тўғри келганда ҳам мен ҳозир, – деди, шундан сўнг ажралишдилар.

19. ҲУКМНОМА

Ўткир, консираган ханжарини белига осиб, ойболтасини кўтарган жаллод кушбегининг ҳукмига

мунтазир эди. Кушбегининг ўнг томонида кўрбошидан тортиб шаҳар аъёнлари, қаршисида Отабек, кутидор, Зиё шоҳичи ва унинг ўғли Раҳмат – гуноҳкорлар ва уларнинг орқасида мухофиз йигитлар.

Отабек билан кутидорнинг гуноҳлари улуғ бўлганликдан кўлларида кишан, Зиё ака билан Раҳматнинг кўлларида бу нарса йўқ эди. Кутидорнинг юзига ўлик туси кирган, Отабек бўлса гарангсиган киёфатда. Ановилар ўзларини бир мунча тэтик тутмоқда эдилар.

Кушбеги ўзининг ёзилиб қўйилган ҳукномасини кўлига олиб ўқишга ҳозирланди. Ҳамма тип-тинч, ерга қараган эди:

«Менким Марғилон ҳокими Ўтаббой кушбеги ўз ҳукмимни ҳокон ибни ҳокон жаноби олий

Худоёрхон исми шарифларидан эшитдираман...»

Худоёр исмини эшиткучи аъён унинг таъзими учун ўринларидан туриб яна ўлтурдилар.

Кушбеги ҳукмини ўқуди: «Эътимодлик¹ бир кишининг шаҳодатига биноан тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли – Отабек, бу кунда хонимизга қарши бош кўтарган Азиз парвоначи ва ўз отасининг ваколатлари билан Марғилон келиб, бу ердаги фуқароларни ҳам хон жанобиға қарши оёқландирмоқчи бўлган Отабекнинг бу ҳаракати улуламир² бўлган жанобга боғийлик³ бўлиб, уни, яъни Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлини ўлим жазоси билан жазолаш тақозо этадир. Иккинчи, Отабекка йўлда кўмакчи бўлиб юрган Марғилон фуқароси Мирзакарим кутидор ҳам шу жазога сазовор тугиладир. Зиё шоҳичи билан ўғли Раҳмат бу боғийликдан хабардор бўлатуриб, вақтида

¹ Эъ т и м о д – ишонч.

² У л у л а м и р – буюк амир.

³ Б о ғ и й – исёнчи.

хукуматка маълум қилмаганлари учун бир йилдан зиндон жазосига маҳкум бўлурлар!»

– Ҳақсиз жазо, – деб Отабек кулимсираб қўйди...
Қутидор бўлса чин ўлик тусига кирган эди.

Зиё ака билан ўғли зиндонга жўнатилдилар ва Отабек билан қутидор жаллод кўлига топширилдиларда, шунинг ила ҳукм мажлиси тамом бўлди.

Орадан ўн дақиқа чамаси фурсат кечкан эди, кушбегининг аёнга сўзлаб ўлтурсан ҳикоясини тезроқ битишини кутмакда бўлган кўрбоши ниҳоят чидалмай ўрнидан турди ва:

– Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир туришимга ижозатлари бўладирми? – деб сўради. Ул бу сўзни тугатар-тугатмас ўрда қоровули Пирмат кўринди-да, кушбегига қуллуқ қилди:

– Бир хотин киши арзим бор дейдир, кирсинми?

Кушбеги кўрбошига рухсат ишорасини бериб, Пирматка деди:

– Кирсин.

Ўшамбаған ерда бир хотиннинг арзга келиши кўрбошининг кўнглига шубҳа солди. Мажхула¹ хотиннинг қандай арзи бўлганлигини билиб кетишка тиласа ҳам кушбегидан рухсат олиб қўйгани учун маҳкамадан чиқишга мажбур эди. Кўрбоши маҳкама эшигидан даҳлизга чиқар экан, эскигина паранжига ўралган бир хотин кушбеги тўғрисиға тўхтаб, букилиб таъзим қилди. Хотинда ҳаяжон ва энтикиш ҳолатлари бор эди. Шунинг учун кўрбошининг бояғи шубҳаси яна кучайди, кушбегининг кўзидан йўқолиб туриш мақсадида ўзини эшикнинг орқасига олиб кетмай тўхтади.

Хотин шошилиб кавшини ешди-да, эшик остида ниманидир паранжи ичидан охтаринди. Хотиннинг бу ҳаракатига тушунолмаб ажабланган кушбеги:

¹ М а ж х у л а – нотаниш, номаълум.

– Ичкарига кириб арзингизни сўзланг, опа, – деди.

Хотин ичкарига кирди ва кушбеги олдига бориб унга нимадир берди-да, орқасига қайтиб эшик ёнига келиб турди. Хотиннинг бериб кеткан нарсаси уч, тўрт букланган бир қоғоз эди. Кушбеги секин-секин қоғоз тахтларини оча бошлади...

– Худо ризоси учун тезроқ. Йўкса... икки гуноҳсизнинг конлариға ботарсиз!

Хотиннинг бу сўздан аён бир-бирларига қарашдилар. Кушбеги тез-тез қоғоз тахтларини очиб битирди ва йўғон қалам билан ёзилган узун бир мактубни ўқумоққа олди. Мактубни ўқуб чиқиш узоққа чўзилганликдан ниҳоятда тоқатсизлашган эди. Охирда кушбеги мактубнинг сўнгроғиға келиб тўхтади-да, чақирди:

– Пирмат, Пирмат!

Пирмат югуриб кирди.

– Лаббай, тақсир! Кушбегининг товшида шу чоқгача эшитилмаган бир холат бор эди:

– Дарров ҳалиги осилиш учун юборилган гуноҳкорларнинг орқасидан от билан югир! Дор остидан бўлса ҳам қайтариб кел! Буйруғимни кўрбошиға айтсанг унар!

Пирмат куллик қилиб дахлиз томонға қаради:

– Кўрбоши ҳам шу эрдалар, – деди.

– Чақир!

Дахлиздан кўрбоши кириб куллик қилди.

– Хизмат, тақсир.

– Яхши, сиз кетмаган экансиз, – деди кушбеги, – Пирмат билан бориб, дархол бояғи гуноҳкорларни қайтариб келингиз.

Шубҳасини бекорга бўлмаганини сезган кўрбоши ёнида тик турғучи хотинға қараб олди:

– Сабаб, тақсир?

– Сабабини суриштирадиган вақт эмас, чоп дедим, чоп!

Кўрбоши куллик қилиб Пирмат билан чиқди. Унинг кейинидан кушбеги «падар лаънат» деб сўқиниб аъёнларга қаради. Энди хотиннинг хаяжони бироз босила тушкан эди. Кушбеги қўлидаги хатни яна ўқушга тутинди. Аъёни шаҳар бунчалик ишка яраган кушбегининг қўлидаги мактубга ва уни келтиргучи хотинга қарашмоқда эдилар. Кушбеги мактубни иккинчи мартаба ўқуб чиқиб хотинга қаради:

– Ўлтурингиз, синглим, – деди.

Хотин ўлтирмакчи бўлган эди паранжи ичидан унинг атлас қўйлаклари ва нафис оқ қўллари кўриниб кетди. Кушбеги ер остидан хотинни кузатди-да, қўлидаги мактубнинг орқа, ўнгини текшириб қаради. Мактуб анчагина уринган, қоғози шалоқланган эди. Сўнгра хотиндан сўради:

– Қутидор билан Отабекнинг кими бўласиз, синглим?

– Қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини.

Бу сўзни эшиткучи аъён бир-бирларига қарашиб қўйдилар.

– Буни нега илгарироқ олиб келмадингиз?

Кушбегининг бу саволидан Кумушбиби кўркунч бир маънони онглади. Гўё «иш ўткан сўнг келибсан» дегандек тушунган эди. Шунинг учун ул титрок бир овоз билан сўради:

– Энди ярамайдими?

– Йўк, йўк, қизим, – деди кушбеги, – мен нега кеча ва ўткан кунларда олиб келмадингиз дэмакчиман.

Кумушбиби бир энтикиб қўйди ва ўзини тўхтатиб:

– Ўзим ҳам бу мактубни шу букун кўрдим, – деди.

– Мактубни илгари кўрмаган эдингизми?

– Кўрмаган эдим.

– Мактуб қаерда экан?

– Унинг эски камзулининг чўнтагида экан¹.

Шу гапдан кейин кушбеги мактубни ўзига яқин ўлтурган Азим понсад бошига узатди:

– Сиз ҳам ўқуб кўринг-чи, понсад, – деди ва Кумушдан сўради, – Ўқуғанмисиз?

– Ўқуғанман.

– Эрингизнинг ҳукуматка қарши ҳаракатини илгари ҳам билар эдингизми?

– Қанақа ҳаракатини?

– Масалан, биз отангиз билан эрингизни нима учун осмоқчи бўлдик?

– Ҳақсиз, гуноҳсиз!

– Бу мактуб билан эрингизни ўлимдан қутила олишини сизга ким айтди?

– Ўзим билдим.

– Бўлмаса илгаридан эрингизнинг ўша ҳаракатини ҳам билар экансиз-да?

– Йўқ, тақсир, – деди Кумуш. Кушбегининг мақсадиға энди тушуниб олган эди, – мен онам билан то шу кунгача уларнинг нима гуноҳ билан қамалғанларини билалмай ҳасратда эдик. Фақат бу кун кишиларнинг оғзидан эшитиб билдикки, сиз уни Тошкандан исён чиқарғали келгучи, деб гуноҳкор қилур экансиз. Онам билан маним бахтимга кутмаган жойдан мўжизадек бу мактуб топилди-да, мен хизматингизга югирдим... – Кумуш сўзини тугата олмади, чопишидан ҳаллослаган Пирмат даҳлиздан кўриниб, бекка қуллуқ қилди:

– Дор ёнидан қайтишдилар!

Кумушбиби сачраб Пирматнинг юзига қаради ва узок тин олиб қўйди. Шу чоқгача хат ўқуб ўлтурган

¹Бу мактуб ўтган фаслларнинг биттасида ёзилиб ўткан эди. Ўқугувчи Юсуфхожининг Тошканд тинчсизлиги чоғида Отабекка ёзган хатини хотирласа керак (муаллиф).

понсадбоши мактубдан яхши асарланган эди. Мактубни ёнидағига берар экан, кушбегига деди:

– Бу хат тошкандлик Юсуфбек тўғрисидаги фикри-мизни тамом ўзгартадир, тақсир! Унинг Азизбек томонлик бир киши эканлиги Фарғонанинг ҳар бир хос¹ ва оми оғзида нақл қилинса ҳам аммо ҳеч бир кимса унинг ичига кириб чиқмагандир. Ҳар кимнинг кўнглидагини ёлғиз бир Худодан бошқа ким билсин!

«Ёв қочса ботир кўпаяр» қабилдан шу чоқғача лом дэмай ўлтурган шаҳар аёнлари ҳам масалани онглаб, сўзга аралаша кетдилар:

– Худо ҳақни ноҳақ қилмади, бэчора ёш йигитнинг ҳақсизга қони тўкилмади.

– Қутидордек қўймизож бир одамнинг бундай зўр ишка оралашқанлиғига ақл ҳам бовар қилмас эди.

Гўё бу сўзлар Кумушбибининг ўчкан чароғини қайтадан ёқарлар, умид осмонининг йўқолиб, яшири-ниб кеткан юлдузлари яна қайтадан ўз ўринларига келиб кўнғандек бўлурлар, унинг кўз ўнгида жой олган қоралиқлар шу ёқила бошлаған нажот шамълари партави билан ўз-ўзларидан йўқолғандек кўринарлар эди.

Даҳлиз эшиги остида бир дуркум оёқ товушлари эшитилиб кўрбоши кўринди.

– Келишдилар, тақсир, кирсинларми?

Кушбеги жавоб бериш ўрнига мактубни олиб кўрпача остига яширди ва Кумушбибини танбиҳлади: «Мажлисида маним рухсатимдан бошқа сўзлашингиз отангиз билан эрингизнинг ўлимларини тилашингиздир, тушундингизми?» Кумуш қабул ифодасини бергандан сўнг кушбеги даҳлизда қараб турған кўрбошига «Кирсинлар» деди.

Кумушбиби уларни боя йўл устида, йигитлар орасида кўрган бўлса ҳам бироқ даҳшат ичида фақат

¹ Хос – Юқори табақа.

ўрдага караб югира берган эди. Энди «Кирсинлар» жумласини эшитгач, юраги ортиқча шопириниб кетди, унинг истикболига туришни ва бўйнига осилиб йиғлашни тиласа-да, қаршисидаги «олабўжилар» бунга моний эдилар. Шу вақт йигитлар олдида, қўлларида кишан бўлгани ҳолда Отабек билан қутидор кирдилар.

– Йигитлар, сиз чиқингиз! Қўрбоши, сиз кишанларни ешингиз! – деб буюрди кушбеги.

Ўзининг мундан кейинги кўргуликларини фожиалар водийсида кўрган кўрбоши бошлаб кишан калидини қутидор қўлига солди. Калидни бурар экан, унинг қўли дирдир қалтирамоқда эди. Ҳомиднинг номаълум бир ғарази йўлида қурбон қилинаёзган ва бу ғаразда ўзининг ҳам иштирокининг борлиғига қойил¹ бўлган кўрбоши ишни бу янглиғ аксланишидан сирнинг очилганини муқаррар билиб, ўзини шу соат жаллод қўлига топширилишини аниқ кутмақда эди. Минг бало билан қутидор қўлини бўшатиб, гал Отабекка етди. Отабек қўлларини бўшатғучи кўрбошининг бунчалик титраб, қалтирашидан ўз рақибларидан биттаси шу киши бўлганини ўйлади. Гарчи ўзининг нажоти ҳали қоронғу эрса-да, кўрбошини бир синаб кўриш учун ҳамма кучини икки кўзига йиғди-да, унга қаради. Фавқулодда даҳшат касб эткан унинг кўзлари қаршисида кўрбошининг гуноҳкор кўзлари чидай олмадилар-да, ерга боқдилар, Отабекнинг бу синаши ўз фикрининг тўғри бўлиши билан натижаланди.

Кушбегининг буйруғи билан икки гуноҳкор тиз букиб ўлтурдилар. Қўрбоши ҳам тўрбасини йўқотқан гадойдек кушбегининг чап ёнига, Кумушбибининг юқорисига бориб ўлтурди. Отабек ва қутидорнинг кўзлари Кумушбибига тушкан бўлса ҳам ўз қайгулари

¹ Койил – иқрор.

билан бўлиб унга илтифот қилмаганлар, ҳоким маҳкамасида паранжилик хотиннинг нима қилиб юрганлиғидаги фавқулоддалик ҳам эсларига келмаган эди. Дор остидан қайтиш сирри, қўлдан кишанларни олиниш сабаби уларни жуда шоширған, шунинг учун кушбегининг оғзиға қараған эдилар. Қушбеги бўлса негадир узоқ ўйлаб ўлтурар, тезда гап очмас эди. Бу ҳолда бутун мажлис аҳли қабзият¹да, қирк кулоқ бўлиб унинг оғзиға тикилган эдилар. Аммо бу ҳолга қўрбоши жон-у дилдан тарафдор, шу ҳолда бир неча кунлаб эмас, йиллаб сўзсиз қолишни тилар эди.

– Отабек, – деди кушбеги сўз бошлаб, – қўлга олинған кунингиз менга ўзингиз билан отангизнинг қандай кишилар бўлганингизни, яъни маслакингизни сўзлаған эдингиз. Аммо биз ўшал сўзларингизга далил ва исботсиз ишона олмаймиз. Сизни дор остидан қайтариб келишимиз ҳам ўшал даъвонигизга бирар исботингиз борми ёки куруқ бир гапми, деб ҳукмнинг ижросини биров фурсатка тўхтатишдир. Энди сиз ўшал даъвонгизни исбот қила оласизми? .

– Ўшал кунги маним сўзлағанларим, отам билан маним ички сирларимиз эди, – деди бек, – албатта бунга гувоҳ ва исбот топиш қийиндир. Агарда отам келиб маним сўзимни қувватлағанда ҳам барибир сиз, ўғлини қутказиш учун сўзлайдир, дер эдингиз-да, иғвогарларнинг гапига ишониб ўз ҳукмингизни қила берар эдингиз.

Яшиндек сўққан унинг бу сўзларидан кушбеги ўзини аранг тўхтатди:

– Демак, ўша сўзларингизни исбот қилиш учун хужжатингиз йўқ?

– Йўқ... Исбот учун виждонимдан бошқа шохидим йўқ.

¹ Қабзият – диққат бўлиш.

– Яқин орада Тошканддан бирар нарса олганмидингиз?

– Яъни нима?

– Масалан хат.

Отабек кўб ўйлай олмади, бутун борлиғи билан ҳаракат қилиб қичқирди:

– Олдим, олдим! Исботим ҳам бор!

Аъни шаҳар унинг бу холига чидаб туролмай кўзларига ёш олдилар.

Отабек яна деди:

– Одам қўшсангиз мен келтирай гувоҳимни!

– Тинчланингиз, Отабек, – деди қушбеги, Отабек бироз ўзини йиғиб олғандан кейин сўради, – нима олган эдингиз?

– Мактуб.

– Кимдан?

– Отамдан.

– Қачон?

– Тошкандда исён бошланиш олдидан.

– Ундан кейин-чи?

– Олмадим.

– Отангиз ўша хатида нималардан баҳс қилар эди?

– Тушунмаган Тошканд халқини Азизбекнинг макрига учканидан, энг охирда... – асарланиб тўхтаб олди, – маним шу ҳолга тушмоғимни каромат қабилидан сўзлаб, менга бир мунча насихатлар ҳам қилган эди.

Отабекнинг бу сўзидан кейин понсадбоши – «энди бўлар» дегандек қилиб қушбегига қаради. Кўрбоши эрса Отабекнинг устида ҳали бунчалик тергашлар борлиғи учун ўзини бироз тўхтатиб қолди. Қушбеги кўрпача остидан хатни олиб Отабекка кўрсатди.

– Бу қанақа мактуб, танийсизми?

Отабек кўргучи кўзларига ишонмағандек:

– Танийман, – деди, – таърифини сизга сўзлаганим, отам мактуби! Таажжуб, буни сизга ким келтирди, таксир?

Кушбеги енгилгина илжайиб Кумушбибига ишорат қилди:

– Нажот фариштаси, – деди. Кутидор билан бек ялт этиб Кумушка қарадилар. Энди Кумуш ортиқ чидаб туролмади:

– Отажон, мен қизингиз!

Отабекнинг қулоғига эшитилган бу товуш унинг юрагини ингичка ерига бориб теккан эди. Эсини йўқотиб турган қайин отасига қарамай:

– Сизми, Кумушми? – деб сўради.

– Мен, мен! Бу савол-жавоб ила икки вужуднинг ҳамма ҳасратлари, аламлари бир-бирларига онглашилган, икки товушнинг бир-бирисига келиб қўшилишидан иккисига ҳам тил билан онглатиб бўлмаслик бир ҳол юз берган эди.

– Бу сенми, қизим?

– Мен, отажон!

Бу ўрингача бошқа бир мулоҳазада ўлтурган кушбеги уларнинг сўзларини бўлиб, Отабекдан сўради:

– Қулингиз Ҳасаналини нега шу кунгача топиб бўлмади?

– Қамалган кунимдан берига ундан хабарим йўк, таксир, – деди-да, Отабек Кумушка қаради.

– Бу кун ўн икки кун; Ҳасанали ота Тошканд кетмишдир, шундан бери ундан дарак бўлмади, – деди Кумуш.

– Тошканд кетишка уни нима мажбур қилди? – деб ўринсиз бир савол берган эди кушбеги, Кумушбиби унинг нима учун кетканлигини айтиб каноатлантирди.

Масала яна хат устига ўтиб, Отабек кушбегидан сўради:

– Қўлингиздағи мактуб билан эҳтимол биз окланган чикармиз? – Қушбегидан тасдиқ ишорасини олиб давом этди. – Ҳозир биз сизнинг адолатлик ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз: ул шулдурким, бизнинг тўғримизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилғучи ифвогар ва ғаразгўлар бу мажлиска ҳозирлансинларда, ўзларининг машъум кашфларини ва ё кўрган-эшитканларини исбот қилиб бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар. Билъакс исбот қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурлариға ўзлари йиқитилсинлар! Адолатингиздан бизнинг талабимиз шул! – деди ва кўрбошиға қаради. Унинг юзида кўрқиш ва изтироб аломатлари кўрди.

– Талабингиз ўринлик, – деди қушбеги, – аммо хасм¹ингизни бу мажлиска ҳозирлаш учун вақтимиз оздир ва лекин бу кун уни қўлга олармиз ва бириси кун бешовингизни бир ерга жамълаб ўз ҳукмимизни берармиз, – деди. Кумушбибига юзини ўгирди. – Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнгғи умрларини сизнинг бахшишингиз², деб билсалар арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озод қилдим. Аммо Отабек иш бир тарафлик бўлгунча ўзининг қочмаслиғи учун кафил беришка мажбурдир.

Ҳамма мол ва мулки билан қутидор Отабекка кафил бўлди ва қушбегининг ҳақиға дуо қилиб, учавлари маҳкамадан биргалашиб чиқдилар.

– Зиё ака билан ўғли Раҳматни бўшатингиз, сўнгра ановини қўлга олингиз! – деган амрни олиб, кўрбоши

¹ Х а с м – душман, рақиб.

² Б а х ш и ш – карам, марҳамат.

ҳам силжиди. Шунинг ила бу кунги ҳукм мажлиси тамом бўлиб, шаҳар аъёнлари таажжуб ичида тарқала бошладилар.

20. ИСТИҚЛОЛ¹ ДАРДИ

Етмиш кунлик бир муҳосарадан кейин уч минг сипоҳни бир ярим мингга тушуриб, бир ярим минг сипоҳни Тошканд кўрғонлари остида қурбон бериб, Нормуҳаммад қушбеги қуруқ қайтишга мажбур бўлди.

Бу етмиш кунлик қамал вақтида Азизбекнинг содиқ фуқаролари бўлган тошкандликлар аздаҳидил унга хизмат қилиб, жонбозлиқ кўрсатиб, ниҳоят қипчоқларни умидсиз Қўқонга қайтаришга ноил бўлдилар. Ноил бўлдилар, аммо ўзлари ҳам яхшигина бўлиб қолдилар. Етмиш кунлик бир қамал, етмиш кунлик четдан ва энг ози қишлоқлардан муносабатни узиб туриш, албатта Тошкандни бўлдириб қўйган эди. Бу етмиш кунлик бир қамал Тошканднинг ҳали йиғиштириб кира олмаган донларини, экинларини ёв қўлида қолдирди: Савдо ишлари бутунлай тўхтаб, савдогарлар зўр фалокатка учрадилар. Косиб, фақир халқнинг ҳоли жуда ёмон эди: нонсиз, донсиз, кийимсиз, сувсиз², алоҳозалқийёссиз³ бўлиб энг охирги чекка еткандагина қамал балосидан «ялтирасин, қалтирасин» музаффарият билан қутилдилар. Халқ ўзининг бу етмиш кун ичида тортқан машаққат ва азобларини қипчоқлар устидан чалган галабаси билан бир даража ювди-да, касбига, экин-тикинига уриниб кўришни ўйлади, тўғриси ўйлай ҳам олмади...

¹ И с т и қ л о л – мустақиллик.

² Тошкандда сув берадиган “Солор” ариғи қипчоқлар томонидан бўғилган, ҳатто тегирмон ишлари ёрғучоққа қолган эди (муаллиф).

³ А л о ҳ о з а л қ и ё с – шунга қийсан.

Азизбек, мундан кейинги Тошканднинг мустикал хукмдори Азизбек! Қипчоқларга чалған ғалабаси учун ул терисига сиғмайдир... Ул энди «Қипчоқлар Тошкандни олиб қолсалар...» деган мудҳиш хавфдан кутилған, ул энди Тошканд ва атрофининг хони, хоқони! Энди духоба ва агласлар устидагина ўлтурмоққа қаноатланмай ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясамоқчи. Ўзининг эски махрамига кўнгли тўлмай бошқа бир ўйинчи, ашулачи, хусндор бир махрам топмоқчи ва ўзининг бу машхур махрами билан ер юзига (Туркистон ва Бухорога) донғ, шуҳрат чиқармоқчи!

Азизбек энди жуда хотиржамъ эди. Қипчоқларнинг қайтадан Тошканд устига келишларини эҳтимол ҳам тутмас эди. Чунки ўзининг қипчоқларга берган зарбасини уларга юз йилсиз ўнғалиш бермас, деб билар эди. Ҳамма иш жойида, лекин бир нарсагина кўнгилининг ингичка ерини жароҳатлайдир. Азизбек кўзига ҳозир ёруғ дунё қоронғу, бу қоронғулик ичида бояғи ширин хаёллар, ишлатиладирган тож-у тахтлар ва бошқалар кўринмай қоладирлар: етмиш кунлик қипчоқ уруши минг турлик йўллар билан йиғилған хазинани барбод берган, хазина қипчоқлар устидан ғалаба ва истиклол мастликлари йўлида қуриған, фуқаронинг жон отиб, қипчоқларни қириб йўғганлари учун инъомларга, эҳсонларга ва озиқ-овқатларга қурбон қилинған.

Мана шу эди Азизбекнинг кўз ўнгларини қоронғулатадирған жароҳат!

Бу ишнинг кенгашига эмас, берилған қарорни амалга ошириб беришлик учун Юсуфбек ҳожига йигит юбориб, ҳозир уни тўрт кўз билан кутиб ўлтурар эди. Ниҳоят ярим соатлик бир кутишдан сўнғ Юсуфбек ҳожи эшик остидан кўринди. Азизбек одатий қаршилаш ёни-

ға бир навозиш¹ ҳам илова қилиб, ҳожига юқоридан жой кўрсатди. Бу фавқулодда навозиш сабабини ўйламоққа ҳожининг вақти йўқ, чунки ўзининг қайғуси ўйлашқа, фикрлашқа етарликдир. Кўзининг оқ-у қораси бўлган Отабекнинг холи нима кечти, қоронғи зиндонларда, рутубатлик, зах ер остларида очликдан, ташналикдан, совуқликдан азиз кўкрагини ерга бериб жон бердимикин?— Золим беклар, қонхўр ҳокимлар, раҳмсиз жаллодлар, машъум дорлар ва кўрқоқ халқлар орасида кекса отасини, муштипар онасини кўралмай дунёдан кетдимикин?

— Мана шундай минг турлик васвасалар ичида каршисидаги Азизбекни ҳам унутмоқда эди. Азизбек бўлса «жавоҳир қадалган тожлар, олтин тахтлар, нозанин паривашлар, донғдор маҳрамлар» ҳақидагина ўйлар эди.

— Ҳожи, — деди Азизбек сўз очиб, — маним сизни ўрдага чақирганим сабабини албатта билмагандирсиз?

Юсуфбек ҳожи хаёлидан кўз очди:

— Тақсир... чақиришингиз, албатта фуқаронинг тинчлиги, раоёнинг² роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир.

Ҳожининг бу сўзи Азизбекни яшиндек урди. Унинг кўз ўнглари қоронғиланиб, ҳалиги ширин хаёллар тағи қоронғилиқда яшириндилар. Ул ортиқча ўнғайсизланди ва тилар-тиламас:

— Шундоғ... — деди ва бироз ўйланиб қолгандан кейин: — етмиш кунлик қамал билан хазинамиз жуда ғарибланди, ҳатто шу кейинги кунларда сипоҳларнинг озиғи учун ҳам қийналиб қолдик. Мана шу тўғриларда сизни кенгашка чақирган эдим, — деди.

¹ Н а в о з и ш — сайлаш, марҳамат.

² Р а о ё — ҳукмдорнинг қўл остидаги халқ.

– Маъкул, таксир.

– Мен бу тўғрида бир қарорға ҳам келиб қўйдим.

– Қарорлари муборак бўлғай.

– Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртқа ўттуз икки тангадан солиқ сочасиз.

Юсуфбек ҳожи юрт бэсаранжомлиғи ва ўғул қайғуси билан асабийлашкан эди. Азизбекнинг бу аблаҳона қарорига қарши қизишди. Азизбекнинг бу золимона буйруғига қарши қаттиғ сўзлар айтишка ўйласа ҳам аччиғини қандай кишига айтилишини ўйлаб, ўзини биров йиғди.

– Таксир, амрингизга қарши тушадирған жойим йўк, – деди, – лекин шунисини биров ўйламоқ керакки, юрт етмиш кун камал кечирди. Онадан туғма азоблар, очлиқлар ўткарди ва ўткармакда. Менга қолса бу кунларда ўттуз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-ўнгини олсин, сўнгра... – Ҳожи сўзини тугата олмади, ҳожининг терс сўзига чидалмаган Азизбек ваҳшийларча ҳайқирди:

– Нима дейсан?!

Ҳожи ишнинг бунчалик ёмонга кетишини ўйламаган эди. Шу дақиқада ишнинг олдини олмаса, энди гап фақат Азизбекнинг жаллод чақиришига келиб қолди:

– Таксир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданок йиға бошлайман. Юрт қани бермасинчи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир.

Бу сўз Азизбекка сиҳр каби таъсир қилди, даҳлизда турғучи йигит орқалиқ жаллод чақиришга жўбланган тили ўз зарарига ҳаракатланди:

– Ўрда бегига айт, ҳожига бир кимхоб тўн чиқариб кийдирсин! – деди.

Юсуфбек ҳожи эғнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиқди. Ўрдадаги «Чопон муборак бўлсин!» деб сўрағучиларга истехзо илжайиши остида бир турлик муҳмал жавоб берар эди. Ул ўрда кўпругидан ўтар экан, бояғидек қилиб ўзича яна бир кулимсираб кўйди ва тэлбаларча ўз- ўзига сўзланиб кетди: «Ўттуз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилиқ қилгани даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда осдириш ҳаққи ҳам менга берилган эмиш... Гўё Юсуфбек ҳам ўзидек бир қонхўрға, бир золимга айлансин эмиш... Мен қонхўрлик учун Худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлум бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадирган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқни ер ютсин. Азизбекнинг тулкилигига учди-да, унинг кечаги зулмларини унутди, етмиш кунлаб бир замон жон бериб, жон олиб ниҳоят хизмат ҳаққи учун ўттуз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!»

21. ИНҚИЛОБ

Юсуфбек ҳожи устида бояғи кимхоб тўни билан Шайхантахурнинг Занжирлиғига етиб, гузарда йиғилиб ўлтурган ва ўзига салом бериш учун ўринларидан турган халққа хитоб қилди:

– Уйинг қуйсин, мусулмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек, бу кун сенларга яхшилиғингни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сенларга икки йўл: Ўғул, қизингни сотиб бўлса ҳам ўттуз икки тангани Азизбек хазинасига тўлаш ёки

эс борида этакни ёпиб Азизбекни орадан кўтариш...
Уйинг куйди, мусулмонлар!

– Ўттуз икки танга!

Халк Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлик ёки бўлмағир бир кенгаш эшитмаган ва шунинг учун ул қаёққа юрса, шу ёққа боришқа ҳозир турар эди. Айниқса ўттуз икки танга доврўғи гузар аҳлининг юракларини уюшдириб, буни эшитиш биланок исёнга кўл кўйдилар.

Бошлаб Занжирлик халқи кўчаларга чип¹ ташлаш, Азизбекка қарши уруш ҳозирлиги кўриш хаёлига тушди. Юсуфбек ҳожи то Эски Жўвага еткунча ўзининг юқоридағи сўзини кўй, гузар халқиға такрорлаб келмакда эди. Эски Жўвада азим бир жамоат йиғиб, Азизбек билан бўлган можаросини сўзлади ва устидаги кимхобни кўрсатиб истехзо тариқасида:

– Соликни бермангиз дэмайман, чунки сизнинг итоатингиз менга бундоғ тўнлар берар! – деди.

Халқ ниҳоятда қизишди. Гўё бириси кувраған тўқайға ўт туртди. Хўл-у куруқ деганларидек катта-кичик баробар ёнмоққа олди.

– Яхшилиғимизни унутди, дўнғиз! Ўттуз икки тангани яхшилаб берайлик биз унга! Ози бир ой ўтмасданми, андишасиз?! – деган сўзлар эшитила бошлади. Дарров уч кишини Сэбзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларига хабар учун жўнатилди. Ё кирилиб битиш ва ё Азизбекни орадан кўтаришқа фотиҳа ўқилди.

Орада бир соат ҳам ўтмади, бутун дўконлар ёпилиб, Тошканд кўчалари чиплар билан тўлди. Барча яроғланган, урушка ҳозир эди. Шаҳарнинг олаганиш хабари ўрдага ҳам эшитилди. Ишни кичкина деб ўйлаған Азизбек шаҳардан аҳвол олиш учун Райимбек дотқони элли чоғлик йигит билан буюрди. Аҳвол

¹ Чип – гов, баррикада маъносида (муаллиф).

олғучилар Занжирликқа етиш билан нақ ишнинг қай даражага етканини пайқадилар: кўчалар чип билан тўлган, чип орқалари шашвар, милтик, ханжар, найза ушлаган оломон билан лик эди. Райимбек дотконинг «Чипларни йиғиштирингиз, ўзларингиз тарқалишингиз!» деб айткан яхши сўзига кулоқ солғучи бўлмади. Дотқо дағаллик қилган эди, оломондан биттаси милтик отиб, икки сипоҳни йиқиб ҳам кўйди.

Кечки соат тўртлар, асрдан бироз эртарок ҳукумат аскарлари билан халқ орасида уруш бошланди. Ярим соатлик отиш, чопишдан сўнг сипоҳлар Занжирлик оломонларини қочириб, Баланд масжид чипига етдилар. Жон аччиғига учраган Азизбек ўрдага бир мунча сипоҳ қолдириб, бутун кучини йиғиштирган ҳолда Райимбек дотқо кўмагига етишди. Бунинг ила сипоҳлар тағин ҳам кучайиб, оломонни Хадрага қараб суришка муваффақ бўлдилар. Хадра чипида конлик урушлар бошланди. Ўттуз икки танга солиқ хавфида оломон ҳам Бешёғоч, Сэбзор, Кўкча даҳаларидан ўзига ҳар замон яроғлик ёрдамлар олиб турмоқда эди.

Бу кун кечаси Тошканд қон ичида, маҳаллаларда бўлган ҳукумат кишилари халқ томонидан ўлдириладирлар, уйларига ўт кўйилиб моллари талонга тушадир. Шаҳарнинг юраклик йигитлари Хадра чипига қараб чопадирлар, юраксиз ва кексалар гузар ва маҳаллаларга тўнкалардан гулхан солиб, «ўттуз икки танга» қайғусида оломонга музаффарият тилайдирлар.

Ярим кечалар вақти оломон Хадрадан Эски Мискарликқа қараб сурилишка мажбур бўлди. Кутилмаган бу сурилишлар Юсуфбек ҳожини катта ташвишка солиб кўйди. Мундан сўнг халқнинг ўзига ишониб туролмай Тошкандни ололмай қайтқан Нормухаммад қушбегига ёрдамга етиб келиш учун чопар югуртирди.

Эски мискарликда икки тараф ҳам тонг отдирдилар. Эргалаб яна қонли урушлар бошланди. Аммо халқ энди ўзини анча тутиб қолган ва ҳар дақиқа тўрт тарафдан янги кучлар олиб турар эди. Шунинг учун сипоҳлар бир адим илгари босолмай қолдилар. Аммо халқ сипоҳларни босса босқундек товранар¹ эди. Бу ҳолдан ниҳоятда бўғилган Райимбек дотқо қилич яланглаб, сипоҳлар олдида оломонга қараб югурди. Бирок унинг бу ғайрати ўзи учун ҳалокат билан натижаланиб, Уста Мўминжон исмлиқ бир милтиқ устасининг отқан ўқи билан кўкрагидан яраланиб йиқилди.

Райимбек дотқо Азизбек ҳокимиятининг тираги эди². Унинг қатлидан сўнг сипоҳлардан руҳ тушти. Ҳатто Азизбекнинг буйруғига ҳам кулоқ солмай тўстўска қочиб бошладилар. Ниҳоят Азизбек ҳам ёнидаги қирқ, эллик содиқ кишилари билан қочиб, ўрдага қамалишга мажбур бўлди. Юсуфбек хожи бошлиқ ер ва кўкка сиғмаган музаффар халқ ўрда теварагини қуршаб тушди. Азизбек тезда берилмагани учун минглаб халқ ўрда атрофидан силжимай, ҳатто ош-сувларини ҳам шунда сб хотиржамъ ётиб олдилар.

Азизбек учун кутилмаган фалокатлар юз берган эди. Қочиб қутилиш мумкин бўлгани ҳолда тузоққа тушқандек ўрдага ҳам қамалиб берган эди. Нима қилсин, қаноти йўқки учиб кутилса... Қамалишининг иккинчи куни ўрда томига чиқти, энг кейинги, ҳам энг пастарин чорани кўрмакчи эди бу хоқон. Бошлаб фуқарога салом берди, сўнгра синиқ ва ожиз қолган бир товуш билан халққа узр айтди:

– Энди ўзимнинг қилмишларимдан пушаймон бўлдим... Мен сизларнинг қилган яхшилиқларингизни

---

¹ Т о в р а н м о қ – ҳаракат қилмоқ, тиришмоқ.

² Райимбек Қозоқбойбий ўғли. Бешёғоч даҳа, Лаклакхона маҳаллалиқ. (муал.)

унуткан эканман... Сизлар ўзларингизнинг бу ишларингиз билан маним кеткан ақлимни яна миямга ўрнатдингиз... Раҳмат фуқаро... Гуноҳимни кечирингиз, қилмишларимдан пушаймон бўлдим, фуқаро!

Аммо халқ бундай ёлборишларга, тавба-тазаруўларга қулоқ солмади, чунки иш ўткан, ғишт қолипдан кўчкан эди:

– Энди эсинг кирдими, ўғри? Бурундан ўйлаб иш қилсанг бошингда бу балолар йўқ эди! Сен бизларга нима ишларни қилмадинг? Кун сайин неча гуноҳсизларни осдирган, кесдирган, болаларимизни етим, оналаримизни қон йиғлатқан сен эмасмисан? Ханжарингни хайф кўриб маҳалларга¹ чаён солиғи солган, оғаларимизни чаён захри билан ўлдирган ким эди? Кет тўнғиз, кет, тавба қилиш замони ўтди, тақдирингга сен ҳам тан бер! – дер эди халқ.

Халқ шунингдек гаплар билан юз ёқдан унга хужум қилиб, ҳатто адабсиз сўзлар билан ҳам сўқар эди. Азизбек ҳамон «Тавба қилдим, фуқаро!» жумласи билан узрини айтиб турар эди:

– Сиз яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёғингизга ўзингиз болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз! Маним тавбамни лоақал ўзларингиз учун қабул қилингиз!

Азизбекнинг бу сўзларидан кейин оломон тағи қизишиб, қуйидаги сўзлари билан кўкни кўтарди:

– Икки қайта алданиш йўқ! Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!

Халқнинг бу жавоби ишнинг не даражага етканини онглатарлиқ эди. Шу гапдан кейин Азизбек тамом умидсизланиб, дунёларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.

¹ М а х а л – жой, маҳалла.

Юсуфбек ҳожининг Нормухаммад кушбегига юборган чопари Кировчи яқинида унга еткан ва кушбегини тамоми сипоҳлари билан Тошкандга қайтарган эди. Аламзада кушбеги бу сўйинч хабардан учиб-қўниб Азизбекнинг ўрдага қамалишининг учунчи куни карнай-сурнай билан етиб келди. Оломон ёнига кипчок сипоҳлари келиб қўшилгандан кейин ўрдага босиб кирдилар-да, Азизбекни ушлаб ҳам олдилар.

Етмиш кун бир муддат овора қилиб, минглаб киши конини тўкишка сабаб бўлган Азизбекни Қўконга олиб бориб топшириш Нормухаммад кушбеги учун қийматли эди. Ул ўрдада ўлтурар экан, бундай улуғ душманни қўлга туширишнинг бош омили бўлган Юсуфбек ҳожига ўз миннатдорчилигини айтиб тугата олмас, унинг бу хизматини хон билан Мусулмонқулга сўзлаб, унга катта бир мартаба олиб беришка ваъдалар берар эди. Албатта Юсуфбек ҳожига бу ваъдаларнинг ҳеч аҳамияти йўқ, фақат ул ўғлининг соғлигини билса ва Марғилон зиндонидан унинг қутқарилишига ваъда олса, унинг учун дунёларча мартаба ва ҳурмат эди. Қушбегининг ваъдасига илтифотсиз қулоқ бериб турди-да:

– Илтифотингиз учун раҳмат, кушбеги, – деди. – Мен энди дунёдан ўтаётган бир киши; эндиги мансабларга унча қизиқа олмайман. Агар маним қилган хизматим шундай илтифотларга лойиқ кўриладиган бўлса, хон жанобидан сўрайдирган бир неча тилакларим бор.

– Сўрангиз хожи, хон бермаганда ҳам олиб беришка мен кафил.

– Маним биринчи холис тилагим, албатта мазлум халқ тилидан бўладир: мундан сўнг Тошканд ҳокимлигига ҳар қандай бўлмағир одам қўйилмасин.

– Жон жанобининг ҳамма мақсади ҳам шунда. Чунки, биз Азизбек кабилардан халкниғина эмас, балки, ўзимизни ҳам кийнатдирмоқдамиз.

Тошканд беклиги тўғрисида кўб музокара ва мусолаҳадан¹ кейин Юсуфбек ҳожи ўз яраси устида тўхталди. Ул биринчи мартаба ўларок ўзининг ички касалини ҳозик² деб Нормухаммад кушбегига очди. Сўзлар экан, юраги машъум бир эҳтимолнинг дахшати-дан титрар, тили ҳам осонлик билан ҳаракатланмас эди. Зеро ўзининг бу ўтинчини куш учкан сўнг отилмоқчи бўлган сопқон кабилдан хисоблар ва фойдасиз бир илтимос деб чўчир эди.

– Агар маним бу хизматим жон жанобининг марҳаматига лойиқ кўрилуру экан, – деди ҳожи, – менга энг манзур бўлган мукофот – ўғлимнинг озод қилинишидир. Дунё можаросидан кўл ювмоқчи бўлган бир отаға кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир, – деди ва кўзига ёш олди. Бундан кушбеги ҳам насибасиз қолмай мутаассир³ Юсуфбек ҳожиға тасалло берди:

– Қўркмангиз ҳожи, – деди, – Марғилон ҳокими ўринсиз қон тўкувчи киши эмасдир. Қўқонға борғач, би-ринчи ишим ўғлингизни қутқариш бўлсин, жойсиз кайғуланмангиз, ҳожи.

– Куллуқ, кушбеги, агар бу хизматни ўз зиммангизга олур экансиз, устимга катта миннат қўйган бўласиз... Бироқ мен кўрқаманким, сиз Қўқонға бориб еткунча иш вақтидан ўтсин...

Кушбеги ҳам бу тўғрида ўйлаб қолди ва хожининг эҳтимолидан чўчиб, шу соатда бир мактуб билан Қўқонға чопар юбормоқчи бўлдилар, бу ишнинг

¹ М у с о л а ҳ а – сулҳ тузиш, келишиш.

² Х о з и қ – билувчи, тушинувчи.

³ М у т а а с с и р – таъсирланган.

мувофиқ кишиси албатта Ҳасанали бўлганликдан чопар бўлиб белгуланди. Ўн беш кунлардан берига шундай хизматни кутиб ётқан Ҳасанали отнинг бошини Қўқон томонга қараб қўйди-да, дақиқа ичида кўзларга кўринмас бўлиб кетди.

Бир кун кейин Нормухаммад қушбеги ҳам бир мунча сипоҳни Тошкандда қолдириб, Қўқонга жўнаш ҳаракатига тушди. Тошканд оломонининг талаблари билан Азизбекнинг икки оёғидан аркон билан боғлаб отнинг човиға судратма қилдилар.

Сипоҳлар Қўқонга қараб ҳаракат қилар экан, Қўқон дарбозасига тўлған халқ Азизбекнинг от оёқлари остида судралиб кетишига ҳузурланиб томоша қилар эди.

22. «БИР ҒАРИБИ БЕЧОРА»

Бу тарихдаги хон ўрдаси Қўқоннинг бу кунда Хода ан ўрнида эди¹. Рўмоннинг ўн учунчи фаслида Марғи-лон ўрдасининг таърифи ёзилганликдан ва бу ўрданинг ҳам ташқариғи айланаси ўша ўрда қабилидан бир тусда, бир услуб ва бир вусъатда² бўлганликдан бу ўринда яна қоғоз қоралаш ортиқчадир. Ўрда дарбозаси, навбатчи қоровул, дарбоза саҳнининг кенглиги — барчаси ҳам ўшал ўрда сингари, аммо бунинг ташқариғи кўринишидаги ортиқлиги тўрт бурчида қадалиб турған навбатчилари эди. Ўрда дарбозасидан ичкарига кирилгач, бундаги тузилиш Марғилондағидан тамоман деярлик бошқача бўлиб чиқар, шунга биноан бу ер билан танишмоқ эҳтиёжи тушар эди.

Ўрданинг ичкариғи ўнг, чап биқинлари сипоҳ туриш учун солинған бинолар ва саҳнида биз Тошкандда қў-

¹ Бу кунги маълум ўрдани Худоёрхон ўзининг иккинчи хонлик даврида бино қилдиргандир, эски ўрдадан ҳозир нишона йўк (муаллиф).

² В у с ь а т — кенглик.

риб танишқан равишча кийимлик сипоҳлар (йигитлар) турким-турким бўлиб, понсад бошилар қарамоғида қилич уриш машини таълим олмоқда эдилар. Ўрданинг белидан, яъни шимолдан шарққа қараб бир хатти мустақим билан девор ва бул деворнинг икки тарафини баробар— линг¹ ташланиб, ўрданинг ичкари қисмига хон саройига кириладирган дарбоза қурилган эди. Бу дарбоза эскиргансумон кўринса ҳам асли яратилишдағи нафислик, мэморий санъаткорлик ўчаёзган бўлса ҳам, бироқ ундаги ивир-живир сирлар, ўйма нақшлар ҳали ҳам кишини ҳайрон қолдирарлик эдилар. Айниқса дарбозанинг икки биқинидағи «ўғирмагул» тарзи билан ишланган гулдасталар, дарбоза равоқидағи ганчдан қабартирилиб ясалган бўртма нақшлар, гуллар ҳали ўзларининг нафосатларини унчалик йўқотмаган эдилар. Қуёш ғарбга қараб оғқан, улдасталар устига қўндирилган олтин ҳилол аломатлари қуёш нури билан кўзни элитарлик даражада яшнар эдилар. Дарбозанинг икки ёнидағи махсус ишланган қоровулхона — суфачаларда икки нафар навбатчи турар эди. Навбатчидан ўтиб, дарбозага кирилса гумбаз равишида йўлак, ўнгга юрилса девонхонага, сўлга кетилса хон маҳкамасига чиқиладир-да, маҳкама бўсағасида яна ҳалигидек икки нафар навбатчига учрашиладир. Марғилон ўрдасида кўрганимиздек бир даҳлиз, аммо бу ўзининг нақшлари, гуллари, анвоъи сирлари, олийлик ва кўркамлиги билан Марғилонникини кўлагада қолдирарлик эди эрсда, эскирганлиги унинг ортиқлиғига ҳалал бермақда эдилар. Даҳлиздан ичкарига қаралса бир мунаққаш ва музайян зол, икки томонида хоннинг шоғовул бошилари, ясовул бошилари, дастурхончи ва офто-

¹ Л и н г — арк, равок, ток.

бачилари, тунқатор ва парвоначилари оталиқ ва меҳтарбошилари ва тағи алла қанча вазир-вузаролари қатор тизилишиб ўлтурмакда эдилар. Золнинг учунчи даричасидан нариғи томон бир юпқа мунаққаш девор билан ажратилган бўлиб, ичкарига кириладирган эшиксиз бир йўл, бу йўл билан ҳалиги девор иккига ажралиб, ҳар бир бўлим деворнинг ўртасида киши боши сиғарлиқ бир туйнук, бу туйнуқлар ёнида қўлига ойболта ушлаган икки нафар жаллод қотиб турар эдилар. Шу жаллодлар орасидан ўтиб учунчи бўлимга кирилса, қаршида ярим газлар юксакликда тўрт оёғлиқ оқ мрамрдан ясалган тахт устида олтин камарга тақилган олтин соплиқ қиличини тиззаси устига кўндаланг қўйиб, қизил духобадан тикилган пўстун камзул устидан адрас тўн кийган, бошига симоби шоҳи салла ўраган ўн саккиз ёшлар чамалиқ, чўзиққина юзлик, буғдой ранглик хон ўлтурар эди. Бу Худоёр эди. Хоннинг сўл томонидағи олтин ҳаллик курси кишидан бўш, ўнгдаги – ички саройга кирадирган эшикча ёнидағи курси устида Ўратепа чакмани устидан қайиш камар боғлаб, соддағина қилич тақинган, бошига оқ барра попоқ кийиб, башарасидаги бурни юзи билан бир қаторда деярлик текис яратилган, ўртача сокол, қисик кўз, буғдой ранг, ўрта ёшлиқ бир қирғиз – Мусулмонқул ўлтурар ва ҳозирғина ҳудайчи тарафидан ўзига топширилган ариза ва мактублардан очиб ўқур эди. Ўқуб турган аризаси аҳамиятсиз бўлса керак қоғозни иккига йиртди-да, оёғининг остига ташлади ва иккинчи мактубни очди. Буниси Ўш ҳокими тарафидан ёзилган эди:

«Давлатимиз стунни, падари арус¹ шаҳанишоҳи Мусулмонқул баҳодир ҳузурларига номаи ҳумоюн²

¹ П а д а р и арус – қайнота.

² Х у м о ю н – муборак, кутлуғ.

баробари Ўш мадорисотида таҳсилда бўлинган фақир қирғиз туллобига¹ марҳамат буюрганлари ҳадоё² туллобнинг даражасини илмияларини имтиёзан тақсим қилдилар. Ашадду³ фақир ва эҳтиёжда авқоти⁴ талх⁵ мурурига⁶ мажбур ва масбур⁷ ўлган қирғиз муллалари падари арус шаҳаншоҳининг алтофи⁸ шоҳоналаридан риққатка⁹ келиб обидийда¹⁰ қилдилар ва Ҳақ таоло даргоҳи васиъасидан¹¹ адуви¹² бадкирдорлариа¹³ зафарёб¹⁴ бўлмоқларини ва Золона¹⁵ яшаб Амир Тэмур Кўрагондек жаҳонгир бўлмоқларига дуо ва ниёз этдилар. Баъда хотири отир¹⁶ олийларига махфий қолмагайким, шаҳар ва атроф элларимиз давлати азимаи қавиялари¹⁷ сояи ҳимоятида нобоб бидъаҳдлар хавотир ва хавфидан тинчдир. Нома охирида ёш шоҳимиз жаноби хоқони хавоқин, султони салотин ҳазратларига падари арус шаҳаншоҳининг паноҳи ҳимоятларида кўб

¹ Туллоб – талабалар.

² Ҳадоё – ҳадялар, совғалар.

³ Ашадду – ўша, ниҳоятда.

⁴ Авқот – вақтлар.

⁵ Талх – аччиқ, тахир.

⁶ Мурур – ўтказиш, кечирिश.

⁷ Масбур – сабр килувчи.

⁸ Алтоф – лутфлар, карамлар.

⁹ Риққат – кўнгли бўшлиқ.

¹⁰ Обидийда – кўз ёши.

¹¹ Васиъа – кенг.

¹² Адув – душман, ёв.

¹³ Бадкирдор – ёмон ниятли.

¹⁴ Зафарёб – ғалаба килувчи, ғолиб.

¹⁵ Золона – «Шоҳнома» асаридаги 100 йилдан ортиқ яшаган Зол образида мусбат бериб – узок вақт яшамъок мазмунида.

¹⁶ Хотиротири – дили равшан, беғубор.

¹⁷ Азимаиқавийа – кучли ва қудратли.

йиллар давр-у даврон, офият¹ ва саломатлик тилаб навкарлари...»

Мусулмонкул Худоёрга Ўш аҳволини сўзлаб, учунчи мактубни очди, бу мактуб хусусий бир кишидан бўлса керак, муҳр ва ўзга такаллуфлардан холи эди:

«Мазлумлар додига, мақхурлар² фарёдига ўзининг адолатлик қиличи билан етишкучи Мусулмонкул қипчоқ хизматларига... кўзларим зулм ёши билан жиқ, кўнглим давлат хоинлари қўрқунчидан титраган бир ҳолда қалам тебратаман. Давлатнинг содиқ бир фуқароси, ихлослик бир йигити давлат устига ўзининг мудҳиш зарбасини ташлаб турган бир бадъаҳд ўглини ўшандоғки отасининг ваколоти бирлан иккинчи бир тинч, улугларга мутэъ, фармонбардор³ бир шаҳар аҳлини оёғландирмоқ бўлган эди. Уни исботлари, шоҳидлари бирлан дор остига тортқучи содиқ бир қулни кўкларга кўтариш ўрнига қамамоқ ва оёғига зулм занжирини урмоқ бўладирлар... Мусулмонкул жанобидек бир баҳодирдан андиша қилмай унинг душманларини сарфароз⁴ айлаб дўстларини гамгин қиладирлар».

Мактубнинг туманлик маъносига тушуна олмаган Мусулмонкул бу ўринда тўхтади-да, мактубнинг охирига кўз ташлаб олди:

«Бунгача маним ҳаяжон ва қайғу орасида ёзган йўлларима балки тушунмагандирсиз, бунинг учун га-забланмай бу гуноҳимни сизга содиқ бир қуллим йўлига кечирурсиз. Бу кундаги Тошканд исёнининг бошлиқларидан бўлган Юсуфбек ҳожиси Азизбек

¹ О ф и я т – тинчлик, омонлик.

² М а к х у р – қаҳр-ғазабга дучор бўлган.

³ Ф а р м о н б а р д о р – буйруқни бажарувчи.

⁴ Сарафроз – хурсанд.

нонкўрнинг машварати¹ бирлан марғилонлиқларни ҳам жанобингизга қарши оёқландирмоқ мақсадида ўз ўглини мунда юборган экан. Фақир содиқ қулингиз бу эъвагар йигитнинг теварагига ўз тарафдорларини йигиб қурган бир мажлисларига рост келиб ва унинг Марғилонга нима учун келганлигини пайқаб, ниҳоятсиз хавфка тушдим. Унинг сўзлари қипчоқларни йўқотиб, ҳукуматни шаҳарликлар қўлига олиши эди. Қипчоқлар хайрихоҳи камина қулингиз бу сирни ичимга ютолмай, бир неча воситалар бирлан Марғилон ҳокими Ўтаббойга билдирдим. Ўтаббой қушбеги Юсуфбек ҳожининг ўгли бўлган мазкур Отабек билан унинг тарафдори ва қайин отаси Мирзакарим отлиқ кишини қўлга олиб зиндон қилди. Қушбегининг чақириши билан ҳузурига ҳозир бўлиб, Отабек оғзидан нимаики эшиткан бўлсам бир-бир сўзлаб бердим. Холис шаҳодатим сўнгида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни қушбеги осиб ўлдиришига буюрди.

Аммо Ўтаббойнинг кисаи хиёнатига Мирзакаримнинг ҳавлисидан келиб тушкан бир халта олтинлар баробарига дор остига еткан эъвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ қулларидан бўлган каминани холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бэниҳоят кўрқар эрди. Аммо давлатлари ёри бериб, садоқатлик хизматкорларингиздан бўлган Марғилон кўрбошисининг ёрдами бирлан Ўтаббойнинг чангалидан аранг қутилишига муваффақ бўлдим...»

Мактубнинг шу ерига етканда Мусулмонқул хатдан бош кўтарди. Ҳозир унинг киприксиз қисик кўзларига ўтлар ёнмоқда эди. Қичқирди:

¹ М а ш в а р а т – кенгаш.

Чилим!

«Шундоғ қилиб сизнинг ўз кишингиз бўлган Ўтаббой туз ҳақингизни унутди. Бир ҳамён олтин деб душманларингиз тарафига ўтди. Сизнинг хайрихоҳ қулларингиздан бўлган бири ўз шаҳрини ташлаб Қўқон қочмоққа ва улуг даргоҳингизга сизинмоққа мажбур бўлди. Мен, холис қулингиз ўзимнинг садоқатим эвазига бундай мукофот олганим учун қайғирмайман ва лекин Ўтаббой ва Отабек каби хоинларни кундан-кунга куч олиб давлати шаҳриёрига даҳшатлик бир фалокат туғдиришларидан қайғираман. Бу мактуб содиқ бир қулнинг холис садоқатидан бир намунадир. Мен шунинг ила шояд ўз бўйшимдаги вазифани адо эткан бўлурман. Шояд давлат душманларини ўз оёғларидан йитиб¹ кетишларига сабаб бўлган бўлурман.

Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам ўзимнинг бир виждоний вазифам деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатлик давр, давлат хоинларига ўлим тилаб бир ғариби бечора».

Мусулмонқул ниҳоятда тутоққан эди. Ҳозирги борлиқ аламини тамакудан оладирғандек ҳудайчи келтирган чилимга ёпишди-да, шифғ этдириб, сархонани синдириш даражасига сткузиб тортди. Оғзидан паға-паға тутун чиқарар экан, хатнинг мазмунини Худоёрға сўзлади. Тошканд устига юборған сипоҳлари билан Нормухаммад қушбегини ниҳоят Тошкандни ололмай қайтиш хабарини эшитиб, сўнг даражада маъюсият ичида ўлтурган Мусулмонқул учун бу мактуб яра устига туз сепиш қабилидан тағин ҳам аламлик бўлиб тушкан эди.

¹ Йитмоқ – йўқ бўлмоқ.

– Худайчи!

– Лаббай таксир!

– Мирзани чақир! – деди Мусулмонкул, сўнгра кўлидаги мактубни тахиға солар экан, Худоёрға деди:– Эшитдингизми, ўғлим! Азизбек билан Юсуфбек бизга нималар қилмокчи бўладирлар? Ўзимизнинг содик кишимиз, деб ўғлаган Ўтаббой ҳам душманларимиз билан биргалашиб бошлаған... Хайр кўлларидан келганни қилиб кўрсинларчи, биз ҳам мундан кейин ўшандок кўрнамаклар билан қиладирған муомаламизни билармиз.

Ўз салтанатига рахна солишдан иборат бўлған бу хабарлардан Худоёрхоннинг мутаассир бўлғанлиги белгусиз, ул бу гапни эшитмасдан илгари қандай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгаришсиз эди. Мусулмонқулнинг ёниб турған, ўтдек тутоқиб сўзлаған гапини сукут билан кечирмаслик учунгина бўлса керак куруқ ва ширасиз қилиб:

– Ҳаммадан ҳам Ўтаббойни айтингиз, аблах бир одам экан, – деди, – мени сийламағанда ҳам сизни риоя қилса керак эди.

– Яхшилик қилған кишингдан ҳеч бир яхшилик қайтмас экан, – деди Мусулмонкул. – Жумладан, биттаси кўз ўнгимизда – Азизбек. Мен уни ёшлиғидан бошлаб ўз кўлимда ўстирдим, Тошканд ҳокимлигидан Салимсоқбекни¹ олиб унинг ўрнига ҳоким тайинладик: Бирок шунчалик яхшиликларимизга қарши натижада бизга ёғий² бўлди, бўлсин; ул Тошканднинг ўзигагина қаноатланмай Марғилон билан ҳам иш қилмокчи бўлса, бунисини ҳам биз кўрайлик.

¹ Салимсоқбек Шэалихоннинг катта ўғли, Худоёрнинг ўғай акасиدير. Унинг тахт даъво қилишидан кўрқиб, Мусулмонкул ўлдиртирган эди (муаллиф).

² Ёғий – ёв, душман.

Мирзабоши кириб хонга куллик килди ва Мусулмонкулга караб кўл боғлади. Мусулмонкул яна хумори бўлган эди – «Чилим!» деб ташқарига кичкирди, сўнгра мирзабошига деди:

Ҳозир Марғилон ҳокими Ўтаббой кушбегига бир хат ёзиб, чопар билан юбор. Хатни олган замон Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек деганни олиб хузуримизга келсин!

Мирзабоши куллик қилиб орқаси билан юриб чиқди.

23. МУСУЛМОНҚУЛ

Аркони давлат¹ йиғилиб, Худоёр тахтига минган, Мусулмонкул хон бўлмаса ҳам хонликдан-да юқори бир кучка молик бўлган сиёсат курсисига ўлтирган эди. Бошлаб оталиқ кириб хонга салом берди ва унинг ҳақиқа узун дуо қилиб чиқди. Оталиқдан сўнг ўзга аъён бирма-бир кириб, дуо қилиб чиқа бошладилар. Дуохонларнинг энг сўнғида ҳудайчи кўринди, салом ва дуодан кейин юзини Мусулмонкулга ўгириб:

– Марғилон ҳокими Ўтаббой кушбеги хузур олийлариға кириш учун изн сўрайдир! – деди.

Ҳамма фикри зикри Ўтаббой устидагина қолган Мусулмонкул бу хабарни эшитиш билан кучлик бир тин олиб ҳудайчига қаради:

– Ёлғиз ўзими ёки ёнида кишилари ҳам борми? – деб сўради. Ҳудайчи яна бир куллик қилди:

– Ўн чоғлик яроғлик йигитлари ҳам бор.

– Тагин-чи?

Яроғсиз яна бир йигит ҳам кўринди.

– Ўтаббойнинг ўзини хузуримизга киргиз, – деди Мусулмонкул, куллик қилиб чиқа бошлаган ҳудайчини

¹ Аркони давлат – давлат арбоблари.

яна тўхтатиб сўради: – Ўтаббойнинг йигитлари ўрданинг ташқарисидами, ичкарисида?

– Тақсир, ичкарисида.

– Яхши, кушбеги бизнинг ёнға киргандан сўнг ўрда йигитлари уларга ҳозир бўлсинлар!

Худайчи куллиқ қилиб чикди. Унинг кетидан Мусулмонкул товшиға музаффарият оханги бериб хонға деди:

– Ўғриларнинг иккиси қопқонга тушди, хон!

– Толъимиз.

Кушбеги кирди. Хонға икки букилиб таъзим қилғач, келиб унинг қўлини ўпди. Ўтаббойнинг мулоқоти¹ учун Мусулмонкул ҳам гўё ҳеч нарса кўрмагандек ўрнидан туриб унинг билан кучоклашиб кўришди. Ўтаббой Мусулмонқулнинг кўрсатиши билан хоннинг чап томонидағи курсига ўлтурди. Ул Мусулмонқулнинг самимий мулоқотидан кўркувлиқ юрагини бир қадар тўхтатиб олган эди. Курсидан яна туриб хонға куллиқ қилиб боз² ўлтурди. Мусулмонкул кушбегини ер тегидан кузатар экан сўради:

– Юрларингиз тинчликми, ўзингиз ҳам соғмисиз?

– Алҳамдуллиллоҳ, ёш шоҳимизнинг давлатлари ва хусни таважжуҳлари³ соясида юртимиз тинчлик, фуқаромиз жаноби олийнинг дуойи жонлари билан машғуллар.

Худоёр озғина ишорат билан унга ташаккур билдирди. Бунга қарши кушбеги курсидан кўзғалиб куллиқ қилди. Мусулмонкул муртини силаб ниманингдир мулоҳазасида эди. Унинг бу ҳоли бирар дақиқага чўзилганликдан Худоёр билан кушбеги унинг оғзиға тикилган эдилар.

¹ Мулоқот – учрашиш, кўришиш.

² Боз – яна.

³ Т а в а ж ж у ҳ – юзланиш, ғамхўрлик.

– Сизнинг хабарингиз бўлдимиз, йўқми биз Тошканд устига юборган Нормухаммад кушбегидадан жуда ярамас бир хабар олдиқ, – деб Мусулмонкул Ўтаббойга қаради, ундан хабарсизлик жавобини олғач, сўзида давом этти; – Нормухаммад кушбеги уч минг сипоҳ билан етмиш кун Тошкандни қамаб ётиб, ниҳоят бир иш чиқара олмай одамлари билан қайтмоққа мажбур бўлибдир. Азизбек билан Юсуфбек хожиларнинг аздахидил қаршилиқлари бизнинг кишиларни қуруқ қайтаришга мажбур қилибдир. Мана шунинг учун мундан кейин бизнинг бошқа бир йўл билан иш кўрмагимиз тақозо қилади... Кеча биз кимдандир Юсуфбек ҳожининг ўғли бўлган Отабек деганни сизнинг Марғилонда деб эшитдик. Мундан сўнгги Тошканд тўғрисида кўрадирган тадбирларимиз учун унинг кераги бўлур, деб ўйлаб сиз билан бирга уни хузуримизга чақирган эдик... – Бу жойда кушбеги Мусулмонкулни тўхтатдида, кулди, сўнгра Худоёрга деди:

– Отабек устида анча можаролар бўлиб ўтди. Бунинг ҳикояси узун, алҳол мингбошининг раъйларини эшитайлик... давом қилингизчи.

– Отабек ўзингиз билан биргами? – деб сўради Мусулмонкул, биргалик жавобини олиб, тамом хотиржам бўлган ҳолда давом этди: – Юқорида айтканимдек минбаъд¹ тадбир йўли билан Азизбекни йўқотишдан бошқа чорамиз йўқдир. Бизнинг бу кейинги режамиз йўлида иш берадирган киши бўлса ул ҳам менга қолса шу Отабек бўлур. Чунки бошқаларга караганда унинг Тошканд бориши ва Азизбекнинг яқин одамининг ўғли бўлгани учун унинг билан алоқада бўлиши, захар бериш ва ё бошқача бир йўл билан уни орадан кўтара олиши, унга энг қулай бир ишдир. Оғрикнинг тузаласи

¹ Минбаъд – бундан кейин.

келса эмчи ўз оёғи билан келур, деганларидек, Отабекни Марғилонда бўлиш хабарини эшитиб хон билан мен жуда кувонишдиқ... мана сизни чақиришдан бўлган мақсадимиз шудир. Яна сизнинг бу ҳақдағи раъйингиз нима бўлса эшитамиз. Мусулмонқулнинг бу сўзларига Ўтаббой кушбеги тамом ишонган, аммо Худоёр эрса унинг илгариги мақсадини яхши билганликдан бу сўнгги гаплар билан ниҳоятда тараддудга тушкан эди. Тўғриси ҳам Мусулмонқулнинг бу кейинги гапи кишини мутараддид¹ қилмай қўймас эди.

— Бу фикрингиз менимча ҳам маъқул, — деди кушбеги, — аммо бунда бир гап бор, ул ҳам:

Отабек бу вазифани ўз бўйнига оладими, йўқми масаласидир. Чунки Отабекнинг Азизбек тарафдори бўлганлиғига шу ўртада ўзим текширган бир иш мени шубҳага тушурадир. Шундоғки, мундан йигирма беш кунлар илгари, кўрбошимнинг хабар бериши билан Азизбек тарафидан Марғилонда тўполон чиқарғали келгандир, деб ўйлаб, ёнидағи бир неча кишилари билан зиндонга солдирдим. Унинг Юсуфбек хожининг ўғли бўлиши ҳам ўша мулоҳазамнинг тўғрилиғига мени ишонтирар эди. Яна кўрбошига Отабек устидан шикоят қилғучининг шаҳодати билан бу шубҳамга ишониб, мундан беш кун илгари Отабек билан унинг қайин отаси Мирзакарим деган марғилонликни ўлим жазосига ҳукм қилдим. Гуноҳкорларни дор остига олиб кетканларига бир мунча фурсат ўткан эди, маҳкамага бир хотин ҳозир бўлиб, қўлимга бир мактуб берди. Ўқуб қарасам, Азизбек Тошкандда Қўқонга қарши исён чиқармоғи бўлиб юрган фурсатда Юсуфбек хожи томонидан ўғли Отабекка ёзилган бир мактуб бўлиб маним қўл, оёғимни бўшашдирди. Чунки бу мактуб

¹ М у т а р а д д у д — ўйланиб колмоқ, иккиланмоқ.

Юсуфбек хожининг Азизбекка тамонидан қарши бир киши бўлганлигини онглатар эди. Гуноҳкорларни дор остидан қайтаришга мажбур бўлдим. Мен фақат шу мактуб далолатига бовар қилиб, гуноҳкорларни бўшата бермай, қўлимдан келганча яна текшириб тергадим. Отабекнинг сўзлари кишини тамом ишонтирарлиқ даражада мактубга мувофиқ эди. Шундоғ бўлса ҳам фақат Мирзакаримни озод қилиб, кейинги тергашлар тамом бўлгунчалиқ Отабекни кафилга бердим. Ўзининг бирор адовати учун бундай гапларни кўзгатиб юрган бўлмасин, деб ҳалиги менга шаҳодат берганини ушлаб Отабек ва бошқалар билан юзлашдирмоқчи бўлганимда нима сабабдандир ул қочди. Шу кунгача уни топиб бўлмади. Мунинг қочиши гарчи бу шаҳодатнинг бирар адоват юзасидан бўлган сийоят¹ эканини онглатар эди эрса ҳам мен яна ҳануз Отабекни кафолатда сақлар эдимки, жаноби олийдан бу хабар етди. Дарҳол Отабекни йигитлардан ўратиб саодатхонаи шаҳаншоҳига жўнадим. Отабекнинг Марғилон можароси шундан иборат бўлиб, манимча Отабек устида ҳали шундай терговлар бораётқан бир вақтда унга бундоғ жавобгарлик вазифани топшириш қалай бўларкин, дейман...

Мусулмонкулдек маккор тулкининг ўйлағанларини кушбегининг тўғри сўзлари ост-уст қилиб, унинг Ўтаббой тўғрисидаги суи занлари бир мунча озайиб тушди. Аммо Мусулмонкулнинг икки киши устига йўналган қаҳр-у ғазаби ўзининг борлиқ даҳшати билан фақат Отабек устига тикилди ва Тошканд кўрғонлари остида қурбон бўлган сипоҳларининг қонини Азизбекнинг ўнг қўли бўлганнинг ўғлидан олмоқчи бўлди.

¹ С и ъ о й а т – чақимчилик

– Юсуфбек хожининг мактуби ёнингиздадир?

– Таксир, – деди кушбеги, мактубни олиб Мусулмонкулга узатди. Мусулмонкул ўнда-сўнда мактубга кўз югуртириб чикди-да, захарханда ичида Ўтаббойга қаради:

– Юсуфбек хожининг курған хийлаларига тушунмагучи эҳтимол Марғилондан топилмағандур! У тулки ўз ўғлини Марғилонда тўполон чиқариш учун, деб юборишидаёқ ҳар бир эҳтимолга қарши бу мактубни ёзиб берган, бунга Марғилон калваклари тушунмасалар ҳам биз тушуна оламиз! – деди ва мағрур бир тусда Худоёрға қараб қўйди. Кушбеги унинг бу истехзосини ютишка мажбур эди. Чунки озғина тилдан тойса ўзининг ҳам Отабек қаторига киритилишини яхши онглар эди. Сукут қилди:

– Худайчи!

– Кулингиз!

– Ҳалиги кушбеги билан бирга келган йигитни ҳузуримизга ҳозирла!

Мусулмонкулнинг апти ортиқ даҳшатлик бир қолга кирган, тахт устига кўндирилган жонлик Худоёр хайкал ҳам сукутда, ўзининг нима бўлишига тушунмаган Ўтаббой ҳам борлиқ, йўқлиқ ҳолатда...

Отабек худайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади. Отабек Мусулмонкул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонкулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиғ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичида ясалиб чиққан бир истехзо илжайиши ва бир товуш билан:

– Манга қаранг, бек йигит, – деди. Отабек ўзига қарағач: – Сиз ким бўласиз? – деб сўради. Ул хануз бояғи масхара ҳолатда эди.

– Мен Отабек.

– Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

– Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

– Ҳа-а-а, шундоғ денг-чи... Тошкандлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоғ супургини таниди ва унинг истехзоларини пайқади. У бундан сўнгги кўргулигини тамом маъноси билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб ўлтурушдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан бақирди:

– Нега жавоб бермайсан?!

– Сиз мени қандай таниган бўлсангиз-бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўғли, – деди бек. – Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсақ-да, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингизда, буйруғингизни беравэрингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояғи аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

– Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда¹, – деди ва чақирди: – Жаллод!

¹ Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853-милодий тарихда Мусулмонқул қўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузурлар. Иккинчи томондан тўпга ўт отиш кутиладир. Шу пайт кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: “Энди қалайсан чўлок?” Мусулмонқул кулибгина жавоб берадир: “Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқорироқ бир ерда ўлтурубман” (муаллиф).

Эшик ёнида кутиб турган ойболталиқлар ҳаракатландилар:

– Ханжаримиз консираған!

Жаллодларнинг олдида кирган худайчи хонға арз қилди:

– Тошканддан бир чопар бор, хузурингизга кириш учун изн сўрайдир!

Худоёр Мусулмонкулға қаради. Мусулмонкул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишға мажбур бўлди. – Кирсин! – деди ва ўзидан амр кутиб турган жаллодларга: – Бироздан сўнг, – деди, чиқиб турмоққа ишорат қилди. Негаки, чопарнинг Тошканддан бўлиши бу ҳукмда бироз шошмаслиқни истар, чопар воситаси билан ҳам бу ҳукм эҳтимол ҳақлик бир ҳукм бўлиб чиқар ва Мусулмонкул ҳам лоақал ўз умрида бир мартаба бўлса-да, ўринлик қон тўккан бўлар эди.

Отабек гарангсигансумон деворга суянган, мундаги аллақандай маъноларни онглатқан тахт, тож, хон, бек каби лаш-лушлар унинг кўз ўнгида қора пуллик кадр-у қийматсиз... Тўғриси ул ажиб бир табиъатка кирган, унинг вужуди қуруқ ва ҳиссиз... Йўқ, ул сезса-да, билса-да, гўё оёғ, қўли боғланиб бўғизланишга ҳозирланган бир қўй каби қайралаётган пичоққа бутунлай парвосиз, қўрқувсиз томоша қилар эди. Бу турмиш, бу ҳокимият, чеки кўринмаган бу коронғилик... унинг учун сира қизиқарлик эмаслар: ул йўқ эди – тинч эди, ул келди – тинчимоди, ул яна йўқ бўлса эҳтимол яна тинчир эди. Мана шунинг учун ҳам ул бэзрайган эди.

Фақат... фақат шу турмишдаги биравгина унинг кўнглидан тезроқ ювилмас ва ювилиши ҳам қийиндек... Ниҳоят, бундан ҳам қутилғандек бўлди. Аммо... аммо сўнг нафасида унинг билан видолашса, бўғзига ханжар ботар экан, унинг юзига қарабкина кўзи нурсизланса... Унинг ҳамма орзуси шу эди ҳозир.

Худайчи чопарни бошлаб кирди. Чопар номани тиз букиб Худоёрға топширғач, орқасига қайтиб, кўзини девордаги бэзрайганга ташламасунми... Ул ўзининг хон хузурида бўлганини ҳам унутди-да, ўзини Отабек устига ташлади, Тошканд чопарининг бу кутилмаган ҳаракати хонни, Мусулмонқулни, кушбеги ҳам худайчини ва олдинги золда ўлтурган аъённи бир ҳайратда қолдирған эди. Отабекнинг тасалло бериши билан Ҳасанали ундан кўл тортди эрса-да, бироқ ундан ҳаяжон, йиғи ҳали аримаган эди.

– Адаб! – деб кичқирди Мусулмонқул, сўнгра ўзига қараб кўл боғлаған Ҳасаналидан сўради, – сен кимнинг чопари?

– Нормухаммад кушбегининг.

– Қаердан?

– Тошканддан, тақсир.

Мусулмонқул таажжуб ичида ўзига Худоёр томонидан узатилған номани олди. Очиб киши эшитарлик килиб ўқуди:

«Ёш хонимизга ва падари арус шаҳаншоҳи Мусулмонқул баҳодир ҳузурларига. Ёш шоҳимизнинг бахт ва толълари руҳсиз танларимизга қайта бошдан руҳ, маънос кўнгулларимизга қайтиб чиқмаслиқ умид бағишлади. Фақир қуллари мундан тўрт кунлар илгари Тошканддан сипоҳлар билан умидсиз қайтишга мажбур бўлиб, ул тўғрида ҳузурларига хабар ҳам юборган эдим. Шу ҳолда биз сипоҳлар билан Кировчи яқинига еткан ҳам эдик, орқамиздан бир чопар Тошкандда Азизбекка қарши исён бошланганини, бизни кўмак учун Юсуфбек ҳожининг Тошкандга чақирганлигини сўзлаб, унинг исмидан бир мактуб берди. Мен дарҳол сипоҳларни Тошканд қайтишга буюрдим-да, хабар олгани иккинчи кунни Тошкандга етдим. Биз Тошкандга кирганда Юсуфбек ҳожи бошлиқ оломон Азизбекни

ўрда ичига қамаб ётар эканлар. Оломон, айниқса, Юсуфбек ҳожиси бизни жуда яхши қаришладилар. Биз боргандан кейин ўрдага босиб кирдик-да, Азизбекни ушлаб олдиқ. Бошда мен Юсуфбек ҳожини балки, Тошканд беклиги учун таъмаланур деб ўйлаган эдим. Аммо унинг бутун ўрда ва хазина, ашё ва яроқларини маним қўлимга топириши бу фикримни бўшка чиқарди. Юсуфбек ҳожиси ниҳоятда таъмасиз, халқ манфаатини кузаткучи бир одам экан. Биноан алайҳи¹ унинг тўрисидаги бизнинг суи занларимиз² хато бўлиб чиқадир. Унинг Азизбекка қарши халқни оёқландириши ҳам бизнинг Тошканддан жўнашимизнинг иккинчи кунини Азизбекнинг нечоғлиқ сиқилган халқ устига ўттуз икки тангадан чочкан солиғи бўлибдур. Тошканд халқи Азизбекнинг ҳийласига алданиб, бизга ёғийлиқ қилгани учун пушаймон ва унинг зулмидан қутилгани важдан хурсанддир.

Мен Юсуфбек ҳожининг бунчалик катта хизмати эвазига хон ҳазратидан улуг бир мартаба олиб беришка ваъда берган эдим. Ул бунга қарши узр айтиб, Тошкандга инсофлик бир бек белгуланса, маним учун кифоя, деди. Унинг хон жанобидан куткан бир марҳамати бор эканким, шу яқинда савдо била Маргилонда юрган ёлғиз ўглини номаълум бир сабаб ила Ўтаббой қушбегининг қамаганлигини эшитибдир. Унинг бу хизматини бирар мукофотка арзигулик кўрсалар, ўшал қамоқда бўлган ўглини озод этмак учун хон ҳазратларининг иладирган иноятлари ҳар бир нарсадан ҳам унга азизроқ бир мукофот бўлур. Фақат қулингизча ҳам Юсуфбек ҳожининг давлатимиз устига қўйган бу миннати кичкина гап эмасдир. Биноан алайҳи унинг ўгли гарчи ўлим жазосига сазовор бўлса

¹ Биноан алайҳи – шунга биноан.

² Суи зан – гумон, таҳмин.

ҳам, марҳамати шоҳонанинг жўшига келтирилиши биз навкарларига ҳам мувофиқ кўрилади. Вақтинча Тошканд беклигига Қўшдодқони белгулаб, ёнига бир мунча сипоҳлар бердим. Ўзим Азизбекни олиб тезда хизматларига юрсам керак, Нормуҳаммад қушбеги, муҳр».

Мусулмонқул мактубни тугатди-да, уятсиз равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди.

– Иккита заррин тўн келтир!

Отабекнинг мўжиза қабилдан сўнг дақиқаларида иккинчи қайта қутилишни кўрган Ўтаббой қушбеги бэихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йирткич қайинотасининг чангалидан қутилганини табрик қилғандек Отабекка қулиб боқди.

Мусулмонқул оқсоқланиб, ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгузар экан:

– Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутилганингиздек заррин тўнлик ҳам бўлдингиз, – деб яна бир қайта уятсизланди.

Тагин бир неча кун туриб қайтмоқ учун Отабек Марғилонга, Ҳасанали ота Юсуфбек ҳожини тинчителиш учун Тошкандга жўнадилар.

Биринчи бўлимнинг сўнги

УЗР¹

Рўмон деб сизга тақдим қилинган бу нарса дунёга келиши биланоқ бахтсизликка учрай бошлаган эди: беш йиллаб босила олмай ётди. Ниҳоят, бу кун

---

¹ Рўмоннинг биринчи бўлими 1925-йилда, иккинчи ва учинчи бўлими 1926-йилда алоҳида муқоваларда нашр этилиб, ушбу узрнома 1925-йилда чиққан биринчи бўлимга илова қилинган эди. Бу бўлим 1926-йилда қайта нашр этилади. Қўлингиздаги китобга биринчи бўлимнинг 1926-йилдаги қайта нашрини олдик.

босилиши муяссар бўлганида ҳам турлик зарбаларга учради; имлоси уч-тўртта имлочиларимиз томонидан тузатилиб (!) ажойиб бир қуроқ ҳолига келди, мусаҳҳиҳларимизнинг мусоҳалалари¹ орқасида техника жиҳати кўз кўриб қуроқ эшитмаган бир йўсунда чиқди. Буларнинг сабаби босилиш чоғида ўзимнинг ҳозир бўла олмаганлигим бўлди. Аммо бу ўринда ўзимнинг жаҳолатим тўғрисида айтиб туришни лозим кўрмайман-да, фақат ўқугучиларнинг афвуларини сўрайман.

Рўмоннинг иккинчи бўлимини бундай хатолардан соф бўла олишига ваъда бера олмасам-да, аммо босилиш тақдири ношир қўлида бўлганлигини билдириб қўяман.

---

¹ М у с о ҳ а л а – бепарво, беътибор қараш.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Азизбек Тошкандан жўнатилди. Унинг ерига Қўқондан Нормухаммад кушбеги белгуланиб келди.

Азизбекни қўлга тушуриб бериш билан қипчоқлар наздида ҳам Юсуфбек хожининг кадр-у қиймати юқориланган эди. Аммо ўзининг мансаб суймаслиги важхидан яна эскича «Юсуфбек хожи» бўлиб қола берди. Шунинг билан бирга Азизбек ёнида қандай мавқий туткан бўлса, Нормухаммад кушбеги олдида ундан ҳам юқорироқ ва маънолироқ эътибор қозонди. Унинг ҳар бир раъйига Нормухаммад кушбеги қонунан мажбур бўлмаса-да, аммо маънан бир мажбурият ҳис этар эди: ўринсизга киши ўлдиришлар, вақтсиз ҳам ўринсиз солиқ солишлар, беҳуда ўрда усрофотлари, бўлмағур тақиқлар ва ортиқча диний тақаллуфотлар бир мунча эбка олиндилар.

Уч йиллаб Азизбек истибдодида эзилган Тошканд халқи эркин нафас олди: савдо-сотик, экин-тикин ва касбикор кўтарилиб бошлади. Одамлар жонланғандек бўлиб бу ҳолни:

«Замон-замон дориламон,
Нормат тўрам бўлсин эсон!» –

деб бошлаган уларнинг ашулалари ҳам ифода қилар эди¹.

---

¹Нормухаммад кушбегининг Тошканддаги беклик даври тахминан 1270 дан – 73 йил хижрийгачадир Замона бекларнинг хушёрроғидир. Отам хон замонларида ўзи кўриб кечирган ўнлаб беклар ичидан шу Нормухаммадни чақириб: «Юртни тинч тутди, кўб яхши одам эди, худо раҳмати» деб кўяр эди (муал.).

1. ОТА-ОНА ОРЗУСИ

Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чаладумбул табиъатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машхур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинлариға ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб тўйларида, азаларида, кисқаси, тик этган йиғинларидағи уйларининг тўрини Ўзбек ойимға атаған эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқаратурған, ўгул уйлантирадирған, суннат тўйи қиладирған хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотинларнинг кўнгилларидағи орзу ҳаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки «Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар» деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтканича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қарағанда Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқрор қилишға тўғри келадир.

Ўзбек ойим унча-мунча тўй-у азаларға «қавшим кўчада қолған эмас» деб бормас эди. Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шаҳарнинг энг бахтлиқ хотинларидан санаб «манинг тўйимни бек ойим ўз кўллари билан ўтказдилар» деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб ўзларининг «онахонлари» деб билар эдилар. Шунга кўра қайси бир вақтларда ўрда ясовуллари Юсуфбек ҳожининг эшигига арава кўндаланг қилиб

«ўрда беги ойим буюрдилар», деб Ўзбек ойимнинг ясаниб чиқишини кутар эдилар. Бу томон билан қайси бир мажлисларда Ўзбек ойим хотинларнинг эсларини ҳам чиқариб юборар эди: «Кеча ўрда бек ойимдан менга арава келган экан, феълим айнаб турган эди, бормай аравадан бўш қайтардим... Бо худо, ўрда бекачи бўлса ўзига, дедим» дер эди. Иккинчи вақтда: «Ўткан кун ўрдага борган эдим; хонимлар ётиб коласиз деб қўймадилар, ноилож бир кеча ётиб келдим», деб сўз орасига қистириб кетар эди. Бу сўзларни эшиткучи хотинлар ўзларининг қандоғ бир хотиннинг суҳбатига ноил бўлганларини ўйлаб, Ўзбек ойимнинг эҳтиромини тағин ҳам кучайтирар эдилар.

Ул ўз уйида ўлтурғанида ҳам устидаги атлас кўйнак билан адрас мурсакни, оқ шоҳи дакана билан кахрабо тасбиҳни қўймай, қиш кунлари танчадан пар ёстикка суялиб, ёз кунлари айвоннинг тўрига ёсланиб Ҳасан-алининг хотини бўлган Ойбодоққа, чўри қиз Ҳанифага хамирни ачитмасликни, паловни қирмоч олдирмасликни танбиҳлабкина ўлтурар эди.

Отабекнинг Марғилондан уйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб¹ бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғул тўйисидан бошлаб, Тошканд қизларини ост-уст қилиб у «бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан; бунинг уй-жойлари тузик бўлса ҳам, қизи кўрксиз экан; бунинг қизида, уй-жойларида тузик, бироқ зоти пас экан» деб қиз, куда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрғучи Ўзбек ойимнинг Отабекни уйландириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўй-у томошаларини шартта кесиб қўйган

---

¹ Мужиб – сабаб.

бу уйланишка нима дейиши ва қандай қараши албатта маълум эди. Битта-ю битта ўғли Марғилон деган жойда, аллакимларнинг кўлида, асли номаълум кишиларнинг қизига уйлансин-да, бу кун-эрта ўғлумнинг орзу-хава-сини кўраман, деб энтикиб ўлтирган ва ўғул боқиб катта қилган она – Ўзбек ойим икки кўлини бурнига тикиб қараб қолаберсин...

Бу хабарни Ҳасаналидан эшиткан кунлари ул бу ишка чидаб туrolмади: «Энди менга мундоғ ўғул керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин ул ўзбошимча бетийўқ!» деб бақириб-чақириб, йиғлаб-сихтаб, дард-у ҳасратни бошига кийиб олди. Орадан ўн беш кун ўтар-ўтмас Марғилондан Отабек келди. Уч ойлаб кўрмаган ўғлини кучоғига олиб кўришмак ўрнига ундан юзини ўгуриб, сан кимсан, келдингми, деб сўрамади ва саломига алик ҳам олмади. Гўё ухламоқчи бўлган товукдек ҳурпайиб олди. Отабек онасининг аразига аллақачон тушунган, ҳам шу ҳолни Марғилондаёқ куткан эди. Бир-икки қайта узр айтиб кўргандан сўнг Ўзбек ойимнинг эпақага келишига ишонмай қолди ва шунинг учун ул ҳам гўё билмаган, тушунмаган кишидек юрий берди.

Турган гап, Отабекнинг Марғилонга узоқ бормай туриши мумкин эмас эди. Ўртадан икки ҳафта ўтар-ўтмас отасига аллақандай баҳона кўрсатиб, йўл ҳозирлигини кўра бошлайдир ва онасига билдирмаёқ Марғилон жўнайди. Ўзбек ойим ўғлининг «ўлганни устига чиқиб тепиш» қабилдан бўлган бу ҳаракатидан тутуни кўкка чиқиб, борлиқ қаҳр-у ғазабини эри устига тўкади: «Сиз қариб эсингизни еб қолибсиз, ўғлингизни марғилонлиққа топшириб кўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?..» дейди.

Юсуфбек хожининг кизик бир табиъати бор: хотин билангина эмас, умуман уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса бўлсин узоқ сўзлашиб ўлтурмайдир. Отабекми, онасими, Ҳасаналими, ишқилиб уй ичидан бирартасининг сўзлари ва ё кенгашлари бўлса, келиб хожининг юзига карамасдан сўзлаб берадилар; мақсад айтиб биткандан сўнг секингина кўтарилиб унинг юзига қарайдирлар. Ҳожи бир неча вақт сўзлағучини ўз оғзига тикилтириб ўлтурғандан сўнг, агар маъқул тушса «хўб» дейдир, гапка тушунмаган бўлса «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиб кўйиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир. Уй ичи унинг бу феълига жуда яхши тушунганликларидан кўпинча бир оғиз жавоб олиш билан кифояланадилар. Аммо Отабек билан бирар тўғрида сўзлашмакчи бўлса, уни аксар меҳмонхонага чақириб ёки чакиртириб оладир. Ўзбек ойим юқоридаги ўзининг итоб¹ ва хитобига эридан бир илжайиб кўйиш жавобини олиб дами ичига тушадилар ва чор-ночор ўттуз кунлаб бир замонни ўзича марғилонликни қарғаш билан кечирадир. Отабек Тошкандга қайтиб келиб, «энди араз биткандир» деган ўйда онасиға салом берадир. Араз битиш қаерда, Ўзбек ойимнинг ўғлиға қарши кинаси тагин бир неча қат ортқан, аммо бу гал салом бергучига бир қарайдир-да, «Ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлик онангининг дуосини ол!» деб юзини четка ўгурадир. Ул онасининг бу киноясини кулгулик билан кечириб, яна эскича аразда қолаверадилар. Отабек яна ўн беш кунни ўтказиб, тагин бир нозик сабабни ўртага ташлаб онасининг рухсатисиз Марғилонга

¹ И т о б – таъна, маломат.

жўнаб соладир. Тагин Ўзбек ойимнинг ранги ўчкан, кони кочкан: товокни косага, чўмични пиёлага уриб доди фарёд: «Сиз отамисиз, нимасиз ахир, ўғлингизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? Ўғлингизнинг бу иши бежиз эмас: марғилонлиқ сихр қилдими, жоду қилдими, ҳайтовур сиз шу йўсунда юруй берсангиз, эрта-индин ўғулдан ажраласиз. Бу калвак ўғлингиз марғилонлиқнинг эшигида қул бўлиб ётиб оладир...» Аммо Юсуфбек ҳожи хотиннинг сўзини бу гал ҳам эламайдир, фақат: «Қўябер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар», деб кўядир. Бир ярим ойлар вақтни Марғилонда ўтказиб, тагин Отабек Тошкандга келадир. Тагин она-бола ораларида кина-кудурат... Тагин араз... Ўн беш кун ўтмасдан яна Андижон сафари, яна Ўзбек ойимнинг фиғони фалакка...

Марғилонлиқнинг сихрчи-жодучисига ўлим тилаш; мени ўғлимдан ажратса ўзи ҳам суйганидан ажрасин, қарғиш...

Ниҳоят орадан бир йил чамаси вақт ўтиб Марғилонга қатнаш етти-саккизга етқач, Ўзбек ойимнинг ғиди-ғидиси билан бўлса керак Юсуфбек ҳожида ҳам бир ўзгариш кўрила бошлайдир. Хотинининг: «Ўғул ўсдиришни, ўғул тийишни билмайсиз» деб шилталашига: «Нима қил, дейсан энди?» деб сўрайдир.

– Биз Отабекни Тошканддан уйландириб бошини боғламасақ, кун сайин унинг Марғилон югиришидан кутила олмасмиз. Тошканддан уйланса сув куйғандек тинар-қолар; Марғилон балосини эсидан ҳам чиқарар... – дейдир Ўзбек ойим. Яъни ҳамиша юрагини шопиртириб, миясини машғул қилган муддаони айтиб солиш фурсатини кочирмайдир.

– Ўғлинг қайтсин-чи, бўлмаса...

Эрининг бу сўзига Ўзбек ойим ортиқча қизишадир, лаби-лабига тегмай бобиллаб берадир:

– Сиз шу кунгача барча ихтиёрни ўғлингизга топшириб, болани бола қилмадингиз, бир худбин қилдингиз... Ўғул ўсдириш бу турда бўлмас; ул тиласин-тиламасин шартта-шартта тилаганингизча қилингизда, қараб тураберингиз. Сиз ўзингизнинг шу «ўғлинг билар» деган гапингиз билан қанча яхши жойлардан қолиб, ниҳоят марғилонлик балосига йўлиқдингиз... Эндики ихтиёр манда: ул келгунча бир яхши жойга унашайин-да, келгандан сўнг тўйни ҳам жўнатиб юборайлик!

– Туратур-чи...

Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек ойимга канот-қуйруқ бергандек бўлди ва мундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади. Шу гапнинг иккинчи куни Ҳасаналини кўярда-қўймай арава кўшдириб шаҳарнинг тўрт томонига қиз кўриш учун юриб кетди. Марғилонлик келиннинг таърифини Ҳасаналидан кўб эшиткан эди. Отабекнинг кўнглини ўша гўзал марғилонликдан совитиш йўлида ундан ҳам кўхлик, ундан ҳам сулук қиз топиш кўйига тушди. Шунга кўра унга унча-мунча қиз ёқмай, шаҳардаги кўб эшикларни санашга тўғри келди. Еттинчи мартаба кўчага чиқишда Олим понсад деганнинг қизи ёқа тушиб ҳожига арз қилинди. Ҳожи бошда хотинининг бу гапига кулди, ундан кейин «туратур, ўғлинг келсин», деди. Ўзбек ойимнинг бобиллаши кучаябергач: «Нима қилсанг ўзинг бил, башарти ўғлинг кўнмаса мен зўрламайман!» деди.

Ўзбек ойим эрига ялиниб бошлади:

– Бир сўзлигингизни кўйинг, эр; ўзи аслзода, лоақал бир оғиз ўғлингизга айтиб ўтишка ваъда беринг-чи,– деди.

– Яхши. Ваъда ҳам берайин, аммо сан унашмай тур.

— Унашмайман, лекин ўғлингизга унашдиқ, деб эшитдирармиз... Тузикми?

— Маъқул.

Шу ўлтуришдан сўнг Ўзбек ойим жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникага қараб яна арава кўшдирди. Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди. Олим понсадбошилар: Юсуфбек хожиға қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирлашиб қолган ва иззат-икромни ҳаддан оширған эдилар. Еган оғиз уялар қабилидан Ўзбек ойим ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: «Бек отангиз билан мен сўзни бир жойига қўйдиқ. Фақат иш Отабекнинг келишига қолди» деб қўйди. Кечкурун уйга қайтиб бу айтқан сўзини ҳикоя қилған эди, хожи лабини тишлаб қолди ва: «Санга сира ақл битмай кетар экан-да», деди.

Бир ойлаб кечиккандан сўнг Отабек қайтиб келди ва бу келишининг виждон азоби ва тиламаган бир таклифни эшитиш учунгина эмас, балки қабул қилиш учун бўлганлигини пайқади. Ул бу гапни онасининг илгариги ачимсиқ сўзларини ва аразларини тугалганидан ва ўрнига чучук сўзлар, силлиқ муомалалар битиб «эсон-соғ келдингми, болам»лариданок сезган эди. Бундай бўлмағур таклифни эшитмас учун ўзини четка олиб, отаси, айниқса онасиға йўлиқишдан қочиб юришка мажбур бўлди. Икки орадағи бу қочиш-қувиш иши узоққа чўзилмай, бир кун меҳмонхонада ота-ўғул сўзлашиб ўлтурганнинг устига Ўзбек ойим келиб кирди ва ўлтурмасданок хожиға имлаб қўйди. Бу имқўкни Отабек пайқамаған бўлса ҳам лекин анув гапни аниқ шу мажлисда очилишиға кўзи етиб, чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Ўзбек ойим келиб киргандан сўнг Юсуфбек хожи бир неча вақт ўйлаб қолди. Ўзбек ойим дэпсиниб-эпсиниб эрига қараб олар эди. Анчагина сўзсиз ўлтурғандан сўнг хожи мулойимона сўз очди.

– Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми хайтовур биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдик...

Отабек маълумки, уларнинг «қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини» албатта билар эди. Шундоқ ҳам бўлса билмаганга солинди:

– Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари, албатта, номаъқул бўлмас, – деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима деб давом қилишни билмай қолди. Истеҳзо аралаш хотинига қараб олди. Яна орага жимжитлик кирди. Бу сўзсизлик маъносиға Ўзбек ойим тушуна олмаган эди. Бироз қараб ўлтурғач, юраги қайнаб кеткандек бўлди:

– Биз санинг учун Олим понсадбошининг қизиға унашиб қўйдик... Энди сан билан тўй маслаҳатини қилишмоқчи эдик...

Отабек онасиға бир оғиз сўз демай, маънолик қилиб отасиға қараб олди. Ҳожи уятликсумон «шундоғ» деб қўйди.

– Сизларни ранжитиб бўлса ҳам бир мартаба уйланган эдим-ку? Энди...

– Сан уйлансанг биз ранжирмидик? – деди қулиб хожи.

– Ранжимасаларингиз...

Ҳожи тузукланиб ўлтуриб олди:

– Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан ўғлим.

– Нима ҳожат?

– Ҳасаналининг сўзига карағанда, қайин отанг қизини Тошкандга юбормас экан. Ўғил ўсдириб қатта қилган онангнинг бўлса олдиға келин қўйғуси келадир...

Отабек онасиға қаради:

– Бу кунгача келинсиз ҳам яшаб келдингиз, бундан кейин ҳам шусиз туриб бўларди-ку, – деди.

Ўзбек ойим марғилонлик томонидан сихрланган ўғлига қарши қизишиб кетди. Бир йиллардан бери ичига йиғиб келган кинасини тўкиб берди:

– Ман сани бу умид билан боқиб катта қилмаган эдим... Сан бизнинг наслимизни кўтариш ўрнига, ерга уриб булғадинг. Биз сани Марғилон андисига бунчалик муккадан кетишингни ўйламаган эдик, адабсиз... Ўзингга қолса шу марғилонликни хотинга ҳисоблаб кетаберар экансан-да, уятсиз!..

Отабек ҳам қизишди:

– Хотин бўлмаса нима, ахир?!

– Қошлиқ, кўзлик, бир анди!

– Анди деганингиз нима ўзи?

Юсуфбек хожи ўғлини босиш ўрнига жавоб бер, дегандек қилиб илжайган ҳолда хотинига қаради. Ўзбек ойим «анди» маъносини билдириб, андиларнинг сихрини рад қилиш учун бироз тутилиқиб қийналди:

– Анди... анди... Ўзи хитойми, нима бало... Ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тоифаси...

Бу жавобга Юсуфбек хожи ўзини хахолаб кулишдан тўхтата олмаганидек, Отабек ҳам кулиб юборди. Хотинининг тирноқ остидан кир излаб ва даъвосининг исботи учун ғўлдирашидан ортиқча кулиб кайфланган Юсуфбек хожи кўзига чиққан ёшларни артар экан, жиддият билан ўғлига деди:

– Ўғлим, сан онангнинг гапига аччиғланма. Ул ҳар нарса деса фақат Марғилондан уйланганингга қаршилиғидан айтадир. Аммо мендан сўрасанг, Марғилондағи на қудамиз ва на келинимизни ҳеч бир ваҳж билан камсита олмайман, балки бизга қуда бўлмоққа энг мувофиқ кишилар эди, балли ўғлим, дейман. Санинг тиниб-тинчишинг, ўсиб-унишинг учун қувонмаган

ота-она соғқа хисобланмайдир. Сан бунга яхши ишон. Аммо бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз санга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг ҳам бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма. Ўғлим, бизнинг сандан бошқа умид нишонимиз, ҳаёт кувончимиз йўқ. Дунёда кўриб ўтатурган барча орзумиз, ҳавасимиз фақат сангагина қараб қолган. Биз худои таолоға минглаб шукур айтамиким, сан бошқаларнинг фарзандидек эслик-хушлик бўлдинг; кишилардек сен билан ифтихор қилолмасак-да, сан орқалик хижолат чекмасимизга ишондик. Айникса онангнинг санинг туфайли кечиратурган умидлари тобора ортиб борди. Бу кун онанг санинг олдингга тиз чўкиб ва онанг кўнгли учун мен ҳам ораға тушиб сандан сўраймиз: сан ўз хоҳишинг йўлида уйланган экансан, рафиқанг санга муборак бўлсин. Эслилик даъвосида юрган ота-онанг тилаги албатта шундан бошқа бўлмас. Шу билан бирга са-нинг сабаби вужудинг бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқалик бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусиға ҳақ берасанми, йўқми яна ихтиёр ўзингда...

Ҳожининг бу сўзи Ўзбек ойимға нечоғлиқ ёкқан бўлса, Отабекни шу қадар ерга қаратқан эди. Ҳожи ўзидан ошириб сўзлаған бу сўзларини шу гап билан тамомлади:

– Билган топиб сўзлар, билмаган қопиб, деганларидек, онангнинг айтмакчи бўлган сўзи фақат шу эди. Бояғи гаплари бўлса ўз ҳаққини химоя йўлида унинг пўписаларигина бўлиб, мендан ҳам кўра онангнинг феълини ўзинг яхши биласан...

Отабек ҳамон сукутда, Ўзбек ойим бўлса боши билан «шундоғ» ишорасини берар эди. Юсуфбек хожи юқорида ўткан гапларни куруқ ва асоссиз сўзламаған, балки шу турмушнинг рукн ва асосини бир даража

айтиб ўткан, Отабек эса буни шу муҳитнинг бир ўғли бўлиб эшиткан эди. Тўғриси ҳам ул дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучка молик эмас; бас, кучсизликнинг натижаси эса сукут эди. Ул бир томондан шундай орзу-ҳавас учун бола ўсдирган ота-онани мукофотландирмакчи ва отаси айткан хижолат чекдирмайтурган ўғуллардан бўлмоқчи эди эрса ҳам, иккинчи ёқдан ўзини асир эткан шахло кўзлар унга нафратланиб қарагандек бўлурлар, гўёки вафосиз, ваъдасиз, деб кичқирарлар эди. Тўғриси ҳам уни ота-она мукофотиға қарши оёқландирмоқчи бўлган нарса ҳалиги кўзларгина, аммо унинг бу исённамо ҳаракатидан бошқа унсурлар қидириш ва чиқариш ўринсиз тушар эди. Ота-она орзусини ифо этишдан¹ бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан хаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қарошидағи жавоб кутиб ўлтурғучиларни ниҳоят зериктирди.

– Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айтқучи отасиға қаради ва ялинчок бир оҳангда жавоб берди:

– Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришка – агар хурсандчилиғингиз шу билан бўлса – ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бэчорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадиға дарров тушуна олмади ва сўради:

– Кимга, хотинингғами?

– Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингизнинг вужуди билан орзуингизни қондириш осон

¹ Ифо этмок – адо этмок, бажармок.

бўлса ҳам келинингиз қаршисида мени бир жонсиз хайкал ўрнида тасаввур қилингиз.

Юсуфбек ҳожи ялт этиб хотинига қаради. Ўзбек оймнинг бўлса оладирған келинига эътимоди юқорилиғидан ўйлаб-нэтиб турмади:

– Майли, болам, буёқни ҳозир сан ўйламай қўй, – деди.

Отабек бир оғиз сўз айтмай сукут қилди, Юсуфбек хожининг эса ўғлининг сўзини тўғрилиғига, кейиндан юз кўрсататурған кўнгилсиз ишларга ақли етса ҳам, аммо бир мулоҳаза юзасидан истикболнинг қоронғи ишларини ҳозир унча мулоҳаза қилиб кўрмади:

– Жуда тўғри айтасан, ўғлим; бироқ онангнинг бир мулоҳазасизлигига бошдаёқ мен лабимни тишлаб қолған эдим. Ҳозирда ҳам шу ҳолда қолмоққа мажбурман, – деди ва: – Биз ҳозир андишанинг бандаси, мен эмас онанг биравни ишондириб қўйған: бизнинг оиладан лафсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир.

Отабек ота-она орзусига ўз таъбирича жонсиз хайкал бўлиб ризолик берди. Аммо ўз ризолигининг шарти қилиб тўйдан илгари Марғилон бориб келишни ва бир даража уларга айтиб ўтишни, шундан сўнг тўй бошлашни аҳд қилди. Ишнинг енгил кўчишига сўйинган она Отабекнинг бу шартига лом демасдан кўнди ва орзулик тўйни тез бошлаш учун ўғлини Марғилон кетмакка қистай бошлади.

2. УНУТМАЙСИЗМИ?..

Унинг бу галги Марғилон йўлига кўзғалиши ортиқча бир оғирлик билан, иккиланиш билан ўралған эди. Қумушбиби учун дунёга сиғмаслик бир шодлиқнинг,

кўргучи кўзларига ишона олмаслик бир бахтнинг бу гал кўтариб бўлмайтурган бир кайғу, чидаб бўлмайтурган бир ҳасрат бўлиб боришини ул яхши тушунар эди. Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб боратурган нафис совғалари бу гал жуда заҳарлик, ортиқча аламлик бир совғага айланган, Кумушбиби бу совук кундаш совғасини кўрганда эҳтимол... нималар бўлар ва қандоғ ҳолларга тушар эди. Бу мудҳиш совғани эҳтимолки, унинг ота-оналари ҳам қабул қилмаслар: бирдан-бир ёлғиз қизлари учун бундай гапнинг ярашмасини айтиб: «Совғанг ҳам керак эмас, ўзинг ҳам» деган жавоб билан юзига ҳам урарлар. Мана, унинг бу галги оғир ҳаракати ва кўзғалишига нималар сабаб эди.

Бу оғриққа орзу эгаларининг кистоклари ниҳоят берди. Яъни чор-ночор бу тутуриқсиз совғани кўтариб йўлга тушишқа мажбур бўлди.

Отнинг бошини ўз ихтиёрига қўйган, илгаригидек юрак ошиқишлари ичида отни тез юришқа қистамай сувга тушкан нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совук, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқмилиғига ҳам тушунмай кета берадир.

Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-зангор, пушти- гўлас ва тагин аллақанча ранглик чэчаклар билан устларини бежаб, қиши билан тўнгиб¹ аранг етишкан ошиқлариға янги ҳаёт, янги умид берадилар. Қиш бўйи алла қайси гўр остларида жунжиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш дуркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб куладирлар, ер юзини туткан чэчак гиламлари устини ўпиб ялайдирлар, ётиб чўқийдирлар, сапчиб учадирлар... узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қиладир: «какку-какку».

¹ Т ў н г м о қ – музламок.

Поёнсиз қирларнинг ниҳоятсиз бижир-бижир кўриб тўймаслик кўк гиламлари ва уларнинг димоғларга мажбурий искаткан даво ислари, ёкимлик хидлари ҳар қандоғ ишдан чиқаёзган ҳаёт эгасини озгина бўлса ҳам эпка ола биладирлар. Шунингдек, бу чэчак қирлари ўз бағрида сузиб борган Отабекни ҳам ўзига қаратмай кўймайдир. Унинг фикри анув қоронғуликлар ичида сузма ҳам кўзи чэчак ва сабзалар томошасида, димоғи хидлар истишмомида¹, кулоғи кушлар нағмасида бўладир. Нима бўлса ҳам теварагидаги кўклам бэжакларини кўздан кечира борадир. Бора-бора фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир.

– Ҳов ана бир қалдирғоч, тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир-вижир сайраб ҳам кўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдиға тезроқ етиш учун шошадирғандир: сайроғи ҳам суйганининг кўриш шодлиғи учундир... Бахтлиқ қалдирғоч: олған совғаси ҳам кўркунч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир. Уларнинг турмуш конунлари жуда енгил, икав-икав, суйган-суйганни оладирлар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юруйберадирлар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим.

Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилған. Унга учкали эрк бермайдирлар. Лекин ҳайвон унинг қайрилған қанотиға қарамасдан ўзининг эски адим ташлашида қирлар, тоғлар ошиб сувлар кечадир; етти-саккиз қайта бориб келган таниш шаҳарига интилгандан интила берадир. Бу ошишлар, бу кечишлар ўзга вақтларда Отабек учун ҳузур ва ошиқиш бағишлаған бўлсалар, бу гал уни нафратландирадирлар, бормай қайтиш фикри ҳалидан-ҳали кўнглига келиб турадир.

¹ И с т и ш м о м – хидлаш, искаш.

Узоқда кўш хайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» Рухлик, кучлик кўкракдан чиқган бу ашула теваракни зир-р этдириб юборғандек, Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир. Гўё бу дэхқон унинг истикболидан хикоя қилғандек бўладир. Бу байт дэхқоннинг оғзидан яна такрорланиб тагин теваракни ёнғиратадир¹. Энди Отабекнинг кўнглидан бир гап ҳам ўтиб кетадир: «Икки ёрни ажратқучи бу фалакнинг гардиши эмас, ота-онанинг орзуси!» Ўзининг сирлик маъносиға Отабекнинг истикболини олиб кўринган бу байт ниҳоят уни йиғлатадир. Кўз ёшлари юзи орқалик эгарининг қошиға ва отининг ёлиға тома бошлайдир...

* * *

Марғилонға тўрт кўниб кирар эди, бу гал олтинчи кўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитилган вақтда отдан кўнди. Отини кутидорнинг йўлагига етаклар экан, негадир юраги ўйнаб кетди. Бу гал ўз одатидан ўн кунлар чамаси кечиккани учун «балки кутиб ўлтурғандир» деб ўйлаб ҳалиги юрак ўйноғиси тагин ҳам кучайди ва йўлакдан меҳмонхона ҳавлисиға чиқғач, ихтиёрсиз отининг бўйниға суялиб тўхтамоққа мажбур бўлди.

Чиндан ҳам ул айвоннинг олдида кутиб ўлтурган эди. Хаёлот ичида Отабекнинг келиб кирганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, кора оху кўзларни тўлдириб бунга қаратиб олғач, ўрнидан турди-да, ичкари ҳавлисиға бурилиб кета берди. Бу бурилиш маъносиға Отабек аллақачон тушуниб қолган, бу ўзининг кечикиб уни зорикдирғани учун... Кечикиш учун бунчалик

¹ Йонғирамоқ – янграмоқ.

араз қилган бу гўзалнинг кундаш учун қандоғ ҳолга тушмоғи маълум эди. Отабек тамом бир эсанкирашда қолди. Отини ахтаҳонага боғлаб, совға-салом тўлдириб келган ипак хуржинни кўтариб ичкарига кирди. Суюкли куявни йўлакда кўрган Офтоб ойим қилиб турган юмишини улоқтириб Отабекнинг олдиға югурди, жонини минг тасаддуқ қилиб кўришқач, кечиккани учун нечоғлиқ ташвишлар тортиб ва қандоғ тушлар кўрганини лаби-лабига тегмай сўзлай кетди. Аллақасқларда юрган Тўйбека ҳам югура келиб сўрашмоққа уялса ҳам, аммо «чиройлик йигит»нинг кўлидағи хуржинни олди.

Офтоб ойим югура-югура қат-қат кўрпачалар солиб, куявни ўлтуришқа таклиф қилди ва қаршилашни ҳар галгидан ҳам ошириб юборди. Лекин Отабек бу қарши олинишларға жуда ишончсиз қарар, бу кун бўлмаса эртага «ота-она орзуси» билан бу сийланишларни бирдан ўзгариб кетмагига имон келтуриб, қайси йўсунда ўлтуриб олганини ҳам пайқамас эди. Офтоб ойимнинг бир қанча яхши тилаклар билан бўлган дуосига ҳам ишончсиз қўл кўтарди ва машъум «орзу»нинг бундоғ яхши дуоларни ост-уст қилишини ўйлади. Фотиҳадан кейин Офтоб ойим товоқни хурмага, хурмани товоққа урушдириб куявга қатиқ олиб чиқди ва Отабекнинг ичмаганига ҳам қўймай «ичингиз, йўл ғуборини оладир» деб қистай бошлади. Сўнгра Тўйбекани чой қайнатишға буюриб ўзи куяви билан сўрашди:

- Отангиз, онангиз саломатларми?
- Шукур, сизга салом айтдилар.
- Ҳасанали отам соғми, нега сиз билан келмади?
- Шукур, соғ, баъзи ишлар билан бўлиб келолмади, – бу жавобни бериш ҳамано кўнглидан кечди: «Нега

ёлгон гапирасан, Ҳасанали тўй ҳаракатлари билан машғул эмасми...»

Отабекнинг кириб ўлтурганига бир неча дақиқа фурсат ўткан бўлса ҳам ҳамон Қумуш уйдан чиқмади-да, аразини қаттиғ ушлаганча ўлтуриб олди. Офтоб ойим куяви юзида кўрилган ўйчанликни Қумушнинг уйдан чиқмаганлиғига йўйиб кизини чақирди:

– Қумуш! Қаллиғинг келдила-я, чиқиб сўрашишни ҳам билмайсан!

Офтоб ойимнинг шу йўсун чақирishi уч-тўрт қайталаб бўлса-да, Қумуш эшитмаганга солиниб арзимаган нарсалар билан шуғуланган бўлиб чиқа бермади. Отабекнинг юзидаги ўйчанликка разм қўйган сайин Офтоб ойимнинг ҳалиги шубҳаси улғая борди, куявнинг кўзини шамъғалат қилиб қизининг олдиға кирди ва шивирлаб Қумушни уриша бошлади: «Эсингни едингми қизим, эринг сани деб Тошканд деган шаҳардан келса-ю, сан ким келди деб олдиға чиқмасанг. Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса нима қиласан?» Офтоб ойимнинг бу кейинги сўзи чиндан ҳам Қумушни ўйлатиб қўйди: «...Кетиб қолса нима қиламан?» деган жумлани кўнглидан кечирди-да, онасидан илгарироқ гўёки, айвон тоқчасидан бир нарса оладирғандек бўлиб, ўзига термулиб турган Отабекка ер остидан секингина бир кулиб боқди ва тоқчадаги кераксиз бўлган бир пиёлани олиб, яна уйга кириб кетди.

Ўзбек ойимнинг сихирчи-жодучи деб қарғаши ҳам ҳикматсиз бир гап эмас. Қумушбинининг бу кулиб қараши Отабекка ажиб бир инқилоб ясаган эди. Ундаги оний бу ўзгариш жуда қизиқ ва сира ишонмаслик эди. Ул бу ер тегида бир кулиб боқиш таъсири билан устидаги тоғдек босиб ётқан «орзу»ни ағдариб солган

ва қушдек енгил тортқан эди. Унинг оний бу ўзгариши шундан иборат эди: «Уларнинг орзу ва ризоликлари, бу ризолик шарофати билан топиладирган савоб, юртнинг юкори-қуйи гаплари – барчаси ҳам Кумушнинг ёлғиз шу биргина кулиб қараши олдидан ўтаберсин!» Оний бу ўзгаришдан сўнг тараддудсиз шу қарорни кўнглидан кечирди: «Уларнинг орзуларини буларга сўзламайманда, Тошкандларига ҳам бормаيمان».

Ундаги бу ўзгариш оний бўлганидек жуда жиддий ҳам эди. Кўнглига неча кунлардан бери узала тушиб ётқан бу чигил «бир кулиб бокиш» сиҳри билан эшилган ва Марғилонда доимий турғунликқа деб тугилган эди... Бу ўзгаришдан кейин онадан туғма бўлиб енгил тортди, гўёки мундан сўнг ўзиники бўлгандек қилиб ишонч ва сокит¹ кўзлари билан уйга қаради. Шу вақт уй ичидаги ситамгар пари ўзининг сиҳирлик кўзлари билан Отабекка яна кулиб қараб турар эди-да, гўёки шу кулиш билан ўз сиҳрининг қайси даражаларда кучлик бўлганини сўзлаб фахрланар эди.

* * *

Ўртадан ўн беш кунлар вақт ўтди. Кумушнинг қайталаб сўрашига:

– Чиндан-чиндан: мундан сўнг Тошканд бормаيمان, – деган жавобни берар эди. Кумуш бу гапка ажабланар, тўғриси, шодланар эди.

* * *

Марғилон келганнинг йигирманчи куни. Отабек ҳозиргина қаёққадир чиқиб кеткан эди. Қутидор ода-тига қарши бозордан кундуз соат учларда қайтиб

¹ С о к и т – тинч, хотиржам.

келди-да, Отабекни сўради, йўклиғини билгандан сўнг хотинини меҳмонхонага бошлаб чиқди.

– Тинчликми? – деб сўрағучи Офтоб ойимга сўйинч ва ё қувончилиги билинмаган бир вазият билан жавоб берди:

– Тинчлик.

Меҳмонхонада эр-у хотин ёнма-ён ўлтуришдилар. Офтоб ойим бу боши-оёғи йўқ ишдан ёрилар даражасига етаёзган эди.

– Отабекдан ҳеч бир сўз эшитдингми? – деб сўради қутидор.

– Қандай сўз эштай, ҳар қачон сўзлайдир, албатта мен эштаман.

– Тошканд тўғрисида ҳеч гап айтмайдими?

– Тошкандга бир гап бўлганми?

– Тошкандга ҳеч гап бўлмаган, – деб кулимсиради қутидор. – Маним муддаом бошқа тўғриларда. Қизингдан ҳам ҳеч гап эшитмадингми?

– Ҳеч гап... Ҳа, айткандек кеча, эрининг мундан кейин Тошканд бормаслиғини сўзлагандек бўлган эди.

Қутидор бир ишка тушунгандек кўзини ўйнатиб олди ва сўради:

– Энди Тошканд бормас эмишми?

– Билмадим; чинми, чин эмасми, ҳайтовур қизингиздан эшиткандек бўлган эдим. Нима, ота-онаси билан уришиб келганми?

– Йўқ, – деди қутидор ва чўнтагидан бир нарсани ола-ола айтди, – мен бу кун Тошканддан қизиқ бир хат олдим.

– Кимдан?

– Қудангдан, – деди қутидор ва хатни оча-оча, шуни санга ўқуб бермакчиман, – деди.

– Ахир ўзи нима гап? – деб сўради Офтоб ойим.

– Эшитсанг биласан,

«Кудамиз Мирзакарим қутидорга ва қудачамиз хонимга етуб маълум бўлгайким, бизлар мунда сог-саломатдирмиз ва ул жонибдаги¹ сиз ҳурматлик ва иззатликларни парвардигори оламдин сиҳҳатларингизни салоти хамса² олдида сўраб турмоқдамиз. Баъда махфий қолмагайким, куяв ўғлингиз хизматларига юборилган эди. Иншооллоҳ, саломат еткан бўлса керак. Аммо сиз ҳурматлуларга маълумдир, бизнинг шул Отабекдан ўзга фарзандимиз бўлмай, дунёда ўзимиздан кейин қолдиратурган туёқимиз ва кўз тиккан орзу-ҳавасимиз, умид ҳадафимиз³ фақат шул Отабекдир. Муҳтарам сиз буродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкандга юбормаганлари бизнинг жанобларидин бўлган миннатдорлигимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини биров тугаллай олмадилар. Аммо каминалари бу хусусдаги айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган «ёлғиз туёқлик» савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир. Начуқким, Отабекнинг кўп умри Марғилонда ўтиб, бизларни ҳам сиз ўйлаган оғирликка солмоқдадир. Биродари азиз, сиз маним бу сўзларимдин хафа бўла кўрмангиз, зероки, фақирингиз бу сўзларни бир йўсин келиш вазҳидин ёзиб ўтдимиз. Дунё орзу-ҳавас уйи дерлар. Юқорида баён қилинганидек ва ўзлари билганларидек, айниқса қудачаларининг дунёга келиб куткани шу ёлғиз ўғулнинг орзу-ҳавасидир. Жаноблари бул ишқа ҳақ берурларми, йўқми, аммо азизларнинг руҳсатларини олмасданоқ

¹ Ж о н и б – томон, тараф.

² С а л о т и хамса – беш вақт намоз.

³ Х а д а ф – нишон.

Отабекни Тошканддан ҳам тааллуқдор қилмоқчи бўлиб, бул маънига баъзи ҳаракатларини қилиб қўйган эрдик. Аммо бизларнинг бул раъйимизга ўғлингиз қарши тушиб ҳарчанд рад қилса ҳам ниҳоятида онасининг сўзини ерда қолдирмаслиқ учун қабул қилган эрди. Аммо бул тўғри-сидаги сиз жанобларининг рухсатларингиз баъдида жавоб бермакчи бўлиб, хизматларига кеткан эрди. Сиз ҳурматлулар бул маъини савоб топарсизларми-йўқми, бу эсиҳати яна марҳаматларингизга боғлиқдир. Бу мактубни ёзишдан қасдимиз¹ шулким, Отабекнинг у иккинчи тааллуққа асло раъйи бўлмай ва яна сизларга айтмай бул тарафда бизларни хижолат чекдириб қўярми, деб ўйладиқ. Буродари кироми, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини хўб мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғридаги раъйи ўғлингизга қараганда ҳам фақирларича сизларда бўлгани ваъжҳидин албатта кўндиришга саъй ва кўшиш² қилурсиз, деб ишонамиз. Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўб эрди. Бизларнинг хурсандчиликларимиз йўлида Отабек билан бирга Тошканд тушиб, ўз қўллари билан тўйимизни ўтказишингизга ишониб Юсуфбек ҳожжи ва қудачалари. 17 нчи савр³ ойида 1265 инчи ҳижрияда ёзилди».

Кутидор хатни ўқуб битирди-да, хотиниға қаради. Офтоб ойимға бу хат музлик сувга шўнғутиб олиш таъсирини берган ва ўлтурган ерида сирра бўлиб қотиб қолган эди. Оталар учун бундоғ гаплар унчалик ёмон таъсир бермаса-да, хотинларға қандай асар қилиши билгулукдир. Офтоб ойим учун гўёки қизининг бирар

¹ Қ а с д – мақсад, ният.

² С аъ й в а к ў ш и ш ҳаракат қилмоқ.

³ С а в р – 22-апрэл – 21-май.

айби учун бу ишка мажбур бўлингандек, Кумуш эса энди эрига суюмсиз, ишдан чикган ва бурчакка тикилган увададек бўлиб кўрина бошлаган эди. Мактубни эшиткан кулоқлари янглиш эшиткандек бўлар эди.

– Тагин ўқуб кўрингиз-чи...

Кутидор хотинининг сўзидан кулди:

– Қайтариб ўқишнинг фойдаси йўқ, хатнинг мақсади сан онглагандек, – деди.

Офтоб ойим боши янчилган илондек тўлганди:

– Қизим устига кундаш?!

Кутидор кафаска янги солинган қушдек уринмакка олган хотинини босмоқ бўлди:

– Ортиқча уринма, илгари ҳақиқатка тушун-чи...

– Ҳақиқати нимаси?

– Бунда гап бор.

– Нима гап бор?

– Агар бу ишда куявингнинг ҳам изи сезилганда эди, сан эмас ман ҳам бу гапка чидамас ва қизим устига тушкан бу оғир масалани тинчлик билан қарши олмас эдим. Аммо бунда куявингнинг иштироки кўрилмай, шунинг ила маним дамим кесилиб қолди. Ҳали унинг қизингга: «Мундан кейин Тошканд бормайман», деб айтканини сўзлаб эдинг-а?

– Ёлғонми, чинми, – деди Офтоб ойим тилар-тиламас, – эшиткандек бўлган эдим.

– Эшиткандек бўлган бўлсанг ҳам бу сўз чиндир, – деди кутидор, – нега десанг, хатининг мазмунидан ҳам онглашиладирким, бу иккинчи уйланишка Отабек бутунлай қарши бўлиб, фақат бу гап кудаларингнинггина ишларидир. Шунинг учун куявингнинг уйланишини қизинг устига чин маъноси билан кундаш деб бўлмайдир.

Офтоб ойим кутмаган жойда кутидор тамоман Отабекни иккинчи уйлантириш тарафида туриб сўзлар ва ўлганнинг устига чиқиб тепар эди.

– Агар Отабек бу иккинчи уйланишка ризо бўлса эди, биринчидан рухсат олиш учун Марғилонга келиб юрмас...

– Шошманг-чи, – деди Офтоб ойим, – Ўзингизча нимани сўзлай ётибсиз?

– Бу иккинчи уйланишда Отабекнинг ризосизлигини.

– Куявингизнинг ризолиғи бўлмаса худо хайрини берсин, вассалом.

– Гап унда эмас-да, – деди кулиб кутидор.

– Нимада? – деди қизишиб Офтоб ойим. – Қизингиз устига кундаш балосини ўз қўлингиз билан юкламакчи бўласиз шекиллик!

Кутидор совуққина қилиб кулиб кўйди:

– Тушунмай ётибсан, хотин.

– Ҳамма гапка тушуниб турибман.

– Тушунган бўлсанг бу хатка нима деб жавоб берамиз?

– Бизга маъқул эмас, денг.

– Маъқул эмас, дейиш билан иш битмайдир, бирарта далил кўрсатиш керак.

– Топарсиз, ахир далилни.

Кутидор тамоман тўнни тескари кийиб олган хотиниға қараб бошини қашиб олди:

– Хатда иккинчи уйлантириш учун бўлган сабабни қизимизни Тошканд юбормағанлиғимизда кўрсатиладир, – деди кутидор. – Сан айтканча куявинг Тошканддан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдиға турғун қилиб юборайлик, тузикми?

– Нега мен ёлғиз қизимни Тошкандга юборай, – деди кўзини олаландириб, – биз қизимизни беришда Марғилондан ташқариға олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз.

– Бу гапинг тўғри-я, – деди кутидор, – мен ҳам Кумушни Тошканд юбормоққа қаршиман. Гап бу ерда: биз Отабекдан бу ваъдани олган чокда, «Ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан» деган ваъдани ҳам олганми эдик?

– Бундай ваъдани берган бўлсин-бўлмасин, – деди энтикиб, – суюб олғандан сўнг иккинчи уйланиш сўзини ҳам оғзиға олмасин.

– Ким айтди санга, оғзиға олди, деб?

– Ҳеч ким айтмаган бўлса ҳам сиз ораға тушманг дейман, ўз оёғингизга ўзингиз болта кўйманг, дейман.

– Пичокни ўзингга ур, оғримаса бошқаға, деган бир гап бор, – деди жиддий вазиятда, – мендан ҳам сан яхшироқ тушуниб турибсанки, агарда бизнинг ризолигимиз бўлмас экан, Отабек сира ҳам иккинчи уйланмайдир. Масалан, биз икав – қудаларнинг ўрнида бўлиб, ёлғиз ўғлимиз бошқа бир шаҳарда, биз танимаган бир қизға уйланиб қолганда – ўйлаб қара, чидай олурми эдик. Ўғлимиз кўнмаганда ҳам ўз шаҳримиздан иккинчи уйлантиришка киришмасми эдик. Бу тилагимизга қарши тушиб ўғлимизни ўз шаҳри ва ўз уйида олиб ўлтурғучи қудаларимизға лаънат ўқуб ўлим тиламасми эдик?

Бу сўз Офтоб ойимни бироз ўйлатиб қўйди. Лекин хали ҳам оёқ узатмаган эди.

– Энди нима қилмоқчисиз?

– Нима қилар эдим, – деди кутидор, энди ҳамма ихтиёрни ўз кўлиға олиб қўйган эди, – Отабек кўнмаганда ҳам кўндириб, ўзим биргалашиб Тошканд тушамъан...

– Қизингиз бэчорага...

– Қизимга ҳеч гап йўқ. Ҳали ҳам иззати, хурмати ўз кўлида.

– Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!

– Қизингни Тошканд жўнатишка кўн бўлмаса.

Офтоб ойим жавоб бериш ўрнига ўкраб-ўкраб йиғлади.

* * *

Қайин ота, қайин она, куяв... Бу уч бурчаклик ўлтурмишдан Отабек кўнглида неча турлук шубҳа туғилмоқда эди. Бу одатдан ташкари чақириқ нега меҳмонхонага бўлди? Нега Кумуш бу ўлтуришка чақирилмади? Қайин онаси нега унга термулиб боқадир? Қутидор томонидан шу орада ул кутмаган бир савол ҳам ташланиб қўйилди.

– Отабек, уялмай, тортинмай жавоб берингиз; бу гал Тошканддан чиқишингиздаги асл мақсадингиз нимага эди?

Отабек тарафидан кутилмаган бу савол уни шоширди ва нима деб жавоб беришни билмай қолди.

– Ўзим... сизларни кўриш учун.

– Тўғрисини сўзлангиз, бек, – қутидор бу гапни ярим жиддий қилиб кулиб айтди. Чунки Отабекни шу йўсун баъзи ёқлардан таъмин этмакчи ва унга бу тўғрида жасорат бермакчи эди.

– Айтдим-ку.

– Тўғри айтмадингиз...

Отабек шошқан ҳолда эди:

– Тошканддан чиқганимдаги мақсадни сўзлаш сизларга бир бэхузурлик берганидек ўзимга ҳам оғир... У тўғрида қатъий бир қарорга келганим учун сизларга сўзлаб ўлтуриш ҳам фойдасиз, – деди.

Офтоб ойим эрига қараб олди, қутидор ёвошқина бир товуш билан сўради:

– Сўзлаш оғирми?

– Менгагина эмас, ҳаммамизга ҳам оғир...

– Агарда биз ризолик берсамиз-чи?

Эрининг бу жасоратига қарши Офтоб ойимнинг юзига ризосизлик белгуси чикди. Отабек эрса сесканиб уйқудан уйғонғандек бўлди ва иккиланиб сўради:

– Сиз нимага ризолик берасиз?

– Бу гап Тошканддан нима мақсадда чиққан бўлсангиз – ўшанга.

Отабек хижолат билан тер чиқарди:

– Тошканддан нима мақсадда келганимни биласизми?

– Биламиз, – деб кулди кутидор.

– Сизни бундай ишка ризолик учун ким ва нима мажбур этадир?

– Ҳеч ким мажбур қилмайдир, – деди кулиб кутидор, – мажбур қилган нарса: шундай кунлар учун ўғул ўсдирган ота-онанинг ризоликларигина, балки сизни ҳам шу гап мажбур қилар.

– Отам билан онамнинг ризоликлари учун шундан бошқа сабаб қуриб қолганига нима дейишимни ҳам билмайман. Гарчи Тошкандда экан чоғимда бу ризолик йўлига бел боғланган бўлсам ҳам, энди бу бел боғлашни бутунлай ўринсиз бўлганига тушундим...

Офтоб ойим оз қолдики, «тўғри!» деб қичқирсин. Аммо кутидор хотинига хўмрайиб қаради.

– Қисқароқ ўйлайсиз, Отабек, – деди, – отангиз бизга мурожаат қилмағанда эди, биз бу ишда бетараф қолсақ бўлар эди. Ҳозирда биз ҳам сизнинг сўзингизга қўшилсақ сиз эмас, ёмон отлик биз бўламиз.

– Унинг мулоҳазасини қилманг.

– Нега қилмайлик?

– Ҳамма айбни маним устимга юклаб жавоб ёзингиз.

Кутидор кулди ва сўради:

– Тошкандда экан чоғингизда отангизнинг таклифини қабул қилган эдингизми?

– Қабул қилған эдим.

– Бизнинг рухсатимизни олғали Марғилонга ҳам келган эдингиз, шундоғми?

– Шундоғ...

– Баракалла, Марғилонга келиб бу гапдан айнадингиз-а?

– Айнадим...

– Энди Тошкандга Марғилондан айнаб борасиз?

– ...

– Мана кўрдингизми, фақат бу ишда бизгина ёмон отлик бўламиз. Ўзингизнинг шу хатонгиз учун ҳам бу гапни қабул қилмоққа мажбурсиз.

Отабек нима деб айтишдан ожиз колди ва ўзининг болалиқ ҳаракатидан сесканди ва хижолат орасида сўради:

– Отам сизга қачон хат ёзган эди?

– Кеча олдим. Демак, кўндингиз?

– Мен бу гапка дурустлаб ўйламасдан жавоб бералмайман.

– Қанча ўйласангиз ҳам жавобингиз биргина бўлиши керак; яъни ризолик.

Кутидорнинг бу сўзи жуда ҳам қатъий эди. Бу қатъиятни онглағучи кўнгилдан чиқараёзган бу масалани чинлаб ўйламоққа мажбур эди. Нима бўлганда ҳам кўнглининг бир чеккасини кирлатиб ётқан бу «ота-она орзуси» бир томондан қаралганда жуда енгил кўчкан эди. Аммо иккинчи томондан масаланинг ешилмаган ўринлари ҳам бор эди.

– Яхши, – деди, – мен сизнинг таклифингизга кўнайин, аммо кўнишнинг ва ризоликнинг зарури қизингизда эмасми?

Шу чоққача мунғайиб ўлтурган Офтоб ойим ялт этиб эрига боқди, яна чексиз бир меҳрибончилик назари билан Отабекка қаради.

– Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўлтурмангиз, бек, – деди қутидор, – бу ишни энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар, бу тарафлардан ташвиш лозим эмас.

– Йўқ, – деди бек, – мен бу ишка башарти кўнганимда ҳам қизингиздан яширмайман.

– Нега?

– Негаки унинг ризолиғини олмасдан туриб, бу ишка оёғ қўйишим мумкин эмас.

– Агар кўнмаса-чи?

– Кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман.

Бу узил-кесил сўздан қутидор ўйлаб қолди. Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлағуси ва қуяви юзидан ўпқуси келмакда эди.

– Тузик, – деди қутидор, – унинг ризолиғини ўзингиз олмоқчимисиз?

– Йўқ, негаки қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш маним кўлимдан келадирган иш эмас, – деди. Эр-у хотин бир-бирларига қарашиб қўйдилар. Кейинги сўзни айтиб битиргач, Отабекнинг кўзига ёш келган эди. Ўзининг ҳолидан уялди шекилли, уларнинг олдидан туриб ташқарига чиқди. Ул чиққандан сўнг эр-у хотин яна ярим соатча жанжаллашиб ўлтурдилар.

* * *

Хуфтан намозидан сўнг янгиланган ташвишларни бироз унутдирар умиди ила пойчироғ ёнига ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди. Аммо Фузулийнинг ранг-баранг шэърлари устида қаноатланиб тўхтамас, ҳамон варақлагандан-варақлар эди. Шоирнинг нафис шэърлари ҳозир унинг учун тузсиз сўзлар

йиғиндисидан бошқа бир нарса ҳам эмас эдилар. Ул шу вақт тўсиндан китобни ёпди-да, айвонга кулок солди. Чунки ҳозиргина сўзлашиб ўлтурган Кумуш билан онасининг товушлари ўчкан эди. Ул бу ҳолдан шаклланди. Айвондан она-боланинг қаёққадир йўқолганларини пайқағач, тусида ўзгариш бўлгани ҳолда қайтиб келиб ўлтурди. Нима учундир ҳозир унда бирар фожиёга тушкучининг ҳолати бор эди. Киши изтиробка тушкан кезларда тилаб эмас, ихтиёрсиз баъзи бир йўсунсиз ишларга уринадир. Шунингдек, ул ҳам жиддий бир равишда Фузулий мутолаасига берилди.

Ул ўзининг шубҳасидаги гапка кониё¹, орадан ярим соатлаб эмас, бир соатлаб вақт ўтиб борган бўлса ҳам бу унга зерикарлик эмас, тез келгандан келмагани яхши; яхшилиқми, ёмонлиқми ҳайтовур бўладирган кўнгилсиз гапни кечиккани яхши... Фузулийни яхшилаб ўқуш керак. Шунинг учун ҳам маънолик шэърлардан бошини кўтармайдир-да, гўёки айтарсиз китобка михланган...

Кумушнинг уйга келиб киргани ҳам унга сезилмай қолди. Ул қушлар каби латиф товуш чиқармаслиқ қилиб гилам устидан юриб келди-да, секингина шамъ ёнига — Отабек қаршисига ўлтурди. Унинг кўйнагининг чиқарган енгилгина шамоли билан ёниб турган шамъ «лоп» этди-да, кўришкандек, ўйнашқандек бўлди. Бу ҳолдан китоб устига муккадан кетиб ўлтурғучи чўчиб кўтарилиб қаради. Қаршисида: Фузулий таъбирича сёби занахдон² негадир қизариб, новаки мижғони кўз ёшлари билан жуфтланган ҳалиги пари эди... Биринчи қарашдаёқ

¹ Қ о н и — қаноат қилган.

² С е б и з а н а х д о н — бақбақа, ияк ости.

куткан ишининг тўғрилиғига инонди ва осийлар¹ каби кўзини ерга тикди. Ул Кумушдан итобомиз сўзлар, аччиғ хитоблар кутар; биринчи итобдаёқ ота-она гуноҳига тавба қилишга ҳозирланар эди. Аммо иш ул куткунча чикмади. Кутилмаган жойда, гўёки уни бу оғир ҳолдан кутқармоқчи бўлғандек:

– Фузулий яхши китоб, – деди Кумуш, – мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?

Бу олийжаноб гўзалга нима дейишни билмас, қаердан сўз бошлашқа хайрон эди:

– Ким йиғлатди сизни?

– Йиғлабманми?

– Кўзингиз, кипракингиз...

– Ўзи шунақа...

– Йиғлатган мен эмасми?

– Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқунг, мен эштай.

– Ота-она ризолиғини бир томчи кўз ёшингизга арзитдимми?

– Мен рози, мен кўндим, – деди дафъатан Кумуш, бу сўзни нимадандир кўрқғандек шошиб айтди.

– Кўндингиз... нега, а?

Отабек ҳайрат ва таажжуб ичида эди.

– Негаки, – деди Кумуш, – мен сизга ишонаман...

– Шунинг учун...

– Шунинг учун кўндим...

– Кўнглингиз фаришталар кўнглидек.

– Сизнинг ҳам кўнглингиз...

Икки жон, икки юрак гўёки биттадек бир-бирисини онглар, бирисидан-бирисига ўтиб юрар эди шу вақт.

– Бўлмаса нега йиғладингиз?

Бу саволдан Кумуш бир мунча ўнгғайсизланиб, уят аралаш бир табассум билан:

¹ О с и й – гуноҳкор.

– Ўзим... – деди ва кейинидан ўзининг ҳамма тилак ва шартлари маъносини жамъи бўлган, – меним унутмайсизми? – деган сўроғини берди. Ул нима деб айтишка сўз тополмай қолди. Чунки юрак сирини ифода қиларлиқ жумла топиш мумкин эмас эди. Жавоб бериш ўрнига ўзича сўзланди:

«Ота-она орзуси...»

– Биламан, – деди овуткучи товуш билан Кумуш.

– Маним орзумни ҳам биласизми?

Кумуш Отабек яқиниға сурилди ва тирсаклари билан унинг тиззасига ёнбошлаб эркаланди...

* * *

Кутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шамъ ёнида сўзлашиб кечди...

3. ҚОВОҚ ДЕВОНАНИНГ БЕЛБОҒИ

Оч қоринға салимсоқ еб, кўкчой ичишдан зериккан кишилар чойхонага Қовоқ девонанинг кириши билан унга сўз қота қолдилар:

– Келинг-келинг, девона!

– Бир коса чойларинг борми, хўвари?

– Бор-бор, авлия, битта бачча бўлсангиз идиши билан сизники.

Қовоқ девона деганимиз ўрта ёш, сийрак соқол, қотма, кун иссиғлиғиға қарши ўчакишкандек бошиға эски тэлпак, эғнига пахтасидан бошқаси тўзиб кеткан гуппи чопон кийиб, янги бўз белбоқни беш-олти айландириб боғлаған ва унга беш-олтита чилим қовоқдан тортиб то сувқовоқ, носқовоқ ва томоша

қовокларғача оскан; қовокларнинг оғирлиғидан аранг ҳаракат қиладирған ўз замонасининг машхур бир девонаси эди. Бу девона Тошканднинг барчасига маълум; беклардан, бойлардан; қисқаси, шаҳарнинг катта-кичигидан ўзига ихлосмандлар ортдирған ва кўбларнинг тарафидан қилған кароматлари ривоят этилган бир мажнун эди. Шаҳардаги ҳар ким унинг ошнаси, каромати билан бэпарво бўлғанлар ҳам унинг қизиқ ҳаракатларига ва тутал сўзларига қизиқар эди. Бу чойхонадагилар ҳам шу кейинги синфдан эдилар.

Бирарта ихлосманд кўлидан бошлаб томоқ еган бўлса керак, ҳозир ўшанинг чанқовини босмоқ фикрида эди.

— Баччанг ким, баччанг? Онам мени баччалик учун туғмаған... Чойингдан бер, чойингдан!

— Онангиз сизни нима учун тукқан?

— Хоннинг кўйини боқиш учун, қовокларни белга тақиш учун; чойингдан берчи, хўвари!

Девонага бир пиёла чойни ичишка ҳам тинчлик бермадилар. Улардан биттаси кўзни шамъғалат қилдида, белидаги қовокдан биттасини юлиб ҳам қочди. Иш ёмонга айланди. Қувлаб тутолмади. Сўнгра келиб яна бир коса чойни ичди ва унга-бунга ковоғи тўғрисида илтимос килиб қаради. Бўлмағач, ковоғини кўмсаб хўнгир-хўнгир йиғламоққа олди. Эрмакчиларнинг куткани ҳам фақат унинг ёши мишиғига, мишиғи тупугига кўшилиб йиғлаши эди.

Қовокни юлиб қочқан томдан келиб суфанинг устидаги сўрига қовокни осди ва ўзи тушиб девонанинг ёнига келди:

— Қовок ўғрисиини ушладингизми, девона?

— Йўқ, ука! Қовоғимдек шишиб ўлсин, қочқанча кетди!

Бирав Эски Жўвада кўрганлигини ва қовоққа миниб кетаётқанини сўзлади. Иккинчиси «зап қовоқ эди-да» деган эди, учинчиси «аттанга» деб кўйди. Девонанинг ўпкаси шишиб кетди. Эрмакчилар унинг юрагига галма-гал ўт ёкар эдилар.

– Қовоғингизнинг ўзи бу иқлимда йўқ нарса эди-да, – деди бирав. Девона қовоғининг таржумаи ҳолини сўзлаб берди:

– Дадам мусаллас қовоқ, ойим мош қовоқ, мен бел қовоқ... – деди. Кулишдилар.

Эрмакчилардан биттаси юқорида осилган қовоқни кўрсатиб ажабланди:

– Ийи-ийи, анув кимнинг қовоғи-я?

Девона суюкли қовоғини сўрида кўриб қувона кетди:

– Вой хўварингни... жиннилар, вой эси йўқ хўварилар! Қовоғимни бер жиннилар!

– Тузик-тузик, авлия. Қовоғингизни тушириб берсам нима берасиз?

– Сўрағанингни ол, жинни... Ойим қишлоғига бек бўл, тентак: тилла жабдуклик от мин, жинни...

– Мен Ойим қишлоғининг беклиги уҳдасидан чиқолмайман. Қовоқларингизнинг касбини айтиб берсангиз бўлади манга. Девона бу шартка кўнди, қовоқ туширилиб, девонанинг кўлига эсон-омон тегди. Махбуба ортиқча бир эҳтиёт ва эътибор билан белга – бошқа йўлдошлари ёнига тугилди.

– Қани, энди бўлсин, девона!

Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб: – Манов Мусулмон чўлок, – деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб: бунов, Худойбачча (Худоёрбачча), – деди, сув қовоғини эркалаб «Нор калла» (Нормухаммад кушбеги), – деди.

Қолган иккита силлиқ қовоқчаларни «носқовоқ, юпка томоқ», деб қўйди. Эрмакчилар ку-лишдилар. Бу қовоқ ўғрилари ичидан тезроқ қочиб қутилиш учун кетишка интилган эди, бирави ушлаб қолди.

– Тўхтанг ҳали, гап бор! – девона сўқиниб тўхтади.– Манави белингиздаги белбоқни қаердан ўғирлаб олдингиз?

– Қўй, жувонмарг бўғур!

– Ўткан куни ўғирлатқан белбоғинг шу эмасми, Каримқул? – деб ёнидағига қаради эрмакчи.

– Ҳа, ҳа, худда ўғирлатқан белбоғим, тутдик ўғрини! Қовоқ девона худда белбоғидан ажрайтурғандек икки қўли билан белига ёпишди.

– Саники бу эмас, тентак!

– Йўқ, худда маники шу, еш, бўлмаса миршаб чақираман.

– Хўварингни... нима дейди, бу!

– Тўғри айт, буни қаердан ўғирладинг?!

Девона белбоғининг тугунига аздаҳидил ёпишқани ҳолда:

– Ўғирламадим, тентак, ҳожи поччангни тўйидан олдим, жинни! – деди.

– Ҳожи поччанг ким? Ёлғон сўзлама, ўғри!

– Ҳожи поччангни танимайсанми, тентак?

– Тошкандда ҳожи поччадан кўпи борми, ўғри?

– Эсинг кетибди, жинни... Юсуфбек ҳожинг-чи. Ахир; тўй бўлди, базм бўлди, ўғул уйланди... қўй, жувонмарг, бўғур!

Девона эрмакчилар қўлидан аранг қутилиб чиқди. Аммо уларнинг ичидаги кўзини боғлаған бир киши нима учундир девонанинг оркасидан эргашди. Чой-хонадан анчагина узоқлашқан эдилар.

– Девона! – деб чақирди ҳалиги эргашувчи.

Девона ўзига қараб келгучи бу кўз оғриғини таниди. Суюкли ковоқлар устига келган бало бўлмасин учун, кетар экан, ковоқларини эҳтиётлаб ушлади:

– Нима дейсан, кўз оғриғи?

– Кўркмангиз, девона! – деди кўз оғриғи ва адимларини тезлатди.

– Нима ишинг бор?

– Тўхтаг.

Девона аранг тўхтади. Кўз оғриғи уни чўчитмас учун наридан туриб ёнчиғини кавлий берди.

– Сизга назрим бор.

Бу сўзни эшитиб, девона йўлга тушди. Кўз оғриғи унинг кетидан юғирди ва:

– Манг! – деб пул кўрсатди. Девона илтифотсиз кетаберган эди: – Тўхта дейман! – деб дўқ урди. Девона нарида тўхтади:

– Келма, келма, кўз оғриғи!

Кўз оғриғи ўн адимча нарида турди:

– Ҳали, ким ўғлини уйлантирди, дединг?..

– Ким уйлантирди, дединг?

– Айтдинг-ку чойхонада!..

– Айтдинг-ку чойхонада...

– Бэлбокни қаердан олдинг?

– Бувинг берди.

– Тўғри айт!

– Тўйга келдингми?

– Тўйга келдим...

– Юсуфбекникигами?

– Юсуфбекникига.

– Белбоғинг йўқми?

– Йўқ.

– Тўй ўтканда келибсан.

– Юсуфбек қайси ўғлини уйлантирди?

- Нечта ўғли бор?
- Нечта ўғли бор!
- Битта... Қоратегиндан келдингми, опанг омонми?
- Омон... қачон уйлантирди?
- Ўзинг уйланганмисан?.. Қоратегиндан неча кунда келдинг?

- Беш кунда. Қачон уйлантирди?
- Эшакка минибми, яёв?
- Эшакка миниб.
- Нашанг борми?
- Бор.
- Қитта бер-чи.
- Бераман, олдин айт; қачон уйлантирди?
- Тўй ўтканда келибсан, тентак... Манга-чи, бир тоғора ош тегди.

- Бозордан ош олиб берсам ейсанми?
  - Юзингга қачон чечак чикди?
- Кўз оғриғи бу тутал сўзлардан асабийлашиб кетди:
- Қачон уйлантирди дейман?
  - Тўй ўтканда келибсан дедим-ку... Бир ҳафта бўлди, ўн кун бўлди, бир ой бўлди. Ҳа, ҳа, чарлари энди бўлар эмиш... чарларга бор. Қоратегин.
  - Тошканддан уйлантирдими?
  - Хи, хи, хи, аҳмоқ. Тошканддан бўлмай, Қоратегиндан уйлантирсинми?

Шундан кейин кўз оғриғи чойхонага қайтди...

4. ЖОДУГАР ХИНДИ

Қайин отасининг оғриган касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай «чарлар» балоси билан ўзини ипсиз боғлангани учун сўнг чекда сиқилган, шунга кўра онасиға ачитиб сўзламакда эди:

– Ўйлаб-боқинг онажон! Бир бэчора сизнинг орзунгизни деб, кизи устига кундаш юклади ва биргалашиб тўйингизни ўтқузишди. Иш кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкандда юрди. Нима бўлганда ҳам биравнинг яхшилиғини билиш керак эди.

Ўзбек ойим ўзининг бир ҳафталик сўзини такрорлар эди:

– Энди нима қил дейсан болам, ўтқузмай кетишинг уят.

– Уят дейсиз-да, уятка ўзингиз тушунмайсиз.

Ўзбек ойим ўғлининг терс сўзидан кизишди.

– Жуда ҳовлиқа берма, ўғлим. Чарлар ҳам ўтар, андининг юзини ҳам кўрарсан!..

– Онажон, – деди Отабек, – сизнинг захарлик сўзларингизга нима дейишқа ҳам ҳайронман... Биллоки, манинг ҳовлиқишим сиз айтқанча бўлса... хотинимниғина эмас, унинг ота-оналарини андишасида шошамъан. Уларнинг кўнгилларига гап келмасин деган мулоҳазада ҳовлиқаман. Мен сизнинг орзунгизга бутунлай қарши тушиб, Тошкандингизни тилга олмаслиққача борғанимда ўша бечоралар сизнинг риоянгиз билан мени бу ерга судрағандек қилиб олиб келдилар... Уятни билсангиз, энг ози шунинг андишаси керак эмасми?

– Бўлмаса чарларни кутмагин-да, югира қол, – деди Ўзбек ойим, – марғилонликнинг ўкчангдан¹ урғанлиғи аниқ экан.

Отабек камоли бўғилғанидан сукут қилишға мажбур бўлди, чунки бу орзу ҳавас онаси ярани ҳар замон каттароқ оча боришға жуда ҳам уста ва бу усталик унинг барча кутқанларининг кундан-кунга бўшқа чиқа борғанлиғидан эди. Айниқса унга ҳозир бутун маъноси билан сир онглашилиб, марғилонликнинг

¹ Ў к ч а – товон.

жодусини жуда ҳам кучлик эканига имон келтирди. Ўғлининг орзу-хавасини кўрди – кўриш бўлса – орзулағандан ортиқ. Бироқ бу орзу-хавас оркасидан кутилган марғилонлиқ балосидан ўғлини қутқариш масаласи унинг тилагича бўлиб чиқмади-да, яна марғилонлиқнинг сиҳри ўткирлик қилди... Никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жухуд домладан ўкутишлар, марғилонлиқдан совитиб тошкандликка иситишлар – барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини¹ унга иқроп қилар эдилар. Кейинги «бешбош» домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар...

Ўзбек ойим марғилонлиқнинг домласини кучлик эканида шубҳа қилмаса ҳам, аммо бир ишка жуда ҳайрон эди: жухуднинг қилган жодусини – жухуд, мусулмон домланикени – мусулмон дафъ қила олур эди; нега булар асар қилмайди сира? – Ҳозир Ўзбек ойим бунинг сиррини ўйлаб тополмас эди. Бу боши берк кўчада ул узоқ қамалиб қолмади – бунинг сиррини дафъатан топди, ҳам жуда тўғри топди: «Марғилонлиқнинг домласи жухуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас – ҳинди! Ҳиндиларнинг ҳам ханноси²: бас, ханносининг сиҳрини на мусулмон домласи қайтарсин-у, на жухуд. Ўшал ҳиндининг ўзи қайтармаса, ўзга илож йўқ!»

Нима қилмоқ керак? Тошкандда бирарта ҳинди домласи йўқки, иложини қилиб берса...Энди хотин боши билан марғи-лонга мурожаат қилсунми?

Бошқа тушканни кўз кўрар, деган сўз бор. Ўзбек ойим ҳам бошига тушкан бу кулфатни кўришка мажбур эди: «Шу галдан қолдирмай Отабекнинг ёнига

---

¹А ж з – ожиз, кучсиз.

²Х а н н о с – шайтон.

Ҳасаналини кўшиб Марғилонга юбораман, Ҳасанали у ердаги ҳинди домлаға учрашиб, Отабек устидаги сихр-жодуларни ешдирсин... Ҳинди ҳар қанча олса ҳам майли, бисотдан у-буни сотиб пул қилиб бераман».

Отабек онасининг қаршисида бояғи сукутка кетканича жим ўлтурар эди. Ўзбек ойим ҳалиги кашфиётдан қутилиб бу тўғрида сўнгги қарорини ҳам бериб бўлғач, Отабекка деди:

– Ўғлим... янги уйланган отинг бор. Маним олдимда ўлтуриб нима қиласан? Бечора ёлғиз ўлтурибдир.

Отабек онасиға бир қараб олди-да, жавоб бермади.

– Бор, болам, бор. Яхши эмас бу ишинг... – Ўзбек ойим сўзини бўлиб дарича ёниға келиб тўхтаган Ойбодокқа қаради.

– Сутчой тайёр бўлди, сузиб қирайми?

– Икки косани келинлик уйга бер, мен билан Ҳасаналиникини шу ерга келтир.

Ойбодок кета бошлаған эди, Отабек уни тўхтатди:

– Маникини ҳам шу ерга олиб кир, – деди. Ойбодок Ўзбек ойимға қаради. Ўзбек ойим ўғлиға хўмрайди. Отабек хўмрайишға илтифот қилмай, Ойбодокқа «шундоқ қил» ишорасини берди.

– Бўлмаса келинникини ҳам шу ерга бериб, ўзини чақир. Ҳасанали уйида ичсин, – деди Ўзбек ойим. Ойбодок кеткач, ўғлидан сўради: – бу нима қилиқ, болам?

– Қилиқ эмас.

– Келин билан бирга ичсанг нима бўлар эди? Биравнинг боласини мунчалик хорлаш яхши эмас.

– Бундан хорлағанлиқ чиқмайдир. Ўзини шу ерга чақирдингиз – иш битди.

Ўзбек ойим тагин нимадир айтмакчи эди, Ойбодок дастурхон кўтариб кириб қолди.

– Келинга айтдингми?

– Айтдим.

Дастурхон ёзилиб, тушлик чой келди. Ўзбек ойим косасига нон ташлаб кўзи эшикда, яъни келинни кутар эди. Келин эшикдан кўрингач, ўғлига «қарши ол» дегандек қилиб қараб қўйди. Ўн этти ёшлар чамалик, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача хуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозий – одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди. Қайин она томонидан «ўлту-ринг» рухсати берилганидан сўнг, қисилиб-қимтиниб товуш чиқармайгина ўлтурди. Ўзбек ойимнинг кўзи ўғлида. Ўғли бўлса чойга нон хўллаб емокда эди.

Бир-икки қайта хўмрайиб-хўмрайиб ўғлига қарадида, унинг кўзини учрашдира олмагандан кейин, унга сўз қотишга мажбур бўлди:

– Чарларинг ҳам бўла қолмадики, қайин отангни бориб кўрсанг. Ёки чарларсиз ҳам кўра қоласанми?¹

Зайнаб кўзини эрига тикиб қолди. Отабек салқингина онасига жавоб берди:

– Кўрсам бўладир... – деди ва кулимсирагансумон Зайнабқа қаради. Зайнаб ҳам кулган бўлди. Шу кичкинагина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчитди. Аммо мусохаба шунинг билан тўхталиб, орага яна бояғи жимжитлик кирди. Ўғлининг миридан сирини ажратиб ўлтурғучи она яна олазарақ оғриғига йўлиқди. Зайнабнинг кўзи тез-тез Отабекка тушар, у бўлса хўр-хўр чойни ичар эди. Бу ҳолдан Ўзбек ойим ич-этини еб, юткан лукмасининг мазасини ҳам билмас, қисқаси ўлтуриш сўзсиз, гўё тузсиз ва маъносиз эди. Бу маъносизлик тадбирини кўриш яна Ўзбек ойим устида:

---

¹ Тошканд одатича “чарлар” бўлмасдан туриб, куяв қайин ота, қайин онага кўринмайдир. (муаллиф).

– Келин пошшоға тилла узук буюрдингми?

– Буюрдим. Эрта-индин битиб қолар. – Отабск сўзни чўзмокқа йўл қўймади. Аммо онаси гапдан гап чиқариб, сўзга сўз уламоқчи эди:

– Тилла чочпопугингиз бор эдими?

Зайнаб эрига қаради ва ийманибгина жавоб берди:

– Йўқ.

– Йўқ бўлса олиб бераман, – деди Отабск. Ўзбек ойим анчагина жонланиб олди. Тағин ундан-мундан сўз уринтирмоқчи бўлган эди, унча муваффақиятлик чиқмай бошлади. Сутчойдан сўнг кумғонда чой келди. Зайнаб биринчи пиёлага қуйиб ўрнидан турди ва қайин онасиға икки қўллаб узатди, иккинчи пиёлани тўлдириб ўрнидан турмоқчи бўлган эди, уни Отабск тўхтатди.

– Мундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўлтурманг, – деди. – Ўлтурган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир.

Лекин бу гап қайин онаға ёқмади, эътироз қилди:

– Нега ундоғ дейсан, бола. Ўридан туриб чой бериш одамзоднинг зийнатидир, келинларнинг бор-йўғи келинлиги ҳам шунда-ку!

– Сизнинг учун ҳам ўлтуриб чой берсин, демайман; аммо бу такаллуфнинг менга кераги йўқ, – деди ва кўлидаги чойни тез-тез ичиб бўшатди. Фотиҳа ўқуб ўридан турар экан: – Албатта, сизга ўридан туриб чой бериши лозим... – деди ва чиқди. Бу гапни Зайнаб чинга ҳисоблагани учун бошқа нарса пайқамаган, аммо Ўзбек ойим бўзариб қолиб дарав эсига хиндининг жодуси келиб тушкан эди.

Шу ўлтуришдан бир соатча кейин Ўзбек ойим уйни холилатиб Ҳасаналини ўз олдиға чақиртириб кирди. Ҳасанали бу чақиртириқдан бир нарса ҳам сезмаган, чунки, хўжабекасининг ички сиррига унча ошно

эмас; чарлар маслахатидир, деб ўйламоқда эди. Ўзбек ойим унинг эшигини беклаб келди-да, Ҳасаналининг яқинроғига ўлтурди ва ярим товуш билан муддаони оча бошлади.

– Энди иш Тошканд домлалари билан битатурғанга ўхшамъайди... Ўйлаб қарасам, Марғилонликнинг домласи ҳинди экан. Шунинг учун ноилож сани олдимга чақиртирдим. Сан ҳам одамсумон гапимга тушуниб, бу тўғрида ақлинг етканча зехнингни югиртиргин... Ўзинга маълумки, кундан-кунга марғилонликни унутиш ўрнига ҳар соат унга эси борадир. Бу ҳолларнинг барчаси ўша хиндининг жодусидан бўлиб, муаккиллар¹ Отабекнинг бўйнидан сиртмоқ солиб Марғилонга тортадирлар...

Ҳасанали хўжабекасининг кўбдан бери домла-хўжа билан саргардон бўлиб юришини билса-да, аммо унинг «ҳинди, сиртмоқ солиб тортиш» каби сўзларига тушунмади. Бекасининг феъли хўйини яхши билгани учун, яъни унинг қарғашидан кўркиб тушунмаганлигини билдирмади-да, «қани гапнинг теги қаерга борар экан», деб жим, кулоқ солган бўлиб ўлтура берди. Аммо Ўзбек ойим сўзини ҳалиги ерда тўхтатиб: «Сан шунга нима кенгаш берасан?» деган саволни берди.

– Мен нима дер эдим... Сиз нимани маъкул кўрсангиз шу-да, – деди. Ҳасаналининг тушунмаслик орқасида берган бу жавоби Ўзбек ойимга ниҳоятда ётишиб келди:

– Баракалла, Ҳасан. Ана шунинг иложини ўзинг қиласан.

– Яхши...

– Эрта-индин чарлар бўлиб ўтса, албатта Отабек Марғилонга югирадир. Шу вақтда сан ҳам бир нарсани

¹ М у а к к и л – вакил.

бахона қилиб бирга Марғилон борасан-да, қаердан бўлса ҳам ўша ҳиндини топасан ва назрини бериб яхшилаб қайтартирик қилдирасан...

– Кимни?

– Кимни бўлар эди, Отабекни-да.

– Нега?

– Тушунмадингми?

– Тушуниш бўлса – тушундим... Шунчаки аниқлаб олмоқчиман-да.

– Марғилонлик-ку Отабекни ҳинди домладан ўзига боғлатиб қўйибдир. Ана шуни сан ҳам пайқаб юргандирсан-ку?

– Пайқамаган бўлсам ҳам аммо мақсадингизга энди тушундим, – деди кулиб Ҳасанали. – Ниятингиз Отабекни марғилонлик келиндан совитиш.

– Баракалла, – деди Ўзбек ойим, – совитишгина эмас, унинг чангалидан Отабекни узил-кесил қутқариш.

Ҳасанали ҳайрон бўлди. Чунки хўжабекасининг марғилонликқа мунчалик адовати бор деб ўйламас эди.

– Нега энди?

– Ўғлимни марғилонликларнинг қўлига бериб қўймайман-да, ахир. Бурун Тошкандда хотини бўлмаган бўлса – энди бор, мундан кейин анди келинга бизнинг муҳтожлигимиз йўқ...

– Хайр, энди нима қилмоқчисиз?

– Нима қилишим кундан ҳам равшан, – деди Ўзбек ойим ва тамом қаноат ва ишонч билан бояғи мақсадни такрорлади: – Ўзингга айтканимдек, Марғилондағи ҳинди домланинг ўзидан бир мартаба қайтариқ қилдирсақ марғилонликнинг сир-жодулари ботил¹ бўлиб, Отабек ўз-ўзидан андини талоқ қилиб юборадир...

¹ Б о т и л б ў л м о қ – бўшашмоқ, бекорга кетмоқ.

– Сиз марғилонлик ҳинди домланинг ўғлингизга қилган жодусини қаердан билдингиз?

Ўзбек ойим бу савол билан ўзининг кашфидан биров шубҳаланди-да, ишончсизроқ қилиб:

– Ўзим билдим, – деди.

– Ўзингиз қаёқдан биласиз, ахир бирав айтқандир сизга?

– Ўз ақлим билан топдим.

Ҳасанали ўзини тутолмай кулиб юборди:

– Лекин шунга қолғанда ақлингиз биров янглишибдир...

– Нега?

– Негаки икки ўртада сиҳирчи ҳинди ҳам йўқ, сиҳир қилдирғучи марғилонлик ҳам, Отабек ҳам сиҳирланган эмас.

– Нега бўлмаса Отабек ҳадеб уйланса ҳам Марғилонга ошиқаберадир?

– Бунинг сабабини ҳали ҳам билмайсизми?

– Биламан, сиҳир-жоду қуввати.

– Жодуни ким қилдирадир?

– Қайин отаси, қайин онаси, қолаберса хотини.

– Янглишасиз, ойи.

– Нега янглишамъан?

– Сиҳир-жоду қилишдан уларнинг мақсади нима, деб биласиз?

– Калвак ўғлимнинг ақлини ўғирлаб, пулини емакчилар.

– Пулини емакчилар? – деб кулди Ҳасанали. – Марғилонлик кудаларингизнинг давлати олдида бизникини йўқ, деса бўладир. Ундан кейин мен яхши биламанки, улар Отабекка уч пуллик ҳам рўзғор қилдирмайдирлар. Буни ўзим яхши билганимдек ўғлингизнинг ўзидан ҳам «уларнинг рўзғор қилдирмаганларидан жуда сиқиламан» деган сўзини неча қайта эшитдим. Шуни

ҳам яхши билмоқ керакким, ўша жодугор қудаларингиз ёмон кишилар бўлганларида Отабекни Тошканддан уйлантириш сиз ўйлаганча қулай иш бўлмас эди. Ўғлингизнинг Марғилон борғандан сўнг ваъдасидан айнаганини, албатта ҳожидан эшиткан бўлсангиз керак...

Ўзбек ойим енгилаёзган бўлса ҳам, айниқса Ҳасаналидан тил қисиб қолғуси келмас эди. Гўёки шунча ўткан гапларга қиймат бермагандек:

– Мен бунинг сиррини энди ҳўб билиб олдим, – деб қўйди.

Ҳасанали кулди.

– Билсангиз ҳам янглиш онглабсиз, чунки бунинг сирри сиз ўйлаганча эмас.

– Қандоғ?

– Ўғлингизнинг ҳар замон Марғилонга ошиқмоғи... айниқса бу гал қайин ота, қайин оналаридан андиша қилибдир. Ундан кейин...

– Ундан кейин?

– Ундан кейин катта келинингиз ўғлингизнинг кўз очиб кўргани.

– Кўз очиб кўргани? – деди Ўзбек ойим ва истехзоланиб кулди. – Зайнаб ўша марғилонликча бўлмапти, дегин?

– Мен қаёғдан билай... Эҳтимол ўғлингизча шундайдир...

– Ўзинг уларнинг иккисини ҳам кўргансан, индалло¹ сўзла: улардан қайси бирисининг хусни ортиқ?

Ҳасанали бу савол қаршисида нима деб айтишка билмай қолди...

– Муҳаббат деган нарса хуснга қарамайдир.

---

¹ И н д а л л о – Худо ҳақки, рост.

– Қарайдирми, йўқми, сандан уни сўраётқаним йўқ.
Қайси бириси кўхликрак деб сўрайман?

Ҳасанали қийналди ва гапни бошқага чалғитиш учун:

– Энди маслахат нима бўлди? – деб сўради.

– Олдин сўзимга жавоб бер-чи, ер юткур!

– Саволингиз қизиқ, нима деб жавоб беришга хайронман... Тўғриси айтишми?

– Тўғриси!

– Тўғриси индалло сўзласам, – деди ва қийналиб тўхтади, – ҳар бир гулнинг иси ўз йўлига.

– Тўғриси дейман!

– Анув келинингизнинг ўлса ўлиги ортиқ...

– Гапирма-гапирма, – деди Ўзбек ойим, – бошда шу марғилонлиқ балосига ўзинг сабабчи бўлганмисан, ҳали ҳам ўшанинг томонини олиб сўзлайсан! Сандек соқоли узун, ақли қисқадан кенгаш сўраб ўлтурган мен ҳам аҳмоқ!

Ҳасаналининг чалғитиши ва хайрон бўлиши Ўзбек ойимнинг табиъатини яхши билгани учун эди. Ул ўз хоҳишига тескари келган ҳақиқатни кўрмайдирган қизиқ бир табиъатка молик эди.

– Ўзингиз тўғриси сўзлатиб, тагин нега мендан хафа бўласиз, ойи, – деб муқобала қила бошлаган эди, Ўзбек ойим яна гуруллаб кетди:

– Бўлди-бўлди... тузингни ичиб, тузлигингга тупурганни худой кўтарсин, – деди.

Ҳасанали хўжабекасининг қарғиш ва койиши остида кула-кула уйдан чиқди.

Бу мусоҳаба кўринишда Ўзбек ойимга унча ўзгариш бермагандек сезилса ҳам, лекин руҳан уни анча бўшашдирган эди.

Шу гапдан бир ҳафта чамаси кейин ва чарлар кутишининг ўн бешинчи кунлари эди. Отабек меҳмонхонада тоқчадағи китоблар орасидан қандайдир бир китобни ахтарар экан, Ҳасанали унинг ёнига кирди.

– Панжшанба кун чарлар эмиш, хабарини бериб кетди.

Отабек китоблардан бирини суғуриб олди ва варақлар экан, «чарлари ҳам курсин», деб қўйди. Кўнглидан кечирди: – «Бу кун душанба бўлса, тагин орада тўрт кун бор».

– Мана бу хат ҳам сизга эмиш, – деди-да, Ҳасанали унга бир мактуб узади, – боя бирав бериб кеткан эди, – деди ва шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср намозини ўқуш учун жойнамоз ёзди. Отабек мактубнинг унвонига кўз ташлади: «Тошкандда... маҳалласида турғучи Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига тегсин». Ким томондан ёзилганлиги унга маълум бўлиб, қўлидағи китобни тоқчага қўйди ва шоша-пиша хатни очди.

Катта қоғозда туссизроқ сиёҳ билан ёзилган узун бир хат. Унинг кўзи ёзув устида сузди. Сузган сайин негадир унинг тусида улуғ бир ўзгариш, вужудида бир титроқ воқия эди. Бу хат унга сўйинч берар эдими, даҳшатми ўзидан бошқага мажхул эди. Шу мажхул ўзгаришларнинг сўнг чекига бориб еткандан кейин хатдан кўзини олди ва ихтиёрликми, ихтиёрсизми, ҳайтовур бор товшича «кўркутмоқчи!» деб юборди. Бу сўз билан Ҳасанали ҳам нари-бери намозини битирди-да, жойнамоздан бурилиб каради:

– Нима гап?

– Ҳеч гап йўқ, – деди Отабек ва эсанкираш вазиятида унга каради:

– Кўрткутмоқчи, дедингиз-ку, хат кимдан?

– Хатми? – деди ва шунинг ила бироз эсини ўзига йиғиб олғандек бўлди, – хат келинингиздан... Қўркутмоқчи бўлиб баъзи бир кинояларни ёзибдир...

Бу гапни айткандан сўнг хатни буклай берди. Ҳасанали фотиҳа ўқуб Отабек ёнига келди.

– Киноялар ёзиши кечикканингиз учундир, – деди. Отабек тасдиқ ишорасини бергандек бош силкиб қўйди.

– Айниқса шу гал кечикишингиз бэчора келинга оғир тушиб киноялар ёзишга мажбур бўлган, – деди Ҳасанали: – Аниги ҳам бэчорага жуда оғир, «кундаш-хотин зотининг ўлуми» деганлар. Энди, нима бўлганда ҳам орангизда оз қолди, чарларни ўтказа жўнайсиз-да. Отабек жавоб бермади, чунки Ҳасаналининг кейинги сўзидан ризо бўлмаган эди.

Ҳасанали уни тинчитиш учун: – Агар кўнглингиз тинчимаса, – деди кулиб, – сиз ҳам киноялик бир хат ёзиб берингиз. Хат келтиргучи эртага хабар олиб ўтишини билдирган эди.

Отабек бу сўздан бироз жонланғандек бўлди. Чунки унинг кўнглига бу киноялик мактубни жўрттага ёзилган бўлганлиги келиб тушган эди.

– Бу гап тўғрими? – деб сўради.

– Тўғри. Эртага эрта билан келиб, хат бўлса олиб кетмакчи эди.

– Яхши, – деб кулимсиради Отабек, – эрталаб келса хат бераман.

Ҳасанали меҳмонхонадан чиқғач, ўзини тўхтатиб олгани ҳолда иккинчи қайта хатни кўздан кечирди:

«Вафосизга. Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман. Негаки ҳозирда маним ёлғиз кўз ёшларимгина эмас, бутун борлигим сиёҳдир. Мен энди оғизлардаги «вафо» сўзига ишонмайман. Чунки мен ўзимнинг вафосига ишонганим бир йигитдан улуг

вафосизлик кўрдим. Уятимдан кўзларимни очолмайман. Негаки ер-у кўклар, тоғ-у тошлар ва дунёдаги барча нарсалар маним алданганим учун кулиб масхара қилгандек қарайдирлар... Бу кунимдан, бу ҳасратимдан қутилиш учун ўзимга ажал чақираман. Лекин ажал ҳам мен шўрликдан нафратлангандек, гўё ул ҳам менга вафосизлик қиладир.

Бэгим, гарчи аччиглансангиз ҳам айтишга мажбурман: сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш. Билъакс сиз: ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!

Сизни ҳийлакор дедим: эсингизда борми, содда отамни, гўл онамни қандоғлар қилиб алдадингиз? Ёдингизда борми, шамъ ёнида мени алдаб айткан сўзларингиз, берган ваъдаларингиз, «маним орзум» деб қилган хитобларингиз, тўккан кўз ёшларингиз?.. Бас, бу ҳийлалар, бу макрлар сиздан бошқа кимда топилсин?

Сизни оғзи қон бир бўри дедим: чунки сизда раҳм йўқ. Сиз ўзингизнинг заҳарлик тишларингиз билан мазлумлар кўксини, баёвлар бағрини чок этасиз; янги очилган гулларни, энди бош тортқан лолаларни вақтсиз сўлдирасиз, очилиб битмай ўлдирасиз!

Сизни уятсиз дедим: илгариги ваҳшатингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини била туриб ҳам яна уялмай-қизармай виждонсизлар амрини берасиз ва уятсизлигингизни яна бир қат ортдирасиз!

Мен сизнинг баъзи бир даъволарингизга ҳайрон қоламан: отам Тошкандда экан чоғда бу гапни айтишга уялган эмишсиз... Гўё бунинг ила номуслик бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!

Онам баъзи вақтларда:

Янги ёр топқанда дўстлар, эскидан кечмоқ керак,
Эскини ўлган санаб, латта кафан бичмоқ керак.

*байтини ўқуб қўяр, мен бўлсам ул вақтларда
бунинг маъносига тушунмас эдим. Аммо... энди бу
байтни кимга айтилганига ва унинг маъноларига хўб
тушунмакдаман. Ташландиқликнинг сўнг ўтинчи қилиб
сиздан шуни сўрайман: учунчи ёр топқанда иккинчи
бэчорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди. Бу
тилагим учун ажабланмангиз, чунки, «пичоқни ўзинга
ур, оғримаса ўзгага сол», дейдилар.*

*Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш
муборак. Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим. 17-жавзо,
1265-йил Марғилон».*

5. ХИЁНАТ

Кутидорнинг Тошканддан ёлғиз қайтиб келиши
Кумушни анча энтикдирган эди. Аммо Отабекка воқия
бўлган узр масаласи бир қадар уни тинчитди. Ишонар-
ишонмас шубҳа ва васвасалардан бироз ариди: «Ул
мени унутмаган, ваъдалари чин, сўзлари тўғри... Ул
ҳам мени суяр экан...» деб бурунги одати билан гоҳи
эрининг йўлига чикиб кутмакка ҳам бошлади.

Отасининг келишининг саккизинчи куни эди.
Ул бу кечаси кўрган баъзи бир тушларини унинг бу
кун келишига йўйди-да, эрталабдан туриб сочларини
ешди. Сочлари орасидаги чигилларини диққат билан
тараб, жом ёнига ўлтурди. Унинг нафис қора сочлари
орқа-ўнгига тўзғиб ажиб бир манзара бердилар.
Сочини қатиклаб ва совунлаб ювгач, онасига иккита
қилиб ўрдирди. Офтоб ойимнинг: «Нега қирқ кокил
қилмайсан?» деб сўрашига: «Қизингиз энди қизлик

давридан ўтиб, келинлик даврига кирди. Қизингизнинг мундан сўнг куявингиздан бошқа совчилари ҳам йўқ», деб кулди. Аммо бу икки ўрим соч қирқ кокилига қараганда жуда ҳам ўзига келишиб тушиб, унга яна бир қайта улуғворлик ва олийлик бағишладилар. Сочини ўрдирғандан кейин уйига кирди-да, кийимлар тахланган тоқча ёнига тўхтади. Равоқлик тоқчада унинг ўн беш чамалиқ асл кўйнаклари уюлган эди. Сарик рупоҳ атласини кийишка чоғлаб кўрган бўлса-да, бироқ кўйнакни олган ерида бу фикридан қайтди. Қизилни... кўкни...Олма гуллини... қисқаси қайси бирисини кийишка тараддудланди. Кўйнаклар ичида ўзига ярашмайдирғани йўқ: оқ олма учун барги ҳам, гули ҳам бир... Унинг ўзига сарик атлас хуш келса-да, бироқ ҳозир ўз хоҳишини бир ёққа қўятуриб Отабек кўнглича кийинишка қарор берди. Чунки Отабек кўпинча қора кўйнак кийишка қистар эди. Совсар гули қора атлас кўйнагини кийиб, бошига зангор шоҳи рўймолини солди ва марварид кўзлик кичкина олтун ҳалқани қутидан олиб қулоғига тақди. Шу соддагина ясанишдан сўнг, иккинчи тоқчада тироғлик турган кўзги ёнига борди. Кўзги ичидан тўзғиб, чувалиб кўринган соч толаларини тўғрилаб ўзини кузатди. Кўзги ичидан кўринган малак ўз эгасини ҳам кайфландириб секингина илжайиб кўйган эди, нариги ёқдаги фитнаи даврон ҳам садафдек оқ тишларини ёқут каби иринлари орасидан кўрсаткандек бўлди. Бу ҳуснга оталиқ вазифасини ўтағандек кўринган латиф бурни ёнидаги қора холини табиийлиғига ишонмағандек қашиб кўрди ва кўзги ёнидан жўнади. Жўнар экан, «...чиройлик бўлса ҳам меникидек холи йўқдир», деб кўнглидан кечирди.

Кечки олов вақтида ташқари ҳовлисида у-буга овора бўлиб юрар эди. Бу кунги кўрган туши уни ортиқ ишон-

тирган, шунинг учун Тўйбеканинг ташқари хавлида киладирган юмишини ҳам ўзи бажармоқда, Тўйбекадан сув сепдириб ўзи ер супурар экан, кулоқлари йўлак томондан эшитиладирган оёқ товушларида эди.

Ҳавлидаги икир-чикир ишларни тамомлағач, айвоннинг олдиға ўлтуриб тузатинди, тузатинар экан йўлакдан юриб келмақда бўлган бир оёқ товшини эшитиб юраги нима учундир ошиқиниб-шопириниб кетди. Оёқ товши ичкарига яқинлаған сайин ул ўзида титроқ аралаш бир ҳол сезар эди. Ниҳоят, йўлакдаги оёқ товши тугалиб, Кумуш кутмаган жойда паранжилик бир хотин келиб чиқди. Кумуш узок бир энтикиб қўйди.

Хотин Кумушка қараб келар эди. Ул ердан бичиб олғандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-текис, кўзи қоққан қозик ўрнидек чуп-чуқур, оғзи кулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди. Кумушбиби ўзига томон келгучи бу дахшатлик хотинни умрида биринчи мартаба кўрар эди. «Нима қилиб юрибти бу оч арвоҳ!» деб ўйлади. Хотин ўн адимлаб узокдан юзига совуқ ва тушда кўрқарлиқ бир кулги туси берди. Димоғи билан «қих» этиб қўйди.

– Хи-хи-хи, айланай сиздан, пошша қиз! Мирза-каримбойнинг ҳавлилари шуми? – деб сўради. Кумуш «шу» жавобини бергандан сўнг ўзи билан кўришмакчи бўлган бу хотин олдиға икки адим юриб тилар-тиламас елкасини тутди. Унинг тўғри мавзун¹ қоматига ердан бичиб олинган мудхиш хотиннинг қўллари зўрға етдида, «эсонмисиз, пошша қиз» деб сўрашди. Хотин паранжаси билан айвоннинг олдиға ўлтуриб олғач,

¹ М а в з у н – бенуқсон, хушбичим.

«уфф» деб чайқалди ва «анча йўл экан, тинкаларим кетди-я?» деб шикоятланди.

– Мирзакаримбойнинг ҳавлилари аниқ шуми?

– Шу.

– Сиз кимлари бўласиз бойнинг?

– Мен, қизлари.

– Қих... сизга берсам ҳам бўлар экан, – деди хотин ва ёнчиғидан бир хат чиқарди. – Ўғлим Тошканд билан Марғилон орасида қатнаб олиқ-сотик қиладир. Бу гал Тошканддан қайтишида бирав унга шу хатни бериб, Мирзакаримбойнинг ҳавлиларига тез еткузиб берасиз, деб илтимос қилибдир. Қих, хи-хи, айланай сиздан пошша қиз, қих... Махтанғулик бўлмасин, ўғлим ҳам ўзимга ўхшаш биравнинг хизмати йўлида ўлиб кутиладир: бу кун туш вақтида Тошканддан келди-да, онаси билан сўрашишни ҳам билмай шу хатни қўлимга тутқизди. «Жон она, ўзим йўлда жуда уриниб келдим, санга адабсизлик бўлса ҳам даррав Мирзакаримбойникини сўроғлаб шуни элтиб бер, бергувчи тез берасиз деб ўтинган эди», деди. Мен ҳам кўнгилчангман, айланай пошша қиз, касалдан яқинда турганим учун бир кадам босишга тоқатим бўлмаса ҳам савобдан куруқ қолмайин, деб сургала-сургала ҳавлингизни сўроғлай- сўроғлай топқунимча ўлиб бўлдим... қих... – деди. Кумуш хатни хотиннинг қўлидан олиб раҳмат айтди ва хатнинг унвонига¹ кўз ташлади: «*Марғилон шаҳрида сокин² Мирзакарим қутидор ҳавлисига*».

– Янглишмабсиз, ойи.

– Нега янглишай айланай сиздан, пошша қиз. Улуғ даргоҳларингизни кўчадаги ҳар ким билар экан, –

¹ У н в о н – манзил.

² С о к и н – турувчи, яшовчи.

деди хотин ва ялтокланиб ўрнидан турди. – Энди мен кетақолай, болағинам йўлдан оч келиб, бир қошиқ иссиққа зориқиб ўлтургандир.

– Ичкарига киринг, чой кайнатайлиқ.

– Раҳмат, пошша қиз. Анчон ичармиз чой бўлса... ких. Бир кўрган билиш, икки кўрган таниш, дейдирлар...

Кумушбиби хотинни ортиқча қистаб ўлтурмади-да, йўлаккача кузатиб борди. Хотин йўлакка бурилар экан қайрилиб тўхтади:

– Бу дунёда шунақа ҳожат чиқаришлардан топқанмиз, агар Тошкандгами, Қўқонғами отангизнинг хат-патлари бўлса ўғлим бажонудил олиб кетади. Шу ўрталарға келиб қолсам хабар олиб ўтайми? – деб сўради. Кумушнинг «йўқ» дейишка оғзи бормай «майлингиз, оғир келмаса» деб жавоб берди. Хотин йўлакка бурилди. Кумуш айвон томонға қайтар экан ошиқиб хатни очти. Хат кичикроқ қоғозда ўлчавлик сўзлардан иборат эди:

«Кумушбиби бинти¹ Мирзакаримбойга – завжи² тошкандлик Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлидан. Отангиз Тошкандда экан вақтида мен бу ишни очмоққа оғирсинган, тўғриси уялган эдим. Маълумингиз Тошканддан уйланганимдан сўнг ёлғиз бошимга ҳам Тошканддан, ҳам Марғилондан икки хотин ушлаб туриш оғирлиқ қила бошлади. Шунинг учун бу икки хотиннинг бирисидан кечишка тўғри келиб, ниҳоят турмишим учун енгил ва орзумга мувофиқ бўлган бир нарсага қарор бердим. Ул ҳам тошкандлик хотиним билангина қолиб, сизни талоқ қилиш эди. Мактубни олган кунингиздан бошлаб ўзингизни мендан бегона ва никоҳимдан ташқари ҳисобласангиз бўладир. Маним

¹ Б и н т и – қиз.

² З а в ж – қуёв.

бу талоқ хатимни, албатта, шарият пешволари шаръий ҳисоблаб иддангиз¹ битиш билан сизга бошиқа эр қилмоққа ихтиёр берсалар керак. Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

13- жавзо², 1265-йил, Тошканд».

...Ул бу мактубни ўзининг сўнг томчи кучи билан ўқуб тамом килди-да, жонсўз бир товуш ила «уятсиз!» деб қичкирди ва ерга йиқилиб ўзидан кетди... Йиқилишда кўлидан чиққан қоғоз парчаси шамъол билан учиб бориб боши ёнига тушди. Йўлак панасидан мудҳиш башара чиқиб бир-икки қайта унга кулиб қарағач, йўқолди...

Бозордан қайтқан кутидор ерда ҳушсиз ётқан қизи устига даҳшат ичида югуриб келди. Чаккасини зах ерга бериб йиқилган ва кесак каби ҳиссиз қизини жон ҳолатда кучоғига олди. «Қизим... Кумуш... кўзингни оч!» Аммо Кумушдан жавоб йўқ эди. Даҳшати юз даража ортқан ҳолда Кумушни кўтариб олиб ичкарига юрди. Уйда Офтоб ойим билан Тўйбека кий-чув кўпордилар. Айвонга ётқизган бўлса-лар ҳам Кумушни ўзига келтириш чорасини билмай, тўғриси нима чора кўришни эслари топмас эди. Баракат берсинки, эси ярим бўлса ҳам Тўйбека умрида биринчи иш қилди: совуқ сув келтириб Кумушнинг манглай ва кўксига сепкан эди, сесканиб ўзига келди. Ҳушдан ажралаёзган бэчоралар бу ҳолдан сўнг бироз жонланғандек бўлдилар. Кумушни совуқ тер босиб бир неча вақт жим ётди, шундан кейин оҳиштагина ўнгланиб ётиб олғач, кўзини очди.

– Нима бўлди қизим, кўзингга бир нарса кўриндими?

---

¹ И д д а – эрдан ажраган ёки эри ўлган хотинга ҳомиладорлиги аниқланмагунча бериладиган муддат.

² Ж а в з о – 22-май – 21-июн.

Кумуш кўзини юмди-да, энтикиб кўйди. Жавоб бермади. Бу савол отаси томонидан ҳам берилгандан сўнг:

– Мени ташқаридан ким олиб келди? – деб сўради.

– Мен, қизим!

– Ёнимда ҳеч нарса кўрмадингизми?

Қутидор бу саволдан бошқа гап тушунди:

– Йўқ, қизим, сен ўзинг ёлғиз ётар эдинг.

– Шундоқ ё... – деди. Сўзининг сўнггини айталмади.

– Гапур, гапур, қизим.

– Ёнимда бир хат бор эди... мени бу ҳолга кўйгучи шу хатдир, – деди, бу сўзни ниҳоятда кучланиб айтди.

Вақт хуфтанга яқинлашган эди. Қизининг ҳалиги жавоби билан сабрсизликка тушкан қутидор кўлига шамъ олиб ташқариға чиқди ва ердан хатни олди. Қизини бунчалик фалокатка солган хатни олган еридан кўзғалмаёқ ўқуб чиқди. Хат ҳақиқатан жонсўз¹ эди. Қутидорнинг ҳам оз қолдиким, ҳуши бошидан учсин... Сўнг чекда хўрланган ва фавқулодда чайқалган юраги билан ихтиёрсиз «маккор, инсофсиз!» деди. Кўз ўнглари қоронғуланиб бир неча вақт серрайганча қолди. Яна «яхшилиқни билмаган ҳаромзода» деб кўйди. Боя бу хатдан хабарсиз эди. Энди қизининг олдиға кириб, унинг бетига караш унга жуда ҳам оғирлашқан, чунки бу фожианинг бош омили деб ўзини таниган эди. Бориб айвоннинг олдиға ўлтурди ва бошини қўллари орасиға олди. Бу хўрлик, бу одатдан ташқари уятсизлик бэчора қутидорни жуда эзган; нима қилмоқға, хўрланган, таҳқир этилган қизини нэ йўсунда юпатишка, бу қора кунларни қандоғ қилиб ўтказишка билмас эди. Шу ҳолда нэ вақтғачадир қолди. Эрининг кечикишидан хавфка тушиб, Офтоб ойим унинг ёниға чиққанда ҳам ул бояғи ҳолда эди.

¹ Жонсўз – жон ўртовчи, азоб берувчи.

Эр-у хотин қизларининг ёнига кирдилар-да, унинг оёқ томониға ўтиб секин-секин ўлтуришдилар. Анчагина бир-биларига қарашиб қолғач, Офтоб ойим олган таассуротини ичига ютаберишка чидалмади-да, ёғмурдек кўз ёшини тўка берди. Кутидор ҳам хотинини кутиб тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам уларнинг ҳозирги ҳолларини сезиб ётган Кумушнингда қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстикға оқиб туша бошлади. Шу чокда на учундир токчада ёниб турган шамъ ҳам лип-лип қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди.

* * *

Бу воқиянинг учунчи куни Кумушбиби йиллаб ётғучи оғриқлардек сарғайиб озган, эндигина ғунчадан чиқаёзган бу ёсиман гулни хоин кўлларнинг захри сўлитқан, фасод ўчоғининг уятсиз муфсидлари¹ хусн боғининг бу янги эркасини ишонган ва кўз тиккан жиҳати исмидан таҳқир қилдириб умидсиз бир вужуд ёки жонсиз бир ҳайкал ҳолиға қўйган эдилар. Унинг кўзларида доимий бир маъюсият, аримас бир хуз², ҳар онда бир энтикиб чайқалиш эди. Офтоб ойим ҳам сўнг чекда хўрланган эса-да, лекин унга бу хўрликдан бурун у-бу билан қизини овитиш, унинг кўнглини очиб бу совуқ, уят гапни унутдириш, ҳар ҳолда кўзининг оқ-у қораси бўлган Кумушни бирар касалга чалинмаслиғи йўлида тиришиш муҳимроқ эди. Ва икки гапнинг бирида «Ортиқ ўйлама, қизим... Эсингдан чиқар, энди хафа бўлганинг билан сира фойдаси йўқ», дер эди. Кумуш бўлса хушсизларча онасининг оғзиға ағраяр ва ҳар қачон

¹ М у ф с и д – фасод қилувчи, бузуки.

² Х у з н – ҳазин, мунг.

маънос эди. Кумушнинг бу ҳоли бэчора онанинг юрагини узар, юз хил васвасаларга солар эди.

– Кумуш, – деди Офтоб ойим тушлик чойдан кейин, – қайтага тоғанникига бориб келмаймизми?

– Нима қиламиз тоғамникида?

– Нима килар эдик. Ўйнаб куламиз, кайғуларингни кўчага ташлаймиз.

Кумуш онасининг сўзига нима учундир кулди ва «майли» деди.

– Тур бўлмаса, юз-кўлингни ювиб отлан, худо ўлим берсин уятсиз эрингга.

Кумуш мулойимгина қилиб онасиға қараб олди. Ўрнидан туриб Тўйбека ҳозирлаб берган обдаста ёниға ювиниш учун ўлтурди.

Улар тамоман йўлга ҳозирланган эдилар, йўлак томондан ўткан кун хат келтирган хотин кўринди. Кумушнинг кўзига бу хотин офат каби кўринса ҳам, аммо иккинчи тарафдан ул сўйинди. Онасини келгучи хотин билан танишдириб, ким бўлганлигини сўзлади.

– Хи-хи, айланай бойвуччалардан... Шундоғ қизим-никига ўткан эдим, қих ... алваъддайн¹, деб йўл устидан бурилиб кирдим... деб пучуқ хотин сўзланиб келар эди. Она-бола кўлга олган паранжини ерга қўйишға мажбур бўлдилар. Хотин Кумуш билан кўришкач, ачинғансумон сўради:

– Ҳа, айланай, пошша қиз, сизга нима бўлди, жуда ўзингизни олдириб қўйибсиз?

Пучуққа жой кўрсатиб, Офтоб ойим жавоб берди:

– Бир-икки кундан бери тоби йўқ.

– Худой сақласин, худой сақласин, – деди хотин, – қих... бэвақт келиб сизларни йўлдан тўхтатдимми... хайр, худо синглимни ёмон кўздан асрасин, – деб фотиҳа ўқуди.

¹ А л в а ъ д д а й н – ваъдасиз бўлмайин.

– Хуш келибсиз, – деди Офтоб ойим...

– Хушвакт бўлинглар, айланай, ких... – деди хотин ва Кумушка қараб давом этди, – анув кунги сўзингиз билан йўлдан кайрилиб кирган эдим. Эртага ўғлим Тошканд жўнамоқчи, отангизнинг хат-патлари бўлса... ких.

Кумуш жавоб бериш ўрнига онасиға қаради. Қизининг қарашидағи маънога тушунган Офтоб ойим «юборатурған хатимиз йўқдир», деб жавоб бэди. Бу сўз билан пучуқ хотин ғилт этиб Кумушка қараб кўйди. Кумуш онасини унга хабарсиз кўрсатиб жавоб берди:

– Отамнинг хатлари йўқ, меники бор, озғина кутишка вақтингиз бўлса, ёзиб берар эдим.

Пучукнинг келишидан мақсади фақат шу ёзиб бериладирган хатгина эди. Кумушнинг ўтинчи унга мой каби ёқиб тушди:

– Ёзиб беринг айланай, пошша қиз, боратурған жойимдан кечиксам-да, савоби бор-ку, ких... – деди. Кумуш хотиндан миннатдор бўлиб уйига хат ёзиш учун кирди.

* * *

Юқорида Отабек томонидан олинған мактубнинг ҳақиқати мана шу йўсун хиёнатнинг натижаси эдиким, биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқуғучини танишдирамиз.

6. ИСИТМА ОРАСИДА

Саратоннинг иккинчи куни... Марғилоннинг шимолида бўлған Б... маҳалласининг кунчиқар томонида жанубга қараб бурулған тор кўчанинг юқориғи бурчагида отининг тизгинини ушлагани ҳолда бир йигит кийимига ўлтурган чанг-тўзонларини қоқар

эди. Йигитнинг узоқкина йўлдан келганлиги, унинг кипрак ва қошлариға, ҳам эндигина чика бошлаған соқол-муртларига ўлтурған тўзонлардан билгулик эди. Йигирма икки ёшлар чамасида бўлған бу йигит сариқ танлик, уккининг кўзидек чакчайиб, ўйнаб ва ёниб турған қизил кўзлик, юзига парчинлангандек юза (пучук) бурунлик, манглайи қанча ташқариға ўсиб чиққан бўлса, юзи ўшанча ичкариға кеткан, қисқаси вақтсизроқ яратилиб қолған бир махлуқ эди. Бурчақда ердан икки ярим газлар юксалиқда кунботишға қаратиб қурилған иккита кўримсиз бир бетлик эшиклар юзларига ёпиқ ҳолда эдилар.

Маълум йигит бошидағи қалпоғини кўлиға олди-да, ҳалиги эшикларнинг ўнг томонидағисини очиб, оти билан ичкариға юрди. Эшик ортиқча тор бўлғани учун от сиқилибкина ўтди-да, энди узунғина усти очик йўлак бошланди. Йўлақдан сўнг ҳавли эди. Ҳавлининг шарқ ва жануб томонлари бузилиб-ёрилиб ётқан эски хароба иморатлар бўлиб, ҳавли юзи турлик ахлатлар билан булғанч, гўё йиллардан бери тозаланмаған, супурги кўрмагандек эди. Ҳавлининг ўрта ерида паканагина балиқ тут ўсиб, остиға кул ва бошқа ахлатлар тўпланған эди. Ҳавлининг кунботар томонида харобалиқдан озғина берида бўлған, бояғи йўлакка тиралтириб солинған икки даричалик бир уй, бу уй қаторида бир айвон бўлиб, шунинг ила бу ҳавлининг тиккайған биносининг ҳисоби тамом эди. Бу хонадоннинг ошхонаси бўлмағани учун бўлса керак ҳалиги айвоннинг бир бурчагига ўчоқ қурулған. Тутунлар билан айвон деганимиз қобқора ис, гўё айвон бўлғаниға онд ичмақда. Бунинг устиға ўчоқ бошидағи товоқ-қошиқлар, тоғора ва қозонлар тартибсиз равишда ифлос ётарлар, қозон теварагида уймалашмақда бўлған

уч-тўртта товуклар мундаги ифлосликни яна бир қат оширмоқда эдилар. Айвоннинг нариги ёнидаги дарича орқалиқ уйга кирилур эди. Уйнинг ярмиси курук ер – қора шибдан иборат бўлса-да, аммо тўрида чакич боғлаб йилтирамакда бўлган – кир, юлдуз каби илматешук жафокаш оқ кийиз, ҳам тахмондаги эски сандиқ устига йиғиб қўюлган бир тўда пахтаси чиқган увадалар кўрпа-ёстик отини ўз устиларига олур эдилар. Битта тоқчадаги чети учкан, қони қочқан уч тўртта пиёла ва бир қора қумғонни, иккинчи тоқчадаги умрида ювиниб кўрмаган қора мис баркашни, бўш қозиклар кўнгли учун осилган биттагина кир дастурхонни тилга олиш билан бу ҳавлининг бутун жиҳоз-амлоки рўзгорини¹ ёзиб чиқилган бўлинур, бурчакдаги тоқчада каттиғ нон мужиб ўлтурғучи сичқонни кўрсатиб ўтилмаса, бу уйда бошқа жонлиқ зот ҳам кўринмас эди. Қаршидаги бўғоти тушиб ўртаси смирилган, дсворларидан бақа салласи униб чиқган хароба биноларнинг ўнда-сўнда кўрилмада бўлган эски нақшларидан ва сирларидан бу оиланинг илгариди давлатлик бир хонадон бўлганлиғи, аммо бу кунда ортиқча фақирликда яшаганлиғи онглашилур эди.

Йигит отини тут ёғочиға боғлаб, уйга томон юрган ҳам эди, бурчакдаги хароба уйдан ўзини тузатиб ўқуғучининг кутидор ҳавлисида кўргани пакана хотин гўё оналарнинг «зиёндош албасти»ларидек хунук қиёфада йигитка қараб югириб кела бошлади. Хотин йигит билан эсон-соғлиқ сўрашқач, иккиси уйга кирдилар. Йигит тўнини ешиб уйнинг тўрига ирғитди, бошидан қалпоғини олиб қозикқа илди. Шундан сўнг, иккиси ҳам ўлтуришдилар.

– Қалай, – деб сўради хотин, – ишинг ўнгиданми?

¹ Амлоки рўзгор – рўзгор бойликлари.

– Чакки эмас.

– Ўзи ҳозир шу ерда эди. Эблаб келса шу эди, деб ташвишланиб ўлтурди. Сан келур олдиндагина чикуб кеткан эди.

– Уйга кетдими?

– Билмадим, келиб қолса керак. Ўзи ҳам қатнай-қатнай ўлаётибдир, кеча қайта келиб- кетди, ких...

– Нимадан ташвишланадир?

– Ишни айтканимдек қилолмаса, ҳамма меҳнат тўрт пул, дейдир.

Йигит кулимсираб олғач, сўради:

– Ўзимизнинг ишлар қалай?

Бу саволдан хотиннинг юзига умидсизлик туси кирди:

– Билмадим, дўстанми, душманданми ҳайтовур олдинг очилмай турадир, совчиликқа чиқмаган куним йўқ, ких... Ёмон кўшнини ер ютсин; Марайим кудингчи¹ бўшашқандек бўлган эди, уни ҳам кўшнилар ўлгур айнатибдилар... Ҳомидбой бўлса бу кун унаш-саларинг эртага тўйни бошлаймиз дейдир, ких... – Бу сўздан йигитнинг кўзлари олайиб алланечук туска кирди.

– Қайси кўшни экан, у?

– Қуриб кетсин, ёмон кўшнилар, ких... Ман санга қайси бир кўшнини тутиб берай, ҳаммаси ҳам айнатар эмиш.

– Сан манга ўша... ни кўрсатиб бер, тобини олиб қўяй ўша онангни...

Иккиси шу можарода эдилар. Йўлакдан киришдаёқ тутка боғланган ўзининг отидан одамнинг келганини билган Ҳомид айвондан айланиб киришка сабри чидамай, даричадан ошиб уйга кирди-да, йигит билан кучоклашиб кўриша кетди. Ўлтурар-ўлтурмас Ҳомид ундан сўрай бошлади:

¹ К у д и н г – матони ўраб текислаш.

– Хў-ў-ўш, Содик полвон, ишлар қанақа, Тошкандда нима гаплар бор?

– Нима гаплар бўлсин. Тошкандда тинчлик. Баҳона билан Тошкандни ҳам кўриб олдиқ.

– Эшигини топа олдингизми¹?

– Топдим. Айтканингиздек, унинг эшигини Тошкандда ҳар ким билур экан.

– Бўлмаса, хатни ҳам топширғандирсиз?

– Топширдим.

– Бали шэр, хатни қўлингиздан ким олди?

– Бир чол.

– Юзи чўзиқроқ, чаккаси сиқикроқ чолдир.

– Худди ўзи.

– Хатини ҳам ололдингизми? – деди ва сабрсизланиб Содикнинг оғзига тикилди. Содик юзига мағрур бир тус ва овозига музаффарият оҳанги бериб «хатини ҳам олдим», жавобини айтди. Бу жавобдан сўнг Ҳомиднинг оғзининг таноби жуда ҳам қочқан ва Содикнинг елкасига қоқа бошлаған эди. Содик кўйнидаги хатни олур экан, ишлаткан ҳийласини ҳикоя қилди:

– Хатни чолға бердим-да, эртага Марғилон кетаман, хат берсаларингиз бэмалол, дедим.

Чол бироз ўйлаб олғандан кейин, ҳозирға хатимиз йўқ, сизгамалолкелмаса эрта билан бир хабар олиб кетмайсизми, ўзингиз ҳозирда қаерда турибсиз, деб сўради. Ман оғирсинған сумон ўйланиб олдим ва хўб, дедим, қўшхонам узоқ бўлса ҳам бир хабар олиб ўтарман, дедим. Ишнинг ўнгланишига қувониб, бир кечани чойхонада кечириб, эртасига ваъда вақтига яна бордим, имон топкур отам хатни муздек қилиб тайёрлатиб кўйған экан, Марғилон қаердасан, деб бир от, бир қамчи жўнай солдим.

Ҳомид хатни олур экан, Содикнинг елкасига қоқиб «рахмат, раҳмат», деб кўйди ва: «Биз ҳам сизнинг

¹ Фарғонада эшикни ҳавли дейдилар.

ҳаракатингизда», деган сўзни ҳам қўшиб қўйди. Хатни очар экан, Ҳомиднинг юзида қувонч аралаш бир жиддият мушоҳада этилар эди.

«Умидим юлдузи, орзум чэчаги, ҳаётим тираги Кумушимга!

Киноя ва аччиглар билан тўлиқ бўлган мактубингизни олдим. Хатни ёзган чоғингизда тамом бир ўт ичида, газаб денгизда сузганлигингиз гавдаланиб кўз ўнгимдан ўтдилар. Ўтдиларгина эмас, ҳатто менга шунчалиқ таъсир этдиларким, гўё маликасининг газа-бига учраган қул қай даражада эс-ҳушидан айрилса, қилар ишидан, ўйлар ўйидан янглишса, манинг-да ҳозирги ҳолим бунинг юз даража юқорисига етди. Тўғриси заҳар олув мактубингизга одамларча тушуна олмадим ва тушунишка ҳам лузум кўрмадим, чунки газаб устида айтилган сўзлар ақлли кишиларча лойиқи муҳокама ва мутолаа бўлолмас, гулхандан сўнг аланга ҳисобини ҳеч бир вақтда олинмас. Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун тамоман оғиз қолдим: «Илгариги сўзингиз билан ўзингизнинг ҳаққингиз битканлигини билатуриб ҳам яна уялмай, қизармай виждонсизлар амрини бериб қўясиз-да, уятсизлигингизни яна бир қат оширасиз...» ва «Отам Тошканда экан кезде бу гапни айтишка уялган эмишсиз», «гўё бунинг билан номуслик, уятчан бир йигит бўлиб кўринмакчисиз шекиллик?!»

Бу сўзларингиз билан нима дэмакчи бўласиз, танингиз соғми? Дуруст, ман отангизга бирга кеталмаслигимни, чарларни уч-тўрт кун кутиб қолишимни бир неча вақт айтмай юрдим ва ниҳоят отангиз кетишка рухсат сўрай бошлагач, отам орқалиқ узримни айтирдим, бас, бунда қандай уятсизлик бўлсин, гумонимча иситмангиз қаттиг

ушлаган кўринадир ва бу тэлбаларча мактубингизни иситма орасида ёзгон ўхшайсиз...»

Ҳомид мактубнинг бу ўрнига етканда ихтиёрсиз хахолаб юборди-да, «вой аҳмоқ» деб кўйди. Пучук хотин билан Содиқ кулиб унга карасалар ҳам ул илтифотсиз ўқушида давом этди:

«Мактубни иситма орасида ёзганингизга тамоман қаноат қилдим. Шунинг учун сизни айблашқа ҳаққим йўқ, ҳам сиз маъзурсиз¹. Бу киноя ва заҳарлик мактубни ёзишга сизни мажбур эткан, мени ҳийлакор тулки, оғзи қон бўри, уятсиз йигит... ва тагин алла қанча мартабаларга миндирилишларимнинг бош омили албатта отангиздан ҳам эшиткан бўлсангиз керак, шу кунгача чарлар балоси билан тутқун бўлишим орзу-ҳавас қайин отасининг оғриб ётиш шумлигидир. Ниҳоят сизнинг аччиғ хатингиз баракасида бу кун чарлар хабари ҳам келиб қолди. Сиз манинг бу хатимни ўқуб, гуноҳларимни ярлақаб² турган кезларингизда, албаттаман Маргилон йўлида бўлсам керак. Онангизнинг ўқуй турган байти манинг шаънимга тамоман тесқари, чунки ота-она орзуси ҳеч бир вақт янги ёрлик вазифасини ўтай олмас ва ҳаминша бошқаларнинг орзу-ҳаваси бўлиб қола берар. Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглашдирмакчи бўлгансиз, лекин ман ҳозир Кумушқа ҳам қаноатланмай Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим...

Борлигим муҳаббатингиз алангаси билан туташқани ҳолда завжингиз Отабек. 26 жавзо, 1265-йил. Тошканд».

Мактубнинг бош томонини ўқуғанда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари хатнинг охири билан негадир ювилғандек ва шодлик ўрнини чуқур бир мулоҳаза олғандек бўлди. Бир-икки дақиқалиқ фикрдан сўнг Отабекнинг

¹ М а з у р – узрли, кечиримли.

² Й а р л а қ а ш – кечирмоқ.

«Сиз манинг бу хатимни ўқуб гуноҳларимни
ярлақаб турган кезларингизда, албатта ман Марғилон
йўлида бўлсам керак...» жумласини кўзидан ўтказди-
да, Содикдан сўради:

– Тошкандан чиқганингизга неча кун бўлди?

– Олти кун.

Содикнинг жавоби унинг устидаги юкни тагин
ҳам оғирлаштирғандек сезилиб ул бошини куйига
энгаштирди ва чувоқ соқолини тузатиб фикрда қолди.
Ҳомиддаги кейинги ўзгаришдан хабарсиз тахмондаги
увадаларни тузатиш билан овора бўлиб юрган пучуқ
хотин Ҳомиднинг ёнига ўлтуриб, хунук бир илжайиш
орасида сўради:

– Қалай, Ҳомидбой, ишлар ўнгданми? Пошшанисага
энди совчиликқа боравэрамизми?

Ҳомид умидсизча бошини чайқади ва салмоққина
қилиб жавоб берди:

– Ишимиз ҳали у даражага еткан эмас, биз ҳозир
фақат совчининг йўлидаги биринчи ғовнигина буздиқ.

Ҳомид пучуқ хотин орқалиқ Кумушнинг хатини
олдириш билан ўзининг биринчи мартаба юборган
хиёнатномасини фавқулодда бир муваффақият билан
натижаланганлигини сезиб, Отабек кўкрагига ҳам
қўл солиб кўрмак ва унинг Кумушбибига бўлган
муносабатини билиб, ҳам шунга қараб иш юритмак
учун Кумушнинг мактубини Содик орқалиқ Тошкандга
юборган, Содик эса ўқуғучига маълум мактубни
Отабекка топшириб, Отабекнинг Кумушка ёзган
мактубини ҳам олиб келган эдики, юқорида бу хат
Ҳомид томонидан ўқулиб ўтди.

Отабекнинг бу мактуби ортиғи билан ўзининг
Кумушка бўлган муносабатининг ҳамон эски ҳолида
боқийлигини эълон қилар ва ўзининг осонлиқ билан

рақибка берилмаслигини сўзлар эди. Бу йўлда биринчи қадамини муваффақият билан босқан Ҳомид кейингиларини бирин-чидек кетиши учун қайғуланар эди. Бу кун-эрта Отабек келар-да, Кумуш билан топишар. Хиёнатноманинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаган ишини яна кейинга силтар ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар – мана бу очик, кўриниб турган эҳтимол эмас, ҳақиқат олдида ул хайрон ва бунга қарши тадбир ўйлаш билан гаранг эди. Ул бу тўғрида узоқ ўйлаб турмади, бир нарсага қарор қўйган каби фикрдан кўзини очди ва пучуқ хотинга деди:

– Жаннат опа, бир чилим берингиз-чи, – Жаннат опа чилим солиш учун кўзгалгач, Содиққа деди: – Иним Содиқбой, ишимиз жуда хом ҳали.

Содиқнинг қизил укки кўзлари ўйнаб жавоб берди:

– Ғам еманг, ака, хом бўлса ўбдан пишитармиз, ўлмасак.

Содиқнинг бу жавоби Ҳомиднинг ишончини мойлағандек бўлди, тўпписини бошидан олиб намотка ташлағач, миннатдорлик оҳанги билан:

– Сан билан Жаннат опам тирик бўлсаларингиз пишитармиз, албатта! – деди ва Жаннат опа қўлидағи чилимни олиб тақир-туқир қилиб пишитди ва ши-ғ-ғ-ғ этдириб сархонани синдириб юборар даражада ичига тортғач, оғзидан чиққан паға-паға тутунлар орасида чилимни Содиққа узатиб, Жаннат опага деди: – Опа, сиз тагин бир мартаба қутидорнинг уйига хат олиб боратурган бўлдингиз...

– Қих, жоним билан айланай. Содиқ олиб келган хатними?

Ҳомид кулди.

– Йўқ, опа, агар бу хатни олиб борсангиз, шунчалик қилган ишларимиз бирпул деган гап бўладир. Илгариги

гал ёздириб берганимдек ўз режамизга мувофиқлаб Отабек тилидан яна бирини ўмартириб бераман.

– Хи-хи-хи, айланай, ких... Ман бу ишларни қаёқдан билай, Ҳомиджон.

– Албатта билмайсиз. Лекин мундан сўнг яхши билмоғингиз керак, озгина янглишиб кетсангиз ҳам ҳамма қилганларимиз шамъолға учадир, ундан сўнг... – тўсатдан бу ўринда Ҳомиднинг эсига ўзининг бир хатоси келиб тушди: биринчи гал Отабек тилидан ёзган сохта хатини унинг қўл ёзувини мулоҳаза қилмасдан юборган ва бу кунгача бу сирни кутидор, Кумушбибилар томонидан сезилиб қолишидан кўрқиб келмакда эди. Энди бу иккинчи сохта хатни ёздиришда гарчи ҳозир Отабекнинг қўлёзмаси ўз кўлида бўлса ҳам яна кўркунчи йўқ эмас эди. Эндиги хатни ниҳоятда эҳтиёт билан нусхага қараб ёздиришни кўнглидан ўтказди-да, яна қайси тўғридадир узоқ ўйлаб олғач, Содиққа деди:

– Иним Содиқбой, сизга ҳам яна катта бир хизмат бор, башарти...

– Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман!

Ҳомид Содиқ билан Жаннат опага қараб олди ва: – Шундоқми? – деб ишонмагансумон такрор сўради, ундан ижобий жавоб олғач, ёнини кавлашдира бериб: – Жаннат опа, – деди Содиқ ҳориб қорни очиб келган кўринадир, ман ҳам эртадан бери томоқ еган эмасман, биз Содиқ билан сўзлашиб ўлтурсак-да, сиз мана шу пулга гузардан чиқиб бир чорак¹ эт келтириб, шўрба қилиб берсангиз. – Жаннат опа паранжисини ёпиниб этка кетди, сўнгра Ҳомид Содиқдан такрор сўради:

– Кишининг хизматидан қочқан йигит эмасман, денг-чи? – негадир Ҳомид Содиқнинг такрор-такрор:

¹ Бир чорак – уч ярим-тўрт кадок чамаси тошдир (муаллиф).

«қочқон одам эмасман, синамасдан хизматини айтаберинг», дейишига ишонмас эди. Ниҳоят:

– Башарти сизга буюрадирған хизматим бу кунгача қилған ишларингиздан тамоман бошқа ва оғир бўлса-чи», – деди. Содик Ҳомиднинг мақсадиға тушунгандек бўлди ва ўйлаб турмай:

– Одам ўлдиришми? – деб сўради. Ҳомид Содикка ишонмагани ҳолда бир дақиқа чамаси караб турди, сўнгра теварагига аланглаб олғач, ҳазил тариқасида:

– Башарти одам ўлдириш бўлса-чи? – деб сўради.

– Бу кунгача иккитасини жойлашдирдим, учунчига ўтса нима қилади? – деди Содик ва мағрур кулиб кўйди. Бу сўздан сўнг Ҳомид устидаги юкни отқандек сўлиш олиб кўйған эди.

– Ман кишининг хизматини унутатурған йигит эмасман, – деди Ҳомид ва давом қилди, – Ўғул бола учун ўғул болалиғим, ёмон учун ёмонлиғим бор, башарти шу хизматни бажариб беришни бўйнингга олсанг, онд билан айтаманки, давлатимнинг ярмиси саники бўлсин!

Содик ўлтурсан жойдан қўлини Ҳомидга узатиб «қайтмайсизми?» деб сўради. Ҳомид қўлини олиб «сўз ҳам бир, худо ҳам бир» жавобини берди.

Шу куннинг эртасидан бошлаб, Содик қутидорнинг эшик олди теварагида Отабекни кутмакчи, ул келиб йўлакка кирди дегунча орқадан бориб унинг ишини саранжомламоқчи эди. Содикнинг фикрича, бу ишни дарбозадан ташқарида бажариш мувофиқ бўлса ҳам, нима учундир Ҳомид бунга кўнмай қутидорнинг узун қоронғи йўлагини қулай билмиш эди. Содикнинг «қай вақтда келар экан?» саволига:

– Албатта, шаҳарнинг дарбозаси эрталаб очилиб, шом билан ёпиладир, гумонимча эрталаб Қўқондан

чикса, аср вақтларида Марғилонга кирадир, — деди ва сўз охирида орада сўзланиб ўтилган шартни яна таъкидлади.

— Яхши ўйла, Содик. Олам ҳодис кўлга тушиб қолсанг, сўроқ кезида айбни факат ўз бўйнингга олиб, ораға мени қотиштирмайсан.

— Хотиржамъ бўлинг, Содик деганингиз бундай хумсаликни жаллоднинг кўлида ҳам қилмас, азбаройи худо.

— Ундан сўнг иккинчи шарт: бу сир факат иккимизнинг орамиздағина қоладир, ўзинг ҳам сезган бўлсанг керакким, Жаннат опани этка овора қилишим уни ҳам бу сирдан ташқарида тутиш учун эди.

— Кўнглингизни мендан жуда тўқ тутаберинг, ака! Авғони ханжарингизни бераман деган эдингиз-а?

— Шўрба пишгунча келтураман, — деди Ҳомид ва кетди.

7. ҚУВЛАНИШ

Учинчи кундан буёққа кутидорнинг эшиги теварагидан Содик айрилмас эди... ҳозир кечки соат еттилар бўлиб қолгани учун бу кун ҳам унинг келмаслигига қарор берган ва кетишни чоғлар эди, лекин узоқдан келгучи бирар отликни кўрса балки шу бўлмасин, деб яна кутиб қолар эди. Аҳвол билиш учун бўлса керак, Ҳомид ҳам отига қийшиқ миниб ўтиб кетди. Савол назари билан қараган эди, Содик бошини чайқаб жавоб берди. Ниҳоят кутидор ҳам кундаги вақтда бозордан қайтиб уйига кирди. Вақт шомға яқинлашиб қолганликдан битта-яримта дўконлар ҳам ёпилиб, ўткунчилар ҳам сийраксиб қолдилар. Шунча кутканнинг ўн дақиқаси деб бўлса керак, ул ҳамон шу ўртада айланиб юрар эди.

Поябзал растасининг шарққа қараб тортилған кўчаси бошидан бир тўда йигитлар мунга қараб келар эдилар. Бошда ул келгучиларни танимаған эди, йигитлар яқинлашиб келгач, ўзининг ўртоқлари эканини билиб ўнгғайсизлана бошлади. Ўзини улардан яшириш учун кутидорнинг йўлагини жўблаған ҳам эди, йигитлардан биттаси: «Бу ерда Содик нима қилиб юрибдир» деб юборди, иккинчи йигит «Содикбой, Содикбой!» билан чақиришға тутиниб, шунинг ила Содик бурилған жойида тўхтаб қолишға мажбур бўлди.

– Нега бу ерда тегирмончининг ишсиз қолған эшагидек жунжайиб ўлтурибсан, Содик? – деди бир йигит. Бошқалар бунинг сўзига кулишдилар. Содик ҳам кулгига иштирок қилиб, йигитларнинг яқиниға келди.

– Биравда ишим бор эди, шуни кутиб ўлтурибман.

– Содик деди ҳалиги йигит ва Содикдан «ха» жавобини олғач, – бурнингми Рисолат холамнинг рапидаси? – деди. Йигитлар тагин кўчани кўтариб кулишиб юбордилар.

– Жур, базмга!

– Қанақа базмга?

– Шамшодбекнинг базмига, ҳали Шамшодбекнинг тўйдан хабаринг йўкми? Жур, Содик жияним, башарангми, дўлда қолған таппими?

Содик иккиланиб жавоб берди:

– Ман кейинроқ бораман.

– Эҳ хумса, – деди йигит ва ариқдан сакраб Содикнинг ёниға ўтди. Андижондаги Қаймоқхон ҳам келибти, базми жамшид десанг-чи, жур! – Йигит Содикни судрай бошлади.

Бошқалар ҳам унинг орқасидан итара кетдилар. Содик ўртоқларининг жабри остида иложсизгина борса ҳам, лекин иккинчи томондан кутканини бу кун

хам келмаслигига қарори ҳам йўқ эмас эди. Ўн-ўн беш отламдан сўнг ўртоқлариға итартириб ўлтурмасдан ўз ихтиёрича юрий бошлади. Кўчанинг жанубига қараб борар эдилар. Орадағи ғарбға қараб тортилган кўчани ҳам босиб тўғриға ўта бошлаған эдилар, узоқдан от елдириб тўғриға келгучи отликни кўрган Содик кўчанинг ўртасида тўхтади. Ҳалиги муштумзўр йигит уни бир туртди-да: – «Юр, юр, итбачча, жинни-минни бўлдингми?» деб судрай бошлади, бошқалар ҳам унга тўрт томондан чуғурчикдек ёпишдилар. Шундай қилиб «бэчора» Содикни ўз холиға қўймай кўчадан анчагина нариға сургаб кетдилар. Улар бу кўчадан ўтгуз-қирк адимлаб узоқлашған ҳам эдилар, ҳалиги узоқда кўрилган отлик тўриқ йўрғасини қарсиллатиб катта кўчага чикди ва йигитлар келган томонға – шимолға бурилди. Содик кетар экан, отликқа бурилиб қаради. Ҳасаналидан хат олғани борғанида отхонада кўрган қора тўриқ отни таниғани он қўлтуғиға кириб олған рўдаподан кутилишға тиришиб бокди, лекин уҳдасидан чиқолмағач, кўзини йиртқичларча чакчайтириб «ит эмган даъюс!» деди қўлтуғидағи жонлик кишанга...

* * *

Уёқ-буёқдан шом азони эшитила бошлаған эди. Маълум отлик қутидорнинг дарбозасида отини тўх-татди-да, ўнг оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас учун шошилишиб қутидор ҳам йўлакдан чиқиб келди. Отини кўчанинг ўртасида қолдириб, қайин отаси билан кўришмак учун югирган куяви олдида намозини ҳам унуткан қутидор дағ-дағ титраб тўхтаған эди. Кўришмак учун ўзига узатилган қўлни бўш ҳавода қолдириб, дарбозаси ёниға борди.

Бундай муомала олдида Отабекнинг қандай ҳолда қолиши изоҳқа унча муҳтож бўлмаса керак. Ул турган жойида қозикдек қокилиб қолган эди. Қутидорнинг олдиға юришнида билмас, сўзлашка ҳам тили келмас эди.

– Бу қандай ҳаракат, ота?

Қутидор титрок ва ҳаяжонли бир товуш билан:

– Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишка ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, манинг эшигим ёнида тўхтамангиз! – деди-да, ўзини ичкарига олди ва дарбозани ёпиб шилдир-шилдир занжирини боғлай бошлади...

Отабек эсини бошиға йиғиб, михланган еридан кўзгалғанда шом намози ўқулиб биткан, кишилар уйлариға қайта бошлағанлар эди. Ул мошинавори келиб отиға минди ва «чух» деди, лекин от кўзгалмади. Икки-уч қамчидан сўнг толға боғланган тизгин шарт этиб узилиб кеткач, боя юриб кеткан отини ўткунчилардан биттасининг боғлаб турганини эслади. «Чух» деди. От кўчанинг шарқиға қараб кетди.

Бу кетишда унинг ҳуши ўзида деб айтиш қийин, шунинг учун отнинг бошини қаёққа қараб солгани ҳам белгулик эмас, эҳтимолки унга ҳозир от юрса бас бўлғай. От кўчанинг айрилишиға етиб «энди қаёққа юрамиз» дегандек тўхтаган эди, эгаси яна «чух» деб жавоб берди. От шимолга қараб бурилди. Бу кўча билан узоқ юргач, олтинчи фаслда ўқуғучи билан танишдирилган Б... маҳалласига чиқиб, от яна қай томонга юришни сўраб тўхтади.

– Чух.

От кўчанинг шарқиға юриб ўқуғучиға маълум бурчакдаги иккита эшикдан ҳам яна шимолга буриб, тор кўча бўйлаб узоқ кетди. Вақт хуфтанга яқинлашиб

қолғанлиқдан қоронғи ўбдан тушкан эди. От ўзининг бу галги тўхташида эгасининг чух-чухига ҳам сирт бериб туриб олди ва Отабек кўзини очиб йўл қарашга мажбур бўлди. Отнинг тор кўчанинг ниҳоятига етиб йўлсизлиқдан тўхталганини онглағач, ўткан ишлардан ўзига ҳисоб бера бошлади. Қайин отаси эшигида отини йўлга солганини бироз эсласа ҳам бошқасини билмас эди. Ҳар ҳолда Марғилоннинг четроғидаги боши берк кўчада ва катта бир дарбоза ёнида турганлигини тушунди. Отнинг бошини буришни-да, бурмасни-да билмай бироз ўйлаб тўхтади. Ул ўйлаб турғанда дарбоза ичкарасидан икки кишининг хайрлашиб ажралишқанлари сезилар эди. Ичкаридаги оёқ товуши дарбозага яқинлаша бергач, ул чиқғучига халақит бермас учун отининг бошини четка бурди. Отабек тўхтаган ўрин тўрт томондаги иморатлар билан ўбдан қоронғи, шунинг учун дарбозадан чиқғучининг факат бошидаги оқ салласидан ўзгаси кўзга илинмас эди. Чиқғучи дарбоза ёнида турган отликдан чўчибми ва ё ўзичами сўради:

– Ким отда турған?

– Ман, – деди Отабек ва ўзининг мантиқсиз жавобидан ўнғайсизланиб тузик жавоб беришка оғзини жўблаган ҳам эди, чиқғучи «сиз кимсиз?» деган савол билан уни тўхтатиб кўйди.

– Ман... бир мусофир ғариб, – деб жавоб берди-да, негадир томишка интилган кўз ёшисини куч билан тўхтатиб қолди. – Марғилонга шом вақтида кирган эдим, кўзлаган жойимни тополмай адашдим...

– Қани бўлмаса, журинг бизникига, меҳмон, – айткучининг сўз оҳангидан ўртоқлик бўйи келиб Отабекнинг димоғига урса ҳам:

– Раҳмат сизга, ака, – деди, лекин унинг бу сўзи ҳам ўринсиз кеткан эди.

– Ўзингиз адашдим, дедингиз-ку, тагин қаёққа бормоқчи бўласиз?

– Сизга оғир келмаса...

– Оғирлиғи йўқ, юрингиз, – деди ва олдинга тушиб Отабекка йўл бошлади: – Ман ҳам сизга ўхшаган бир ғариб.

Отабек киши орқасидан кетди, олдинма-кейин сўзлашмасдангина кўчанинг оёғига қараб борар эдилар. Анчагина юргач, бошловчи «отингизга ҳам жой бор», деб кўйди. Отабек жавоб бермади. Шу кўйи сўзсизгина кўчанинг бурилишига етдилар-да, киши Отабекни тўхташга буюрди, ўзи шошилиб ўқуғучига маълум Жаннат опа эшигининг чап томонидаги иккинчи эшикни очиш учун кулфни тимискилади. Эшикни очиши билан:

– Отдан кўнингиз, меҳмон, – деди отни Отабек кўлидан олғач, – сиз хуржунингизни олиб йўлакдан тўғрига кираберингиз, – деди. Отабек хуржунни кўтариб эшикка кирди, усти ёпиқ қоп-қоронғи йўлакдан ўтиб каттагина бир ҳавлига чиқди ва хуржунни ҳавлининг ўртасига элтиб кўйди. Киши отни бурчакдаги усти ёпиқ охирғами, суфагами боғлағач, келиб хуржунини олди.

– Қани айвонга, – деб йўл бошлади. Киши Отабекни ўтқузғач, тоқчадан сопол лаган билан қовуқни олиб чақмоқ суртди. Шамъ ёқилди. Бу киши қирқ ёшлар чамалиқ, қонсиз юзлик, сийрақкина соқоллик, кўй кўз, кўб вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик бир одам эди. Айвоннинг полос ва асбобларида унча бойлик кўрилмаса ҳам пухта, озода, чирк юқтурилмаган йўсунда йиғиштирилганлигидан эгасининг ринд¹ табиъатлик эканига шаҳодат бермакда эди. Айвоннинг сўл томонида кўрилган бир эшик ила уйми, хужрами, борлиғи билинар эди.

¹ Р и н д – нозик, синчков.

Уй эгаси Отабекни яхшилаб кўз остидан ўтқузғач, сўради:

– Қорнингиз албатта очдир, меҳмон? – Отабекдан жавоб кутиб турмай ўзи ҳуқум ҳам бериб қўйди. – Йўл билан албатта очикқансиз, савзи-пиёз ва гўштларим ҳаммаси тайёр, фақат ўчокқа олов ёқсам, холос, ўзим ҳам ҳали хўрак қилганим йўқ, кўб эмас озгина, бир чимдимгина қиламан. – Отабекнинг узрига кулоқ бермай ошға урнашка олди. Отабек энди ўткан ишларни кўз ўнгидан ўтқуза бошлаган эди. Бу кунги беш дақиқа орасида бўлиб ўткан воқияни ҳеч бир йўсун билан миясига сиғдира олмас, чиндан бўлган иш деб ўйлашға ақли бовар қилмас эди. Лекин кулоқлари остида ҳозиргина айтилган «Ўятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» сўзининг садоси қандай бўлса ҳам унга бир ҳақиқатни очик сўзлар ва нафсида сезилган хўрланиш ва ҳаяжон буни тасдиқлар, бугина эмас юзига ёпилган дарбозанинг, шилдир-шилдир қилиб боғланган занжирнинг садоси ҳам бу ҳақиқатни таъкидлар эди. Бундан сўнг Кумушнинг захарлик муаммо мактуби бир сидра кўз ўнгидан ўтиб кетди. Мактубдаги тушуниши қийин бўлган нукта¹ ва ишоратлар яна бир қайта захар сочиб ўткандек бўлдилар. Лекин буларнинг барчасини йиғиб очик-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўлатурган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ишни бир-бирисига боғлай билмас эди. Аммо ҳозирги дақиқада унга энг очик таъсир эткан нарса:

«Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!» жумласи бўлиб, тўлқинланган иззати нафси ҳамиша «қора оху кўзларни» кўришка ўрганмиш юрак кўзини хўрлик пардаси билан яширишға тиришар эди. Воқияън туғилиб

¹ Н у к т а – сир, сирли ибора.

эркаликдагина ўскан, ҳаётнинг дағал муомаласидан бегона, фақат унинг чучук сўзларинигина тинглаб келган Отабекка бу хўрлик турмишдан биринчи зарба эди. Шунинг учун Кумушка бағишланган юрак тугунини эшилган ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўймол ўғирликдан сўнг оёқ остларида бўм-бўш ётқандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротининг аламини чекиб турғандек эди.

Уй эгаси ошға савзи босиб, Отабек ёнига келди, ул бошқа хиссиёт ва фикрларини вақтинчага унутиб, ўзини тэтикликка олди. Уй эгаси Отабек ёнига ўлтурар экан, сўради:

– Сизники қаерда, меҳмон?

– Тошканддан, мулла ака.

– Исмингиз?

Отабек манглайини қашиб олғач, жавоб берди:

– Шокирбек...

– Марғилонға биринчи келишингизми?

– Биринчи келишим...

– Савдо важҳи билан келгандирсиз? – уй эгаси Отабекнинг киёфат ва уст-бошидан савдогарга ўхшатқан эди.

– Йўқ... Ман асли Кўконға келган эдим, аммо Марғилонда отам танишларидан биттасида озроқ оласимиз бўлиб, шу кишига учрашиб кетайин, деб Марғилонға ўткан эдим, – Отабек ўзининг ёлғонлашидан ўнғайсизланиб бироз тўхтаб олди: – бу кишининг қаерда туриши манга очиқ маълум эмас эди ва Марғилонда бошқа танишим бўлмаганлиқдан ва вақтнинг кечлигидан адашиб қолдим...

Уй эгаси кулди:

– Насибдан қочиб бўлмайди, Шокирбек; бу кун кечаси менга меҳмон бўлишингиз бор экан. Учраштурған кишингизнинг оти нима?

– Комилбой...

Уй эгаси ўйлаб турди-да:

– Бизнинг бу яқинларда бундай киши йўқ, эҳтимол нариги даҳададир, – деди ва туриб ошиға қараб кетди. Отабек ўзининг кип-қизил ёлғонлашидан виждони олдида қизаринди. Аммо ул бир томондан бунга мажбур ҳам эди, чунки унинг кутидор билан камалиш ва ўлумга хукм этилиш тарихи бутун Марғилонға машхур бўлиб, ҳақиқий исмини яширмай айтканда, эҳтимолки бошқа сирларни ҳам очмоққа тўғри келар эди. Уй эгаси қозон ёниға кеткач, ул ҳам ўрнидан туриб ҳавлиға тушди. Айвоннинг нариги ёни билан шарққа қараб кирилатурган бир йўлак орқалиқ бир боқчағами, майдонгами чиқилишини билиб шу ёққа юрди ва кичикрак бир мевазорга чикди. Кечанинг қоронғилиғи устига меваларнинг қуюқ япроклари қўшилишиб, бу майдон айниқса Отабекнинг ҳозирги кўнглига яқинлашиб келар эди. Унинг кўнгил меваси бу кунги қора воқиға билан қандай ўралиб, йўқолиб кетган бўлса, бундаги дарахтлар ҳам ўз меваларини кеча ранги билан бўяб, яшил япроклари ила кўмган эдилар, яъни бунда ўскан дарахтлар қандай мева берадир – ажратиш қийин эди. Ул шу қоронғизор билан қўшилишиб кеткандек ва қоронғилиқнинг қучоғига кира борғандек мевазорнинг ичкарасига юрий борди. Ва ниҳоят бутоқлари бағриға солиниб туш-кан бир дарахтнинг остиға ўлтурди ва бу ўлтуришда узоқ фурсат қотиб қолғандек ҳаракатсиз эди. Ўн беш дақиқалардан сўнг ичига эл қамалган пуввақдек уффф этиб юборгач, ўрнидан турди. Боқчанинг кунботари билан харобазор иморатларни ёнлаб юрди.

Отабек айвонға қайтиб келганда, уй эгаси ошни дамлаб бўлиб айвонда кутиб ўлтирмакда эди.

– Отингизга озроқ жоҳори бериб қўйдим.

– Раҳмат, мулла ака, – деди Отабек, уй эгаси нимадир сўзламакчи бўлса ҳам ўнггайсизланган сумол Отабекка тикилиб-тикилиб қўймоқда эди.

– Касбим тўқуғучилик, Шокирбек, – деди уй эгаси. Отабек сўзни тугалмаганлигини билиб, унинг оғзига қараб турар эди:

– Доим захда ўлтуриб ишлаганимданми ёки ўзимнинг табиъатимда заифлик борми, ишқилиб нима бўлса ҳам кўп вақтдан бери бэдармон тортиб юрибман, – деди ва давом этди, – гоҳо кўкрак ҳам оғриб қўядир. Яқинларда табибларга кўрсаткан эдим, қонингиз оз, қимиз ичинг, хўрак олдидан мавиз¹ истиъмол қилинг, деб кенгаш бердилар. Уларнинг кенгаши бўюнча уч-тўрт кун қимиз ва мавиз истэъмол қилиб боққан эдим, воқиъан бир мунча фойдаси ҳам маълум бўлди. Сизга буни сўзлаб шуни айтмакчиманки, ош олдидан бирикки пиёла мавиз ичиб юборсам, албатта бунга сизнинг қаршилигингиз бўлмас-а? – деди ва кулди.

– Қандай қаршилигим бўлсин, сиз маъзурсиз.

Уй эгаси илжайган ҳолда хужрага кириб, ўзининг таъбирича май эмас, бир қўвача мавизни олиб чиқди, тоқчадан пиёла олғач, келиб Отабекнинг ёнига ўлтурди. Мавизни пиёлага чулдуратиб қуяр экан, меҳмонга ер остидан мўралаб кулимсираб қўйди.

– Сизнинг ҳам ичканингиз борми?

– Йўқ.

Тўғриси ҳам Отабек ичкулукдан қаттиғ ҳазар қилар ва бу кунгача майни ўзига душман каби кўриб келар эди. Уй эгаси қуйган пиёласини симириб юборғач, сездирмаслик қилиб сесканиб қўйди ва:

– Аниқ ичмаганмисиз? – деб яна сўраган эди, Отабек бошни чайқаш билан кифояланди.

¹ М а в и з – узумдан қилинган май.

– Қаттиғ узр бўлмаганда ичмаган ҳам маъкул, – деди ва иккинчи пиёлани тўлдирад экан, давом қилди, – лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан. Бошимга ўлгунча унута олмаслиқ қайғу-ҳасратлар тушди, Шокирбек. Айниқса кейинги йилларда ўзимга ҳеч бир қаердан овинчоқ тополмай, ниҳоят шу аччиғ сув билан овинатурған ҳолға келиб қолдим, – деди ва узоқ тин олиб тўлғизған пиёласини олдиға қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт сукутда қолдилар. Ул иккинчи пиёлани ичкач, Отабекни диққат билан кузатиб чиқди.

– Агар янглишмасам, сиз ҳам бироз қайғулироқ кўринасиз меҳмон, бир пиёлани ичиб юбормайсизми?

– Раҳмат, мулла ака, – деди Отабек, аммо ўзида таърифи сўзланиб ўтилган нарсага бир эҳтиёж сеза бошлаған ва ўзини ҳам маъзурлар қаторига қўяёзган эди. Унинг бу ҳолини уй эгаси сездими ёки синаб кўрмакчи бўлди, ҳайтовур, учунчи пиёлани тўлдириб Отабекка узатди:

– Қўлимни қайтарманг, меҳмон. Иккимиз ҳам маъзур кўринамиз.

Отабек узрини айтиб, пиёлани олмай турған эди, ул ҳам пиёлани узатқанча кулиб тураберди.

– Ман мавизни тамом шаръий қилиб тайёрлайман, тунов кун маҳалламизнинг охунлари ҳам ҳалоллигига фатво бериб кетдилар.

Отабек пиёлани олишға мажбур бўлди. Уй эгасининг айтканидек мавиз жуда ҳам тиник, яхши чиққан кўкчой каби мусаффо эди. Пиёлага узоқ қараб турмай ичиб ҳам юборди. Оч қоринға тушкан ўткир май вижж этдириб мъздани қайнатди-да, томоқ остини ловулламоққа олди. Отабекка биринчи пиёлани ичирғандан сўнг, уй эгаси ошни сузишка кетди.

8. БАХТ ВА БАХТСИЗЛИК

Ошни сузиб келтиргач, меҳмонни ошға таклиф қилишдан бурун яна тоқчадаги кўвачани олиб бир пиёлани тўлдирди ва Отабекка узатди.

– Ичинг буни ҳам, сўнгра ошни сймиз, – деди. Бу гал унча қистатишқа тўғри келмади, биринчи пиёла билан унинг кўз ўнглари жимирлашмакка ва ўзида бир енгиллик ҳис этмакка бошлаған ва бу иккинчи пиёла гўё «мени ичсанг тағин ҳам енгил тортасан», дер эди. Отабекнинг иккинчи пиёласидан сўнг ошға ўлтурдилар. Битта «дон» ҳазмини ҳам тасаввур қилмаған унинг мэъдаси кетма-кет тушиб турған луқмаларни эътирозсиз қабул қилмоқда эди. Бундай иштиҳони, эҳтимолки, ул ўз умрида биринчи мартаба кўргандир. Томоқ орасида уй эгасининг берган саволларига яхши жавоб берганидек, ўзи ҳам баъзи сўзларни тўкиб юбормоқда, бояғи оз сўзлиликлар ўрнини эзмалик бўлмаса ҳам мўтадил бир ҳол олған эди.

Ошдан сўнг лаган ва дастурхонни йиғиштириб олғучи уй эгасига сархуш ва қизарған кўзлари билан узоқ қараб қўйди. Бу қараш унга миннатдорлик ва ташаккур қараши эди. Уй эгаси Отабекнинг ёнига иккита ёстик олиб қўйди ва битгани ўз ёнбошиға ҳам олди.

– Ёнбошлангиз бек, – деди, бошлаб ўзи ёнбошлади. Отабек ҳам унга эргашди. Иккисининг орасидағи шамъ ел билан ўйнашибғина нур сепар, иккиси ҳам сўз қўйишқандек шамъга кўз тикиб қандай ўйғадир берилгандек кўринар эдилар. Бир неча вақтдан сўнг уй эгаси кўзини шамъдан олди ва ер остидан Отабекни кузаткач, сўради:

– Уйланганмисиз, бек?

Отабекнинг кайфи кучликми эди ёки сўзни онгламай қолдимиз, хайтовур шу онда жавоб беролмади.

– Уйланганман.

Сўрағучи бироз тўхтаб олғач, яна сўради:

– Хотинингизга муҳаббатингиз борми?

Отабек бу савол қаршисида гарангсиб қолгандек бўлди, воқибан орага оғир савол тушкан эди, билинтирмаслик килиб уфлаб олди.

– Муҳаббатим йўқ.

– Яхши экан, – деди уй эгаси. Отабек унинг бу сўзига тушуна олмай, «нега?» дегандек қараб турар эди.

– Сўзимга ажабландингиз шекиллик?

– Йўқ, – деди Отабек, лекин унинг таажжуби уй эгасига очик кўриниб турар эди.

– Балки муҳаббат бахтлиқ кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтлиқдир. Масалан, сиз агар чиндан ҳам хотинингизга муҳаббатсиз бўлсангиз, ўзингиз ҳам иқроқ қила оласиз: уйга кирсангиз хотинингиз бордек, кўчага чиқсангиз йўқдек, бас, сизга хотиннинг оғирлик ва енгиллиги бирдақ. Шундоқ эмасми?

– Шундоқ, – деди Отабек, аммо муҳаббат тўғрисида сўзланган бу сўзлар унинг кайфлик кўзини оча ёздилар.

Уй эгаси давом қилди:

– Мен бу сўзларни ўз холимдан чоғлаб айтаман, эҳтимолки мен янглишарман, – деди ва узок тин олғач, сўради: – Сиз уйланганда ўзингиз ёқтириб уйландингизми ёки орадағиларнинг ёқтиришлари биланми?

Отабек сўрағучининг қандай муддаоси борлиғига тушунмай қолди.

– Онамнинг ёқтириши билан.

– Баракалла, – деди уй эгаси ва, – манимча, ҳамма бало ўзинг кўриб, суйиб уйланишда, – деди ва

эшиткучиси кутмаган жойда сукутка кетди. Отабек бир кўйнакни ўзидан бурун йирткан киши тўғрисида гўё ўз саргузаштининг эски тарихини мулоҳаза қила бошлаган, қаршисида ўлтурғучини-да, қайин ота эшигидан қувланган киши деб билган эди. Қайин отанг сани ҳам қувладими, деб айтмаса ҳам шунга яқин бўлган «суйган хотинингиз сизни ташлаб кетдими?» деган саволни берди. Уй эгаси бошини чайқади:

– Ташлаб кетишка – кетди, лекин ўз ихтиёрича эмас, – деди. Отабек бу сўздан сўнг бунинг ҳам қайин отаси ёки қайин онаси томонидан зулм кўрганига ишонган эди.

– Ёмон одамнинг юзи қурсин, – деб кўйди, бу сўз уй эгасига тушунарлик бўлмади шекилли, Отабекка савол назари билан қараб олди.

– Эзмалик бўлса ҳам бошимдан ўтканларни сўзлаб берайми, меҳмон? – деди.

Ўз саргузашти билан фарқсизга ўхшаб кўринган бу ҳикояни эшитишка унинг иштиёқи ортқан эди:

– Сиз сўзламасангиз-да, мен сўзлатмоқчи бўлиб турар эдим.

– Маним саргузаштимда сиз куткан қизиқлик йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам сўзлаб берайин, – деди ва ёстиқни кўкрагига қўйиб олғач, ҳикоясини бошлади:

– Мен ўзим асли кўқонликман. Ота-онамдан ёшлиқда ятим бўлиб, тоғамнинг қўлида ўсдим. Ёшим 17–18 ларга борғандан сўнг ўз куним ўзимга қолиб, бир ўртоғимнинг кенгаши билан бундан йигирма йиллар бурун Марғи-лонга келиб, бу кунги устакоримнинг отасига тўқувчилик хунарига шогирд тушдим. Тўрт йил чамаси қилган хизматимдан сўнг ҳалиги устакорга халфа бўлиб ишлай бошладим. Бошқа йигитлардек ортиқча ўринсиз сарфларим бўлмагани учун оз замон ичида уч-тўрт тилла пуллик ҳам бўлдим. Ишимга ихлос билан қараганим

учун манинг тўқуған ишларим ўзгаларниқидан кадрлик юрар ва халқ орасида ҳам отим «уста Алим кичкина» бўлиб шуҳратланган эди. Маълумки, бофандалар¹ олдиға кўпинча хотин-қизлар келиб, янги нусха кидириб юрийдирлар. Манинг тўқуған ишларим ва чиқарған нусхаларим ҳаммаға мақбул, айниқса хотин-қизлар учун машҳур бўлиб, ҳар доим тўқув дўконим ёнидан хотин-қизлар айрилмас эдилар.

Кунлардан бир кун ҳали кишидан қочар даражаға етмаган ўн уч-ўн тўрт ёшлар чамалиқ дўндиққина бир қиз келиб, мен чиқарған янги нусха шоҳидан сўради. Қизнинг сўраған нусхаси тўқилиб ва сотилиб кеткан эди. Шунинг учун «йўқ» деб жавоб бердим. Қиз кўзини жовдиратиб туриб, «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» деб сўради. Мен қизнинг юзига қараб, «мумкин эмас опа, бир кийимлик шоҳи деб нусха бўяш оғир», дедим. Қиз сўзни айлантириб мендан ваъда олишға тиришар эди. Мен сўз орасида яна унга қараб олдим. Ёнимдағи халфалардан биттаси кизға ўла², «тўқиб беринг, уста, опани хафа қилманг!» деб қўйди. Учунчи қарашда ўзимда қизға қарши бир яқинлик ҳис эткан, унга узокқина қараб қолишға мажбур бўлған эдим. Гарчи қиз айткан нус-хани тайёрлаш оғир бўлса ҳам қандайдир бир куч таъсирида ҳалиги қизға ваъда бериб юборибман. Ул чиқиб кет-қач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда куни келса тўқуй олмадим дерман, деган сўзни кўнглимдан ўтқуздим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турған қора кўзлари, қизил олмадек тарам-тарам юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзи кулоқ остимда такрор айтилгандек бўлар эдилар.

¹ Бофанда – тўқувчи.

² Ў л а – томон.

Бир неча кун шу йўсун иккиланиб юргач, ниҳоят ўзимга тушунилмаган бир савк¹ остида ваъдамни ифога ҳам бошлабман, бир кийим шоҳи, деб ўттуз кийим бўлатурган ипакни бўяш, танда, арқоқ, гўла машаққатлари кўзимга ҳеч кўринибдир. Ваъдамдан икки кун илгарийёқ шоҳини тўқиб, унинг келар йўлини пойлар эдим, ул келмас эди. Ниҳоят ваъда куни ҳам келиб ўтди, келмади. Сизга шуни ҳам айтиб қўяйки, бир кўрган кишингизнинг тусини, албатта узоқ фурсат хотирингизда тутолмайсиз, лекин бу киз тўғрисида ман тамом бошқача ҳолатда бўлдим: шундоқки, унинг қошини, кўзини, тусини, кўғурчоқдек қаддини кўз ўнгимда тута-тута тамом бир йиллик билишлардек бўлиб қолибман. Унинг товуш оҳанглари қулоғим хотирасида у даража яхши сақланмаган бўлса-да, аммо «манинг учун тўқиб беролмайсизми?» сўзини ҳозиргина эшиткандек бўлар эдим.

Ваъда кунидан уч-тўрт кун ўтиб кеткан бўлса ҳам ҳануз ул келмас эди. Мен унинг кўчасини сўраб қолмаганимдан хафа бўлар эдим. Чунки, шоҳини ўзим элтиб беришка ҳам энди ҳозирланиб қолган эдим. Бу кутиш кунларимда на учундир ёнимдаги халфа шогирдлар билан бўлатурган муомалаларим ҳам ўзгара бошлаган, яъни сўзларим дағал ва тундликка айланган, гўё бунинг ила Алининг кекини Валидан олар эдим.

Ниҳоят ваъданинг бешинчи куни қиз келди. Қизни кўриш билан мен борлиқ-йўқлиқ ҳолатда қолган, бир неча замон манинг учун сўз топиш ҳам қийинлашқан эди. Қиз шоҳини сўрамай менга термулиб турар эди. Унинг миннатдорчилигини фақат шоҳи билан олмоқчи бўлганим учун бу ҳол менга оғир келди. «Нега ваъдага келмадингиз?» дедим. Қиз ўнғайсизланиб, гуноҳкорларча кўзини ерга тиккани ҳолда сўради:

¹ С а в к – йўналиш.

– Шоҳини сотиб юбордингизми?

Ёнимға қўйиб ўлтурған шоҳини қизға узатдим. Ул шоҳининг орқа-ўнгини ағдариб кўрди ва: «Яхши тўқибсиз», деб менга умидсизча қараб қўйди. Шоҳини менга бериб қўлидаги майда чақаларни олдимға тўқди.

– Шоҳингиз қанча пуллик?

Мен жавоб ўрнига чақаларни санаб чиқдим, битта олтмиш пуллик тангасидан бошқаси бир пуллик, беш пуллик занг босқан чақалар бўлиб, кўп вақтлардан бери йиғилиб келганлиги маълум эди. Бэрган пули шоҳининг ярим баҳосини қоплар-қопламас бўлганлигини айтдим.

– Тағин қанча керак? – деб сўради.

– Уч танга, – дедим. Қизнинг ўйчан юзини яна қайғу босди. Мен унинг юзидан катта хусндор кизларда кўриладиган бир улуғлиқ томоша қилар эдим ва унинг ўз ваъдасига кела олмаганлиги сирини онглар эдим. Бу ёш фариштани бу ҳолда қолдиришға кўнглим бўлмади ва дедим:

– Қолганини қачон олиб келасиз? – Бунга ҳам тез жавоб бермади ва жавобсизлик билан яна ўз холини менга арз қилғандек бўлди.

– Пул топқанда келтирасизми? – дедим-да, унинг жавобини кутмай қўлига шоҳини тутқаздим. Қиз менга ишонмай бошлаған эди:

– Менга ишонасизми?

Мен ишонч билдириб ўлтурмадим:

– Уйингиз қаерда?

– Ч... маҳалласида.

– Кимнинг қизисиз?

– Шариф милтиқчининг қизиман.

– Отангиз қариб қолганми?

– Ўлган. Онам бор.

– Акангиз йўқми?

– Йўқ. Битта кичкина ўғул укам бор.

– Исмингиз нима?

– Саодат.

Шундан сўнг Саодатни шоҳи билан жўнатиб юбордим. Саодат манинг бу ишимга ишонмайгина чиқиб кетди. Халфа шогирдлар: «Тузиксиз-ку уста», деб менга пичинг отишдилар. Аммо мен Саодат учун ҳар бир оғирликни кўтаргундек кўринар эдим...

Уй эгаси бўлган уста Алим ҳикоясини тўхтатиб, Отабекдан сўради:

– Ҳикоям узайиб кетди шекиллик, зерикдингизми?

Отабек уни ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

– Сўзлай берингиз, – деди.

Уста Алим давом этди:

– Менга уч танганинг аҳамияти йўқ эди. Аммо Саодат билан боғланиб туришим учун бу уч танга минг танганинг ишини қилар эди. Орадан ўн кунни ўтқузиб, уч танга баҳонаси билан Саодатнинг уйига бордим. Саодат холасининг уйига кеткан экан, онасиға ўзимни танитиб, девор орқалиқ анчагина сўзлашдик: эри ўлиб эркаксиз қолғандан, ип йигириб овқат ўтқарганидан ва қизининг кенгашмасдан шоҳи буюрғанидан ҳасрат қилиб кетди; сўзининг охирида яна бир ҳафта кутиб туришимни илтимос қилди. Бир ҳафтадан сўнг алоқани узиб кўйиш манинг тинкамни қуритатурған бўлгани учун ишни бошқа режада юргизмакчи бўлиб айтдим: – Ўзингиз ип йигириб, кун кўриб турган бўлсангиз, сизга уч танга эмас, уч пул бериш ҳам оғир экан, агарда сизга маъқул бўлса кўнглимга бир гап келадир, шундоқки, сиз эркаксиз бўлганингиздак, мен ота-онасиз ёлғиз йигитман.. Кўпинча кир ювдириш ва йиртиқ-ямоқ важҳларидан қийналаман. Ўша сиздаги пул эвазига бир неча вақт кир-пиримга

қараб, йиртик-ямоғимни ямаб берсангиз, қандок бўлар экан... Кампир бу сўзимни мамнуният билан қабул қилди ва эртаси кунга кирларимни олиб келиш учун Саодатни юбормоқчи бўлди. Шундоқ қилиб бу кун боғланишни яхши асоска куриб қайтдим. Эртасига Саодат келиб кирларимни олиб кетди. Уч кундан сўнг ювилган кирларни келтириб, тўқув дўконимнинг ёнида анчагина қараб ўлтурди. Мен унинг келиши учун ҳар ҳафта панжшанба кунини белгуладим. Кундан-кун Саодатка қаттиғроқ боғлана борғанимни онглар эдим, панжшанбани ҳайит сингари қаршилар эдим. Орадан уч-тўрт ҳафта ўткандан сўнг қўлиға «ойингга элтиб бер» деб йигирма-ўттиз чақа пул ҳам бердим. Саодат билан алоқа қилганимнинг тўртинчи ойида рамазон ҳайити келди.

Фитир рўза баҳонаси билан Саодат учун саккиз тепки хон атлас, онаси билан укасига бўз қўйнак қилиб, Саодатларнинг уйига ўзим чақириб бордим. Саодат мени йўлақдан қаршилади ва гуноҳсизча қўлимдан тутиб ичкарига бошлади. Мен: – Саодат, эсингни едингми, онанг мендан қочмайдими?– дедим. Саодат тортишида давом этиб: – Қочмайди, ўзи менга устаканг келса қочмайман, деган.

Мен Саодатнинг йўлбошчилиғи билан ичкарига кирдим. Айвоннинг олдида Саодатнинг онаси ип йигириб ўлтурар экан, қизининг қўлида бегона йигитни кўргач, ҳайрон бўлиб қолган эди.

Саодат мени ҳавлининг ўртасида қўйиб онасининг олдиға югурди ва:

– Устакам-ку! – деди. Онаси нари-бегида даканасини тузатиб ўрнидан турди. Салом-алиқдан сўнг сўрашдиқ. Саодат тегимга кўрпача ёзди, мен қўйнимдағини олиб ўртаға қўйдим.

Фотиҳадан сўнг бироз ётсирашиб, уялишиб очилишолмай қолдиқ. Сўнгра кампир Саодатнинг маним тўғримда айтатурган сўзларидан муқаддима қилиб деди: – Саодат сизни худда ўз акасидек яхши кўрадир, тунов кун ироқи собун олғил, деб ўттуз пул берган экансиз. Собунни олиб келгач, ётиб уйкуси келмади, вой устакамдан айланай, вой устакамнинг умрини худо бахтимга узун қилсин, деб бутун тонгни тонг отдириб дуо қилиб чиқди.

Бу сўзни кампир сўзлар экан, мен ўнғайсизланиб кетиб ер остидан Саодатка қараб кўйдим.

Саодат қизариб-бўзариб четка бурилиб олган эди. Кампир давом этди: – Мунчалик бизнинг холимизга қайишғанингиз учун беш вақт намознинг олдида мен ҳам ҳаққингизга дуо қилишни унутмайман ва ҳафта сайин қилиб турган марҳаматингизни кўриб ўйлайман: худо бандасига меҳрибон, холимизнинг раҳмини еб саховатлик бу йигитни бизга учратди деб, кўнглингиздаги ҳар на тилагингиз ўзига айёндир. Сиз ятимларнинг раҳмини есангиз, сизнинг ғамингизни ўзи есин. Кампир бир уфлаб олғач, деди: – Манглайим шўрлик экан, болам, Саодатнинг Қажумжон отлиқ бир акаси бор эди, ёши еттига чиқиб, отаси раҳматлик эндигина тўй қиламан деб турғанда, кизамиқ деган бир фалакат касал билан оғриб дунёдан ўтди, бунинг устига Саодатнинг отаси ҳам марҳум бўлиб бизларни ора йўлда қолдириб кетди. Лоақал шу бола бўлғанда ҳам эди, биз бу йўсун оғир кунларга қолмасми эдик, деб ўйлайман, – кўз ёшисини артиб сўзини битирди. – Бандасининг кўлидан келатургани оҳ-воҳдан нарига ўта олмас экан, болам!..

Мен кўнгил кўтарган бўлдим:

– Олдингизда ёш бўлсалар ҳам қизингиз ва ўғлингиз бор экан, бу кун бўлмаса эртага ахир сиз ҳам ёруғлик

кунга чиқиб қоларсиз, она, – дедим ва келтурган нарсамни кампирнинг олдиға суриб: – Шу арзимаган нарсани Саодат билан укасиға ҳайитликка олиб келган эдим, бу айбим учун, албатта мендан койимассиз, дедим.

– Одамгарчилиғингиздан ўргулай, – деди кампир ва оғзиға келган сўзлар билан дуо миннатдорчилик қила бошлади. Бояғи сўздан кейин уялғанича биздан узоқ-роқда ўлтурган Саодат секингина бизнинг ёнға келди ва қоғозға ўралган кийимликни очиб атласни олди. «Бу менгами?» деб мендан сўради ва жавобимни кутиб ҳам турмай йўллик бўзни олди. «Бу Сайфига», деди. Унинг орасидағи одими бўзни кўруб: «Бу ойимга», деди. Саодат бу нарсаларни жуда оддий қилиб кўрди ва соддача ҳалиги сўзларни айтиб қўйди. Гўё бу нарсаларни илгаридан куткан эди. Атласни яхшилаб кўриб чикғач, ёқтирғандек бўлди, бир менга ва бир атласка қараб туриб нимадир айтмакчи бўлса ҳам айталмади. Мен нима дэмакчи бўлганлиғини сезган эдим. Бу орада биз кампир билан ҳасратлашиб турған эдик, ул келиб сўзни бўлди:

– Устака, – деди, мен қарадим. – Рўзамисиз?

– Рўзаман.

– Рўза бўлмасангиз чой қайнатар эдим, – деди. Онаси кулди.

– Чойни ҳайитда келганимда қайнатиб берарсан, – дедим.

– Ҳайитда келсангиз ош ҳам қилиб берар эдим, – деди ва онасиға қаради.

– Акангга ҳар нарса қилсанг ҳам арзийдир, қизим, – деди кампир ва на учундир кўзига ёш олди, мен ҳам аранг кўз ёшимни тўхтатиб қолдим.

– Бўлмаса бу кун ифтор қилақолинг. – Саодатнинг бу сўзига онаси ҳам қўшилишди. Мен узр айтдим.

Лекин ҳақиқатда эса, Саодат билан бирга ўлтуруиб ифтор қилишни кўнгил истай бошлаган эди. Узоқ сўзлашиб ўлтурдим, бу уйдан чиқиб кетким келмас, бир соат орасида тамоман очилиб-сочилиб кеткан Саодатнинг болаларча қилиғини кўриб тўймас эдим. Саодат гоҳ мен билан, гоҳ атлас билан машғул, бояғи уялиб туришини бир ёққа йиғишдириб қўйган, онаси билан мени кулдириб, анчагина кўтарилиб қолган латиф кўкраги устига «сенгинадан айланий!» деб атласни босиб кучоқлар эди. Мен бўлса гўё атлас эмас, кучоқланғучи ўзим бўлгандек кайфланар эдим.

Мен кампир билан хайрлашиб чиқа бошлаган эдим, Саодат «Панжшанба кун борайми», деб сўради. Мен кампирнинг олдиға қайтиб бордим-да, айтдим:— Саодатингизнинг бўйи чўзилиб қолган кўринадир, мундан сўнг мактабдан бўшаган вақтида Сайфини юборсангиз қалай бўлар экан ва қўлим бўшаган кезларда ўзим ҳам келиб турарман, — дедим. Гўё кампир ҳам мендан шу сўзни кутиб турган экан, ҳамиятимга ва ақлимга таҳсин ўкуди ва қизига қаради. «Ана, эшитдингми устакангнинг сўзини, энди вақт-бевақт кўчага ҳам чиқаберма!» деди. Мен чиқатуриб Саодатка қараган эдим, мендан ўпкалагансумон кўринди. Аммо манинг бу сўзим бекорга эмас, балки халфа шогирдлардан баъзиларининг унга ёмон кўз билан қараганларини пайқаганим учун эди.

Шу йўсунда Саодатнинг онаси ҳам мендан қочмай қўйиб, алоқамиз тағин ҳам қаттиглашди. Кутмаган бу муваффақиятим бир неча кунгача кўзимдаги уйқуни ҳам қочириб қўйди. Уч-тўрт кун гўё бу кун-эрта Саодатка уйлاناتурган каби ҳовлиқиб ҳам юрдим.

Унча-мунча нарсани аямаганим учун бўлса керак, тез замонда гўё Саодатлар оиласининг бошлиғи

холини олиб қолдим. Жумъа кунлари масаллиғни кўтариб Саодатларникига борар, Саодатнинг кўлидан ош қилдириб еб қайтар эдим. Саодат кундан-кунга ўсиб борар, шу нусбатда ҳуснига ҳусн кўшилар ва мен баттар унинг мафтуни кесилар эдим. Шу ҳолда орадан икки йил чамаси фурсат ўтиб кетиб, Саодат ҳам ўн олти ёшларга етиб қолди. Энди манинг ошиқона термулишларим маъносини онглий бошлаган, негадир «ака» деб қилатурган хитоб-ларнида тарк эткан эди. Икки йилдан бери кампирнинг олдига совчи киргузишни ўйлаб келган бўлсам-да, аммо нима учундир Саодатдек кизга ўйланиш бахтига эришмакни ўзимга тасаввур қилолмас эдим. Бу тўғрида бўлган ҳамма умидим Саодатнинг онасидан эди, балки ўзи сўз очар ва ёким орага киши кўяр, деб кутар эди. Орага бошлаб ўзим совчи кўйишдан ўнггайсизланар, тўғриси ўзимга тушунилмаган бир хавф остида бу жасоратдан маҳрум эдим.

Бир кун одатимча Саодатлар уйига борган эдим. Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмишига юбориб, менга қараб қулди:

– Саодатка бир яхши жойдан куяв чиқиб қолди. Кеча унашсак унашқундек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин, деб совчиларни қайтардим, – дэмасинми, устимдан бир чэлак совуқ сув куйгандек энтикдим, қандай жавоб беришка тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолғач, куч орқасида тилимни базўр шу сўзга ҳаракатланттирдим:

– Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак...

Куявнинг кимнинг ўғли бўлганлиғини ва қандай касб қилишини шарҳ қила бошлаган эди, сабрим тамом битди:

– Ундоғ бўлса, кеча совчиларни бекор қайтарибсиз, – дедим. Кампир маним бу киноямга тушунмаган эди:

– Куявнинг теги-тахти менга маъкул бўлишқа бўлди-я, фақат энди иш сизнинг кенгашингизга қараб қолди, сиз Саодатка ота бўлмасангиз ҳам лекин оталиқдан юқори ишларни қилиб келасиз. Эндиликда Саодатни узатишда ҳам оталиғингизни аямангиз, – деди. Бу сўз билан яна ўлганнинг устига чиқиб тепилгандек бўлдим. Чаён каби мени захарламакда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришқа ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим.

Чиқғач, оёғи куйган товукдек тўрт томонга югура бошладим. Эпақалик бир гап эсимга келмас эди. Ниҳоят, ақлимни бошимга йиғиб, сирримдан воқиф бир ошнамга кенгаш солдим. Ул узок ўйлаб турмай, эртаси кунга томонимдан совчи бўлиб кампирнинг олдиға бормоқчи бўлди. Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга ағнаған каби азобланар эдим ва сустигим учун ўз-ўзимни сўқар эдим...

Уста Алим ҳикоясини бу ерга етқузгач, шамънинг сўхтасини микрозилади ва оғзини пойлаб турғучи Отабекдан «зерикмадингизми?» деб сўраб олиб, давом этди:

– Совчини юбориб тинчий олмадим, ишка кўлим бормас ва бир жойда тўхтаб туролмас, у ердан туриб бу ерга ўлтурар, минг турлик хаёл билан довдир сифатига кирган эдим. Юборган кишим тезда қайта бермагач, бир-икки бора Саодатлар эшиги ёниға бориб келдим. Ниҳоят, миям шишиб Саодатнинг уйи яқинида бўлған бир ёнғоқнинг соясида ўлтурған эдим, совчим чиқиб қолди-ку: юрагим орқамга тортиб кетди. Ва олдинға тушиб юрий бердим, чунки совчиға учрашиб ҳақиқатни онглаш ҳам менга душвор¹ мушқул келган эди.

¹ Д у ш в о р – кийин, оғир.

– Шошма-шошма, хо, куяв! – деди совчим. Ҳазилманд бўлгани учун ишнинг чаппа кетканига ишонган, унинг бу «куяв» деган сўзини кинояга йўйган эдим, кетабердим. Ул орқамдан тез юриб етди:

– Қани, тўнни еш! – деди ва тўнимни ўзига торта бошлади.

– Юрагим ёрилишга етди, ҳазиллашма! – дедим.

Ҳақиқатан сўзи чин экан, оғзидан ўпдим. Жик тўлган кўз ёшимдан ҳам уялиб турмадим. Совчим йўл бўйлаб кампир билан бўлган ҳикоясини сўзлаб кетди: Саодатка бир йилдан бери ҳар кун деярлик совчилар қатнар, кампир ҳаммасига ҳам боши боғлиқ, деб жавоб бериб келар экан. Шунинг баробарида манинг оғзимни пойлар ёки киши қўйишимни кутар экан. Ниҳоят, бир тарафини чин ва бир тарафини сўз олиш муддаоси билан кечаги сўзни менга айтган ва шунга қараб иш қилмоқчи бўлган. Узун сўзнинг қисқаси кампирнинг жавоби: бир қизим эмас, юз қизим бўлганда ҳам уста Алимга назир тортдим – бўлибдир.

Теримга сиғмас эдим; икки йиллик юрак дардим ниҳоят ҳозиқини топқан эди. Бир неча кун уялиб кампирнинг олдиға бормай юрган эдим, ўғли орқалик йўқлатди. Бордим. Лекин боришимдаги сезгуларимни сизга бу тил билан тушунтиролмайман. Мен борлиқ йўқлиқ эшиқдан кирганимда, Саодат кир ёяр эди. Мени кўргач, қизариниб кетди ва ёйилган кир ортиға яширинар экан, шахло кўзларидаги сезилар-сезилмас табассумнинг фарқиға бордим.

Кампир билан уялишибкина тўй тўғриларини сўзлашдик. Кампир ортиқча такаллуфлар қилишға йўл қўймаса ҳам, аммо ўзим Саодатнинг кўнгли ўксимасин учун тўйни катта қилишға тарафдор эдим. Кампир билан тўй ва никоҳ кунларини муқим қилғач,

мен кетишка турдим. Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг, қайтиб кўринмаган эди. А, мен бўлсам яна уни бир кўрмакчи ва ўзига бир-икки оғиз сўз айтмакчи эдим. Ўчокбошида қозон ювар экан, тўғри олдиға юриб бордим. Ул мени сезмадими ёки сезса ҳам билмаганга солиндими, ҳайтовур орқаси ўгуруғлик энгашкан ҳолда ишка машғул эди. Бир ўрим бўлиб тушкан узун кўнғур сочи унинг ҳаракати билан кўлтуғи остида ўйноқлар эди. Анчагина орқасидан тамошо қилиб турғач:

— Саодат, — дедим. Қаради. Ўчоқда ёнган олов иссиғиданми ёки уятиданми унинг юзи кип-кизил олма эди. Кўлидаги сочиғи билан олдимға яқин келиб тўхтади. — Эшитдингми, — дедим.

Ерга қаради. Уни ортиқча уялтирмас учун эшикка қараб юрий бошладим-да: — Майлими? — деб сўрадим. Жавоб ўрнига:

— Ош емай кетасизми? — деди. Бу унинг иккинчи турлик қилиб айтилган «майли» жавоби эди. Бир бугина эмас, қирқ йиллик кадрдон хотин томонидан эрига қилинатурган меҳрибончиликнинг энг лаззатлиси эди. Чиқар эканман, «Ош емай кетасизми?» сўзининг кайфига тамом мас бўлган эдим.

Уста Алим шу сўнгги сўзларини айтиб битирар экан, Отабекнинг қошлари чимирилиб, гўё ўзининг ҳам шу йўсун хотираларининг абадий қайтиб келмаслик — йўқликға чиққанлиғини яна бир қарра онлар эди. Уста Алим давом этди:

— Ўн кун орасида ҳозирликни битириб тўй қилдик. Ниҳоят, Саодат меники бўлиб, саодатлик кунларим бошланди. Саодатка бўлган муҳаббатим бир даража сизга маълум бўлганликдан у кунлардаги масъулиятимни ҳам шу ўлчавға солиб била оласиз.

Рафиқам Саодат чин саъида¹ эди. Бу йил ўзимга кутмаган даражада бир куч ва истиқомат² ортдириб, тўй билан тугалган бойлигимни қайтарган эдим. Туришка Саодатлар уйи ортиқ торлиқ қила бошлаганликдан шу ҳавлини (Жаннат опа ҳавлисиға ишора қилиб) ҳозирғи кўшнимиздан сотиб олишға муваффақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эр-у хотин шу ҳавлиға кўчиб келиб тура бошладик. Кундан-кунга Саодатка бўлган муҳаббатим ошқандек касбим ҳам унумлик бўла бошлаган, уйланишимнинг иккинчи йили ҳалиги кўшнимиздан ўзингиз кўрган бокчани ҳам сотиб олган эдим. Уйланишимнинг учунчи йили Саодат юклик бўлди. Эр-у хотин биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйкумиз келмас эди. Ниҳоят, Саодатнинг ой-куни яқинлашди... – Уста Алим узок тин олишдан сўнг давом этди: – ... яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манхус³ соатларим ҳам яқинлашди... – деди ва сўздан тўхтади.

– Давом қилингиз, – деди Отабек, уста Алим бир уфлаб олғач:

– Саодат боладан кийналиб уч кунгача азобландида, тўртинчи куни ўлди, – деди.

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, кўзларини зўрайтириб очди ва ўзини ёстикдан олиб ўлтурғач, сўради:

– Ўлди?!

Уста Алим кўз ёшисини артиб:

– Ўлди, – деди ва давом этди: – дунёға келиб кўрган бирдан-бир қувончимдан айрилган эдим. Ҳаётнинг ҳамма умримга кифоя қиларлиқ мудҳиш зарбасини

¹ Саъида – бахтиёр, кутли.

² Истиқомат – дадиллик, барқарорлик.

³ Манхус – бахтсиз.

шодлик ичида каршилаған эдим. Ойлар бўйинча кўз ёшимни ёмғур каби тўкдим. Чунки менга бундан бошка бир овинчоқ қолмаған эди. Кўз ёшларимнинг тийилмағанини кўрган қайин онам Саодатнинг вафотининг иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотин менга Саодат бўлолмади. Ҳақиқатан саодатим кўмилган эди. Кейинги йилларда футурдан кета бошлаған қайин онам қизидан йигирма ой сўнг, ўн бир ёшлиқ ўғлини менга ташлаб дунёдан ўтди. Қайин онамнинг вафотидан сўнг, бийлик¹ ўз қўлига қолған кейинги хотиним фаҳш² суратда рўзғоримни тўзита бошлади. Ўғрилиқча ва тўғрилиқча қиморбоз акасига инъом қилишга киришди. Кундан-кунга ишим кейин кетиб, ишлаганим рўзғорга учурвоқ ҳам бўлмай бошлади. Ёмон хотиннинг шум қадами билан уйимдан барака кўтарилганлигини ва барча баракаларимни рафиқам Саодат билан бирга кўмилганлигини онглаб, кейинги хотинимни талоқ қилдим. Энди учунчи йилдирки, хотинсиз яшайман ва уйланишни ҳам ўйлаб кўрмайман. Чунки мархума Саодат билан кечирган кунларимнинг тотли хотиралари менга абадий лаззат бағишлағанларидек, ҳам аччиғ-аччиғ йиғлатадирлар. Уйланишимга кенгаш бергучи ўртоқларимга: – Мен энди дунёдан ўткан киши, бу кун бўлмаса эртага ёр қабри устида ёнған шамъда ўзини ҳалок қилғучи бир парвона, – дейман.

Эндиги ўйлаганим фақат қайнимни уйлантириш, сўнгра... сўнгра юзни ёруқ қилиб Саодат кучоғига кириш... – деди ва дармонсизланған каби ёстикқа ёнбошлади. Устанинг бу сўнгги сўзи Отабекни ортиқ асарлантирган, кўз чуқури бир-икки қайта ёш суви билан тўлиб чиққан эди.

¹ Б и й л и к – ҳукмронлик.

² Ф а ҳ ш – қабих, ярамас.

Иккиси ҳам узоқ жим қолдилар. Отабек ўз кайғусини бутунлай деярлик унутиб қўйган, қаршисидаги ерга сингибкина ётқан мужассам ишқдан кўз узолмай бошлади. Устанинг мозийсида эмас, ҳолида улуғ бир маъно кўрар эди. Аммо унинг истикболида бир бўшлиқдан ўзга ҳеч гап учрата олмаса-да, яна улуғ бир маъно кўргандек бўлар эди. Ўз истикболини ҳам шу устаники кабилидан кўрмакчи бўлса-да, бунинг учун бир нарса камдек, етишмағандек келар, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир «ўлди» сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу «ўлди» сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади, чунки Отабек Қумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилган ва уста Алим қайин отаси томонидан хайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни ораға шайтанат ораламаган... Бу сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом кабилидан тўқиб олган эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишига қутидор томонидан ризолиқ берилишини, ҳатто унинг тўйни ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ, деб тушунган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб еткач, уста Алим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: «Қувланишга, таҳқир этилишка лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишга ҳам сазовор эмас!» Ул уйкуға кетар экан, юраги болаларини учуриб кеткан каррукнинг уясидек бўм-бўш эди.

Отабек эртаги намозга турганда кўзи Шамшодбекнинг базмидан азонда қайтиб келиб, донг қотиб ухлаб ётқан Сайфига тушди. Ўн беш ёшлар чамасида бўлган бу йигит ўзининг ўткур ҳусни билан Саодатдан хабар берар эди.

Бир-икки пиёла чой ичкан бўлди-да, уста Алим билан хайрлашди.

9. УНУТОЛМАСА НИМА ҚИЛСИН?

Бу гал Отабекнинг кутилмаган равишда Марғилондан тез қайтиб келишини Ўзбек ойим ўзининг жухуд домладан қилдирган жодусининг ҳинд сихрини енгганлиги, деб сўйинган эди. Бироқ Отабекнинг кўписинча меҳмонхонада ётиб қолиши уни бу тўғрида шубҳага тушуриб қўйган ва бунда қандай ҳикмат борлигини бэвосита билиб олиш учун бирарта ромчи домлаға бориш фикрига тушкан эди. Юсуфбек ҳожининг бўлса бундай майда ишларни текшириб юриш учун фурсати ҳам йўқ, унинг Нормухаммад кушбеги ёнидан бўшаган вақти понсад ва бекларникида кенгаш ва зиёфатлар билан тугалар эди. Унинг диққатини жалб эткан нарса бўлса, ул ҳам Отабекнинг тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ бошлиқлар мавзуидан олиб қилатурган шикоят ва ҳасратини кейинги кунларда жим-жит бўлиб кетканлиги эди. Бу кунларда Отабекка энг яқин турган киши Ҳасанали ота эди. Чунки Отабек бу кейинги кунларини меҳмонхонада ўтказганликдан Ҳасаналига ҳам унинг ёнига киришка ва бир мунча сўзлашиб ўлтуришка тўғри кела бошлаган эди. Шунинг учун Отабекнинг қайғулик ҳоллари, уйқусиз мутолаада ўткан тунлари ва умуман

ундаги ўзгаришлар бу тўғрида Ҳасаналини ўйлатса-да, сабабини сўрашга ботирлиғи етмас ва сўрашни ҳам фойдасиз деб билар эди. Чунки ул Отабекдаги бу ҳолларнинг сирини билгандек, муҳаббати орасига чўб бўлиб тушкан кейинги уйланиши алаmidан деб қарор кўйган эди.

Отабекнинг орзулиқ келин олдиға кирмаслиги важҳидан Ўзбек ойим аччиғланди, ниҳоят аччиғиға чидай олмаган бир куни меҳмонхонада Отабек ётар ўрнини ёзиб турған чокда кириб келди ва ёзилған ўринни бузиб йиғиб ташлади ва:

– Меҳмонхонада ётабериб нима қиласан, ичкарига кириб ёт! – деб жекирди. Лекин ўғли энди илгариги Отабек эмас эди, онасининг жекируғиға кулоқ солмади-да, қайтадан ўринни ёзиб бошлади. Ўзбек ойимнинг газаби тағин ҳам аланга олди:

– Сўзимни эшитасанми, кар?!

Отабек совуққина қилиб жавоб берди:

– Кар эмасман, лекин сизнинг бу таклифингиз олдида ҳам кар, ҳам кўрман. Бу тўғрида сиз энди ортикча бош оғритманг!

– Инсофсиз, адолатсиз!

Отабек захарханда билан сўради:

– Мен бошда сизга нима деган эдим?

– Нима деган эдинг?

– Келинингиз мендан яхшилиқ кўрмас, демаганми эдим? Сиз билан отам бунга кўнмаганми эдингиз, сиз бунинкор қиласизми?

– Ота-онамдан ваъда олғанман, деб шундай хотинға жабр қилиб юра берасанми?

– Келинингизга жабрни хоҳламасангиз ва ўзингиз айтқан инсофқа қайтсангиз, энг осон бир йўл бор, – деди ва онасидан маълум «нима?» деб билатурган са-

волни кутиб тўхтади. Аммо Ўзбек ойим сўроқ ўрнига лабини тишлаб бошини икки елкасига тебратди. – Сиз сўрашни тиламасангиз-да, мен айтай: келинингизга жабрни хохламасангиз мендан талоқ қилдирингиз ва бир бэчорага бу йўсун азоб бериб юрмангиз! – деди ва бироз тўхтаб давом этди. – Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бэчорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлиғини ўйлаб ҳар куни бир кат этдан тушамъан... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз, яхши билингизким, бир эмас икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон! – деди.

Ўзбек ойим ўғлининг бунчалик қатъий кетишини кутмаган эди ва бу йўсун қаттиғ муомалани-да Отабекдан биринчи мартаба кўрар эди. Сўз қайтаришга ўрин тополмадими ва ё жанжалнинг улғайишидан кўрқдими, ҳайтовур узокқина истехзоланиб қараб турғач, «эсингни ебсан, болам», деди-да, меҳмонхонадан чиқди.

Отабек ёлғиз меҳмонхонада ётиб кун кечириш билангина қолмади. Кечалари аллақаякларга кетиб, йўқолатурган одатлар ҳам чиқарди ва бир-икки қайта ортиқча маст бўлган ҳолда қайтиб, Ҳасаналини тамом ҳайратда қолдирди. Ул Отабекка насиҳат қилишни ҳам билмас ва бу сирни биравга айтиш учун ҳам ҳайрон эди.

Бир кун кечаси ул янги одати бўйича аллақаякқа кеткан эди. Ҳасаналининг кўнгли бу кун ҳам бир ишқа гувоҳлик бергандек бўлиб, ичкарида ётқуси келмади, ўринни меҳмонхонага ёзиб, дарбозани занжирлаб келди. Агар бу кун ҳам ул ўша ҳолда қайтса, бир нарса демакчи, яъни кўлидан келган насиҳатни қилмоқчи эди. Ухламай кутиб ўлтурди. Аммо ул тунги соат ўн бир бўлса ҳам келмас, ўн иккида ҳам дараксиз эди. Ниҳоят, кута-кута уйқуси танг қилғач, ўрнига чўзилиб

кипрагини кипрагига улаб ётди ва ухлаб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Орадан номаълум бир муддат ўтиб дарбозанинг сўнакасиз такиллашидан чўчиб уйғонди ва йўлакка югурди. Қоронғуда занжирни тимискилар экан, «ким?» деб сўради ва жавобиға «ммман» деган сархуш товушни эшитди. Бу товуш унинг юрагини уюштириб юборган ва «бу кун ҳам шунақа» деган сўзни кўнглидан ўтқузган эди. Занжирни тушуриб, дарбозанинг бир табақасини очиши ҳамано шу табақаға суялиб турган Отабек Ҳасаналининг оёғи остиға йикилиб тушди. Ҳасанали бу кунги кайфнинг ўтача кетканлигини пайқаган, йўлакни тутиб кетган ичқулик исидан ўқчиёзган эди. Отабекни суяб меҳмонхонаға келтурар экан, икки кўзи ичкари ҳавлининг эшигида, чунки Юсуфбек ҳожининг тунлари ташқариға чиқатурган одатининг шу вақтға тўғри келиб қолишидан юраги така-пука эди. Отабекни ешинтирар экан, ризосиз бир оҳангда деди:

– Ўғлим, сизга шу шайтони ишнинг нима зарурати бор?

Отабек мастларча кулди:

– Ммменга зарурати бўлмаса кккимга бор?!

– Нима бўлганда ҳам мен бу ишингиздан рози эмасман, – деди Ҳасанали ва қандай жавоб эшитишини кутиб турди. Отабек ўрнига ётиб олғач, кучлик қилиб бир уфлаб олди. Ҳасанали ундан жавоб кутар экан, бироздан сўнг жавоб ўрнига хуррак товшини эшитди... Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига ҳеч бир турлик маъно бералмай боши қотса ҳам, аммо унинг кўз ўнгидан игнага зўрлаб такилган ип нарига кетмас эди. Ундан сўнг, икки ойлардан бери Марғилонни тилга олмасликда уни бироз шубҳаға тушириб, «ораларидан бирар совуқчилик ўтдими экан», деб ҳам кўнглидан кечирди.

Отабек билан бирга чой ичиш мақсадида эрталаб Ойбодокнинг дамлаган чойига бормай, Отабекнинг уйғонишини кутиб юрди. Отабек тушка яқин уйғонгач, Ҳасанали чой ҳозирлади. Дастурхон ёзиб ўзини кутиб ўлтурган Ҳасанали ёнига кисиниб-кимтиниб Отабек келди. Тундаги ҳоли эсига тушиб бўлса керак, бошини ердан кўтариб Ҳасаналига қарамас ва бир оғиз бўлсин сўз айтмас эди.

Отабекнинг бу ҳоли Ҳасаналининг ничка юрагига қаттиғ таъсир эткан ва ўйлаб қўйган насиҳатларни унутиб, бекзодани бу оғир ҳолдан қутқазиб фикригагина тушкан эди.

– Ёшлиқ – бебошлиқ, деган экан машойихлар, – деб кулиб қўйди Ҳасанали ва: – уй ичидан битта-яримтаси сезиб қолмағай деб жуда хавотирда бўлдим... Ҳайтовур ҳеч ким пайқамаспти, – деди. Отабек ташаккур эткансумон Ҳасаналига кулиб қаради ва ўзининг бу кетишидан ризосизлик билдирган каби энтиқиб тин олди. Ҳасанали сўзни уринтириб Отабекни ўз ҳолига қўймас эди. Унар-унмасдан баҳс қилиб, ниҳоят, бу унар-унмаснинг охирига шу саволни ҳам улаб юборди:

– Бу гал Марғилонга кечикдингизми?

Биз юқорида ҳам туртиб ўткан эдикким, Отабек на Юсуфбек ҳожига, на Ўзбек ойимга ва на Ҳасаналига Марғилондан тез қайтиб келиш сабабини айтмаган, Марғилон билан узил-кесил алоқаси узилганлигини чурқ этиб сўзламаган, сўралмаган сўзга жавоб берилмас қабилдан жим-жит аламини ичкулукдан олибгина юрган эди. Икки ойдан бери биринчи мартаба Марғилон тўғрисида сўралган савол ҳам фақат шу Ҳасаналининг кейинги сўзи бўлиб, сирни очиш ўнқовида келгандек эди. Лекин жавоб тамом ҳақиқатка муғойир¹ ва кишини ҳайратка соларлиқ бўлди:

¹ М у ғ о й и р – карама-қарши.

– Бу кун жўнамоқчи бўлиб турибман, – деди.

Ҳасаналининг шубҳаси бўшқа чиқди. Чойдан сўнг ул ўзининг сўзини амалда кўрсатиб, отасидан ҳам рухсат олиб қўйди ва пешиндан кейин йўлга чиқиш учун хозирлик ҳам кўра бошлади. Унинг сиррини билгучи ва «Энди Марғилонда нима қиласан?» деб сўрагучи орада бўлмаганидек, ул бу сўрокни ўз-ўзига ҳам бериб карамаган эди. Гўё бурунғидек Марғилон йўлига ошиқиб ҳозирланар эди...

Йигирма кун ўтар-ўтмас Марғилондан қайтиб келди. Бу боришдан бирар иш чиқара олди- йўқми, бу тўғрини биз келаси фаслларнинг биридан ўргана-рмиз.

Келиб Тошкандда бир ҳафта чамаси турди, сўнгра ёнига Ҳасаналини олиб Оқмасжид¹ шаҳрига жўнади. Ул икки йилдан бери тўхтаб қолган савдогарчилик ишини қайтадан бошламоқчи эди...

10. БИЗДА КИМ КЎП ЙИҒЛАЙДИР?

Ғайри машру² талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кеткан эди. Кумушнинг гўзаллик таърифини ғойибона эшитиб, оғзининг суви келгучи хотинлик ва хотинсиз орзумандлар «ётиб қолгунча, отиб қол!» сўзига амал қилиб, қутидорникига совчиларни турнакатор юбора бошлаган эдилар.

Албатта, бунда шубҳа йўқдирким, Кумушнинг эрдан чиққан хабарини Кумушнинг ўзидан ҳам илгари тушунган ва Отабекдан ҳам илгари сезган Ҳомиднинг совчиси бошқа совчиларнинг муқаддимаси, ёз бошида келатурган қалдирғочларнинг йўлбошчиси эди. Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина

¹ О қ м а с ж и д – Қизил Ўрда.

² Ғ а й р и машру – шариятга зид.

каноатланмади, уч-тўрт қайталаб келиб қутидорға Ҳомиднинг куяв ўғул бўлиш ниятида эканлигини арзун-ниёз қила бошлади. Натижада Ҳомидбойнинг совчисига берилган жавоб шу бўлди: «Биз Ҳомидбойни ўзимизга куяв ўғул қилишдан ҳеч бир монъэлик кўрмаймиз. Аммо қизимиз мундан сўнг эр қилмасга қаттиғ исро¹р этадир. Шунга кўра Ҳомидбой бизни кечирсин». Бошқа совчиларға ҳам жавоб шу эди. Қутидор билан Офтоб оймнинг бу жавоблари ўзларича эмас, балки Кумушнинг кўнглига қараб берилар эди.

Бироқ Кумушбибининг «Ман энди эр қилиб бўлдим, мундан сўнг эрга эҳтиёжим йўқ», деган қатъий жавобиға улар узок кулоқ солиб туролмадилар, чунки унинг бу исрорини «чидамаснинг сўзи» деб онглар ва тузукрак жойи чиқғанда, эрга беришка ҳам ҳисоблари йўқ эмас эди. Шунга кўра, келган совчиларнинг ўзларига ёқмаганиға гуноҳнинг барини Кумушнинг бўйнига ағдариб жавоб берар, аммо иккинчи ёқдан тузукрак жойини кўзлар эдилар.

Қутилмаган ерга шаҳарнинг энг олдинги аъён ва сарватдорларидан² бўлган Салим шарбатдор деганнинг Комилбек исмлиқ ўғлидан совчилар келиб қолди.

Ота-онанинг кутканлари шундай тег-у тахтлиқ куяв бўлгани учун биринчи мартаба совчиларни яхши сўзлар ва қуюқ-сууюқ ошлар билан жўнатиб, иккинчи келишка ўйлашиб жавоб бературган бўлдилар. Эр-у хотин узок ўйлашиб турмай (чунки ўйлаштурган жой эмас эди) совчининг иккинчи келишида жавоб беришка қарор қўйдилар. Кумушнинг қарши тушмаги тўғрисида, албатта, уларнинг шубҳалари йўқ эди. Шунинг билан бирга ота-онанинг сўзини ерда қолдиради, деб ҳам ўйламас эдилар.

¹ И с р о р – қаттиқ киришиш, туриб олиш.

² С а р в а т д о р – бадавлат, давлатманд.

Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиғи соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидалмай, елнинг озғина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ўзи ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди.

Ўрта эшикдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиғи кетиб озғинланган ва лекин бу озғинлиқ унинг хуснига камчилик бермай, билъакс юқорилатқанлар. Камон қошлари ортиқ мавж уриб ўзини кўрсаткан, бироз бота тушкан шахло кўзлар тағин ҳам тим қоралиқ, тағин ҳам нурлилик касб эткан эдилар. Бу кунги совуққа қарши кийиб олган совсар пўстинининг ёқалиғи кишининг ҳасадини ортдириб, нафис бағбақаларни ўпиб ётар эдилар. Бироқ унда бир камчилик бордек кўринар эди: шахло кўзлар бурунғидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлиқ билан ҳаракатланар эди. Бир томондан қарағанда бу оғирлиқда унга бир олийлик, улуғворлик бағишлағандек. Келиб айвон муйишига ўлтурди-да, кўзларини оғирғина ҳаракатландириб, кетма-кет чип-чип этиб тўкилмакда бўлган ҳазонларга каради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. Ул ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржумаи ҳолини ўқур, ўзини-да мавқийдан айрилиб, ҳечка чиқиб турган шу ҳазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жик ёшга тўлди. Енг ичидан бир-бирисига ўтқузилган икки кўлини баробар

кўтариб кўз ёшини артар экан, ичкари хавлидан Офтоб ойим чикиб келар эди. Ул ер остидан кизиға кўз кирини ташлаб меҳмонхона эшигини очишға тутинди. Офтоб ойимнинг оркасидан Ойшабиби ҳам кўринди, келиб Кумуш ёнида тўхтаб сўради:

– Нима килиб ташқарида ўлтурибсан?

– Ўзим, – деди Кумуш кошларини чимириб, четка юзини ўгирди.

– Меҳмонхонага кирсанг, сен билан икки оғиз маслаҳатимиз бор эди.

– Нима маслаҳатингиз бор?

– Олдин кир, болам, – деди кампир ва Кумушнинг елкасига қокиб турғизди. Улар ичкаридаги совчи хотинларни ёлғиз қолдириб, Кумушнинг сўзини олиш учун ташқариға чиққан эдилар. Аммо Кумуш бўлса совчиларнинг олдидан ризосизлигини онглатқандек бир намоёиш билан кеткан эди. Ул меҳмонхонаға киргандан сўнг ҳам терсайиб токчалардан нэдир ахтарғандек юрина бошлади.

– Токчада сан қидирған нарса йўқ, келиб ёнимизға ўлтур, – деди Офтоб ойим.

– Ўлтурганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, совчингизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!

Ойшабиби кизиға маънолик қилиб бир қараб олди:

– Болам, ахир икки оғиз гап эшит-чи олдин! – деди.

Кумуш ўлтура бермагач, Офтоб ойим қизишди.

– Қизим, санинг бу қаршилиғингдан муддаонг нима?!

– Сиз билан отамға муддаомни неча қайталаб айтдим-ку: мундан сўнг бу ишни хоҳламайман.

– Дунёдан тоқ ўтасанми?

– Тоқ ўтаманми, йўқми, буни тангри биладир.

– Ман санинг ҳали ҳам ўша уятсиз эрингдан кўнгил узолмаганингни биламан. Санинг бу хомтамаълиғинг

кони болалиғингдир. Сан яхши билки, мундан сўнг отанг ул уятсизга ўз уйидан жой бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сани ташлағандир. Агар сўзимга ишонмасанг мана буни ўқуб қара, деди-да, Кумушка бир қоғоз узатди ва давом этди. – Биз буни сан унга хат ёзганиндан сўнг жавоб ўрнида олган эдик. Бирок ўша вақтда бу уятсизнинг биринчи талок хатиси ҳам санга етиб ортқанлиқдан бунисини сандан яширған эдик. Ҳамон-да санинг умидинг кесилмагани учун бу хатни ҳам кўрсатмакчи бўлдим! – деди. Кумуш қоғозни онасидан олди:

«Матлуқам¹ Кумушбибига. Маним биринчи хатим билан сизнинг менга қилатурған эркаликларингизга бир чек қўйилган каби эди. Лекин бунга тушунмабсизми ва ё тушунишка тиламабсизми, ҳайтовур яна ҳам эски эркаликларингизни тарк этмабсиз. Хатингизни ўқур ва ўзимни кулгидан тўхтата олмас эдим. Орзуга айб йўқ, дейдилар. Чекдан ошиб қилган хужумларингиз эски қадрдонлигингиз отига кечирадир. Эндиликда сизга мендек вафосиз ва ҳийлагар бўлмаган янги эр топилгай эди, деб аддои Отабек Юсуфбек ҳожи ўгли, 26 жавзо, 1265-йил, Тошканд».

Мактуб унинг юрак жароҳатини қайтадан тирнаб ташлаған эди. Кўз ёшини дув-дув тўкиб, хатни ўз таҳига солди ва ўзидан жавоб кутиб турған ачаси билан онасиға деди:

– Мен бу уятсиз йиртқич билан ярашмоқ учун умид тутмайман, шунинг билан бирга эр ҳам қилмайман!

– Нега? – деб сўради онаси.

– Негами? – деди Кумуш ва йиғлаған кўйи жавоб бериб бошлади: – Негаки мен ўзимнинг суйган ва муҳаббат қўйған эримдан бунча уятсизлик, бу янглиғ вафосизлик кўрдим. Энди эр деган шу бўлибдими?

¹ Матлуқа – талок қилинган.

Мундан кўра дунёдан тоқ ўткан яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир. Шунинг учун кизингизга эр отидан сўзламанг-да, яфроқ каби титрайтурған юрагига даҳшат ҳам солманг!

Бу сўздан сўнг Офтоб ойимнинг оналик кўнгли эриб кеткан, ичкарида жавоб кутиб ўлтурғучи совчиларға қандай баҳона топиб киришни-да ўйлаб улгурмаған эди:

– Йиғлама, – деди. Кумушни меҳмонхонада қолдириб онаси билан чиқди.

* * *

Салим шарбатдорники кутидорға ниҳоятда маъкул тушиб қолған эди. Шунинг учун хотини ва кизидан сўраб ўлтурмай бир кун дўконидан эркак совчилар билан битишиб ҳам келди ва хотинига «мен бу кун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлғанда ҳам энди кизингни кўндирмасанг бўлмайдир», деди. Аммо Офтоб ойимнинг эр отини эшитканда титрай бошлайтурған кизи билан учрашмоққа асло тоқати йўқ, эрининг бу сўзини эшитканда тамом ўзини йўқотқан эди. Ул кизини кўндириш учун кутидорға ваъда берганда ўз ҳолини икки ёқдан ўқтанилған ханжар орасида қолғучиға ўхшатар, қайси томонға қимирласа ҳам муҳлик¹ яра олишини аниқ билар эди. Шу кундан сўнг бэчора она-нинг оғир кунлари бошланди. Эрига берган ваъдасини асло бажара билмас, бул ҳақда қизиға оғиз очиб сўзлай олмас эди. Ҳар кун бозордан қайтиб келиб биринчи сўзи «кўндирдингми?» бўлиб қолған эридан туни билан койиш эшитар ва кундузлари Кумушка оғиз очишға юраксина олмай азобланар эди.

Бир неча кундан сўнг кутидор ҳам энди ўз хатосини онглаған, чунки ҳар кун деярлик Салим

¹ М у х л и к – ҳалок қилувчи.

шарбатдорникидан келиб тўй кунини сўрағучи кишига турлик-турлик баҳоналар айта бериб зериккан ва уятдан дўконга тушишни-да тарк қилиш фикрига келаёзган эди. Бир кун дўкондан ниҳоятда аччиғланиб қайтди ва Офтоб ойимни умрида эшитмаган сўкишлар билан сўкди: «Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юролмайтурған бўлдим. Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мендан умидингни уз, мен энди санларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайдирған даражага етдим!» деди. Эртаси кун бэчора она қизиға машъум мавзудан сўз очишға мажбур бўлди. Қизининг ёниға ўлтуриб сўзлаш ўрнига юм-юм йиғлай бошлади. Кумуш эса онасини бу ҳолға солған сирдан воқиф, шунинг учун йиғи сабабини сўраб ўлтурмай, ул ҳам кўз ёшиси билан юзини ювмакка тутинди. Она-бола узоқ йиғлашдилар, кўз ёшлари биткунча бўзлашдилар.

– Бу кунлардан кўра дунёға келмаган бўлсам эди. Бу тириклигимдан кўра, ўлиб кеткан бўлсам эди! – деди охирда Офтоб ойим.

– Янглиш сўзлайсиз, онажон! – деди Кумуш ва: – Сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингизга ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёҳ бахт дунёға келмаган бўлсам эди, сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик андухлар ҳам йўқ эди. Шунинг учун сиз тангридан сўрангим, тезроқ мен машъумани махв¹ этиб, сизга уч-тўрт кун тинчлик берсин, онажон! Сизни бу ҳолда кўришка ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишка ортиқ тоқатим битди. Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрғучи бу ўйинчиқ қизингиз ким-у, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз, она. Сизнинг тўкиб келган кўз ёшларингизнинг бир томчисига ҳам бу ташландиқ қизингиз арзимас, сиз

¹ Махв – йўқ қилмоқ.

отамға манинг ризолиғимни ташвишланмай билдиравэрингиз. Ул ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасиға қолмасин. Сиз маним юзимга эзилиб қарамангиз, ўйламай-нэтмай ризолиғимни билдиравэрингиз! – деди ва юзига тўзғиб тушкан сочини тўғрилаб олғач, давом этди:– Агар сиз менга ортиқ ачинсангиз, ризолиғимнинг бир шарти қилиб тўйни келаси кузга бўлишини айтиб ўтингиз, агарда отам бахтсиз қизининг бу тилагини қабул этса-этсун, бўлмаса маним бу тилагим ҳам сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимас, онажон, сизнинг шодлиғингиз йўлида ҳар бир оғирлиқларға бу бахти қаро қизингиз розидир, онажон!

Офтоб ойим Кумушнинг бу сўзларига тўзиб туролмай, қизини бағриға босиб кучоқлади, она- бола тағин шиддатлик равишда кўз ёшиға кўмилдилар...

* * *

Офтоб ойимнинг қатъий исрорига биноан кутидор ҳам қизининг шартини қабул эткан.

Кудалар ҳам келаси кузгача кутишка рози бўлган эдилар. Демак, келаси кузга кутидор Салим шарбатдор каби бир кишига қудалашиб олғанидек, Кумушбиби ҳам Отабек ўрнига Комилбекни алмашдирар эди.

II. «НАВО» КУЙИ

Халқимиз таъбирича, бу замонлар «мусулмонобод» бўлса-да, бироқ бу тантаналик таъбирни бузиб кўя-турған ишлар ҳам йўқ эмас эди. Хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шариятча эди. Ўғирлиқ қилган учун кўл кесиладир

ва ё дорға осиладир. Зони билан зониялар¹ ҳам пештоқдан ташланадирлар, ичкулик ичкан учун қирқ дарра уриладир. Раис афанди мулозимларига дарра кўтартириб, намоз-сизларни текширадир, фарзи айн билмаганларни урдирадир эди. Иш шунчалик нозик бўлатуриб ҳам ўғрилар ўз тирикликлари орқасидан қолмайдирлар. Эш ака билан Тош аканинг уйлари орқасидан тэшилиб моллари ўғирлана берадир, пештоқдан қопқа бўғилиб ташланмоқ учун фоҳишалар ҳам етишиб турадирлар. Бутун умрида пешонаси сажда кўрмаганлар ҳам кўб, аммо фарзи айннинг бош томонидан тўрт-беш жумлани ҳар ким қийналмасдан сайрий олар эди. Кўб кишиларнинг уйларида мусаллас билан бўзалар хумлаб қайнаб ётса, иккинчи томонда расмий суратда ичкулик сотиш билан тириклик қилғучилар ҳам йўқ эмас эдилар. Тошканднинг Чуқур қишлоқ деган ерида қозоқлар томонидан очилган ва ҳамиша рустамнамо² кишилар билан айқириб ётқан бўзахоналар ҳам йўқ эмас эди³.

Беш ойлаб Оқ масжид сафарида юриб кеткач, Отабек тўғри шу Чуқур қишлоқ бўзахоналаридан бирига келиб тушкандек бўлди. Уни кундуз кунлари бўзахонада учратиб бўлмаса-да, аммо бўзахонага келмаган кечаси жуда оз эди. Бўзагар Отабекнинг ким боласи эканлигини яхши билгани учун ҳамма ишни унинг тилагига қараб қилар, ул келди дегунча оддий бўзахўрлар ёнига ўтқузмай ўзининг махсус хужрасига олиб кирар, бошқаларга берилатурган лойқа бўзадан бермай, бўзанинг гули билан меҳмон қилар эди.

Ҳозир ҳам ул шу бўзахонада эди. Энди учунчи кувачани тугатиб, тўртинчини чақирган эди.

¹ З о н и, З о н и я – бузук эр ва хотин.

² Рустамнамо – афсонафий Рустамга ўхшаш.

³ Бу бўзахоналар Маллахоннинг 1273-йил Тошканд ҳокимлиги вақтида барҳам берилди (муаллиф).

Бўзагар кирди: – Бўза берайми, бек? – деб сўради.

– Беринг, – деди ва: – машшоғингизни ҳам киргизинг!

Вақт ярим кечадан ҳам оғқан, кундуз кунидан бери ичишиб чарчаган хўрандалар бақиритиб-чақиритиб тарқалишқан эдилар. Бўзахона тинчиган эди. Қўлмакўл юриб чарчаган машшоқ ҳам бўшаб, Отабекдан катта-катта эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди.

Машшоқ Отабекнинг сархуш қўлидан бир пиёла бўзани ичкач, дуторини чертиб сўради:

– Қандай куйни чалай, бек ака?

Отабек сархуш товуш билан жиддийгина қилиб жавоб берди:

– Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!

Машшоқ ажабсинган эди:

– Дунёда бундай куйлар борлигини умримда биринчи мартаба эшитаман, бек ака!

– Дунёда бундай куй йўқ деб ўйлайсизми, сиз эшитмаган бўлсангиз манинг эшитканим бор... Билмасангиз, билган куйингизни чалингиз!

Машшоқ дуторини созлар экан, яна сўради:

– Бу куйлар янги чиққанми?

– Янги чиққан.

– Қаерда эшитдингиз?

Отабекнинг кайфи тарқағандек бўлиб, машшоқка қаради:

– Бу куйларни Фарғонанинг Марғилонида эшитдим... – деди.

Дуторни созлаш учун реза куйлардангина олиб турган машшоқ, Отабек кутмаган жойда «Наво»дан бошлаб юборган эди. Куйнинг бошланиши биланок унинг вужуди зирр этиб кеткандек бўлиб кейинги

пиёласини бўшатди ва ихтиёрсиз равишда дуторнинг мунглик товшига берилди. Дутор товши қандайдир ўзининг бир ҳасратини сўзлагандек, ҳикоя қилгандек бўлиб эшитилар эди. Йўқ, бу ҳасратни ул ўз тилидан сўзламас эди – Отабек тилидан сўзлар эди... Отабекнинг кўз ўнгидан ўткан кунлари бирма-бир ўтиб бошладилар-да, ниҳоят «анув» хотиралари, «анув» ҳангомалари ҳам кўриниш бериб ўтдилар... Йўқ, ўтмадилар... унинг кўз ўнгида келиб тўхтадилар-да, шу кўйи тура-бердилар... Дутор бу кўринишни унинг кўз ўнгига келтириб тўхтатқач, бу фожиёга ўзи ҳам чидаб туrolмагандек йиғлий бошлади... Дутор куруққина йиғламас эди, балки бутун коинотни зирр этдириб ва хаста юракларни дирр силкитиб йиғлар эди... Отабек ортиқ чидаб туrolмади-да, рўймоли билан кўзини яшириб йиғламоққа киришди... Ул кўз ёшларини тўх-татмоқчи бўлар эди. Бироқ ҳозирги ихтиёр ўзида эмас эди – ҳамма ихтиёр дуторнинг хазин «Наво»сида, тоқатсиз йиғисида эди... Дуторнинг нозик торларидан, тилсимлик юракларидан чиққан «Наво» куйи ўз ноласига тушунгучи Отабекдек йигитларга жуда муҳтож эди. Ўз дардига тушунган бу йигитка борган сайин дардини очиб сўзлар, йиғлаб ва инграб сўзлар эди... Эшиткучи эса дунёсини унутиб йиғлар, кучини йиғиштириб йиғлар ва ҳасрат-у аламини кўз ёшиси билан тўкиб йиғлар эди...

Ниҳоят «Наво» куйи унинг бутун танидаги сувларини кўзи орқалиқ тўқдирди-да, фалакнинг тескари ҳаракатидан шикоят этиб қўйди ва дунёда ёлғиз ҳасраткина бўлмаганлигини билдиргандек ўзининг «савт» куйини ер юзига шодлиқ ва сўйинч ёғдириб арз эта бошлади. «Наво»нинг сиҳирлик «савт»и Отабекнинг кўз ёшларини курутди-да, бир

енгиллик бағишлади. «Наво» билан ювилиб кеткан унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чикди...

* * *

Бу ўлтуришдан сўнг ул бир ойлаб бўзахонага келмай кетди. Марғилондан қайтиб келгач, яна эски одатида давом эта бошлади...

* * *

Отабекнинг ўша воқиядан сўнгги Марғилон қатнашлари фақат натижасиз қуруккина бир қатнаш эди. Бу қатнашнинг ҳар бирисида уста Алимникига тушар, аммо ҳануз ундан ўзининг сиррини яшириб, Андижондан қайтиб келишини ва ё боришини ва йўл устидан кўриб кетиш учун кирганини айтиб уста Алимни миннатдор қилар эди. Ул Марғилонда кўб тўхтамас, бир кун, узоққа тортилса икки-уч кун туриб қайтар, баъзи вақтларда йўл устидан «Хўжа Маъоз» мозорини ҳам тунаб кетар эди. Унинг ўн кунлаб йўл машаққатини ўз устига олиб, Марғилонда килатурған иши шу машаққатлар эвазига арзуғулик эдими, йўқми, ўқуғучи буни қуйидан онглар:

Марғилондан натижасиз, тамоман бўшка қайтиб Тошканд келгач, Кумушни унуткандек бўлиб уч-тўрт кун у-бу билан овиниб юрар, сўнгра ҳафта, ўн кундан сўнг яна Марғилон тўғрисида ўйлаб бошлар, ўйлаб ўйининг тегига ета олмагач, ўзини қаёққа уришини билмай қолар, шундан сўнг ҳамма аламини Чукур қишлоққа хавола қилиб, ўн-ўн беш кун босим ичканидан сўнг ичкулукдан ҳам лаззатланмай қолар ва шунинг ёнида унинг кўнгли бир нарсанинг бўйини олғандек сезинар,

гўё Марғилон борса бир гап бўлатурғандек, бормай қолса кейинчаликда ўзи ўкинатурғандек... Шундан сўнг тўсатдан Марғилон йўлига тушиб қолар, йўлда борар экан, ўзини тўрт кўз билан кутиб турғандек сезилган Марғилонга ҳар нимадир, бир соат илгарироқ етиш учун ошиқар эди. Лекин... лекин Марғилон дарбозасидан кириши ила унинг ҳоли ўзгариб бошлар, юраги қинидан чиқар даражада ўйнамокқа олур, айниқса пояфзал растасига яқинлашгач, унинг бу изтироби шиддатланур, пояфзал растасининг яқини билан бунчалик ўзгаришда қолган Отабек растанинг ўзида қандай ҳолга тушмоғини тасаввурдан ожиз келур ва раста кўринди дегунча отининг бошини чапка буриб юборар ва орқасидан кимнингдир «...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!» товши эшитилгандек бўлар эди... Ўз-ўзига «ҳақиқатан мен уятсиз», деб кўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-кузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавога кетар, ҳатто хаёлда эмас, ҳақиқатда ўйлаб кўйган қайин отаси билан хотинини шарийъатка чақиритиш фикри ҳам унутилар ва йўқолур, «хийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми, ўзи ҳам курсин, юзи ҳам!» дер эди-да, отини тўғри уста Алимникига қараб солар эди.

Отабек уста Алимни жуда юқори даражага қўйғанидек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардин бери уста Алим юрагида сақланган ва қабрға ҳам бирга кетиши кутилган ишқ тарихини қайта-қайта эшиткуси келаберар, уста Алим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидағи ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини такрор-такрор ҳикоя қилиб, ҳикояси охирида: «Пешонамга сиғмади-да, ўлди», деб кўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепкан таъсирини бериб, ул ҳам кўнглидан: «Маним ҳам

пешонамга сигмади-да, тириклайин ўлди» деган сўзни ўтқузар эди. Шу ҳолда икки-уч кун уста Алимникида турғач, энг сўнгги мартаба Марғилон билан хайрлашқан каби шаҳарнинг ҳар бир нарсасига алвидо назари билан боқар ва боши оғқан томонға кеткандек Марғилоннинг ўнғай келган дарбозасига қараб йўл олур эди. Қўқонда бир-икки кун, Кировчида уч-тўрт кун, Курама, Телов ва шунингдек, кишлокларда ҳам бир неча кунлаб кўна-кўна ниҳоят, Тошкандга келиб етар яна... яна...

Отабекнинг Марғилонға бориб келиши шу йўсунда эди. Унинг сирри ўзидан бошқа ҳеч кимга маълум бўлмаганликдан, орада унинг ҳолиға кулгучи ва ундан ҳисоб олғучи бирав ҳам йўқ, фақат ул ҳамма ҳисобни ўз юрагидан олиб, ўз юрагига берар эди. Шу йўсун оромсизлик ва бесаранжомлик ичида унинг ой-кунлари ўтиб турар эди.

12. ЖОНСЎЗ БИР ХАБАР ВА ҚЎРҚУНЧ БИР КЕЧ

Агар олған ҳисобимиз тўғри чикса, бу гал унинг Марғилонға куруқ қатнаб юришининг еттинчи қайтаси эди. 1267-йилнинг кузи – бу воқиъаға ўн саккиз, ўн тўққуз ойлар ўтиб кетқан эди.

Эрталабки чойдан сўнг, уста Алим ўзининг қайниси билан ошхонаси ёниға янгигина қурған тўкув дўконлари ёнида ипакка оҳор бериш ила овора эди. Аммо ул бўлса, дўконхонанинг устунига суялган кўйи қандайдир бир ўй билан машғулдек кўринар, устанинг Тошканд тўғриларида берган саволларига «шундоқ, ҳа, йўқ, албатта» каби қисқа жавоблар билан қарши турар эди. Ул шу кўйи ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнггида, сўзсизгина кўча эшик томонға чиқиб кета бошлади, уста Алим кўзини ишидан узиб сўради:

— Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

— Шаҳарни бир айланиб келмакчиман.

— Жуда яхши, — деди уста ва: — аммо пешиндан кечка қолманг, мен ошни дамлаб сизни кутиб ўлтураман, тузикми?

— Тузик, — деди Отабек ва йўлакдан ўтиб эшик олдиға — кўчага чикди. Чикиши билан нариги эшикдан Содик ҳам кўриниб қолди-да, Отабек билан тўқнаш келди. Содик илтифотсизгина унга қараб олғач, шоша-шоша ўнгдаги тор кўчага юриб кетди. Отабек тўғриға, қатта кўчага қараб юрди. Ҳаво булут эди. Оқ булутлар бўлганликдан қуёшнинг нури унча кесилмаган, қу-ёш тўр рўймол ичида ўлтурган келинлар каби ер юзига сузилиб қарар эди. Булутларнинг оҳистагина сайридан сезилар-сезилмас хафиф¹ бир шамъол юриб, енгилгина бир изғирик ҳам юзга келиб тўқунар, бу изғирик кишига унча роҳатсизлик бермаса-да, лекин қаердадир доғ қилинмоқда бўлган зиғир мойининг аччиғ исини димоғқа келтуриб уришидан кишига бир бэхузурлик ҳосил бўлар эди. Отабек йўлнинг айрилишиға бориб тўхтаган эди.

Юзидан иккиланиш ҳолати сезилар эди. Бу ҳолат икки йўл устида воқия бўлганликдан онгланмоғи енгил, чунки бир томонда пояфзал растасининг йўли, иккинчи ёқда тўғри кўча эди. Узоқ тўхтаб турмай собит ва кучлик адимлар билан пояфзал растасига юрди. Гарчи бу кўча унинг юзига қизариб-оқариш ва бўзариб-сарғайиш туслари берар эди, яна ҳар ҳолда ул собитқадам эди, ўша воқиядан сўнг, оналар таъбирича, «илон чикқан» бу кўчага биринчи кириши, биринчи жасорати эди. Кўчанинг бурилишида яна бир оз унинг

¹ Хафиф — енгил.

адимлари секинлашса ҳам, лекин олдинлашини кўймай боравэрди. Узоқдан кутидорнинг тилсимлик дарбозаси кўриниб турар эди... Дарбоза ёнидаги машъум тол дарахти ҳам номуборак бир ишка гувоҳлик берган каби бўлар эди. Борлиқ кучини асабият марказига йиғиб, тагин бир қайта дарбозага қараб олди. Бу қарашида бутун ўткан кунларини яна бир қайта хотирлагандек бўлди ва ихтизозот¹ орасида уфлаб юборди. Кўринган гилос ёғочларининг остида бир вақтларда кимдир бирав уни кутиб олар эди, энди-чи... Энди кимни кутар экан?— деган савол миясини шипириб кетди...

Ул Кумушни тамоман ўз муҳаббатида боқий деб билар ва отасининг зулмига маҳкум, деб тушунар эди. Шунинг учун кўринган гилос ёғочи-нинг куз билан сарғайган баргидек Кумушнинг заъфарон юзини кўрди, ўзи учун эмас, унинг қалби парчалангандек бўлди. Ҳозир ул кутилмаган бир жасоратка молик бўлган каби эди. Кирайми, деб ўйлади, бэвосита ўзи билан онглашайми, деб жасоратланди... Лекин... лекин дарбозанинг қаршисидаги машъум тол ёғочи унга қараб кулгандек бўлар эди: «Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз, орсиз...» Ул дарбозага якинлашаёзган эди, нимадандир чўчиб четка бурилди. Чунки дарбозадан чиқиб қолган икки кишини кўриб, буларнинг бирини қайин отаси бўлиб чикмоғидан ҳурккан эди. Ҳайтовур чикғучилар бегона одамлар бўлиб, олдинга тоба юрий бошладилар. Бояғи «...орсиз» жумласи билан унинг кириш фикри тамоман сўнган эди. Аммо «биравлар» тўғрисида нима бўлганда ҳам бир гап эшитмак ҳаваси туғилган эди. Бу чикғучилар гарчи кутидорнинг ити ҳақида бўлса-да, бир маълумот бералар-ку, деб ўйлади ва уларга етиб олиш учун адимларини кенгайтирди. Улардан уч-тўрт адим берида

¹ Ихтизозот — титраш, калтираш.

борар эди. Бахтка қарши улар чурқ этмайгина кетар эдилар. Ниҳоят, юз адимча боргандан сўнг, улардан сўз эшитишка тўғри келди; бириси иккинчисига деди:

— Тўй билан никоҳни бу кунга қилганимиз яхши бўлди.

— Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди? Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунга тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига хайронман.

— Ахир қутидор ҳам бообрў одам-да, — деди биринчи киши.

Жонсўз бу хабарни эшиткан Отабекнинг хуши бошидан учкан каби бўлди-да, адим узган жойида михлангандек қотиб қолди. Гўё устидан бир чэлак қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, хушсизланган кўйи қотиб турғач, мошинавори¹ бирдан юриб кетди... «Кишининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер», деди ва тэлбаларча нима учундир кулиб кўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тентакларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрғанидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...

* * *

Ойнинг ўн бешлари бўлса-да, хавонинг булутлиғи билан ой кўринмас, чин маъноси билан қоронғи кузнинг қоронғи бир туни эди. Бир неча юз йиллардан бери яшаб фавқулудда зўрайиб кеткан «Хўжа Маъоз» мазорининг чакалаги бу қоронғилиққа бир манбаъ каби эди. Кучлик бир эл турган, қандайдир бир ишка ҳозирланган каби тўрт томонга югуриб юрар эди.

¹ М о ш и н а в о р и — бэихтиёр, ўз-ўзидан.

Мозор чакалагининг бир бурчагида тутаб ётган тўнка ёнида сочлари ўсиб соқолига қўшилиб кеткан бир девона бу мудхиш қоронғиликқа қарши курашкан каби гулханни ёндиришга тиришар, гулхан таварагидан айланиб қўлидаги касави билан тўрт томонидан қовлар эди. Ел борган сайин кучлана борди, чакалак тартибсиз ҳолга кириб кетди, битта-яримта тўкилмай қолган япроқлар шитир-шитир тўкилишка олдилар, қарға ва зоғчалар айнаи уйку замонида тинчсизлагани учун елга қарши на-мойиш қилгандек ғо-ғу билан чакалак устидан айлана бошладилар. Ел кучайгандан кучайиб борар ва шу нусбатда мозор ичи ҳам яна бир қат қўрқунч ҳолга кирар эди, ел кетма-кет бўқулар, бунга чидай олмаган шох-шаббалар қарс-курс синар, кекса ёғочлар ғийқ-ғийқ этиб ёлбориш товши чиқарар эдилар. Ел ортиқча бир ғазаб устида эди, ер юзидаги тиккайган нарсани букиб-янчиб ташламоқчи бўлгандек пишқирар эди. Чинорлардан бирисини ерни титратиб йиқитди, девонанинг гулханини ҳам тўнка-пўнкаси билан кўтариб чакалакнинг ичига отди. Бутун мозор ичини ўт учқуни ила тўлдириб, яна кўринишка бошқача бир тус берди. Мозорни бу ҳолга солгандан сўнг гўё шунинг учун ғайратлангандек бироз пасая тушди, оч қолган шэр каби пишқириб бўқиришлари босилгандек бўлди. Ярим соат чамаси жонсаракка учраб учиб юришка мажбур бўлган қарғалар елнинг ғазоби босилганини бир-бирларига хабар бергандек ғо-ғу билан эски ўринларига қўна бошладилар. Кўкни ўраб олган қора булутлар ҳам тўс-тўска бўлиниб, ой ҳам қора парда ичидан ярим юзини очиб ер юзига мўралаб кўйди. Гумбазнинг қаршисидаги икки туп кекса чинорнинг искелэт каби қуруқ шохлариға ел билан аллақаяқларға учуб кеткан бойкушлар тўпи ҳам келиб қўна бошладилар. Ой парчаланган қора булутлар билан

бекинмачок ўйнаган каби ҳали кўриниб, ҳали яширинар эди. Ул ер юзига кулиб қараганда мозорнинг чакалак қисмига айтарлик ўзгариш бера олмаса-да гўристон қисмидаги дўмбоқ қабрларни ва уларнинг устидаги мрамор қабр тошларини чуқур бир сукут ичида экан, тақдим қилар эди. Бойқушлар уяси бўлган икки туп чинорнинг қаршисида гунбазга рўбарў қилиб солинган айвон-зиёратхона бор, аммо ой тик кўтарилганликдан зиёратхона ичи қоп-қоронғи¹ эди. Чинор шохлари тасбэх каби чизилган бойқушлар билан тўлган. Улар ой нуридан унча хурсанд эмаслар, чунки ой ер юзига кулиб қарай бошласа, улар бошларини қафтлари ичига оладирлар-да, дум-думалок бўлиб сиқилиб кетадирлар. Ой булутлар остига кирса, улар роҳатланган каби чиг-чиг-чиг, ки-ки-ки қилиб сайраб ҳам юборадирлар. Бу вақт шу бойқушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товиш ҳам эшитилгандек бўладир.

Масжид манорасидан руҳонийят ёғдириб мунглик азон товши эшитилди-да, уйқу кучоғида ётқан табиъат уйғониб жавоб берган каби жонғираб кетди. «Оллоҳу акбар»нинг сўнгги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишка ўлтурди...

13. КУЛИБ ҚАРАМАҒАН БАХТ

Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эса-да, юрагининг ёниши босилурлик эмас эди. Илон чаққан кишидек довдир ва бесаранжом кўзлари билан тевааракка бежо-бежо назар ташлар эди. «Ниҳоят, отаси ўз муддаосига етди, қизини янги кўявга топшириб

¹ “Хўжа Маъоз” устига солинган гунбаз ва зиёратхона ҳам масжид 1265-йилда Ўтаббой кушбеги томонидан бино қилингандир (муаллиф).

тинчланди, кеча кечаси у...» дер эди-да, мундан кейинги оғулик ҳақиқатини бир турлик ҳам ўзига сингдира олмас ва буни ўйламасликка тиришиб ва ўзини алахситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди.

Энди Марғилон қатнаб юришларга хотима берилгандек ва Марғилон ҳам ундан «тағин мендан нима илинжинг бор?» деб сўрагандек бўлар эди. Ул «Хўжа Маъоз»дан чиқиб тўғри уста Алимникига қараб борар эди ва у ердан отини миниб умрликка Марғилон билан видолашмоқчи эди эса-да, ошна бир кимса унинг кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг кучоғидан қутилиш учун ундан имдод¹ сўрагандек бўлар эди.

Уста Алим эшигига етаёзди. Том бир маъюсият ичида бошини қуйи солган эди, ўтиб турғучларни пайқамас, лахжа чўғ каби ёниб турган юрак ўти билан сархушдек эди. Қаршидағи Содикнинг эшигидан чиқғучини ҳам пайқамай қолди ва бир қараб олса ҳам танимаган эди. Отабек уста Алимникига келиб киргач, Содикникидан чиқғучи Ҳомид унинг орқасидан қараб йўл устида қотиб қолди...

* * *

Шокирбекнинг кеча эрталаб чиқганидан бери дараксиз кетишига ташвишланиб ўлтурган уста Алим уни йўлакда кўриши биланоқ сўради:

– Эйй, баракалла сизга, Шокирбек, қаёғларда қолиб кетдингиз? Жуда ҳам ташвишландим-да ўзим... Нега бир кунда бунчалик ўзингизни олдириб кўйдингиз?

Чиндан ҳам ул ўзини танилмаслик даражада олдириган, ўлат теккан кишилардек кўзлари ичига чўкиб

¹ И м д о д – ёрдам, кўмак.

кеткан эди. Киртайган кўзига куч билан кулги туси берди.

– «Хўжа Маъоз»га борган эдим...

– Нима учун?

– Тунашка.

Уста Алим таажжуб ичида яна бир қат уни кузатиб чикди:

– Тунадингиз?..

Отабек айвон пешонасига ўлтурар экан, устани шубҳада колдирмас учун деди:

– Кўбдан бери бир тунасам, деган хаёлим бор эди.

– Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор эканда,— деди уста Алим ва кулди. Бу вақт иккиси ҳам йўлакда юриб келган оёқ товишига қарадилар. Кўпол қилиб бошига салла ўраган, устага ўхшаш рангсизгина бир йигит кириб келар эди. Уста Алим келгучининг истикболи учун ўрнидан турди: «Эйй, уста Фарфи, келинг-келинг, бормисиз!» деди. Уста Фарфи салом бериб, уста Алим билан кўришди. Отабек кўришишга ҳозирланмаган ҳам эди, аммо келгучининг ўзи қўл узатди-да, «саломатмисиз, меҳмон» деб кўришиб олди. Айвонга ўлтургач, фотиҳа ўкулди. Уста Алим келгучини хуш омади қилар экан:

– Сиз ҳам келар экансиз-а, уста Фарфи, – деб пичинг отиб қўйди. Соғ-у саломатлик сўралиб бўлингандан сўнг уста Фарфи қаршидаги янги қурилган тўқув дўконларига ишорат қилиб деди:

– Ишлар катта-ку, уста. Дўконларни ҳам куриб юборибсиз.

– Дўконни қурғанимизга энди ўн беш кунча бўлиб колди. Фотиҳа ўқишга келармисиз, деб кутдим, шу чокгача дарагингиз бўлмади.

– Ўзингизнинг бошингиздан ўткан, уста, – деди биравнинг кафилини олгандан сўнг ишни ташлаб

чиқиш қийин, жумъанинг шарофатлари билан ошна-оғайниларникига борилмаса бошқа иложи йўк, ахир ўзингизнинг ҳам бошингиздан ўткан-ку.

– Йўк-йўк, – деб кулди уста Алим, – мен сизга ўхшаб дўконнинг устида сира тухум босқан эмасман, симкор¹ни кўзим қиймайди десангиз, мен ишонар эдим.

– Бу гапингиз тўғри, – деди кулиб уста Фарфи, – жўжалари тушқир йилдан-йилга кўпайиб борадилар, қозонни сувга ташлаган кунимиз жанжал.

Уста Алим дастурхон ёзиш учун хужрасига кирганда уста Фарфи Отабекка қаради.

– Сизники қаердан, меҳмон?

– Тошканддан.

– Жуда яхши, қани юқорига чикинг, меҳмон, – деди. Отабек раҳмат айтиб жойидан кўзгалмади. Уста Фарфи уни яна бир қат кўздан кечириб олғач, чўккалашини бузиб чордана қуриб олди. Дастурхон ёзилиб, эртанги ноништа учун дамлаб қўйилган чой олиниб келинди. Уста Алим Шоқирбекни юқорига чикишга қистаса ҳам ул кавшини ешмай эскича ўлтура берди. Ундан-бундан сўзлашиб чой ичишка бошладилар. Уста Алим билан уста Фарфининг сўзларидан илгарида бир устакорникида ишлаганликлари, мундан йигирма кунлар бурун уста Алимнинг устакор билан нима учундир уришканлиги ва шундан сўнг ўз уйига дўкон қуриб ўзича ишлай бошлаганлиги онглашилар эди. Уста Фарфи ундан аччиғланиш сабабини сўраса ҳам ул қаноатландирарлик жавоб бермас, фақат «ёмон одам экан, тўнғиз» билан кифояланар эди. Шу вақт Отабек кўлидаги пиёласини бўшатди-да, уста Алимга деди:

---

¹ С и м к о р – шогирдларга ишбай асосида тўланадиган иш ҳақи.

– Энди менга рухсат берасиз, уста. Мен жўнайман.
Уста Алим ажабсиниб унга қаради ва:

– Нега тагин кетмакчи бўлиб қолдингиз? Уч-тўрт кун турмоқчи эмасми эдингиз? – деб сўради.

– Марғилондаги ишларим битиб қолди, ўзим ҳам зерикиб бошладим...

– Бўлмаса чой тугалсин, шундан сўнг сизга рухсат, – деди уста Алим ва бир пиёла чой тўлдириб берди. Отабекнинг изн сўраши билан бўлиниб қолган саволини уста Фарфи давом этдирди:

– Тўғрисини айтингиз-чи, уста, нима учун устакор билан ачиғлашдингиз?

– У сизга аниқ айтмадимми?

– Айтмади. Сўрасам, гапни бошқа тарафка чалғитади.

– Имонсиз, айтишка уялган, – деди уста Алим ва кимгадир нафратланиб қарагандек бужмайиб кўйди.

– Ҳайтовур сиз билан аччиғлашқан сабабини сўрасам, гапни четка буради.

Уста Алим кўлидаги пиёласини култ этиб бўшатди-да, устакори билан аччиғлашиш сабабини сўзлаб берди:

– Мен Ҳомиднинг қайним Сайфига ёмон кўз билан қараб юрганини сал-пал сезиб юрар эдим... Уришатурғон кунимизнинг эрталабида Сайфини илгарироқ ишка жўнатдим-да, ўзим нимагадир уриниб кечроқ қолиб бордим. Дарбозадан киришим билан ишхона ичидан кимнингдир йиғлаб-ёлборган товшини эшитиб ажабсиндим ва ишхона эшигини очиб кирсам, имонсиз Ҳомид қайнимга зўрлик қилиб турган экан. Эшик очилиш билан чўчиб Сайфини бўшатди-да, менга қаради. Мен аччиғимдан нима дейишни билмай қолган эдим. Тўнғуз ишхонадан чиқиб бошлаган эди:

«Сен билан отанга йигирма йиллаб хизмат қилиб, ниҳоят сендан кўрган яхшилигим шу бўлдим?» дедим. Чурк этмай чиқиб кетди. Нимагадир, сиз, Карим ва Ортиқбойлар ҳам ишхонага келмаган экансизлар. Тўнғуз вақтдан фойдаланиб Сайфига ёпишқан экан. Мана, орамиздан ўткани шул. Унинг орқасидан мен ҳам Сайфини олиб чиқиб келдим-да, иккинчи учрашмай уйга дўкон қуриш ҳаракатига тушдим, – деди. Уста Фарфи ҳам устакорнинг бу қилигидан нафратланган эди:

– Ўбба падарлаънати, ҳали шунақа иш қилди денгчи? Ўзи одам эмас, ҳали бу унинг ҳунарларининг энг пачоғи, – деди ва товшини секинлатиб давом этди: – бадбахт, ақллар ишонмаслиқ даражада бўлган ҳар бир ёмонлиқларни қилар эканки, биз билмас эканмиз.

Отабек уста Алимнинг ҳикоясини илтифот билан эшиткан эди. Шунинг учун ундан сўради:

– Бу қандай Ҳомид, қора чўтир киши эмасми? Мен ҳали уни кўшнингиз уйидан чиққан ҳолда кўрган эдим.

Уста Алим ажабсиниб Отабекка қаради:

– Ўша-ўша, сиз уни қаёқдан танийсиз?

– Унинг билан аллақерда сўзлашқаним бор эди.

Уста Фарфи Отабекка кулги аралаш қараб олиб деди:

– Бўлмаса, унинг кўланса сўзларига хўб завқланғандирсиз.

Отабек маънолик қилиб илжайди. Уларнинг сўзи шу ерга етканда рўймолда тугиглик бир нарса кўтаргани ҳолда Сайфи кириб келди, саломдан сўнг уста Фарфи билан кўришди ва Отабекка қараб деди:

– Кеча сизни кута-кута ошларимиз совиб қолди, бек ака.

– Мен бу кунгами, деб ўйлабман, – деди кулиб Отабек.

Сайфи ҳовлиқиб бир нарса дейишка ҳозирланар эди:
— Бу кун кечаси ҳаммомнинг оғилида биравни ўлдириб кетибдирлар, — деди.

— Кимни? — деб сўради уста Алим.

— Ким эканини билмадим.

Уста Фарфи жавоб берди:

— Келишимда кўрбошилар бошлиқ ўлукни аравага ортар эканлар, ўлдирилган Салим шарбатдорнинг ўғли бэчора Комилбек.

— Тавба, — деб кўйди уста Алим ва сўради: — Ўлдурғучи ушланганми?

— Ушланиш қаёғда, ўлукнинг ўзини қидира-қидира зўрға ярим кечада топқанлар, — деди уста Фарфи. Отабек бу хабарни совуққина эшитиб ўлтурар эди ва фотиҳа ўқуб туришка ҳозирланар эди.

— Гумондор борми? — деди уста.

— Гумондор-ку йўқ, аммо бэчоранинг ўлуми жуда қизиқ кунга тўғри келиши ажиб, — деди уста Фарфи ва давом этди: — Кеча Комилбекнинг Мирзакарим аканинг қизи билан никоҳлари бўлмоқчи экан. Бэчора никоҳдан икки соат чамаси илгарироқ ёниға бир ўртоғини олиб ҳаммомга борган ва бир онда ҳаммом ичидан йўқолган, ҳатто унинг ёнидағи киши ҳам қаёққа кетканини сезмай қолган. Қизникида ҳамма тажаммулни¹ тайёрлаб, Комилбекнинг отасидан тортиб никоҳ қилатурган қози-ю куззотларғача қуявни кутиб ўлтурар эканлар. Бир вақтда ҳалиги биргалашиб ҳаммомга тушкан йигит ҳовлиқиб қизникига келган, қуяв кутиб ўлтирганлар қуявдан дарак сўрасалар, ул улардан қуявни сўраган ва воқияни айтиб, ҳаммомда кийимларини ҳам қолдириб бир онда йўқолганини хабар берган. Шундан сўнг никоҳ-никоҳда, ош-ошда қолиб қуявни қидириб кетканлар. Ниҳоят, ярим кечада

¹ Т а ж а м м у л — керакли нарсалар.

хаммомнинг таҳоратхонаси ёнидаги бир оғилнинг охиридан қониға беллашиб ётқани ҳолда топканлар. Бечора таҳорат учун оғилға кирганда товуш чиқармаслик ерига ханжар уриб, охирға тикиб кеткан эканлар. Жуда қизик гап... Ким ўлдирган ва нима учун ўлдирилган ҳеч ким билмайдир, – деди.

Отабек тамом онглашилмаган бир ҳолатда қолган эди. Бу хабардан қувонишға-да билмас ва хафаланишға ҳам йўл топмас эди. Рақибнинг ўлдирилиши унинг тамом сўниб биткан умидини яна қайтарғандек бўлса ҳам, нима учундир ул бу ишдан ўзига тинчлик ортдира олмаган, аксинча тинчсизлана бошлаган эди. Бу фожиадан ортиқча асарланган уста Алим «вой бечора- бечора», дер эди.

– Бирарта душмани борлиғи маълумдир, ахир? – деб сўраб қўйди.

– Албатта бордир, – деди уста Фарфи ва Отабекка қараб қўйди. Бу қарашдан Отабек борлик-йўқлик ҳолға кирган эди. Уста Фарфи давом этди: – Дунёда қандай одам йўқ, деб ўйлайсиз, кишининг ризқиға тупурганлар, охиратини ўйламаганлар ҳамма ёқда ҳам тўлиб ётибдир, – деди, яна Отабекка қараб олди... Отабек ёрилиш даражасига бориб қайтди... Уста Фарфининг бу кейинги қарашини уста Алим пайқаган эди ва уста Фарфининг бу тўғрида бир нарса билиб-да, сўзлашқа Отабекдан мулоҳаза қилиб тўхтадим, деб ўйлаган эди:

– Сўзлай берингиз Фарфибой, бу киши ўзимизникидир, – деди.

– Нимани сўзлай берайин?

– Комилбекнинг душмани тўғрисида билганингизни.

– Мен сизга бир нарсани биламан, дедимми? – деди ва кулиб Отабекка қаради: – бу одамнинг ўсмоқчилашини қаранг-а?

Бу сўз билан Отабек бироз енгиллашди.

– Менга бир-икки қайта қараб олганингиз учун билсангиз ҳам сўзлашқа мендан ётсиндингизми, деб уста ўйладилар шекилли, – деди Отабек.

– Тўғриси айтсам, сиз бу тўғрида бир нарса биласиз, лекин сўзлашқа Шокирбекдан чўчиб турасиз, – деди уста.

– Куруқ тухматни кўйинг-чи, – деди уста Фарфи.

– Куруқ тухмат эмас, билиб тухмат, – деди уста ва: – Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, асло тап тортмай сўзлай беринг, – деди.

– Астағфируллоҳ, – деб кулиб кўйди уста Фарфи ва бироз ўйлаб олғач деди: – Сиз билан менга шу нарсанинг нима зарурати бор, уста!

– Аввало сўзламайтурган бўлгандан сўнг пук бериш¹ керак эмас, тилдан илингандан кейин бизга зарурати бўлмаса ҳам билганни айтиш керак, – деди уста Алим.

Айниқса устадан кўра ҳам Отабек сабрсизлана бошлаган эди. Ҳозиргина ўйлаб турган жўнаш масаласи ҳам унинг эсидан чиққан, чунки рақибининг қотили ким эканлигини билиб олиш ҳаммадан ҳам унга кизиқ ва аҳамиятли эди.

Уста Фарфи энди айтмаса бўлмаслигини онглади, шунинг учун Сайфига ишонмагансумон қаради:

– Жиян, сен ёшсан ҳали, сенинг оғзингга ишонч йўқ, – деди ва: – бир оз дўконингга бориб тур, аччиғинг чикса ҳам.

Уста Алим ҳам қайнисини туришка ишорат қилди ва ўрадан савзи олиб тўғрашга буюрди. Бола кетгач, уста Фарфи оҳистагина деди:

– Агар гумоним тўғри бўлса, Комилбекнинг қотили Ҳомиддир.

¹ П у к б е р и ш – билдириб кўйиш.

Бу сўз Отабекни ажабсинтиргандек, уста Алимга ҳам ғариб эшитилган эди.

– Ҳомид дейсизми?! – деб сўради уста Алим.

– Ҳомид, – деди, яна секингина уста Алимдан сўради: – сиз Умарбекни Ҳомидга яқин дўст эканлигини биларсиз, албатта?

– Биладан, ҳамма вақт юриш-туриши ўшанинг билан эди.

– Бали, – деди уста Фарфи, – Ўша Умарбек билан ораларига яқинда бир совуқлик тушди-да, мундан ўн кунча илгари Ҳомиднинг бир мудҳиш ваҳшати тўғрисида Умарбекдан бир сир эшитдим. Ҳомид Комилбекни ўлдирганда устида бўлмаган бўлсам ҳам, аммо ҳалиги эшиткан сиримнинг далолатига қараб, албатта Комилбекнинг қотили Ҳомид деган фикрга тушдим... Сиз мундан уч йилча илгари Марғилон келиб Мирзакарим аканинг қизиға уйланган Отабек исмлиқ тошкандлик бир йигитни ҳалиги қайин ота бўлмиш Мирзакарим ака билан қамалиб, осилишга ҳукм қилинганларида дор остидан қутқарилиш воқияларини хотирлайсизми?.. Албатта ёдингизда бўлса керак, ҳов, биз Сарибойнинг дўконида чой ичишиб ўлтурган эдик-ку, ёдингизга тушдимми?

– Эсимда бор, эсимда бор, – деди уста Алим ва Отабекдан сўради, – балки сиз танирсиз, Тошкандда машҳур бўлган Юсуфбек ҳожи деганнинг ўғли.

– Танийман, – деди Отабек ва хикояни бунча узоқдан солгани ва ўз устида гап юргизгани учун тонг ажаб ичида уста Фарфининг оғзиға қараб қотқан эди.

Уста Фарфи ярим-ярим товишда давом этди:

– Ана шу йигитнинг олған хотини жуда ҳам нозанин бир қиз бўлиб, бу қизға бизнинг Ҳомид ҳам харидор экан. Ҳалиги Отабек қизға уйланиб қўйғач,

бизнинг Ҳомид тиканга ағнаб, орадан Отабек билан Мирзакарим акани кўтариш фикрига тушкан ва бўлмаган чақимчиликлар билан уларни дор остигача тортишга муваффақ бўлган... (Сўз бу ерга етканда, Отабек билинтирмаслик қилиб бир энтикиб қўйди). Уста Фарфи давом этиб деди: – Аммо худонинг ҳақини ноҳақ қилмаслиғи соясида бир мактуб сабаби билан кутмаган жойда дор остидан нажотка чикганлар. Булар оқланғач, Ҳомиднинг ўзи камалатурғон бўлиб аммо кўрбошининг ёрдами орқасида Қўқонга қочиб қутилган ва ул ерда ҳам тинч ётмай Ўтаббой кушбегини порахўрликда айблаб, Мусулмон чўлоққа ариза берган, – деди ва сўзини бу ерда тўхтатиб устадан сўради: – Ўзингиз ҳам билсангиз керак, Ҳомид бир кеча йўқолиб, уч ойлаб бэдарак кеткан ва уни кўрбоши йигитлари қидириб юрган эдилар.

Уста Алим тасдиқ ишорасини бериб:

– Сўзлай берингиз, – деди. Аммо Отабек бу даҳшатлик ҳақиқатни эшитмакда бўлган қулоқлариға ишонмас ва ўзини куч орқасида тутиб турар эди.

Уста Фарфи товшини секинлатиб давом этди:

– Ҳомиднинг Мусулмон чўлоққа берган аризасидан сўнг Отабек билан Ўтаббой кушбеги Қўқонга чақириладирлар-да, сўроқдан сўнг яна оқликка чиқадириллар.

Аммо Ҳомид уч ойлаб Марғилон келалмай юргач, ниҳоят яна кўрбошининг ёрдами билан келишка ҳам муваффақ бўладир. Бироқ Ҳомид ҳануз тинч ётолмайди. Фурсати келиши билан яна бир ёмонлик қилмоққа, қутидорнинг қизини ўзиники этишка ўйлаб юрадир. Тўнғизнинг бахтига бу фурсат ҳам тўғри келиб, яна ёмонликка юз қўядир. Шундоқки, Отабекнинг Тошканддан ҳам уйланганини билиб, унинг тилидан

бир талок хати ёздиради-да, Мирзакарим аканикига киргузадир.

Отабек ўзини нечоғлиқ босиб ушлаб келган бўлса ҳам, лекин энди ичидан қайнаб тошиб кеткан хиссиётини босолмади – «виждонсиз, тўнғуз!» деди-да, ихтисёрсиз ўрнидан туриб кетди. Уста Алим ҳам ўзини тинч тутолмади, «Бадбахт, кофир!» деб кўйди. Отабекнинг ўзгаришидан уста Фарфи шубҳага тушаёзган бўлса-да, лекин уста Алимнинг ҳам унга кўшилиши уни ўйлатиб турмади, Отабек қайтиб ўрнига ўлтурғач, ул давом этди:

– Бу сохта талок хати тўғрисида Отабекнинг нима қилганлиғи Ҳомидга ҳам маълум бўлмайди. Лекин иш Ҳомиднинг ўйлағанича натижаланиб, бир неча вақтдан сўнг Мирзакарим аканинг қизини талок қилиниши хабари чиқиб қоладир. Орадан уч-тўрт ойни ўтказуб, бизнинг Ҳомид Мирзакарим аканикига совчи киргузадир. Аммо Мирзакарим ака унинг совчиларини куруқ қайтарадир. Бир неча вақтдан сўнг, Ҳомиднинг сохта талок хатиси билан еридан чиққан қиз Комилбекка бериладир ва нима учундир тўйлари бир неча вақтка кечикиб қоладир-да, орадан бирар йилни ўтказиб, ниҳоят, кеча уларнинг тўй ва никоҳ кунлари эканки, Комилбекнинг ҳаммомда ўлдирилган хабарини эшитиб турибмиз. Мана мен юкоридағи сабабларга биноан Комилбекни ўлдиргучи аниқ Ҳомид, деб ўйлайман, – деди.

Уста Алим бошини чайқаб:

– Бундан шубҳа йўқ, нах Ҳомиднинг ўзи, – деди ва ўзича: – Эҳ, эссиз мусулмончилик, шунчалик ҳам инсофсизлик бўладими, ўзингнинг бир эмас иккита хотининг бўлатуриб, тагин бир йигитнинг ҳалолига кўз олайтириш... Яна ўзингнинг бўйинг етмаслигини

билатуриб ҳам, икки орада бир гуноҳсизнинг қонини тўкиш – эҳ, шайтон боласи! – деб қўйди.

– Бу бир ит! – деди уста Фарфи, томдаги лукмани ўзи ҳам эълмайдир, бошқага ҳам едирмайдир, нах итнинг ўзи!

Отабек ўз хаётидаги фожияларнинг манбаъи бўлган бир ҳабисни¹ ниҳоят биринчи мартаба таниб турар эди. Бу палид душманга қарши ўзида кўзгалган битмас-туганмас нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сирининг фош бўлишидан кўрқиб ичига ютишка мажбур эди. Шундоқ бўлса ҳам ичда қайнаган ҳиссиёт ўз шарпасини унинг юзига очик ташлаб турмоқда, кўзи ўт каби ёнар ва юзи юз хил туска кирар эди.

Анчагина орадан сўз кесилиб қолгандан сўнг уста Фарфи деди:

– Сиз билан мен шу чоқгача Ҳомиднинг бундай ишлари бор эканидан хабарсиз юрганимизга ҳайрон қоламан.

– Ҳайрон қолишга ўрин йўқ, – деди уста Алим, – сиз-ку яқинда кириб ишлай бошладингиз. Аммо мен йигирма йиллаб шунинг уйида қолиб сира ҳам Ҳомиднинг ичидагига тушуна олмас эдим ва ҳамиша кўзимга димланган коронгу ўрадек кўркунч кўринар эди, – деди ва бироз тўхтаб олғач, бир нарса топқандек ҳаракат ясади. – Бу гапларнинг бош омили албатта Ҳомид бўлса ҳам, лекин бунда унинг бошқа ёрдамчилари ҳам бор кўринадир, ёдингизда борми, кўпинча чахчайган кўзлик бир йигит ишхонамизга уни сўраб борар эди?

– Биламан, бу кунда ҳам Ҳомид билан сермуомала, оти Содик бўлиб, сизнинг кўшнингиз эмасми?

– Отанга раҳмат! Ана шу йигит билан унинг онаси бу ишда Ҳомиднинг энг ишончлик ёрдамчилари

¹ Ҳ а б и с – ярамас, нопок.

бўлса керакки, ул икки йилдан бери шу кўшнимникига ҳамиша қатнаб қолгон эди. Содиклар ўз овқатларини ҳам ўтқузолмаган ҳолда факирликда яшаб йил сайин менга оз-оз ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар. Бир йилча бўлди, бирдан сув олиб қолдилар ва Содик уйланиб ҳам кўйди. Мен ҳайтовур бэчора йўлини топиб олдиёв деб юрар эдим. Энди билсам, Содикни уйлантиргучи ҳам шу Ҳомид экан, – деди ва Отабекдан сўради: – Сиз ҳали Ҳомиднинг кўшнимникидан чиқиб кетканлигини сўзлаб эдингизми? – Отабек тасдиқ ишорасини бергач, негадир бир энтикиб кўйди. Ҳақиқатан уста Алимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиктирарлик эди. Ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсун билан жавоб қайтариш йўллари излаб турган чоқда бу савол берилиб, Ҳомид билан бояғи учрашишини унга хотирлатқан ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўкутқан эди. Ул ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўткандагиларга қараганда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини онглар эди.

Уста Алим ошхонага бориб ош қилиш ҳаракатига тушкан эди. Отабекнинг тўсатдан кетиш ҳаракатига тушиб қолганини кўриб:

– Бек, шунча ўлтурганнинг қаторида яна ярим соатка таҳаммул¹ қилсангиз, ошни еб йўлга тушасиз. Мана мен, савзини ҳам босдим, – деди.

Отабек қайтиб ўлтурмади ва ҳавлининг ўртасидан туриб узр айтди:

– Раҳмат, уста, мен бу кун ошиғич юриб, эрталаб жўнаб кетган юкларнинг кетидан етиб олмасам бўлмайдир.

– Ошни ташлаб кетсангиз хафа бўламан, қирққа чидаган қирқ бирига ҳам чидай оладир.

¹Таҳаммул – сабр, бардош.

– Ўлтулинг-ўлтулинг, мехмон, – деди уста Фарфи. – Ошға савзи босилди – пишди!

– Мен устанинг ошини биринчи мартаба еб ётқаним йўк, агар савдогарчилик омон бўлса, ҳар ўн беш кунда бир келиб устанинг жониға ҳам тегаман, – деди Отабек ва боқчаға қараб юрий берди.

Уста Алим ошға савзи босиш билан овора эди:

– Мен сизни зўрламайман, лекин йўл устида корнингиз очиб қолса, ўзингиздан ўпкаланг, – деди.

Отабек майдонда отини супириб эгарлар экан, майдоннинг ғарбидаги хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб мунга қараб турар эди. Мундан унинг хабари бормиди, йўкми, лекин ул бу томонға қарамасдан отини эгарлаш билан машғул эди. Ул эгарланиб бўлинған отини ҳавлиға қараб етаклай бошлағанда, ҳавлиға қараб турған бош ҳам девордан қуйиға тушиб йўқолди. Ул отини ҳавлининг ўртасиға қантариб қўйиб айвондағи хуржун ва пўстунини олар экан, уста Фарфи билан хайрлашди. Отни Сайфи етаклагани ҳолда уста Алим Отабекни кўчаға узатиб чиқди ва унинг қўлтуғидан олиб отқа миндирар экан, ўпкалаш оҳангида деди:

– Ошни ташлаб кетканингизни унутманг, бек.

Отабек эгарга ўлтуриб олғач сўради:

– Хафа бўлдингизми?

– Нега хафа бўлайин, аммо йўлда очикиб қолишингиз учун сизга ачинаётибман.

– Тайёр ошни ташлаб кетиб, йўлда очликдан қийналишимни ўзим ҳам тушуниб турибман, уста, – деди Отабек ва, – бироқ туякашлар билан Андижонда бу кунга учрашиш учун ваъдалашкан эдим, уларга етиб олиб йўл харажатлар учун бироз ақча бермасам, яъни ўз роҳатимни кўзлаб сизни ошингизни кутиб қолсам, беш кишини кўра-била туриб оч қўйған бўламан.

Уста Алим отнинг жиловидан кўлини олиб сўради:

– Андижон ўткан кезларингизда йўл устидан кириб туришка ваъда берасизми?

– Бўлмаса-чи, – деди Отабек, – шу ўн беш куннинг ичида саккиз тепки атласдан лоақал икки кўра йиғиб кўйингиз, ёдингиздан чиқармангиз!

– Ёдимда бор, хотиржамъ бўлингиз!

– Хайр, хўш!

– Яхши қол, Сайфи!

Саман йўрға йўлга тушди, човиға одатдан ташқари бир-икки қайта келиб тушкан аччиғ қамчи зарби билан бир онда кўздан ғойиб бўлиб кетди. Отабекни узоқла-тиб уста Алим уйга кирган ҳам эди, Жаннат опанинг эшиги очилди-да, Содик от етаклаган ҳолда чиқиб келди. Ул отқа минар экан, эшик ичида кўринган Ҳомид – «тезрок!» – деган амрни берди. Содик ҳам Отабек изича отини ҳайдаб юборди...

Уста Алим Отабекни кузатиб келиб, айвон пешонасига ўлтурар экан:

– Табиъати жуда қизиқ йигит-да, – деб кўйди.

Уста Фарфи сўради:

– Бу йигит билан қандай ошналиғингиз бор?

– Мен сизга ўзоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида адашиб юрганлигини ва мен билан бирга ҳавлиға келиб бир кун ётиб кетканлигини сўзлаб эдим шекиллик?

– Ҳа, ҳа, ҳали ўша йигит шуми?

– Шу. Шундан бери ҳар бир Марғилон келганида ва Андижон ўтканида манинг олдимға кирмасдан кетмайдир. Ўзи жуда оғир ва ақллик йигит, бунинг устига қизиқ табиъати ҳам бор, – деди.

– Қизиғи қанақа, – деб сўради уста Фарфи.

– Жуда қизиқ, – деди уста ва кечаги воқиъани сўзлаб чиқди. – Кеча эрталаб шаҳарни бир айланиб келайин деб

чикиб кеткан ва тушлик ошка етиб келиш учун ваъда ҳам берган эди. Мен ваъда вақтига ошни дамлаб ўлтурибман-ўлтурибман, сира келса-чи! Ниҳоят, сиздан сал илгарирок келиб турган эди. Сўрасам: «Хўжа Маъоз»ни тунаб қолдим, дейдир. Кўзи уйқусизликдан бир қарич ичига тушиб кетибдир. Жуда ҳам табиъати қизиқ йигит.

– Яхши йигит экан, – деб қўйди уста Фарфи.

Ошни еб бўлганларида у ёқ-бу ёқдан жумъа товши кела бошлаган эди. Шунинг учун чой ичиб ўлтуришка тўғри келмай уста Фарфи уста Алимдан илгарирок намози жумъага кўзғалди ва эшикдан чиқиши билан ўз уйидан келаётқандек кўринган Ҳомидга учрашди.

– Ҳа, уста Фарфи, бахай? – деди Ҳомид.

– Уста Алимникига келган эдим.

– Бўлмаса зиёфат қуюқ экан-да!

– Қуюқ! – деди кулиб уста Фарфи, – уста Алим ўз уйига дўкон қурган экан, гилалаб¹ юрмасин деб фотиҳага келган эдим.

– Шундоқми! – деб қўйди Ҳомид. Биргалашиб кета бошладилар.

– Бўлмаса уста Алим ўз уйига дўкон қурибдир, денг-чи!

– Дўкон қурибдир.

– Арвоҳ пири бермасдан-а?

– Қишда арвоҳ пири қилиб бермоқчи! – деди уста Фарфи. Яна бир неча дақиқага орадан сўз кесилиб қолди.

– Ош қилиб бергандир?

– Албатта.

– Бошқа меҳмон ҳам бор эканми? – деб сўраб қўйди Ҳомид. Уста Фарфи Отабекнинг Ҳомид билан учрашганини хотирлаган эди.

– Тошкандлик бир савдогар меҳмони ҳам бор экан, – деди. Масжидга яқинлашиб қолган эдилар. Ҳомид яна

¹ Г и л а – гина, хафагарчилик.

ниманидир сўрамоқчи бўлса ҳам, уста Фарфи шошиб масжидга бурилди.

14. РАҚИБ ИЗИДАН

Ўн олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичидан кўтосланиб¹ кўринар эди. Ҳамма хуфтан намозига кириб кеткан, кўчалар сув қуйғандек тинч эди. Кўчанинг бу тинч пайтидан фойдаланган каби уста Алимнинг эшиги ёнига келиб тўхтаган кимсанинг ким эканлигини билиш учун ой ёруқлиғига қарши тушкан бўғот халал берар эди. Бўғот панасида ва эшик ҳалқасида қадалиб бир мунча вақт ниманидир кутиб турган бу киши ниҳоят, авайлабгина эшикни очиб ўзини йўлакка олди. Тагин анчагина эшикнинг ичкариги қисмида турғач, очишидаги эҳтиёт билан эшикни ёпди.

Ой ёруқлиғи уч бурчак равишда йўлакка тушиб турар эди. Бу номаълум кимса оёқ учи билан юриб келди-да, мўралаб айвонга қаради. Айвоннинг тоқчасида шамъ ёниб, Сайфи ўрин ёзиш билан овора эди. Номаълум кимса йўлакнинг қоронғи қисмига ўзини олиб, кўзини Сайфидан узмай тура бошлади, Сайфи ўрнини тўшаб бўлғандан сўнг айвоннинг пешонасида ёзилиб ётқан дастурхон ва лаганни кўтариб хужрага кирди. Йўлакдаги мажхул кимарса гўё шуни кутиб турғандек оёғ учини онда-сонда ташлаб ўзини майдон ичига олди...

Барги тўкилиб қуруқ шохлари билан қолган майдон ичи туманлик ойдин, мажхул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада,

¹Кўтосланмоқ – ялтирамоқ, жилваланмоқ.

зулмдийда юз энг сўнгги курашка ҳозирланган бир йигит эди...

Отабек хароба уй девори ёнида сўнг чекдаги бир эътибор билан ичкарига қулоқ солмоқда эди. Ичкаридан ўтин ёриб ўчоққа ўт қалаш ҳаракатлари эшитилар, гоҳи хотин кишининг товши ҳам келиб қўяр эди. Ул бир-икки қайта оҳиста адимлар билан хароба уйларнинг у боши билан бу бошига бориб келди, яъни ичкарига ошиб тушмак учун қулайроқ ўрин чоғлар эди. Хароба иморатларнинг ўрта бир еридаги рахнадан ошиб тушиш қулайроқ бўлгани учун шунинг остига шумшайиб ўлтурди. Ўлтуриши ҳамоно қаёқдандир оёқ товши эшиткандек бўлди-да, секингина ўлтурган жойиға эрга синггандек килиб ётиб олди. Оёқ товши тўхтаб нариги ёқдан уста Алимнинг товши келди. Уста Алимнинг хуфтандан қайтиб келганлигини онглади ва унинг майдонга кириш эҳтимоли бўлганликдан шу кўйи ётаберди.

Вақт жуда секин ҳаракат қилар эди. Ул ўзининг ҳар бир юрак тепишини санагандек ўткузар эди. Кузнинг ёқимсиз шамъоли ўпкани қичитиб, йўтални қистатар, ул чалқанча ётқан кўйи оғзини ўрамлаб кўмак куткан каби кўкка кўзини тиккан эди.

Орадан бир-бир ярим соатлар чамаси вақт ўтиб кетди. Тэварақдан «жаннат қушлари»нинг биринчи товши қичкирилиб ўтди, шу кезде хароба ҳавли томондан бир неча оёқ товушлари эшитилди-да, ул ўрнидан туриб қулоқ солишға мажбур бўлди. Бир мунча вақт онглашилмаган сўзлашиш товушлари келиб тургач, даричанинг ғийқ этиб очи-лишидан сўнг, бу товушлар яна ҳам узоқлашдилар. Отабек деворға интилди ва секингина юқо-риға кўтарилди. Бузуқ уйнинг даричасидан нариги

қатордағи айвон ва ундағи ўчоқда ёниб турған ўт кўринди. Аммо очиққина бўлиб уй ичидан кишилар товши келар эди. Ул ўмарилмаслик этиб девор устига минди ва осонғина хароба уй ичига ўзини олди. Чунки уй томи ўпирилиб остига босканликдан уйнинг саҳни жуда ҳам юза эди. Авайлаб учтўрт адим босди-да, уйнинг бузуқ даричаси ёнига келиб тўхтади ва мўралабқина ҳавли юзига қаради. Қаршидағи уйнинг хар икки даричаси ҳам ёпиқ, аммо тирқишларидан шамъ ёруклиғи кўринар ва бояғиға қарағанда секинроқ бир товушда гўнғир-гўнғир сўзлашиш эшитилар эди. Орадан ўн беш дақиқа чамаси фурсат ўтиб товушлар бироз юқорилашиб келмакка бошлади. Бу орада уйдан кўлиға лаган ушлаган бир хотин чиқди-да, қозондан лаганга бир нарсани кўтара берди. Отабек гўё шуни кутиб турғандек узоқ бир тин олди ва ўзини четка бурди. Хотин лаган билан уйга кириб кеткач, ичидан тақинған ханжарини қинидан суғуриб олди-да, дамани ойдинға солиб боқди ва ханжарининг учини ёнбошидан орқасиға ўткузиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади. Хотин яна чиққан ва тобокларға шўрба суза бошлаган эди. Уйга бир-икки катнаб сузилган шўрбаларни ташиб битирган, уйнинг эшигини беклади-да, кириб кетди.

Отабек ҳавлининг ўртасиға, тут ёғочининг ёнига келиб тўхтаған ва жанубда киши йўқми, деб аланғлар эди. Ул бу тўғрида бир каноат ҳосил эткач, битта-битта босиб кишилик уйнинг йўлак томонидағи даричаси ёнига етди ва ўзини сўнг чекда эҳтиётлаб дарича остига ўлтурди. Ўлтуриши ҳамоно димоғиға ичкулик билан шўрба иси келиб урди. Уйдагиларнинг сўзларинигина эмас, ҳатто томоқ чайнашларини ҳам эшитса бўлар

эди. Ичкаридан кимдир бирав шап-шап этиб чайнаб дер эди:

— Энди менга берма, Содик, Мутал полвонга беравэр!

Отабек бу товушнинг кимники бўлганлигини билган эди.

— Ҳадеб менга беравэрасанларми, оралатиб Жаннат опамга ҳам бериб кўй, ха-ха-ха!

— Бизнинг кампирга берсанг кайтармасдан ича берадир!

— Бэrsa ичабераман, қих... Ўзим хотин бўлсам ҳам Мутал полвонларнинг ўнини қочираман, қих...

Бу сўздан сўнг, уй ичини кучлик бир кулги товши қоплади. Кулги босилғач, сўз бошланди:

— Энди шуни ичасиз, Ҳомид ака!

— Йўк, Содикбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучлик чиққан экан.

— Ичмасангиз қўймайман, лекин...

— Мутал полвонга бер! Сиз олинг-чи шуни!

— Аниқ ичмайсизми? Кумуш опамнинг саломатлигига ҳам ичмайсизми?

Бу сўзни эшиткан Отабек ихтиёрсиз ўрнидан туриб кетди. Жаннат опанинг хи-хи-хи қилиб кулган товши эшитилди.

— Ораға нозик бир исмни келтуриб солмасанг, худо ҳаққи ичмас эдим. Қани, бўлмаса бер-чи, Кумуш опаннинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керакдир.

— Ха-ха-ха, нозик жойдан ушладимми?

Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрға-зўрға ўзини даричага ҳужум қилишдан босиб қолган эди. Орада бир мунча майда сўзлар сўзлангач, кимнингдир уффф, деб юборгани эшитилди.

— Тагин нима бўлди, Ҳомид ака?

– Бу кунги гап жуда ҳам мени чўчитиб кўйди-да, Содикбой!

– Манинг гапимга нима учун ишонмайсиз, ахир! Юз мартаба сизга айтиб ётибман-ку, хумсани дарбозадан чиқардим, тагин канчагача орқасидан бориб то карвонларга кўшилиб кеткунча кутдим, сўнгра қайтиб келдим, деб. Агар ўша кетиши бўлса, бу кун худда Кўконга бориб еткан.

– Эй, сан билмайсан, ука!

– Лекин манга қолса, шу ишдан ҳеч бир кўркатурган гап йўқ, уста билан танишлиғи бўлса, унинг уйига меҳмон бўлгандир, савдогарчилиғи бўлса Марғилонга келгандир, ахир кетиб тургандағи сўзини ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-ку!

– Бу мулоҳазанг тузик-ку, бироқ мен билан аччиғлашқан бир кишиникида меҳмон бўлиши бошни қотирадир, тагин сизларнинг ҳавлиларингиз ёнида...

– Агар сиррингиздан уста Алимнинг хабари бўлса, ул вақтда кўрқсангиз ҳам арзийдир. Аммо менга қолса у хумпар (Отабекни айтадир) Марғилонда хотини борлиғини ҳам унитиб юборган, деб ўйлайман.

– Манинг бу сирримни сиздан бошқа ҳеч ким билмайдир. Умарбек билан бироз нари-бери бўлиб қолган эдик, ҳайтовур тагин орани очиб юбордик.

– Ундоқ бўлса тагин нимадан кўрқасиз?

– Мен унинг Тошканд кетишини кўз бўяш учун бўлган хийлами, деб кўрқаман.

– Хайр, кетмаган ҳам бўлсун: ул ҳолда ўзингиз айткандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдорнинг олдиға бораман-да, ўғлингни Мирзакарим аканинг илгариги тошкандлик куяви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсанинг ҳолиға маймунлар йиғласин! Агар ул сиррингизни

билган бўлганда ҳам аллақачон келатурган ишка тушуниб олиб, Марғилондан думини хода қилди, десангиз-чи!

– Қих... Содикнинг гапи жўялик, – деб қўйди Жаннат опа.

Отабек бу сўз даҳшатидан титраб кеткан эди. Содик давом этди:

– Энди ишнинг бўладирганини ўйлаш керак, сизнинг кўрқоқлигингизни кўриб, мана Мутал полвон ҳам ухлаб бошлабдир.

– Ухлаганим йўқ, ҳэз, дорингдан қуй-чи!

– Муталбой ўртоқ, – деди Ҳомид, – биз биравнинг яхшилигини унутатурган киши эмасмиз. Ўртоқингиз Содикбой мен билан биргалашиб камлик кўрмади, аввали худо, қолаберса мен уни уйлантириб қўйдим... Мен бирав билан ошначилиқ қилсам, ҳатто, ундан жонимни ҳам аямай, кўнглини олмоққа тиришамъан.

Содик:

– Муталбой сизни ўбдан яхши биладир, Ҳомид ака! Сизнинг қандай хизматингиз борлиғига ҳам қонған... Аммо унинг сиздан бир илтимоси бор экан.

Ҳомид:

– Нима илтимосингиз бор, Муталбой?

Мутал (сархуш):

– Битта я-я-я -римтадан уч-тўрт т-т-танга қ-қ-қарзларим бор эди, Ҳомид ака.

Ҳомид:

– Ошналик деган уч-тўрт танга билан боғлана олмайдир, Муталбой! Мен сизга ҳали айтиб қўйдим: манинг ошналим ошнадан жонни ҳам аямаслик билан бўладир. Уч-тўрт танга эмас, мухтож бўлсангиз ўттуз-қирқ танга ҳам сўрай беринг!

Жаннат опа:

– Илоҳи Ҳомидбой мурод-мақсадиға етсин, қих. Ошна-оғайнидан дунё аямайдир! Бироз вақт танга товши эшитилиб турғач, Ҳомиднинг овози келди:

– Мана, Мутал полвон, ҳозирга оз бўлса ҳам шуни олиб турарсиз, аммо хизмат ҳақингиз ўз йўлиға бўладир.

Сархуш:

– Р-рахмат, Ҳ-ҳомид ака, сиз ж-жонни аямасангиз, м-мен ҳам йўлингизга бошимни тикдим, жамшиднинг арвойи!

Содик:

– Бизнинг Муталбой ҳам куруқ йигит эмас!

Ҳомид:

– Дастурхонни йиғиштириб олингиз-чи, Жаннат опа!

Лаган-товокнинг бир-бирисига теккан товши эшитилиб, Отабек ўзини оҳистагина йўлакка олди. Ўчоқ бошида бир-икки дақиқа чамаси товок-кошик ва оёқ товши эшитилиб турғач, Жаннат опа ҳавлиға тушиб келди ва кўлидағи дастурхонни тут остиға қоқиб кетди. Отабек қайтиб келиб дарича остиға ўлтурган ҳам эди, Ҳомиднинг шу сўзини эшитиб қолди.

– Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур Жаннат опа! Содик:

– Кўрқасиз-да, Ҳомид ака, эшикни ўзим занжирлаганман.

Ҳомид:

Сан ҳали ёшсан, иним Содикбой, сиз чиқаберингиз, Жаннат опа!

Отабек учун вақт ортиқ танг ва кўркунч эди. Хароба уйга борай деса, Жаннат опанинг кўриб қолиши аниқ эди. Эшикни очиб чиқиб кетай деса, ўлтуришнинг мақсади ҳали очилмаган бўлиб, бутун машаққати шамъолға кетар эди. Жони ҳалқумиға

тиқилиб теварагига аланглади ва йўлакдан нарироқда уста Алимнинг девориға суёғлиқ турған занбилга кўзи тушди. Занбилнинг остиға яшириниш жуда ҳам хавфли эди эса-да, аммо ўлтуришнинг мақсадиға қонмай кетиш ундан ҳам хатарлик эди. Сир фoш бўла қолса, уч душманга баробар хужум қилишни бўйнига олиб кўйди. Уй эшиги очила бошлағанда занбилнинг остиға кириб олған эди. Ўзини нечоғлиқ сиқиб ғужанак қилған бўлса ҳам, аммо бир қараш билан занбил остида киши борлиғини билиш унча қийин эмас эди. Занбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаған мушукдек хужумга хозирланиб ётар эди.

Жаннат опа йўлакка томон юриб келди-да, занбил остидағини пайқамай йўлакка бурилди. Ойдиндан эшикнинг занжирлиги аниқ кўриниб турар эди. Шунинг учун эшик ё-ниға бориб ўлтурмай йўлакнинг ярмидан қайтди. Қайтиши ҳамоно юқоридан учиб ўткан бир-икки мошак қушнинг чев-чев-чев деган товшини эшитиб кўкка қаради. Шимол-шарқиға тўғри отилиб ўкдек учиб борған мошак қушларға қараганича йўлакдан уй томониға қайрилиб кетканини ўзи ҳам сезмай қолди. Жаннат опа айвонға чиққанда, Отабек устидаги занбил тўрт энлик юқориға кўтарилиб, тагин секингина уни босиб тушкан эди. Жаннат опа эшикни очиб, уйга кирганда, ул охистагина занбил остидан чиқди, унинг юрак тепиши ҳали ҳам шиддатлик эди. Дарича ёниға юриб келди-да, ҳамон хужумга хозирланғандек ичкариға кулоқ солиб турди. Жаннат опанинг «эшик занжир» деган товшини эшиткач, роҳат тин олди ва дарича ёниға чўнқайди.

Ҳомид:

– Бўлмаса, душанба куни кечасига бўлсин!

Содиқ:

– Биз қайси кунга десангиз ҳам ҳозирмиз!

Мутал:

– Менга қолса, шу топта борсақ дейман!

Ҳомид:

– Яхшиси душанба кун, ундан нарига ўткани ҳам ярамағандек, бериси ҳам фойдасиз бўладир, чунки бир-икки кун бунга ҳозирлик ҳам керак.

Содик:

– Тағин қанақа ҳозирлиги бор?

Ҳомид:

– Олиб чиқгандан сўнг, уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайдир: то ром қилгунча бирарта қишлоқга юборишқа тўғри келадир. Олиб чиқишимиз душанба кечасининг қайси пайтига тўғри келишини ҳам ҳозирдан айтиб бўлмайдир. Олиб чиққан замон Марғилондан чиқарилиб юборилмаса, кундуз куни чиқариш тағин хавфлик. Кечаси маълум, Марғилон дарбозалари ёпиқ бўладир. Шунинг учун бирарта дарбозабонни қўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...

Содик:

– Яхши маслаҳат, кутидорникига қанақа қилиб тушамиз?

Ҳомид:

– Масаланинг бу ёғини ҳам ўйлашимиз керак экан хали!

Содик:

– Энг яхшиси дарбозасидан кириш!

Мутал:

– Дарбозасидан кириб бўлмаса, томидан ошиб тушамиз!

Содик:

– Ҳа-ҳа-ҳа, балли, Мутал тўрам!

Мутал:

— Кулишингни бэжо килма, хэз Абдикарим! Сан хали дунёга келиб нимани кўрдинг-ку, санга кулиш тушиб колди! Бу бош дунёга келиб нималарни кўрмади-а? Бунакангни кочирик ишларни энди килиб турипти, деб ўйлайсанми? Эйха-х-х, Мутал аканг нималарни килмади? Ха-ха-ха... Мусулмонсан отангинг арвойи, Ҳомид ака! Бир куни Жонкелдибой ҳасратини килиб Ҳотам тўранинг ўглини яхши кўрганлигини, дийдорига тўёлмай бэсар бўлганини арз килиб колди-ку, ёнимда Қаландар полвон бор эди, Жонкелдига, бўлмаса ўн окта¹ бер бизга, биз Қаландар билан бирга дўндикчангни мухайё килиб берайлик, дедим. Жонкелди ўлиб турган экан, кулоқ қоқмай хўб, деди. Биз қаландар билан тунни ярим қилдиқ-да, Ҳотам тўранинг ҳавлисига келдик. Ишнинг эбини жўблаб қарасақ жуда кашал², девор – тош ҳамин!³ Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ. Бу ишқални кўрган Қаландарнинг тарбузи қўлтуғидан тушиб «беш октани қайтариш увол- ку?!» деди. Ўзимнинг сал шунакангни кайфим баландроқ эди, ханжарчамни қинидан суғуриб олдим-да, тўғри Ҳотам тўранинг дарбозасига бориб чақира бошладим. Бу ишимдан жон-пони чиқиб кеткан Қаландар ёнимга келиб турта бошлади: «Ҳой, Мутал, санга нима бўлди?» Мен Ҳотам тўрани чақира бериб «товшингни чиқарма, хотинга ўхшаган йигит», дедим. Қаландар ёнимда туrolмади, мени ёлғуз қолдириб ура қочди. Бир вақтда ҳалиги Ҳотам тўра дарбоза орқасига келиб «ким» деди. Мен товшимга шошилишқан тус бериб «Мен, мен, очинг тезроқ!» дедим. Бечора гўл тўра дарбозани очиб юбориши борми, лип этиб ўзимни ичкарига олдим ва Ҳотам тўрани кўлидан ушлаб ҳавлига бошладим.

¹ О к т а – оқ танга (муаллиф).

² К а ш а л – чаток.

³ Ҳ а м и н – ҳаммаёқ.

Бечора энди мени таниган, авзоғимнинг бузуқлигини ҳам пайқаган эди. Кэкирдагига ханжаримни тираб: «Жонингдан умидинг борми, йўқми, ноинсоф!» дедим. Жуда тили шишиб қолган эди хумсанинг – «бовв-бовв» деб гўлдираб жавоб берарди... «Бир бэчора ўғлингни деб кўкрагини захка бериб ётсин-да, сан тинчкина ўғлингни олиб ёт!.. Қани ўғлинг, ётқан жойини кўрсат!» дедим. Ҳотам тўра дир-дир қалтирар эди, шу кўйи уни айвонга ўзим этаклаб бордим-да, ўғлини кўрсатди. Болани уйку аралаш турғузиб кийинтира бошлаган эдим, бир томондан онаси додлаб қолди-ку, ханжаримни олиб унга югирдим. «Товшингни ўчир, мочахар... Ўғлингни ўлимға олиб бораётқаним йўқ, ниҳояти бир пиёла чой ичади-ку келади!» дедим. Қисқаси, илгари даҳшат бериб, кейинидан яхши гаплар билан уларни ишонтириб, болани олиб чиқдим ва Жонкелдига топшириб кетдим...

Бахтимга ўша куни битта ҳам миршаб йўликмади. Эй-й, Содикча, сан ҳали нимани кўрдинг-ку, нимангга ишондинг, бузоқ бўғузлағандек қилиб бир-иккитани сўйган билан одам бўлдинг-қўйдингми? Гап билан бўлиб занғар кайф ҳам тарқаб кетди, қани, қуй-чи бир-иккини!

Ҳомид:

Сизга қойилман, Мутал полвон, сизнинг шунақанги ишларингизни билиб юрганим учун бу ерга чакиртириб келдим-да!

Мутал:

– Шуни билган бўлсангиз бас, бу ишни менга топшириб қўяберинг!

Ҳомид:

– Содик айтқандек дарбозадан киришни хоҳламайман, чунки миршабларнинг оёғ усти.

Мутал:

– Бўлмаса ҳавлининг орқасидан тушамиз!

Ҳомид:

– Орқаси ҳавлидир?

Жаннат опа:

Қих, ҳалиги оти курсин... Маликбойнинг майдони-да!

Ҳомид:

– Жуда яхши экан. Бўлмаса томиға шоти стармикин?

Жаннат опа:

– Қих, жуда балан.

Мутал:

– Балан бўлса, зарари йўқ, осони уйнинг тегидан тэшамиз, кўямиз!

Ҳомид:

– Қийин бўлмасмикин?

Мутал:

– Ҳаммадан ҳам осони тэшиш, мўлжалини яхши олсақ бас.

Ҳомид:

– Бир-икки соатда уни тэшиб бўлармиди?

Мутал:

– Ўзи майдонми, ахир?

Жаннат:

– Майдон, қих.

Мутал:

– Яқинида одам йўқми?

Жаннат:

– Йўқ, қих.

Мутал:

– Бали, мўлжални олиб берсаларинг, эртадан бошлаб қазиганим бўлсин.

Ҳомид, Содиқ:

– Бали, раҳмат, полвон! – Мажлиснинг сўзи шу ерга етканда Отабек ўрнидан туриб йўлакка келди.

Эшик занжирига кўлини олиб боргани ҳолда ўйланиб тўхтади ва эшикни очмай орқасига қайтди. Хароба уй орқалиқ уста Алимникига чиқиб айвон ёнида тўхтади, уларнинг хуррак ва пишиллашларига қаноат ҳосил эткач, оёғ учи билан йўлакка ўтди ва эшикни очиб чиқди...

* * *

Ўз оғзидан эшитканимиздек Содик уни, Ҳомиднинг таълимотича Кўкон дарбозасидан чиқариб то карвонларга кўшилиб олгунча таъқиб этиб борган эди. Отабек бу таъқибни жуда яхши сезганликдан Содик йўлда қолгандан сўнг ҳам яна бир бекат олдинга борган ва иккинчи бекатдан йўлни чаплаб, Тошлоқ дарбозаси орқалиқ яна қайтиб Марғилонга кирган эди.

Уста Фарфининг Ҳомид ва ўзи тўғриларидаги мудҳиш ҳикоясини эшиткач, Марғилонда қолиш ва қайин отасининг уйига бориб онглашиш ўрнига жуда ошиғичлик билан Марғилондан жўнаб кеткан бўлиб кўриниши, албатта ўринсизга эмас эди. Чунки Комилбек ўлдирилган бир кунда Ҳомиднинг кўз ўнгида қолиши, билатуриб, ўз-ўзига қабр казиш, қабрғина эмас номусни барбод бериш ва қотиллик исмини олиб халқ олдида шарманда бўлиш бўлур эди, нучукким, биз юқорида Содик оғзидан эшитканимиздек Ҳомид бу тухматдан ҳам қайтмас ва ўз тухматини маҳкама олдида мантиқий равишда исбот ҳам қила олур эди. Мана ул шу мудҳиш, бошқа тушмоғи аниқ турган ҳалокатнинг дафъи учун Марғилондан ошиғич чиқиб жўнаган эди. Орқасидан қилинган таъқибни пайқаши эса, аввало бу унинг бир мулоҳазаси бўлган эди, иккинчи, отини эгарлар экан, девордан ўзига қараган

бош билан бу мулоҳазасини чинга чикишини билган эди. Учунчи, кўчада уста Алим билан хайрлашар экан, кўшнининг йўлагига кўринган киши кўлагаси яна таъкиб этилишини таъкидлаган эди.

Марғилондан иккинчи бекатка кўниб, чойхонада бир-икки чойдиш чой ичиб узок ўйлаган ва Марғилонга қайтиш курук тухматка қолиш билан фарқсиз эканлигини яна бир қат тушунган эди эса-да, Ҳомидни майдонда музаффар ҳолда қолдириб кетишни ҳеч бир турлик юрагига сиғдира олмаган, ғайри расмий яшириниб бўлса ҳам Марғилонда туришка ва туриб Ҳомиднинг мундан сўнгги режаларини ўрганишка ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берган, шом билан аср. ораларида Марғилонга кирган эди. Келиб биринчи келишида тушкан саройга жойлашқан ва жойлашиб тинчий олмаган, яъни таъқибини бу кунданок бошлашга қарор берган. Ҳомиднинг ёмонлик корхонаси уста Алимнинг кўшнисиникида бўлганлиги учун ҳеч бир тараддудсиз йўлни тўғрилаб Содиқникига солган эдики, биз мундан кейинги гапларни юқорида кўриб ўтдик.

Уста Алимнинг эшигини очиб чиқғач, Содиқнинг йўлагига кулоқ солиб гўнғир-гўнғир келган товушни эшитди ва секин-секин йўлга тушди.

Душман билан бетма-бет учрашмоқ кун и белгуланганликдан ўзининг бу кунги кутилмаган муваффақияти тўғрисида ҳеч бир таажубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди.

Бу бирга уч масаласи биров унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, кутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан

бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу кўрқоқликка тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдиратурган ва на кутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки ракиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлик тупрокка қоришмоқ – унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан ўзича: – Ширин ўлим, – деб кўйди.

Гарчи кечаги тун «Хўжа Маъоз»ни тунаб уйкудан қолган эди, аммо узок вақт бу кунги гапларни ўйлаб ётди. Ул ухлаб кетар экан, ўзини гоҳ қонға беланиб ётқан ҳолда, гоҳ Кумушни эркалаб турган ҳолда кўрар эди.

15. ДУШАНБА КҮН КЕЧАСИ

Бу кунги кеч Отабек билан Ҳомиднинг ҳаёт ва мамот масалаларини ўзининг қора кучоғига олган қоронғи бир тун эди ва булардан қайси бирларининг сўнг соатлари етканлиги шу қоронғи тун каби қоронғи эди. Отабек бу икки ҳолдан табиий бирисини бу соат ўзининг кўз ўнгида кўрар ва шунга ҳозирланар эди эса-да, аммо Ҳомиднинг хаёли фақат гулгина искар, гул сайрига ошиқинар эди...

Олти қарич кенгликда узундан-узок тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча эди.

Шом билан хуфтан ўртасида бу кўча бошига бир йигит келиб тўхтади-да, теварагига киши билмас қилиб разм солди. Кўчада ҳеч ким колмаган, йўл оёғи босилган эди эса-да, ул узокқина қаршисидаги дарбоза ичларини, том устларини, девор рахналарини кузатди ва қаноат ҳосил этиб тор кўчага оҳиста-оҳиста йўл олди. Тор кўчанинг ярмисиға етқач, тўсатдан орқасиға

кайрилиб қаради... Унинг ҳаракати бир нарсадан шубҳаланиб эмас, аммо орқадан душман таъқиби бўлмадими учун эди. Кичкина эшикча ёнига етканда тагин ҳалигидек орқасига қараб қўйди. Бироз ўйлаб тўхтағач, эшикнинг ўнг томонидаги деворнинг бузук еридан секингина кўтарилиб майдонга мўралади. Эшикнинг кулф ва занжири бўлмай юзига ёпиқ ҳолда турган бўлса ҳам ул эшикка тақилмади, машаққатланиб деворга минди. Ой шом еб яхшигина қоронғи тушкан бўлса ҳам майдон ичининг дарахтсизлиги учун тиккайган чўб ҳам ажратурлиқ эди. Майдонни кишидан холи билгач, секингина девордан ўзини майдонга олди.

Майдон икки таноб кенгликда бўлиб, жануби кутидор ва қўшнисининг иморатлари орқасидан ва бошқа уч жихати ҳам шунга ўхшаш бинолардан иборат эди. Майдонга ёзда нимадир экилган, чуқур-чуқур жўяқлар тортилган ва ер ёмғур билан ивиб, бўкиб оёқ кўтариб босишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узғанда уч чорак лой баробар кўтарилур эди. Қийнала-қийнала майдоннинг жанубига ўтди. Унинг чап қўли томонида бир уйнинг орқа девори бир бўйра эни кесиб туширилган бўлиб қорайиб кўринар эди. Ул бу кесилган ўринни ўткан кун кечаси келиб кўриб кеткани учун қайтадан қараб турмади эса-да, лекин унинг бу бинога илтифотсиз қараши мумкин эмас эди. Бу теги кесилган бино Кумушнинг ўз уйи бўлиб, бу уй ичида Отабекнинг саодатлик кунларининг ширин хотиралари сақланар ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўлтурар эди. Отабек кўзини тўлдириб бинога қаради, гўё бу қарашда ул дунё малаки билан видолашар эди. Узокқина бинога қараб олғач, қўйнига қўл солиб бир қоғоз олди, ҳаёл ичида қоғознинг тахларини тузиклади-да,

кайтариб яна қўйнига тикди. Шундан сўнг бинога яна бир кўз ташлағач, майдоннинг кунботариға юриб, ўн беш адимлаб ҳалиги жойдан йироқлашди. Том шувоғиға лой олинған зовур шекиллиқ ўринни кечаги келишида биқиниш учун белгулаб кеткан эди, келиб шунга тушди-да, қўлини чаккасиға қўйиб ёни билан ётиб олди. Гарчи ости кесилған бино билан Отабек тушиб ётқан лойхона бир-бирисига рўбарў эди. Аммо иморатларнинг кўлагаси ва кечанинг ўртача қоронғилиғи орқасида лойхонада киши бўлғанлиғини пайқаш қийин эди.

* * *

Тун ярим бўлиб, олдинғи ухлағанлар энди бир уйқуни олған эдилар. Майдон эшиғи очилди. Бири орқасидан бири юриб икки кўлага майдонга кирди. Буни пайқаған Отабек ханжарини қинидан чиқариб кўлиға ушлағач, юз тубан ерга узанди... Икки кўлага сўзсизгина ости кесилған бино ёниға келиб тўхтадилар. Келгучиларнинг бири Содик ва иккинчиси Мутал эди. Тумшуғини ерга тираб ётқан мушукдек бўлиб Отабек уларни кузатар эди.

Тўхтағач, шивирлаб Содик сўради:

– Тэшилаёзғанмикин?

– Озғина қолғандир, деб ўйлайман, негаки, пахсанинг энидан бир газ чамаси жой очилған!

Мутал товшини баралла қўйиб сўзлар эди, шунинг учун Содик деди:

– Товшингни секинроқ чиқарсанг-чи!

Мутал белидан тэшасини олар экан, унга жавоб берди:

– Ҳали шундан ҳам кўрқасанми, балки ҳали ашуламни ҳам айтиб юборарман!

– Жиннилигини кўй, Мутал ака! Мен ҳам ёнингда турайки?

– Турасанми, йўқми – ихтиёр ўзингда!

Мутал ковакка кириб ковлашка тутинди.

– Тэшани каттиғ солма, – деди Содик.

– Менга ўргатма, ўзим биламан.

Содик Муталнинг эҳтиётсизлигидан кўрқди шекиллик, бироз Муталнинг ишига қараб турғач, деди:

– Бўлмаса, мен эшик ёнига бориб турай, тешилди дегунча хуштак бер.

– Тузик, ҳали Ҳомид куявинг қаёғда қолди?

– Кўчанинг бошида пойлаб ўлтургандир. Хуштагини эшиткач, уни ҳам чақирайки?

– Чақир, – деди Мутал ва шитир-шитир кесак тушира берди.

Содик эшикдан чиққан ҳам эди, Отабек секингина бошини кўтарди-да, Мутал сари шувий¹ бошлади. Мутал эса емирилиб тушкан кесакларни ташқарига суриш билан овора эди... Шу вақт унинг қўлтуғи остидан узатилган қўл ҳиқилдоғидан омбир каби сиқиб олди... Мутал кучли эди, аммо Отабек ундан ҳам кучлик эди. Сапчиб ҳиқилдоғини ажратиш учун бўлган Муталнинг биринчи ҳаракати бўшка кетди-да, чап биқинига ўткир ханжар ғачча ботирилди... Аммо ул ҳамон бўшалишга кучанар эди ва кучли қўл баттарроқ уни сиқар эди. Уч дақиқалик курашдан сўнг Мутал бўшашди, илгариги кучанишлардан қолди ва бир-икки дафъа тўлганиб жимгина жон берди. Отабек эшик томондан кўзини узмагани холда Мутални судраб ўзи биқинган лойхонага олиб борди ва кўрқибқина ҳиқилдоқдан қўлини олди. Муталнинг боши шилқ этиб лойхонага тушди-да, мангулик уйқуга кетканлиги маълум бўлди... Отабек

¹ Ш у в и м о қ – эмакламоқ.

битта-битта тешилган бино ёнига келиб эшик томонга хуштак берди, жавоб хуштаги эшитилгач, тешук ичига кириб ўлтурди. Тешукнинг юқорисидан бироз туйнук очилган бўлгани учун ичкаридан кулоққа енгилча пишиллаш эшитилар эди... Содиқ яқин еткан эди, кесмадан узоқроқда туриб шивирлади:

– Тешдингми, Мутал?

– Тешдим, бери кел.

Содиқ кесма ёнига келиб энгашди. Энгашиши ҳамано қўл ҳикилдоққа тўғри келган эди ва ханжар қорнига ботирилган эди... Содиқ қўлидаги ханжарини бир-икки қайта солиб кўрса ҳам тегдириш учун кесманинг тубанлиги халал берди, лекин ўзи тэтук эди. Отабек сапчиб кесмадан чиқди ва бор кучи билан Содиқни босиб тушди... Босиб тушиши ҳамано аллақайси ери ачишкандек сезилди... Сўл қўли Содиқнинг ҳикилдоғида, ханжарлик қўли Содиқнинг ханжарлик қўлида эди... Бироз кучини йиғиб олгач, ҳикилдоқни бор кучи билан сиқа бошлади. Содиқ хириллар, шундай бўлса ҳам қўлидаги ханжарни бўшатмас эди. Эшик томондан Ҳомид ҳам кўриниб қолди... Вақт танг келган эди... Содиқнинг кўкрагини қочириб ханжарлик қўлини бўшатди ва Содиқнинг кўкрагига солди. Содиқнинг ханжари бир-икки қайта унинг орқасига кучсиз-кучсиз келиб теккан эди. Ханжарини иккинчи уришда Содиқ бўшашди ва қўлидан ханжари тушди.

– Ҳомид акангга жуда ҳам меҳрибон экансан, Содиқ! – деди босиб ёткан жойидан Отабек. – Жонингни ҳам унга қурбон қилдинг!

Содиқ инграниб қўйди.

– Ким хириллайдир? – деди яқинлашиб келган Ҳомид.

– Тезроқ келинг, Ҳомид ака, Отабекни ўлдирдик! – деди шошиб Отабек.

– Аҳ! – деб юриб келди Ҳомид.

Отабек Содикни қолдириб, Ҳомиднинг ханжарлик қўлини ушлаб олди:

– Мутал ўлди. Содик ҳам ўлим ёқасида. Энда сиз билан иккимизгина қолдик! Ҳомид қўлини бўшатишка тиришар экан, Отабек салмоққина қилиб деди:

– Ортиқча ошиқмангиз, Ҳомидбой, мен сизнинг ханжарлик қўлингизни бўшатаман ҳозир, аммо шунгача сиз билан икки оғиз сўзим бор!

Ҳомид ҳануз қўлини бўшатишга кучанар эди.

– Кучанмангиз, Ҳомидбой!

– Мард йигит бўлсанг, қўлимни қўй!

– Ошиқма, қўяман, – деди Отабек. Шу чоқда оёғ остида ётқан Содик кўтарилиб-кўтарилиб ўзини отмоқда эди. Отабек Содикдан нарироққа Ҳомидни бошлади. Ҳомид тиғизлик билан сурилди. Ханжарлик қўли билан туйнукка ишорат қилиб, Отабек сўз бошлади:

– Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларга солган, чексиз жониворлиқлар ишлаткан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят, шу дақиқага келтириб тўхтатқан бирав ухлайдир. Агарда сизнинг маним тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ух-лағучи маним ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг кўй¹ида саргардонман. Демак, сиз билан манинг орамизда шу бирав учун кураш борадир. Лекин сиз шу чоққача маним устимдан муваффақият қозониб келдингиз: қора чопончи, деб дор остилариғача олиб

¹ К ў й – Йўл, ишк, муҳаббат.

бордингиз, Мусулмонкул кўлига топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чикгач, исмимдан талокнома ёзиб, икки йиллаб рафикамдан айириб туришка муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят, ўғрилиқ йўлига тушиб икки йигитингизни маним кўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?

– Ҳақли эдим! – деди Ҳомид ва силтаб ханжарлик кўлини бўшатиб чалканча йиқилди. Ул кўлини бўшатқан чоқдаёқ Отабек ишини тўғрилаған, яъни Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборған эди. Ҳомид ҳолсизланиб ётар экан, уни беш қадам наридан кузатиб тек турғучи Отабек заҳарханда ичида «ҳақлими эдингиз?» деб сўради. Кучаниб «ҳақли эдим!» деди Ҳомид ва кўлидағи ханжарни Отабекка отди, ханжар Отабекнинг ёнига келиб тушди...

Отабек кушхона ўрнидан эшикка қараб кўзгалған эди, Ҳомиддан беш-олти қадам нарида ётқан Содикнинг «ҳммм» деган товши эшитилди. Отабек кўнгли алланечуклангани ҳолда майдондан чикди...

16. ЎЗНИ ТАНИТИШ

Эртаси кун бутун Марғилон деярлик Маликбойнинг майдонида воқия бўлған ишка жуда ҳайрон эди:

– Мутал билан Содик бўлса шаҳарнинг томтешар йигитларидан, улар кутидорникига ўғрилиқ учун борған бўлсалар борғандирлар... Лекин шаҳарнинг катта бойларидан ҳисобланған Ҳомиднинг иши қизиқ. Хайр, Ҳомиднинг ўғрилиқ ҳунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирған? Кутидор бўлса эрталаб уйқудан турғач, бу хангамани билибдир, жуда ажойиб!

Кун чошқоқга етканда Отабек сарой дарбозасидан чиқди. Ул ўзининг сўл кўлини дока билан ўраб боғлаган ва кўкрагига кўтариб ушлаган эди. Кеча Ҳомид ханжарлик кўлини силтаб тортқанда, ханжар унинг бош бармоғи орасини суякка еткунча шипириб кеткан эди. Унинг оёғ олишида ҳам бироз оқсоқланиш сезилар эди.

Саройдан анча узоклашкан эди, қаршидан ўзига қараб келгучи Раҳматни кўрди ва чор-ночор сўрашмоққа тўғри келди:

– Ҳа, мулла Раҳмат, саломатмисиз?

Раҳмат ошиқибғина унинг билан кўришди:

– Қачон келдингиз, бек ака?

– Келганимга бир-икки кун бўлди... Нега хафа кўринасиз, мулла Раҳмат?

Раҳмат уфлаб олди:

– Эйй, бек ака, бизнинг бошка тушканни душманингизга ҳам кўрсатмасин!

Отабек ажабсиниш туси кўрсатиб сўради:

– Нима бўлди, уй-ичингиз билан саломатмисиз?

– Ўзингиз биласиз, бултур падар марҳум бўлган эдилар, бу кун яна бошимизга ўлим тушатурган бўлиб қолди, тоғам Ҳомидни аллакимлар чавоғлаб кетибдирлар.

Отабек кўзини олалантирган бўлди:

– Қаерда, кимлар, яраси кўркунч эмасми?

Раҳмат воқиъани қаерда бўлганлиғини сўзлаб турмади:

– Яраси ёмон, хушсиз ҳолда ҳиқиллаб ётибдир. Қоринини тикдирмакчи бўлган эдим, жарроҳ бўлмайдир, деди.

– Чавоғлағучини айтмадимми?

– Тил бўлса айтади-да, – деди Раҳмат, – ул йиқилиб ётқан жойда яна икки йигитнинг ўлуги бор экан... Шулардан зарб олғанми деб ўйлайман.

– Худо шифо берсин! – деди Отабек.

Ажралишдилар.

Отабек уста Алимнинг кўчасига бурилғач, Содик эшигида уч-тўртта бел боғлаған кишиларни тобут яшаш билан машғул кўриб тинчсизланиб кетди. Уста Алимнинг йўлагига кирар экан, Жаннат опа билан яна бир хотиннинг йиғи товушларини эшитди...

Жанозага таҳорат олиш учун обдаста ёнига ўлтурган уста Алим Тошканд жўнаб кеткан Шокирбекни орадан уч-тўрт кун ўтмай қайтиб келишига ажабсинган эди:

– Келинг-келинг, Шокирбек... Тошканд жўнамағанми эдингиз?!

Отабек айвоннинг олдиға ўлтурар экан, кулди:

– Тошкандга бориб келдим...

Уста Алим унинг ҳазилини фаҳмлади-да, таҳорат ола-ола кизик воқиъадан сўз очди:

– Марғилондан кетмаған бўлсангиз, ўзингиз ҳам эшиткандирсиз Шокирбек, сиз билан менга таржимайи ҳоллари маълум бўлған Ҳомид билан Содикни ва тагин Мутал деган яна бир йигитни Мирзакарим аканинг ҳавлиси орқасида ўлдириб кетибдирлар. Ёмонлар ўз жазаларини топибдирлар.

– Эшитдим, – деди Отабек ва тагин кулиб қўйди.

Уста Алим унинг бу кулгисига эътибор қилмаған эди, сўзида давом этиб сўради:

– Сиз буларни ким ўлдирған деб ўйлайсиз?

– Сиз-чи? – деди Отабек ва тагин илжайиб қўйди.

– Менга қолса, – деди уста Алим, – Ўлдиргучи албатта Мирзакарим аканинг куяви Отабекдир... зап

иш қилган-да, мен унга қойилман. Мен унинг Ўтаббой қушбегига қилган муомаласини эшитиб, юрагига бали деган эдим... зап йигит экан-да!

Отабек ўнғайси ланиб кетди. Уста Алим юз-кўзини артиб Отабекнинг кўлини олиб кўришмакчи бўлган эди, кўзи ўралган докага тушди:

– Кўлингизга нима қилди, Шокирбек?

– Пичақ кесиб кетди...

– Ёмон кесдими?

– Сал.

Уста Алим Отабекнинг ёнига ўлтурди ва:

– Нега Тошканд жўнамадингиз, бирарта монъэ чиқиб қолдими? – деб сўради.

– Монъэ чиқиб қолди...

– Қандай монъэ? – деди уста.

– Монъэми? – деди Отабек ва кулимсираб: – Мен сизга бир катта гуноҳ қилиб кеткан эдим... Йўлда боратуриб гуноҳимдан ўқиндим-да, сизга тавба қилғали Кўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошканд жўнайман.

Уста Алим ажабланиб Отабекка қаради:

– Ҳазиллашасиз...

– Ҳазиллашмайман, агар сиз кечиратурган бўлсангиз, гуноҳимни ҳам ҳозир иқроп қиламан.

Уста Алим кулимсираб сўради:

– Қани иқроп қилингиз бўлмаса.

– Илгари кечирешка ваъда бериб қўйингиз.

– Менга қолса сизнинг ҳеч гуноҳингиз йўқ... Менга номаълум гуноҳингиз бўлса кечирдим.

– Раҳмат, – деди Отабек ва сўради: – мен ким?

– Сизми, сиз Шокирбек!

Отабек уят аралаш кулиб қўйиб деди:

– Ана уста, маним борлиқ гуноҳим сизнинг шу кунгача мени Шокирбек, деб билишингиздагина!

– Бўлмаса, сиз ким?

– Гуноҳимни кечиргансиз-а?

– Кечирганман.

– Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек хожининг ўғли ва марғилонлик Мирзакарим аканинг куяви – Отабек! Уста Алим бироз ўзини кейинга ташлади ва кўзига жик ёш чиқарди.

– Сиз-а? – деди. Келиб Отабекни кучоқлади... Бу фавқулудда ҳолға тушуна олмай қолган Сайфи ишини тўхтатиб дўконхонадан қараб турар эди. Уста йиғлаган ҳолда Отабекни кучоқлаб ўпди-да, айвонга кўрпача сола бошлади.

– Нима қилмоқчи бўласиз, уста? – деб Отабек сўради.

– Мен ўзимнинг янги меҳмонимни кўрпачага ўт-кузмоқчи бўламан, – деди кулиб уста Алим.

– Мен сизнинг кўрпачангизга кўб ўлтурганман, энди менга ортиқча такаллуфингизнинг ҳожати йўқ.

– Тўғри сўзламайсиз, Отабек, бу кунгача маним кўрпачамда ўлтуриб юрган Шокирбек отлиқ бир йигит эди. Энди мен ўзимнинг янги меҳмоним бўлган Отабекни сийламоқчи бўламан...

Қани, Отабек, кўрпачага чиқингиз!

Отабек устанинг латифасига кулди-да, кўрпачага чиқиб ўлтурди. Бу вақт Жаннат опанинг «шаҳид ўлган болам» деб йиғлаган товуши эшитилди-да, Отабек гуноҳкор бир юз билан уста Алимга қаради. Ул эса Отабекнинг бу қарашидаги маънони сезган эди:

– Зап қилгансиз, Отабек, – деди уста, – ёмонларнинг жазоси шундай бўладир... Ёнингизда кишиларингиз бор эдими?

– Йўқ.

Уста Алим Отабекка тушуна олмай қараб тургач, сўради:

– Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз?

– Ёлғиз ўзим! Худо ёмонга жазо бературган бўлса, шундок бўлар экан.

Уста Алим тамом ажабда қолган эди:

– Субҳоноллоҳ! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек! Кўлингиздан бошқа ерингизда жароҳат йўқми?

– Йўқ. Бўксам устига бироз ханжар учи тегиб ўткан бўлса ҳам аҳамиятсиз.

– Худога шукур, Отабек! Сизнинг бу ишингиздан қайин отангизнинг хабари бор эдими?

– Йўқ эди. Бу ишни ҳозирғача бир ўзим ва бир тангри билди. Энди бу сирни билгучиларнинг учунчиси сиз бўлдингиз!

– Астаффируллоҳ! – деб қўйди уста Алим, – рақибингиз Ҳомидни биринчи мартаба уста Фарфи орқалиқ таниғанингизми?

– Биринчи мартаба танишим, – деди уфлаб олиб Отабек, – бунга ҳам сизнинг билан бўлган ошналим кўмак берганликдан сизга миннатдорлик қилишдан ожиздирман.

– Сизнинг ақллар ишонмаслик қаҳрамонлигингизга юрагим кинидан чиқиш даражасига етди! Отабек, Ҳомиднинг бу кейинги режасини қаердан билдингиз?

Отабек кулди.

– Худога шукурлар бўлсунки, маним тортқан оҳларимни куриққа юбормай, кутмаган эрдан сирни билдирди. Мен сизга ҳикоямни бошидан сўзлаб берайми ва ё Ҳомиднинг режасини билишимнигинами?

– Бошидан сўзлангиз, Отабек! – деди ҳовлиқиб уста Алим ва иш тўқиш ила машғул Сайфини савзи тўғрашқа буюрди.

Уста Алимни ҳикоя тингламак учун ҳозирланган кўргач, Отабек деди:

– Таҳоратнинг сабаби ёдингиздан кўтарилди шекиллик!

– Кўтарилгани йўқ, Отабек, ёмоннинг жанозасидан яхшининг ҳикояси фойдалиқ кўринадир... Қани, сўздан келинг!

Отабек ўзининг чин дўстига биринчи марта Марғилон келишидан тортиб ҳикоясини сўзлаб кетди. Унинг уч йил ичида бошидан ўтканларини бир соатлик вақтга чўзилиб, Сайфи ошни сузиб келганда йўлда учрашқан Раҳмат билан ҳикоясини тугатди. Уста Алим Отабекнинг елкасига қоқиб дер эрди: – Сизда чин юрак бор, дўстим. Бу юракингиз билан ҳеч вақт дард қолмайсиз, Отабек! Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблаётман. Бироқ жумъа кун кечаси Ҳомид изидан маним ҳавлимга кириб, менга ўзингизни билдирмай кетканингизга хафа бўламан, худой кўрсатмасин бир фалокат юз берганда нима бўлар эди?

Ошдан сўнг уста Алим шундай фотиҳа ўқуди:

– Душманларингизнинг йўқ бўлганлари чин бўлсин, суйганингиз билан энди масъуд яшанг!

Отабек ташаккур этди. Тағин бироз чой ичиб сўзлашқандан сўнг, Отабек дафтарида иккита хат чиқариб деди:

– Сизга оғир келмаса, бир хизмат топширмоқчиман, уста!

– Буюрингиз! Отабек қўлидаги хатларни узатиб:

– Мен шу соатнинг ичида Тошканд жўнашга мажбурман. Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамникига ўз қўлингиз билан элтиб берасиз.

Уста унинг бу гапига тушунолмаётди:

– Нега энди Тошканд жўнайсиз, ўзингиз...

— Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томонга ҳам ўнггайсиз. Мен ҳозир кетишка мажбурман, балки ўзингиз ҳам онгларсиз.

— Онгладим, — деди уста ва: — гап-сўз босилаёзгач, келмакчимисиз?

— Балки... — деб тўхтади Отабек, — хатларнинг бириси қайин отамга, иккинчиси унга, — деди.

— Хўб.

— Қайин отамга ёзганим қисқа бўлгани учун сиз унга мендан эшитканларингизни сўзлаб кондирарсиз. Кутидор билан ишингизни тугатиб қайтишингизда унинг хатини берарсиз, тузикми?

— Маъкул.

— Учрашқанингиз тўғрисида менга маълумот ёзсангиз, тагин миннатдор қилар эдингиз...

— Бош устига.

Шундан сўнг иккиси кучоқлашиб кўришқач, видолашдилар.

Отабек эшикдан чиқганда Содиқни кўмиб келган кишилар қуръон ўқуб тарқалмокда эдилар.

17. ХАЙРИХОҲ ҚОТИЛ

Миршаблар томонидан кўрбоши маҳкамасига сўроққа олиб кетилган кутидор қайтиб йўлақдан кириши билан минг хил ташвишда ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қайтиб жон кирган каби бўлди. Кумуш отасининг олдига қанот ёзган каби югириб, унинг соқолини силар экан, сўради:

— Сизга зарар бермадиларми, отажон?

— Йўқ, қизим.

Офтоб ойим эрининг бу сўзини эшитиши билан Хўжа Баҳоваддин йўлига ўгуриб қўйган етти танга

пулини Тўйбекага бериб, дарров эшонникига жўнатди ва шундан сўнг эридан сўради:

– Сизга айб кўя олмадиларми?

– Худойга шукур, окландим, – деди кутидор. – Чиндан ҳам менда қандай айб бўлсунки, ўзимиз ҳам бу ҳангамани уйқудан туриб пайқаган бўлсак. Уйимиз остини ёмонлар тэшкан бўлсалар ҳам аммо киши сиғмаслиқ бўлганлиғи мени окликка чиқарди. Лекин киши сиғатурган бўлиб тешилганда ҳам мени айблай олмас эдилар, зероки, уйимиз остини тешкан муттаҳамлар албатта яхши ният билан тэшмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти қотил мен бўлиб кўринганимда ҳам молим ва жоним қуруғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳкор бўлмас эдим. Ҳар ҳолда бу фожиа бизга зарарсиз бўлиб ўтдиким, бунинг учун ҳақ таолога қанча шукур қилсак ҳам оздир, – деди ва айвонга чиқиб танчага ўлтурғач, Қумушдан сўради: – ачанг келмадимми?

Офтоб ойим жавоб берди:

– Қаттиғ оғриб қолибдир, – ва сўради: – кимлар ўлдириб кетганини била олмадингизми?

Кутидор ажабсиниб хотинига қаради:

– Қизиқ сўз айтасан-а! – деди. – Бу ишка бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадирган донолар ҳам бир нарса тўқуй олмайдириллар... Аммо маним кўнглимга келадиригани шулки, бизнинг молимизга кўз олайтурган ўғрилар беш-олти киши бўлиб, уйни тешаёзган вақтларида оралариға низо тушиб, бир-бирлари билан пичоклашкан бўлсалар керак.

Қумуш отасининг бу кашфига қарши тушди.

– Бу гапингиз тўғри эмас, ота, – деди.

– Нега тўғри эмас?

– Негаки, бир-бировларини ўлдиришиб, бизга зарар бермасдан куруққина кетмас эдилар.

– Тонг отиб қолғандир ёки улар ҳам ҳолдан тойғандирлар, – деб жавоб берди қутидор.

– Бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузиккина бой киши эмасми эди? – деди Офтоб ойим, бу вақт Кумуш секингина онасиға қараб олган эди.

– Ҳомид тийнати¹ бузуқ бир йигит эди, – деб жавоб берди қутидор. – Эҳтимолки, унинг топқан давлати ўғрилик орқасидадир, кишининг давлатига қараб ҳукм юрутиш кийин.

– Худойимдан ўргулайки, – деди Кумуш энтикиб ва даҳшатланиб, – ёмонларнинг жазасини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимға чикқанларида мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!.. Мени ғафлат уйқуси босмаған бўлса, нега бир газлик пахсани кесар эмишлар ва бошимдан туйнук очар эмишлар-да, мен ҳеч нарса сезмас эмишман.

Офтоб ойим бошини чайқаб:

– Шунга айт, қизим! – деди.

Қутидор:

– Худонинг қандай ҳикматлари бордирким, шу кеча-кундузларда бизнинг теварагимизда қонли воқиялар кўрила бошлади: бу кун никоҳ деганимизда Комилбекни ҳаммомда ўлдириб кетдилар (Кумушбиби юзида бир енгиллик кўрилди), кеча уйимиз орқасида бир эмас, уч киши ўлдирилдилар. Худо охирини бахайр қилсин энди...

– Иншооллоҳ, ишнинг охири хайрликдир, отажон, – деди Кумуш, – чунки бизнинг молимизга кўз олайтириб ёмон ният билан уйимиз орқасини тэшкучиларни ер

¹ Т и й н а т – феъл-атвор.

билан яксон этдириши истиқболимизнинг хайрлик фолларидандир, отажон!

– Тўғри айтасан, қизим, – деди қутидор.

Кумуш ўзининг қўнғурокдек товши билан давом этди:

– Бу мактуллар¹ кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келгучи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирғучи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган котил ва ё котиллардир... Бизга мунча яхшилиқ қилган киши ким бўлса ҳам худо ажрини² берсин! – деди.

Қутидор қизининг сўзини кучлаб тушди.

– Бизга ёмон нияти билан қараган бўлсалар, худо жазаларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлганларнинг ҳам хайри жазаларини берар, – деди.

Кумушбиби бу қўркунч уйда ёта олмаслигини билдиргани учун Офтоб ойим Тўйбекадан Кумушнинг буюмларини иккинчи уйга ташита бошлади. Қутидор эса бутун кун меҳмонхонасига келиб-кешиб турган кўнгил сўрағучи ошна, ёр-дўстлари билан овора бўлди.

* * *

Шомдан сўнг қутидор эндигина меҳмонлардан бўшаб ичкарига кирган эди, меҳмонхона йиғиштириб қолган Тўйбека қутидор ёнига келиб деди:

– Сизни бир киши чақирадир.

– Қанақа киши, танидингми?

– Танимадим.

Қутидор эринибгина ташқарига чиқди-да, меҳмонхонада ўлтурғучи таниш бўлмаган киши билан совуққина кўришиб сўради:

¹ М а қ т у л – ўлдирилган, қатл қилинган.

² Ажр – мукофот, эваз.

– Хизмат?

Уста Алим кутидорға кулимсираб олғач:

– Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз, – деди.

– Айби йўқ, мулла, – деди кутидор ва қаршима-қарши ўлтуришдилар.

– Ёмонлар суиқасдидан саломат қутилишингиз муборак бўлсин!

– Тангрига қуллук бўлсин! – деди кутидор. Меҳмонхона қоронғиланиб кеткани учун ҳавли супириб турғучи Тўйбекага даричадан туриб буюрди: – Шамъ ёқиб чиқ, Тўйбека!

Шамъ чиқишини куткандек уста Алим бошини куйи солиб ўлтурар эди. Кутидор «нима юмишинг бор менда» дегандек қилиб унга савол назари билан кўз ташлар ва қуръон тингловчи кишидек бўлиб ўлтурғучи мажҳул кишидан таажжубланар эди. Ниҳоят, шамъ келиб токчага қўндирилғач, уста Алим муроқабдан¹ бошини кўтариб кутидорға қаради:

– Мендан таажжубландингиз, – деди ва кўйнидан мактубларни чиқариб биттасини кутидорға узатди, – мендан ҳам бу мактуб ажиброкдир, – деб кулди. Кутидор хатнинг унвонига кўз югиртириб чиқғач, уста Алим айткандек таажжуб ичида хатни очди... Ўқуб битиргач, ул даҳшат ва таажжуб ичида тошдек қотиб қолган эди... Агарда унинг ёнида уста Алим бўлмаганда эди, эҳтимол ул қай ва қатларғача серрайиб қолар эди.

– Жон ва оилангиз душмани бўлган бир бадбахт энди ўз қилмишининг жазасини кўрди, буродарим Отабек уларнинг тотикларини хўб боблаб берди, – деди уста Алим ва давом этди:

---

¹ М у р о қ а б а – мушоҳада қилиш.

– Шунинг билан сизнинг нажиб¹ оилангиз даҳшатлик фожиъа даврларини кечириб, энди маъсуд кунлар арафасига етди. Хатни ўқуб сизнинг даҳшатланишингиз эмас, кувонишингиз, душманингизни юз тубан қилгани учун ҳақ таолоға шукур айтишингиз керакдир!

Қутидор ҳушини бошиға йиғаёзди ва уфлаб тин олғач, хаяжон ичида сўради:

– Мен билан Отабекни каматдирган ва дор остларига юборган Ҳомидми?

– Ҳомид.

– Талоқ хати ёзғучи Отабек эмасми?

– Ҳошо ва калло², Отабек мундай гапдан хабарсиз. Унинг отидан талоқ хати ёзғучи ҳам шу бадбахт Ҳомид.

Мундан сўнг қутидор туриб ичкарига югирди, ярим йўлданок танчада ўлтурғучи Офтоб ойим билан Кумушка қичқирди:

– Сир очилди!

Иккиси ҳам сачраб қутидорға қарадилар-да, бирдан сўрадилар:

– Нима, қандай сир?

Қутидор танчага бориб ўлтурмади-да, айвон пешонасидан туриб, қўлидағи хатни юқори товуш билан ўқуб чиқди:

«Муҳтарам қайин отамизга!

Сиз билан мени қоронғи зиндонларга тушириб, дор остларигача торткан, бунинг ила ўзининг ваҳшиёна тилагига ета олмагандан кейин маним тилимдан сохта талоқ хати ёзиб дарвоза ёнидан ҳайдаттиришга муваффақ бўлган ва бир гуноҳсизни шаҳид эткан Ҳомид исмлиқ бир тўнгузни ниҳоят, икки йиллик саргардонлигим сўнггида ёрдамчилари

¹ Н а ж и б – улуғ.

² Х о ш о в а к а л л о – шаксиз-шубҳасиз.

билан тупроққа қоришдиришига муваффақ бўлдим... Сизнинг шонли ҳавлингиз ёнида воқия бўлган бу кураш, албатта сизни ва уй ичингиз ҳам ёр-дўстларингизни анчагина тинчсизликка қўйган бўлса керак. На чораки, ёмонларни сизнинг ҳавлингиз орқасида рафиқам қасдида бўлганлари пайтида учратишига тўғри келди ва мен бу ишга мажбур қолдим. Бунинг учун, албатта мени кечирарсиз умидидаман. Фақат сизнинг тинчсизланишингиз ва мардумнинг юқори-қуйи сўзи бўлмаса сизга бошқа зарар бўлур, деб ўйлай олмайман. Сиздан бу улуг гуноҳим учун афу сўраб, ҳайдалган ўғлингиз Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли».

Аммо кутидор «ҳайдалган» сўзини ташлаб ўқуди. Мактуб ўқулиб битканда Офтоб ойим, айниқса, Кумуш кутидорнинг бояғи ҳолиға тушган эдилар. Кумушнинг бу дақиқадағи ҳолини қалам билан чизиб кўрсатиш, албатта мумкин эмас эди. Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлғанар эди... Ҳозирги энг кучлик ҳиссиётини ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди.

Кутидор ўз томонидан ҳам изоҳ бериб чиқди:

– Мен билан Отабекни каматиб дор остиға юборғучи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб бир-биримиздан жудо эткучи, Комилбекни ўлдиргучи, уйимиз орқасини тэшиб Кумуш қасдида бўлғучи – ҳаммаси ҳам шу баттол Ҳомид экан... Аммо бадбахт-ни икки киши билан тупроққа қоришдириб кеткучи Отабек экан!

Офтоб ойим титраган товуш билан:

– Уятсиз Ҳомид, – деди.

Кумушбиби:

– Бечора бегим, – деб қўйди.

Уччави ҳам юракни тўхтатиб олиш учун анчагача жим қолдилар.

– Ўзи эсонмикин? – деб сўради охирда Кумуш.

– Хатиға қарағанда соғ, – деди кутидор.

Офтоб ойим сўради:

– Ўзи қаерда эмиш, хатни сизга ким келтурди?

Бу саволдан кутидорнинг эсига меҳмонхонада ўлтурган уста Алим тушкан эди. Ўрнидан ирғиб турдида, хотиниға жавоб бермасдан ташқарисиға чиқди. Ул уста Алимнинг қаршисиға ўлтурганда, меҳмонхонанинг юқори даричаси остиға Офтоб ойим билан Кумуш хат келтиргучининг сўзини эшитиш учун келиб тўхтаган эдилар.

Кутидор узр айтди:

– Келтурган хабарингиз таъсирида сизни унутаёзиман...

– Мен буни пайқадим, – деди уста Алим кулиб, – шу йўсинда маккор Ҳомиднинг иблисона дасисаси¹ бир оилани тамом ишдан чиқараёзганким, бу тўғрида айниқса сизга сўзлаш ортиқчадир. Аммо арслон юраклик Отабек ҳам бадбахтни шундоғ янчиб ташладиким, бу жуда оз кишилар кўлидан келатурган ишдир.

– Ўғриларни ўлдирганда Отабекнинг ёнида неча кишиси бўлган? – деб сўради кутидор.

Уста кулди:

– Отабекнинг танҳо ўзи! – деди.

– Уч кишига танҳо ўзи? – кутидор ишонмаган эди.

– Азаматнинг ёлғиз ўзи! – деб уста Алим илгариги сўзини қайталади.

– Астафтуруллоҳ... Нега менга бу тўғрида хабар бермаган?

– Сизга хабар бериб ўлтуришни йигитлик отиға эб билмай, ҳатто менга ҳам бир нарса сездирмаган.

¹ Д а с и с а – макр-ҳийла.

Мен ҳали бу нуқсонни учун айбласам: «Мен ўзимнинг ашаддий душманим билан танҳо курашиб ё жон бермакка ва ё жон олмакка қарор берган эдим. Шунинг учун ҳеч кимга ҳам билдирмадим», дейдир.

Қутидор бир томондан даҳшатка тушса, иккинчи жиҳатдан Отабекнинг дов юрагига ҳайрон қолар эди.

– Ўзига жароҳат олмаганми? – деб сўради қутидор.

– Бўксаси билан кўлидан яраланган бўлса ҳам зарарсиздир.

Уста Алим қутидорнинг баъзи бир эътирозларига қарши Отабекнинг қутидор томонидан қувланганидан тортиб, шундан бери Марғилонга етти-саккиз мартаба келиб кетканини, ҳар бир келишида ўзининг уйига келиб тушканини ва қалин ўртоқ бўлиб олганларини, шундоқ бўлса ҳам Отабекнинг ўзидан чин исмини яшириб юрганини, жумъа куни уста Фарфидан биринчи мартаба ўз рақибини танишини, ниҳоят бу кунгина унга чин исмини очқанини сўзлаб чиқди.

– Талоқ хати-ку сохта экан, – деди қутидор, – нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?

– Чунки унинг сўзига қараганда, сиз уни оғирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатқан экансиз, – деб изоҳлади уста. – Тошкандан уйланишида сизнинг билфёъл бош кўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан, деб ўйлаб, қайтиб эшикингизга оёқ босмаган, ҳатто хотинини қозиға чақириш тўғрисида фикри бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб бу фикридан ҳам қайтқан, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун суйган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган.

Қутидор ҳали ҳам Отабекнинг руҳига тушуна олмаган эди:

– Мендан ўзи хафа бўлган бўлса, ораға киши қўйса ҳам бўлар эди.

– Шундоғ килса ҳам бўлар эди, – деди кулиб уста Алим, – мен ҳали ундан шундай деб сўрасам, «Ўзимга ишонмаган киши киши сўзига кирармиди, деб ўйладим», дейдир. Куявингизнинг қизиқ табиъатини шундан ҳам яхши билиб олсангиз бўладирким, шу чоққача ота-оналари ҳам бу фожиадан хабарсиз эканлар.

– Қизиқ йигит, – деди қутидор, – мендан ҳам катта нодонлик ўткан.

– Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши, амак, бу орада сиз билан маним ҳеч бир ихтиёримиз йўқ.

– Албатта йўқ, – деди қутидор ва сўради: – Ўзи сизникидами?

– Бу кун пешинда Тошканд жўнаб кетди.

Қутидор тушуна олмаган эди:

– Нега-нега? – деб сўради.

– Нега... сабабини мен ҳам яхши тушуна олмадим.

– Қайтиб келадирган вақтини айтқандир?

– Бу тўғрини сўраган эдим, муҳмалроқ жавоб берди, – деди уста ва ёнини ковлаб хатни олди. – Бу хат каримангизга бўлса керак, энди менга рухсат, – деди ва фотиҳа ўқуб ўрнидан кўзғалди.

– Мен сизга дастурхон ёздиришни ҳам унутқанман, кўзғалмангиз!

– Раҳмат, амак, ҳозирча мени кечириб турасиз, аммо бапиржа каттароқ зиёфатни унутмайсиз, – деб кулди уста Алим. Қутидор уни кўчагача кузатиб чикди.

Кумушбиби дарича орқасидан ҳамма гапни эшитиб олган ва ҳиссиётини юм-юм йиғлаб ўтқарган эди.

* * *

Офтоб ойим Кумуш билан бошлашиб ичкарига кирар экан, сўради:

– Ҳомиднинг ёмонлигини бизга улашдириб юрган пучуқ хотиннинг шумлиги ўз бошига етиб, ўлганларнинг биттаси ўшанинг ўғли экан, билдингми?

– Ўлганидан менга нима фойда, – деди Кумуш.

Офтоб ойим қизиға ажабланган эди.

– Фойдасини кўриб турибсан-ку, ахир.

– Фойдаси Тошкандга кетиб қолганими?

– Кетиб қолган бўлса, тагин бир кун келар.

– Келмайди, – деди ўксиб Кумуш, – унинг ҳамма ҳаракати душманидан ўчини олиш учун экан.

– Ким айтди санга?

– Хат олиб келганнинг сўзидан пайқадим.

Офтоб ойим кулди:

– Эринг сани ташлаб кетмас, кўркма қизим, – деди, – санинг бошингга тикилган бу балоларни ўзининг ширин жонидан кечиб дафъ қилган Отабек, сени сира ҳам унутмас, санга ёзган хатини отангдан олиб ўқуб кўр-чи олдин.

Кумушбиби йиғидан қизарган кўзини катта очиб сўради:

– Менга хат ёзганми?

– Ҳалиги киши санга атаб дадангга бир хат берди-ку, билмадингми?

– Билмадим, – деди. Чунки ул уста Алимнинг «муҳмал жавоб берди» сўзини эшиткач, тамоман ўзини унутиб, берилган хатни пайқамай қолган эди.

Икки йилдан бери суратини кўз ўнгидан кеткуза олмаган, Отабекнинг юзини кўралмай, сўзини эшита олмаса ҳам ёзган хатини ўқуб эшитиш Кумуш учун катта қийматка молик эди. Отасининг йўлақдан кириши билан латиф кўкраги кучлик тин олиш ила кўтарилиб ташланди-да, гўё Отабек билан учрашатурғандек юраги ўйнамоққа бошлади. Кутидор келиб танчага ўлтурғач,

ўзига «амонатни топширинг» деган каби қараб турган Кумушка хатни узатди:

– Санга хат.

Кумушбиби уялиб-нетиб турмади ва кимдан, деб ҳам сўраб ўлтурмади, дарров токчада ёниб турган шамъ ёнига бориб хатни оча бошлади. Шамъ қаршисида қизарган шахло кўзлари, ёш билан синган жингила киприклари, чимирилган тўсдек қора қошлари уни аллақандай бир ҳолга қўйган эдилар. Қоши устига тўзғиб тушкан сочларини тузатиб хатни ўкуди:

*«Ой юзлик рафиқам, қундуз қошлик маъшуқам
Кумуш хонимга!*

*Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг маним
отимдан сизга ёзган талоқ хатиси ила менга қарши
ёниб кеткан юракингиизнинг нафрат ўти эҳтимол
энди ўча тушкандир. Сохта талоқ хатини олган
сўнгингиизда менга хитоб қилиб ёзган фикрларингииздан
эҳтимол энди қайтаёзгандирсиз... Бу хатни ёзар экан,
муҳаббатингииз билан тўлуқ бўлган юраким мудҳиш
бир ҳақиқат эҳтимолдан яфроқ каби титрар ва
ўзининг тўлиб-тошқан ҳасратларини, фарёдларини
ифодасидан адашар эди... Сизга очиб сўзлай, гўзал
рафиқам: гўё маним бу мактубим сизнинг Комилбек
учун ҳасратлик ёшлар тўккан, ўтлик оҳлар тортқан
чогингиизда эришар-да унутилган, эскирган бир
юракнинг арзини тинглай олмасиз ва ёниб турган
юрак ўтингииз билан куйдирарсиз...*

*Аммо хатимни ўқумасангииз-да ва марҳумингииз учун
тортқан оҳингииз ўтида куйдирсангииз-да, маним учун
фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз маним шаръий
рафиқамсиз – яхшилик билан-да ва ёмонлик билан-да
мен бунни исбот қилишига ҳозирман!*

Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунх-
ўрликларим учун мени кечирингиз... Чунки мен бу
ваҳшийликни ишлаида ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг,
номусингизнинг сақланиши буни тақозо этар эди...
Албатта мен ишонаманким, сиз маним бу яхшилигим учун
миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорликка
ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал кунни кечаси душманлардан бирини
ўлдирдим-да, сўнг даражада заифландим, иккинчи
душмандан енгилишимни ва кўйингизда жсон
беришимни аниқ билиб роҳатланиб кетдим... Маним
учун кўйингизда ва оёгингиз учида жсон бериш жсуда
ширин эди ва кўбдан бери гоям эди. Шунинг учун
яқинрогингизда ўлмак учун, ўлар эканман, сўнг
дақиқамда яна бир мартаба бўйингизни олиб ўлиш
учун душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага
кирдим. Кирдим-да, сизни бўйингизни олдим, хафиф
тин олгандаги латиф ухлаган товшингизни эшитдим...
Шу вақт субҳоноллоҳ... Ўзимда кутилмаган бир куч
сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала¹
этишка ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга
багишланган куч манбаъини жсуда яхши онглар эдим,
мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлагучи бир
малак эди... Сиз эдингиз!»

Кумушбиби хатнинг бу ўрнига етканда кизариниб,
бироз ўкушдан тўхтаб олди ва давом этди:

«Шундан сўнг иккинчи душманни туйнукдан чиқма-
ёқ ишини битирдим. Бизнинг фожияамизнинг асл омили
бўлган Хомид эса гўё маним қўлимда мушук каби ўйин
бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим...

Эсингизда борми, мени дор остидан қутқариб,
менга янги ҳаёт багишлаганингиз? Бу кеча ҳам бу

¹ М у қ о б а л а – карши туриш.

иккинчи ўлимдан қутқаргучи ва иккинчи мартаба менга ҳаёт бағишлагучи яна сиз бўлдингиз! Шунинг учун миннатдорлик эткучи сиз эмас, мен бўлишга тегшиман! Сиздан эмас, отангиздан бир ўпкалашим бор: сохта талоқ хатини маним ўз қўлим бўлиб, бўлмаганини ажрата олмаган. Гумонимча бу сохта хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса, сизнинг кўз ўнгингиздан бу ҳақиқат қутила олмас эди... Ҳар ҳолда тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима ҳам қила олур эдик? Бу тўғрида мендан ҳам ўткан жойлари бордирким, сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносидан даҳшатлик суратда ўзимни тагофилга солган ва хат келтургучини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмоғимизга катта йўл очқан эдим.

Баъзи эҳтимолларга қарши сиз билан кўришмак менга муяссар бўлмади. Умримда биринчи мартаба кўнгил орзусига қарши бордим. Чунки манимча орадаги қора тикон супирилган эди. Мундан сўнг ҳамиша меники эдингиз. Мен Тошкандда юрарман, аммо кўзим ўнгида сизнинг ҳайкалингиз! Ажабо, бусиз менга мумкинми?!

Завжсингиз Отабек».

Кумушбиби хатни ўқуб тугатди-да, югиргилаганча уйига кириб кетди. Унинг бу ҳаракатидан қутидор билан Офтоб ойим ажабсинишиб бир-бирларига қарашган эдилар. Кумушбиби қўлида иккинчи бир мактуб кўтарганича уйдан чиқди-да, шамъ ёнида икки хатни бир-бирисига солиштириб кўрди. Бу хат Ҳомиднинг Отабек тилидан ёзган талоқномаси эди. Бу

икки хат биринчи қарашдаёқ икки киши томонидан ёзилганликларини ўз оғизларидан сўзлаб турар эдилар.

Кумушбиби икки хатни қатор ушлаб отасига кўрсатди:

– Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлик ғафлат босқан экан, – деди.

Қутидор қизининг мақсадиға тушуниб икки турли қўлни даррав пайқаб олди:

– Виждонсиз, иблис, имонсиз, кофир, – деб қўйди.

Кумушбиби Отабекнинг хатини буклаб чўнчагига солди-да, сохта хатни шамъга тутиб ёндираар экан, отасидан сўради.

– Шу воқиъадан сўнг қуявингиз аниқ келганми эди?

– Келган эди, қизим.

– Бечорани нега ҳайдадингиз-да, нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?

– Мен унинг келишини бошқа гапка йўйиб, сизларга билдирмаган эдим...

– Қизимизни талоқ қилган бир кишини Тошканд деган жойдан эшикингизга келиши сизга ғариб¹ туюлмаганми эди? – деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўкиниш орасида:

– Жаҳолат келса, ақл кочадир, қизим, – деб қўйди.

Офтоб ойим билан қутидор Ҳомиднинг иблисона ишларига «тавба-тавба» деб муқобала қилсалар ҳам, аммо Отабекнинг фавқулудда юракини сўз орасида «барака топкур, умринг узок бўлғур» билан қарши олар эдилар. Кумушбиби эса бутунлай бошқа қайғуда эди. Эр-у хотиннинг сўзлари Отабекнинг Тошкандга кетиб қолиши тўғрисиға келиб тақалди-да, Офтоб ойим Кумушдан сўради:

– Сенга келишидан айтканми? – деди.

¹ Ғ а р и б – сирли, ғаройиб.

Кумушбиби силталаш назари билан уларга қаради ва кескин оҳангда жавоб берди.

– Айтмаган!

Эр-у хотин маънолик қилиб бир-бирларига қарашиб олғач, орада узоққина сукут бошланди. Кумуш кутидорға савол назари билан бир-икки қайта қараб ҳам қўйди.

– Келиб қолса яхши, – деди ниҳоят кутидор, – келмаса, Тошкандга ўзимиз тушамиз-да, – деб хотинига қаради.

Бу сўз Офтоб ойимға ёқмаганликдан юзини четка бурди. Аммо Кумуш отасидан рози қолиб, онасиға қаради.

– Қизинг ҳар қайси ерда бўлса ҳам соғ бўлсин, – деди хотинига кутидор. – Эрига топшириб, сен билан маним тинчкина дуо қилиб ўлтурганимиз маъкул ўхшайдир.

– Энди қизингизнинг бир ками кундаш балоси эдимиз? – деди сапчиб Офтоб ойим. Кутидор хотинига қулиб қаради:

– Эри яхши бўлса, кундаш балоси нима деган гап?

– Эри минг яхши бўлсин, барибир кундаш кундашлигини қила берадир. Машойихлар билмасдан «кундаш» демаганлар.

Кутидор қизиға қараб қулди ва хотинини юпатди:

– Ҳамма вақтга эмас, қўрқма.

– Менга қолса бир кунни ҳам қўб қўраман, кундаш билан кечирилган кун – кунми?

– Қуявингнинг шунча қилган жонбозлигини унутдингми?

– Нега унутай, – деди Офтоб ойим. – Келсин. Мана бош усти, болам бир эмас икки. Улдурки, қизимни

кундаш устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман.

– Беш-олти кунга ҳам-а?

– Неча кунга?

– Менга қолса битта-иккита болалиқ бўлғунча турсин, деяр эдим. Сен бунга кўнмасанг, бир-икки ой туриб келсин, лоақал. Бир йигит қизингни деб икки йиллаб сарсон бўлганда қизингни икки ойлик кундаш азобидан ҳайф кўриш жуда уят, ахир!

Қутидор «битта-иккита болалиқ» сўзини айтканда Кумуш қизариниб ерга қараган эди. Офтоб ойим эрининг кейинги сўзи билан анчагина бўшашиди:

– Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам қуявимнинг яхшилиғи учун, – деди.

– Ана энди ўзингга келдинг, хотин.

– Ўзимга келсам-келмасам шартим ҳалиги, шунда ҳам ўзим бирга бориб келаман.

– Албатта, ўзинг бирга борасан, қудаларинг билан танишмоғинг ҳам зарур.

– Қачон юбормоқчи бўласиз энди? – деб сўради Офтоб ойим.

Қутидор бироз ўйлаб олғач, Кумушка қараб жавоб берди:

– Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайдир. Ундан сўнг қиш куни арава сафари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадаги уч ой қишни ўтказиб жўнармиз, – деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшитгач, жуда ҳам ҳурпайиб кеткани учун бўлса керак, – балки ўзи ҳам бирар ойларда келиб қолар, – деган сўзни-да кўшиб қўйди.

Иккинчи бўлимнинг сўнги

УЧИНЧИ БЎЛИМ

1. МУСУЛМОНҚУЛ ИСТИБДОДИГА ХОТИМА

Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабр-у зулми ҳаддан ташқари кетди. Унинг истибдоди ўзга шаҳарларга унча сезилмаса ҳам, аммо марказ – Қўқон одамларини жуда тўйдирди. Унинг ўз кайфича ойда эмас, ҳафтада солиб турган солиқлари фуқаронинг терисини шилса, арзимаган сабаблар билан қора чопон бекларини осдириб, кесдириб туриши хосни (хавосни) ҳам эсанкиратди. Отиғағина хон бўлиб ўлтурғучи Худоёр ҳам осдириш, кесдириш ва ёрлақаш ўз ихтиёрида бўлган Мусулмонқул майдондан олинмаган фурсатда ўзининг кўғирчоқ сифат юраберишини тушунди. Кўбдан бери унга юрагида кек сақлаб келиб, аммо нэ тариқада нажотка чиқишини билмади. Чунки ул суянадирған Қўқон бекларини «мана» деганлари Мусулмонқул ва кишилари (қипчоқлар) томонидан осилиб кесилганлар, қолғанлари товуш чиқаришга мажолсиз эдилар. Атроф шаҳар ва кишлоқ беклари ҳам аксар қипчоқлардан, яъни Мусулмонқулнинг ўз одамларидан, улардан бир иш кутиш яна мумкин эмас.

Шаҳар халқининг ҳар бир табақаси деярлик Мусулмонқул даққисини еб келган, магар уламо халқи ундан жуда рози, зероки Мусулмонқулнинг биринчи истинодгоҳи¹ ўзининг қипчоқлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. Ул уламо орқалиқ ўз зулмини машруъ бир туска қўйған, ўзи учун зарарлик унсурларни

¹ Истинодгоҳ – таянчгоҳ.

йўқотишда шу уламолардан «улуламирга боғийлик» деган фатвони олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни «боғийлик» ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар таъинлаган эди. Аммо Мусулмонқулга яқинлаша олмаган, яъни унинг хизмат ва марҳаматидан четда қолган «нимча»¹ уламолар ҳам йўқ эмас эдилар.

Азтаҳидил Мусулмонқулнинг оталиғидан қутилишни ва мустақил равишда ҳукмрон бўлишни орзу эткан Худоёр, ниҳоят кейин қайин отаси билан курашда ўзига биринчи истинодгоҳ қилиб шу кейинги синф уламони олди. Мусулмонқул балосидан қутилгандан сўнг Худоёрнинг уларга қиладирган инъом ва эҳсонлари, берадирган мансабларининг нақддек ваъдаси баракасида бу кейинги табақа – Қўқон муллалари ҳаракатка келдилар.

Мусулмонқул тарафдори уламолар унинг сиёсатини шариятқа қанча мутобиқ² кўрсатиб келган бўлсалар, бу кейингилар ҳам ўшанча хилофи шаръий эканлигини исботка киришдилар.

Бошда бу ҳаракат албатта «енг ичида» бўлди ва бу ҳаракатнинг бошида Худоёрнинг ўзи турди. Биринчи галда яширин равишда Тошканд, Андижон, Марғилон ва ўзга шаҳарларнинг ишончлик уламо ва бекларига Мусулмонқул истибдодидан қутулишда кўмак бериш учун мурожаатномалар йўлланилди. Бу мурожаатномаларда Мусулмонқулнинг номашруъ ишлари, Қўқон одамларига қилган жабр-у зулмлари саналган, кейинги вақтларда хоннинг ўзи ҳам бу зулмлар

¹ Н и м ч а – илми чала.

² М у т о б и қ – муофик, уйғун.

қаршисида чидаб тура олмаслик ҳолга келганлиги сўзланилган, агарда бошқа шаҳар уламо ва ашрофидан кўмак бўлган тақдирда билфеъл Мусулмонқулга қарши кўтарилишка ҳозир турилганлиги айтилган эди. Иккинчи галда Кўқон сипоҳларининг қипчоқдан бошқа қисмига яширин равишда, умуман ановиларга қарши ташвиқот юргизилиб бошланган эди.

Андижон, Марғилон, Наманган каби шаҳарлардан «хон бу ишни маслаҳат кўрсалар, биз ёрдамга ҳозирмиз» деган куруқ ваъдалар келиб, аммо Тошканддаги Юсуфбек ҳожи тўдасидан амалий чораларини ҳам кўрсатилиб ёзилган жавоб мактуби олинган эди.

Мактубда айтилар эди:

«Сиз Хўқанд уламои киромларининг Мусулмонқул хунхўрлигидан фарёдга келиб ва шаригъати мустафони орага восита қилиб ёзган махфий хатларини олдиқ. Биз Тошканд уламо ва ашрофидин домла Солиҳбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожи, саркардалардин Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримқул ва Муҳаммадражаб қўрбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар бир орага ўлтурушиб воқиъан Мусулмонқулнинг зулм ва тааддаси Хўқанд фуқароси ва айни замонда бўлак шаҳар ва қишлоқ, кент аҳолиси устига ҳам бағоят ошиб борганлигини музокара ва муколама¹ қилишидиқ. Биз фақирлари ҳам Мусулмонқул ҳаракати бэхудасини шаригъатга хилоф, юрт ва эл учун музир², халойиқнинг осойиш ва умр гузаронлиги³ важҳига халалдир деб билдик. Бул маънига ул тождор амиралмўминин

¹ М у к о л а м а – суҳбат.

² М у з и р – зарарли.

³ Г у з а р о н л и к – яшаш, ҳаёт кечириш.

мувофақат¹ кўрсатсалар ул бепарҳээз² зосиб³ тахт-у салтанатнинг ҳайдалмоғи бэхроқдир⁴ ва яна Тошканд мардумлари бул тўғрида ҳақиқат томонида собит қадам бўлмоққатил беришурмиз. Башарти сиз киромлар ул бэпарҳээз золимнинг мингбошилиқ вазифасидин тард⁵ этишка аздилу жон бел бозлаган бўлсаларингиз, биз фақирларнинг ақли қосиримизга⁶ бир андиша келадир. Андоғки, Тошканд Хўқанд ҳукуматидин юз ўғирган бўлиб худнафсига⁷ мустақиллик эълон қилсин. Бу тақдирда итоатдин бош тўлгаган Тошканд устига албатта Мусулмонқул золим кўшин тортар. Ушбу кўшин орасига сиз киромлар ўз одамларингизни кўброқ киргузишка кўшиш қилиб ва яна жаноби тождор ҳам бирга келсинлар. Кўшин Тошкандга еткан баъдида бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб Мусулмонқулни орадин кўтаргаймиз. Бул маслаҳат фақирларнинг ақли қосирларимизга кўб тафаккурлар баъдида келиб, яна раъйи савоб ўзларида бўлғай. Аммо бул тақдирда қон тўкилмасдин муддао ҳусулга⁸ келурму деб ўйлаймиз. Боз махфий қолмагайким, Тошканд беги бўлган зот борасида андиша лозим эрмас, зеро ул одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлиқ қилгучи кишидир. Бизлар лимаслаҳатан⁹ нима десак, ул бўйин тўлғамас. Иншооллоҳ, бу андишамиз киромларга маъқул тушкан тақдирда жаноби

¹ М у в о ф а қ а т – ҳамфикрлик.

² Б е п а р х э з – андишасиз, уятсиз.

³ Г ў с и б – босқич.

⁴ Б е х – яхши, маъқул.

⁵ Т а р д – олиб ташламоқ, ҳайдамоқ.

⁶ Қ о с и р – қисқа.

⁷ Х у д н а ф с и г а – ўзига.

⁸ Х у с у л – ҳосил бўлиш, қўлга кириш.

⁹ Л и м а с л а ҳ а т а н – маслаҳат юзасидан.

тождорнинг ҳамрайъларини олмоқ ва имкони бўлса ул жанобнинг исми шарифларидин бизларга писанднома ёзмақ маржудир¹. Токи бизлар ишонч бирлан муддаога шуру² қилайлиқ».

Бу хат Худоёрнинг қўлига теккандан кейин хатда кўрсатилган тадбирни жуда маъкул топди ва тезликда ўз исмидан ташаккур ва писанднома йўллади. Ижобатни олғандан сўнг юқорида мазкур Тошканд ашрофлари бир мажлис қуриб ўлтуришка Нормухаммад қушбеги (Тошканд ҳокими)ни ҳам чакирдилар. Мажлисда хондан ва уламодан олинган мурожаатномани ўқуб Нормухаммад қушбегига эшитдирдилар. Мажлиска йиғилганлардан Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охундлар қушбегининг пир, деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиғи номига бу таклифни, яъни Қўқонга қарши исён эткан бўлиб туришни ул ўз бўйнига олди. Бундан онглашиладирким, Нормухаммад қушбеги ҳам ўзининг валинеъматни бўлган Мусулмонқулнинг туткан сиёсатини юрт манфаатига хилоф деб билибдир.

Узокламай Нормухаммад қушбеги Қўқондан бош тоблаб ўз олдиға мустақил ҳукумат эълон қилган бўлди ва Юсуфбек ҳожиларнинг ўйлаған тадбирлари айна куткан натижаларни бера бошлади. Итоатдан бош тортқан Тошкандга қарши Мусулмонқулнинг тепа сочи тик туриб, адаб бериш ниятида сафар жабдуғини тузди. Тошкандга қарши айниқса ғазабланган бўлиб кўрин- гучи Худоёр ҳам бу сафарнинг тадорикини баробар кўришди ва Мусулмонқул билан бирликда Тошканд устига чиқдилар. Йўл устида ҳам Тошканд билан яширинча сўз олишиб, хатти-ҳаракат чизишиб туришдилар.

¹ М а р ж у – умид қилмоқ.

² Ш у р уъ – бошлаш, ишга киришиш.

Мусулмонкул илғори¹ Чирчиқ бўйига келиб етканда, қушбеги бошлуқ Тошканд йигитлари ҳам сувнинг бериги юзида ёв кутиб турган эдилар. Туш чоғида икки ёв бир-бирлариға қарши келишдилар. Қўқонликлар дам бермайно Тошканд қўшуни милтиқларға ўт берди. Мусулмонкул кутмаган жойда қўшунидан бир дуркуми ўз устига ҳужум бошлаб ва бир фирқаси Тошканд йигитлари томонига қочиб ўтди. Мусулмонкулнинг ўз йигитлари (қипчоқлар) саросималикда қолиб, Мусулмонкулнинг мудофаасини-да ва қочишни-да билмай колдилар. Ўз устига чуғирчиқдек ёпирилиб келмакда бўлган қўқонлик ва тошкандликларға қарши ўзида куч йўқлиғини билган Мусулмонкул бир от ва бир камчи аранг қўшундан чиқиб қочди ва бир қанча йўлғача қувланди. Бошлуқ орқасидан қочмоқчи бўлган қипчоқ йигитларига муноди нидо қилди:

– Қипчоқ оғайнилар! Бизнинг ҳамма адоватимиз Мусулмонкулға эди! Сиз оғайнилар илғари хон ёнида қандоғ хизматда бўлган бўлсаларингиз, энди ҳам ўша вазифада қолаберасизлар ва лекин Мусулмонкулға тарафдорларингиз бўлса, тинчликча қўшиндан чиқиб кетсин! Қипчоқ йигитлари ҳам бир ерга уюшиб, ўз тарафларидан муноди² қўйдилар.

– Биз Мусулмонкулни танимаймиз! Бизнинг бошлуғимиз Худоёрхондир!

Шундан сўнг қипчоқ ва ўзбек бирга аралашиб кетди, гўё ҳамма адоват Мусулмонкул билан бирга кеткандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди. Ўн минглаб халқ янгидан Худоёрға итоат изҳор этиб, чин хонлик билан уни муборакбод қилишдилар. Тошканд халқи иззат-икром остида хонни ва Қўқон

¹ И л ғ о р – қўшиннинг олд қисми.

² Муноди – жарчи.

сипохини шахарга тушуриб, ўрдада уч кун зиёфат бердилар. Зиёфат асносида иттифокнинг фойдалари, таркокликнинг зарарлари сўзланилди. Кушбеги ва Юсуфбек ҳожиларнинг таклифи билан Муслмонкул ўрнига Ўтаббой кушбеги (Марғилон ҳокими) мингбоши белгуланиб, тўртинчи кун Худоёрхон кўшуни билан Қўқонга кайтди.

* * *

Қиш чиқар олди. Муслмонкул воқиясидан йигирма кунлар чамаси кейин эди. Муҳаммад Ражаб кўрбошининг уйидан икки-уч қайталаб киши келабергандан кейин, Юсуфбек ҳожи иложсиз қолиб боришга мажбур бўлди.

Йигинда Муҳаммадниёз кушбеги, Қосим мингбоши, Қамбар шарбатдор, Каримкул понсадлардан тортиб Тошканднинг етуклик ашроф ва аъёнидан ўн бешлаб одам бор эди. Меҳмонлар учун мева-чева, куюқ-суюқ тортилди. Зиёфат тўқун эди. Емак асносида Ниёз кушбеги сўзлаб йигиннинг мақсади билан аҳли мажлисни танишдира борди:

— Оғалар, инилар! Билиндики, оғайнилар бир тан, бир жон бўлсалар қипчоқ касофатидан қутилиш унча қийин тушмас экан. Мундан бир ой илгари биз қандай ҳолда эдик? Муслмонкулнинг омонсиз қиличи оғайнининг бўғзида эди. Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, бола-чақасининг эғалигини кўрсатсинки, аввало унинг ақллик тадбири, ундан кейин оғайнининг бир ёқадан бош чиқариши соясида Муслмонкул балосидан енгилгина қутилдик. Аммо бу қутилишни чин қутилиш деб бўлмайди. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса, қора ит товоқ-қошиққа тегмакда. Ҳали биз

сахройи кипчоқ элидан узил-кесил қутилганимиз йўқ. Анови Мусулмонкул бўлмаса, бошқа Алимкул¹нинг бош кўтариши аниқ, – деди қушбеги ва дастурхондан чўкиниб давом этди. – Нормухаммаднинг раъйини деб, ҳамма ихтиёр ўз кўлимизда бўлгани ҳолда, Ўтаббойни мингбоши белгулаб юбордуқ... Бу ҳам ўзимизнинг энг катта хатоларимиздин. Мен ўша кундан бери ўз-ўзимдан бўғилиб юрийман: Мусулмонкулнинг ити бўлмаса, ўзимиздан мингбоши бўларлиқ одам қуриб қолувдими, дейман. Йўқ, оғалар, тэмирни қизиғида суқиб қолиш керак! Қачонгача биз бу сахройи итлар билан сан-у манга боришиб юрамиз? Яхшиси шулки, бу бош оғриғларни бир варакай орадан кўтариб тинчишайлик. Биз шу ердаги оғайнилар билан кенгашиб бир гапка тўхтаб кўйдик. Аммо бу маслаҳатнинг ҳожи акамизга ҳам маъқул тушмоғида шубҳа қилмаймиз. Бу ўйимизга хон ҳам бир нарса дэмаса керак. Қўқон, Марғилон, Андижон, Ўш ва бошқа ерларнинг оғайнилари ҳам бу гапдан бош тўлғамаслар. Нега десангиз, кипчоқ деган ифлос барчани ҳам жонидан тўйдирди, – деди ва носковоғини қоқа-қоқа бир отимини тилининг тегига ташлади.

Юсуфбек ҳожи ҳалиги гап сўзланганда кўлидаги пиёласини чайқатиб оғир бир ҳолат кечирган ва чуқур бир сукутка кеткан эди. Бошқалар бўлса Ниёз қушбегининг сўзидан кейин бир кўздан деярлик ҳожининг юзига тикилган эдилар. Ҳожи миқ этмай ўлтура бергач, Қамбар шарбатдор ўзининг хипча товши билан қушбегининг гапини кучлаб тушди:

---

¹ Алимкул – (1833–1865) Андижон атрофидаги қирғиз-кипчоқ кабилаларидан бирида туғилган. Қўқон хони Мухаммад Султон Саиднинг оталиғи. Тошкентнинг Шайхонтохур қабристонига дафн этилган.

– Сўзингиз жуда тўғри, кушбеги, – деди, – сиз айткандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ кўлида қолиб кетиш.

Юсуфбек ҳожи кўтарилиб Қамбар шарбатдорга қаради ва мажлисни ер остидан кузатиб чиқиб, яна жим қолди.

Каримқулпонсад ҳожини туртмак мақсадида:

– Кенгашлик иш тарқамас, деганлар. Ҳожи акамиз ўйлашиб жавоб берсинлар-чи, ахир, – деб кўйди.

– Билмадим... – деди ниҳоят ҳожи, – сизларнинг муддаонгларга тушунмадимми ёки тушунсам ҳам ўзимга ётишиб келмадимми, ҳайронман.

Ниёз кушбеги бошини қашиб олди:

– Нимасига ҳайронсиз, ҳожи!

– Мақсадларингиз Қамбарбекнинг айтканидек қипчоқни кесишми?

Кушбеги иккиланмай жавоб берди:

– Кесиш!

– Сизларни, – деб истехзоланиб қулди ҳожи, – бу ишқа нима ва ким мажбур қиладур?

Кушбеги ёронлариға қараб олди:

– Саволингиз қизиқ, – деди, – сабаби бизлардан ҳам кўра сизга маълум бўлса керак-ку.

– Дуруст айтасиз, – деди ҳожи бошидаги салласини олиб, – Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик – ҳайдадик. Барча ёмонлиқ ўшанинг боши билан бирга кеткандек қипчоқ оғайнилар ила тотуклашдик, қипчоқларнинг эски адоватлари битди... Бас, бизга тағин нима керак?

Ҳожининг бу гапи мажлисни бир-бирисига аланглатиб кўйди. Аммо кушбеги сирни бой бермас учун тиришкандек қилиб қулди:

– Мусулмонқул энди тинч ётар, деб ўйлайсизми?

— Албатта, ўйламайман, лекин Мусулмонқулни тинчимайдир деб ҳўл-у курук кипчоққа тиф тортиш ҳеч бир ақлга сиғадирған гап эмас. Ўзингиз қушбеги айтинг-чи, биз бу кунгача ёмонликни кимдан кўрдик? Кипчоқ отлиғ халқданми ёки унинг саноғлиқ бўлған бир неча кишилариданми?

— Нафсиламрни айтканда, биз кипчоқ деганнинг ҳар бирисидан ҳам даққи еб келамиз.

— Сўингизда янглишлиқ бор, қушбеги! Агар сиз нафсиламрга қарасангиз икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келгучи бир нечагина одам бор... Менга қолса мамлакатни тинчитиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки, тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!

— Сиз айтқандек, ёмон тўрттагина эмас, ҳожи! Саҳродан келған ҳар бир кипчоқ бизнинг елкамизга минмакчи. Бизнинг товоғимизга тумшуғини тикмоқчи — бунга қолганда ишни бироз енгил ўйлаб турибсиз, ҳожи ака!

Қосим мингбоши:

— Ҳожи акамнинг ҳамма гаплари фақат раҳмдилликдан айтиладир, — деди, — аммо ўйлаш керакки, кипчоқ бу кунгача озғина оғайнининг қонини тўқдими? Анови кун Маражаббек билан ҳисоблашиб кўрсак, Кўқоннинг ўзидан икки йилнинг ичида етмиш саккиз бек ўлдирилибдир. Ҳали бу ҳисобка фуқародан ўлдирилған бечоралар кирмайдир.

— Мен бу ҳақиқатлардан тониб турғанним йўқ, мингбоши. Аммо биз сенга сен, деб жавоб бермасак, бизники ақл ва инсоф доирасидан чиқмаса дейман...

Орадан бирав ҳожининг сўзини бўлди:

— Ақл, инсоф билан иш қила-қила энди жуда тўйдик.

Ҳожи сукут қилди, ўзининг шунчалик гапларини ҳавоға кетиб турганини, мажлисининг Ниёз қушбеги

рухида борганлигини яхши сезди. Мундан бошқа Ниёз кушбегининг бундай бир фикрга келиши учун уни нима мажбур қилган – буни ҳам очик онглади. Ниёз кушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг мингбоши белгуланган кунидан бошланганини, «мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми!» деган кек орасида бу фикр фақат унинг томонидан майдонга чиқарилганлиги Юсуфбек ҳожининг мулоҳазасидан ўтди. Мажлиснинг бошқа аъзолариға бўлса, иш йўғидан юмиш чиқаришқа талабгор бекорчилар, деб қаради.

Албатта, эл фойдасидан кўра ўз манфаатини олдинга сурғучи бу чўталчи бекларга қарши ҳожининг совуққонлиқ сақлай олиши ва асабийлашмаслиги мумкин эмасди.

– Беклар, – деди, – маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуктасидан туриб айтиладир. Мен ҳеч бир вақт инкор қилаолмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилғучи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлганидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқ бачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турган тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида биринчи мартаба кўраман. Буни сиз, яхшилар ҳам инкор қила олмассиз. Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлағандек гуноҳ қора чопонлиларда бўлмай, балки унинг уч-тўрт маънисиз бекларида!.. Буродарлар! Ўрус ўз ичимиздан чиқадирган фитна-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида¹ кўр тўкиб ётибдир. Шундай машҳар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб

¹ Оқмасжид ёки Олмаота ёнида демакчи (муаллиф).

кирилишсак ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!

Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига куйиб давом этти:

– Мана, буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчокқа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчокни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман! – деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб ўрнидан турди. – Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз бу фикрингиздан қайтинг, буродарлар! Илло Юсуфбекни ўлдиға чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз! – деди ва мажлисининг ўлтуринг, тўхтанг сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди.

Ҳожи дарбозадан чиқмаган ҳам эди, Ниёз қушбеги хахолаб кулиб юборди:

– Вой ваҳманг қурғир, ҳожи! Бу кун кўкнори ичкан экан, шекиллик! – деди.

Бошлиқдан кулгига рухсат берилгач, бошқалар ҳам кулишиб, орада ола-ғовир бошланди.

– Йўк, – деди Қамбар шарбатдор, – ҳожи аканинг ёши қайтиб, кўнгли жуда ҳам бўшашиб кетибдир!

– Вой хўвари ҳожи, – деди Ниёз қушбеги, – олдидаги овни кўрмай, узоқдаги ёвни кўрадир!

– Худда-худда!

Муҳаммад Ражаб кўрбоши бошини чайқаб Ниёз қушбегига қаради:

– Мен сизга айтиб эдим-а, кушбеги, – деди, – хожини хар нарсага кўндирсангиз ҳам бу гапка кўндиролмасиз, деб.

– Мен уни кела бермай овра қилганидан ҳам пайқаган эдим.

– Кеча бироз хомсиган¹ эди, – деди Каримкул понсад.

– Иш бузилди-да, – деб кўйди Муҳаммад Ражаб кўрбоши.

– Нега бузиладир? – деб сўради кушбеги.

– Сирримиз очилди, албатта хожи тинч ётмайдир.

– Сирримиз ҳали очилган эмас, – деди ишонч билан кушбеги, – агар биз шу ўлтурган оғайнилар бояғи гапда собит қолсак, сирримизни яна яшириб кетиш мумкин.

– Масалан? – деб сўради Қамбар шарбатдор.

– Ўша сўзимиз – сўз, иттифоқимиз – иттифоқми?

Мажлис тасдиқ ишорасини бериб:

– Албатта-албатта! – дейишди.

– Сўз битта бўладирган бўлса, – деди кушбеги, – хожининг иши жуда осон, биз ҳозир сўзни бир жойга еткузамиз-да, биримиз хожининг олдиға бориб, маслаҳатингизни мувофиқ кўрдик, биз янглишқан эканмиз, деймиз. Албатта, хожи ишонадир-да, ҳеч кимга сўзламай кўядир. Биз бўлсак, енг ичида ҳозирлик кўра берамиз, ана холос.

– Маъкул гап, тўғри маслаҳат!

– Маъқулликка маъкул, – деди кушбеги, – аммо гап бу ердаки, биз аниқ ишка бел боғлаймизми?

– Боғлаймиз, боғлаймиз!

– Баракалла, – деди кушбеги, – маълум бўладирки, ҳаммамиз ҳам якдил эканмиз, энди бошқа гапка ўтсак ҳам бўладир.

¹ Хомсимоқ – шубҳаланмоқ.

447 — Хонни кўндириб бўлармикин? — деб сўради Қосим мингбоши.

Кушбеги кулди:

— Хон кўнган ҳисоб, — деди.

Бу гап мажлиска унча онглашилмади шекилли, ажабланиб бир-бирларига қарашдилар.

— Изоҳ, кушбеги, изоҳ!

Кушбеги изоҳ берди:

— Мен хонни Тошканддан жўнатиш олдида унинг холи вақтини топиб, бу фикримни бир даража арз қилиб ўткан эдим, — деди, — бу фикрим хонга жуда маъқул тушкан бўлса керак, сўзимни эътибор билан тинглаб турди ва жавобиди: «Яхши. Ўйлашиб, тадбирлари билан менга фикрингизни ёзинг, мен ҳам ўйлаб кўрарман», деди. Менга қолса бу тўғрида биздан хабар кутиб хоннинг уйқуси ҳам келмай ётқандир: бизга фақат ишнинг ўнақайини топиб хондан тасдиқ этдиришигина қолган.

— Хон тайёр экан бўлмаса, — деди кулимсираб Қамбар шарбатдор.

— Тайёр экан, тайёр экан!

Шундан кейин ишнинг ўнақайи тўғрисида музокара ва мубоҳаса бошланди. Ҳар ким бир турлик фикр баён қилиб, узоқ бош оғритдилар ва натижада хонга куйидаги нома ёзилди:

«Тождори мусулмонон, хоқон ибни хоқон шаҳаншоҳи навжувон, тожи сари хушбахтон ҳузури ҳумоюн олийларига арзи убудият¹ адосидан сўнгра биз фақирулҳақир садоқатпешаи беназир қулларидин арзи бандалик шулдурким, навкарлари доимулавқот² ул

¹ Убудият — бандалик, қуллиқ.

² Доимулавқот — ҳамма вақт.

жанобга қипчоқ халойиқи бепархезидин бирар осиб¹ етарму деб ҳаросидадирмиз². Ва яна ул ҳаромзода саҳройиларнинг рўйи заминдин³ тарошламай⁴ туриб, ул жаноби олийнинг таъмини амниятлари⁵ ҳам биз қулларича кўб хавф-у хатар остида бўлгандек тахмин қилинадир. Шул мулоҳаза ва андишалар баъдида биз Тошканд қулларидин бир нечаларимиз бир ерга жамъ бўлишиб, дуру-дароз⁶ тафаккур ва таҳайюрлар⁷ сўнггида азбаройи ул шаҳаншоҳнинг кўб замонлар бошимиз соябон бўлмоқлари умидида бар тақдир ул тождорнинг хотири отир дарё муқотирларига⁸ тисанд тушиб ижобат оғоз⁹ қилсалар, бир маънини хўб ва садоқат мақосидига¹⁰ маҳбуб деб билдик. Андоғки, ул халойиқи ғассоб¹¹ларни ўн беш синни солидин болиғ¹² ва етмиш ёшидин қўйи ҳар бир эркак зотини билотараҳҳум¹³ қатли ом¹⁴ қулларича сазовордир ва илло ул муртаддин¹⁵ бадтар жобир¹⁶ ва беҳирадлардин¹⁷ жаноби тождорга харрўз балки ҳар соат хавф бордир. Аммо бул тақрир¹⁸ни ўшал муайян

¹ Осиб – зиён, зарар.

² Ҳарос – кўркув.

³ Рўйи замин – ер юзи.

⁴ Тарошламоқ – тозаламоқ.

⁵ Амният – тинчлик, омонлик.

⁶ Дуру-дароз – узундан узоқ.

⁷ Таҳайюр – ҳайратланиш.

⁸ Муқотир – қатра, томчи.

⁹ Оғоз – бошланиш, ибтидо.

¹⁰ Макосид – мақсадлар.

¹¹ Ғассоб – зулмкор, босқинчи.

¹² Синни солидин болиғ – ёшдан юкори.

¹³ Б и л о т а р р а х у м – бераҳм, шафқатсиз.

¹⁴ Қ а т л и о м – қирғин.

¹⁵ М у р т а д – диндан қайтган.

¹⁶ Ж о б и р – жабр қилувчи.

¹⁷ Б е х и р а д – ақлсиз, идроксиз.

¹⁸ Т а қ р и р – қарор.

қатли ом соати етмағунча ҳар бир беҳирад ва боғий бўлмағи яқин мажҳул одамлардин пўшида¹ тутилмоғи маржудир. Ва лекин ул тождор бир соати сағиди музаффарни муайян айлаб қаламравларидаги² барча шаҳар ва кўйлар, қишлоқ ва кентларнинг садоқати зоҳир ва қалби тоҳир³ қуллариға махфий номалар кўндириб, сакбаччаларнинг қатли омга амри олиёларини дариг тутмағайлар. Аммо Хўқанди фирдавс монанднинг ўзида ул шақоватпешалар⁴ беҳад ва беҳисоб нуфуска молик бўлганлари важҳидин биз Тошканд навкарларининг иғонат⁵ бешакку шубҳа вожибдур. Сиз шаҳаншоҳи, ўшал соати музаффарни таъйин айлаб, биз қуллариға хабар юборсалар, бунда лозим бўлган одамимизни қолдириб ва яна ҳар қаюсимизга тегишлик бир юз, икки юз ва беш юз йигитимизни олиб, халойиқ кўзида гўё жаноби тождорнинг Мукулмонқул фалокатидин озодлиққа чиқиб мустақил соҳиби тож бўлганларини муборакбод қилмоқ учун юрган бўлиб, иғонатлариға етармиз ва дарбозадин киришимиз он фажъатан ул галаи сакларга⁶ ҳужум бошлаб, қатли омга қилич тортармиз. Ва яна махфий қолмағайким, Тошканднинг алҳол беклик мансабида ўлтурғучи қипчоқ Нормухаммад борасида қандог фармон бергайлар, бул маънида ҳам ишоратини дариг тутмасалар қулларини андишадан озод қилган бўлгайлар. Ушбу болода⁷ мазкур маҳзи⁸ самарайи садоқат ақли қосирларимиз⁹

¹ П ў ш и д а – яширин, махфий.

² Қ а л а м р а в – мулк.

³ Т о ҳ и р а – пок, тоза.

⁴ Ш а қ о в а т п э ш а – кулфат келтирувчи.

⁵ И ғ о н а т – ёрдам, кўмак.

⁶ С а к – ит, кучук.

⁷ Боло – юкори.

⁸ Маҳз – холис.

⁹ Қосир – элчи, хабарчи.

хусули натижасини биз қўлларига ушбу номани қосиди қўлидин савоб ва хато, рад ва ижобат, тисанд ва нописанд жавобини ирсо қилсалар ва яна ўз фикри босавобларини изофа¹ қилиб, қусур ва хатоларимизни танбэх этсалар, биз навқари бежавҳар² ва босадоқати бефаросатларни дунё-дунё шод-у хуррам қилиб, ул соябони марҳамат ва меҳрибони бошафқатнинг хизматларига камари хизматни берк³ боғлатқан бўлур эдилар, хуваллоҳул мустаъин⁴.

Садоқатингиз мажлисига жамъ бўлгучи навқарларингиз (имзолар)».

Бу нома эртаси кун хонга юбориладирған бўлиб, бунга махсус киши белгуланди. Мажлиснинг кўркунчи Юсуфбек ҳожидан бўлған учун унга сохта қарорни эшитдирмак тўғрисиға Муҳаммад Ниёз кушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди.

2. ҚОРОНҒИ КУНЛАР

Отабек Марғилондан қайтиб келгандан кейин ўн кунлар ўтказиб уста Алимдан бир хат олған эди. Уста Алим хатида қутидорға учрашқанини ҳамма майда-чуйдаларигача ёзиб келиб айтар эди: «Сиз хиёнатни пайқагунча қайин отангизга қандог кина сақлаб келган бўлсангиз, ул ҳам сизга ўшандог киналик экан. Мени ва оиламни таҳқир этди деб, бу ҳақоратни умр бўйи унута олмаслигини тушуниб, ўт ичида юрар экан. Мендан ҳақиқати ҳолни онглаб жуда шошиб

¹ Изофа – қўшимча.

² Бежавҳар – зоти паст, бетайин.

³ Берк – маҳкам, қаттиқ.

⁴ Хуваллоҳул мустаъин – Оллоҳ кўмак бергувчидир.

қолди, ҳатто ҳуши бошидан учди. Ичкаридан аниқ маълумот бера олмасам ҳам, аммо уларнинг ҳам қайин отангиз ҳолига тушканларини мулоҳаза қилдим. Қайин отангиз сизнинг ўткан ҳолингизнинг оғирлигини тасаввур қилолмаганидек, душманларингизга берган жавобингизни тақдир этиши учун ҳам сўз тополмас эди. Ҳар ҳолда орангиздаги кинанинг душманингиз билан бирга супирилганига шубҳа йўқ».

Мактубнинг яна бир ўрнида: «Сизнинг қаерда бўлганлигингизни сўраган эди, мен билганимни айтдим. Келармикин деган эди, бунга ҳам ўзингизнинг ўшал муҳамал жавобингизни бердим. Фикримча, қишда бўлмаганда ҳам, кўкламга чиқиб ўзлари Тошканд тушарлар, деб ўйлайман».

Хатнинг охирида: «Сиздан бир кун сўнг Ҳомид ўлди. Ҳайтовур бир оғиз сўзсиз тўнғиз кўпибди. Мен ўлар чоғида ҳам сизга бир туҳмат тўқирми, деб кўрққан эдим. Қутидорга ҳеч бир жарима ортмабдирлар. Мақтулларнинг эгалари ҳеч кимни тутиб кўрсатолмаганлари учун маҳкамалар ҳам ишни текширмай қўйдилар. Ўйлашимча, ҳеч ким билмаганда ҳам, сирни ўлган Содиқнинг онаси билса керак эди. Аммо унинг ҳам дами ичида, сўраганларга худодан кўрдим, деб жавоб берар эмиш. Бул хотиннинг қўлидан ҳар бир иш келадир деб ўйлаб, ўткан кун қайин отангизга айтдим: бегона хотинни уйингизга йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб. Ҳар ҳолда ёмондан хазар лозимдир», деб ёзар эди.

Бу хатдан кейин Марғилондан тик эткан хабар бўлмади ва орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди. Шунинг учун Отабекнинг кунлари куёш ботиб чиққан сайин бир онглашилмовчиликга, қоронғуликга кира бориб, ҳар соат аччиғ ва ё чучуклиғи номаълум бир ҳол

кечириб бошлади. Баъзи кезларда ул умид кучоғида шошиб қолар эди ва иккинчи вақтда ярамас – қора хаёллар билан энтикар эди.

Умидланган кезларда:

– Ой туйнукдан тубанроқда, бу кун бўлмаса эрта – чиммати кўлида, паранжиси устида, сариғми, қорами атлас кўйнаги эғнида дарбозадан кириб келгандек ва ўпкалангандек...

Иккинчи бир вақтда кимнингдир қуйидаги гапини эшитар эди:

– Ул ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонга қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бэдарак кетди, қолди. Тузукроқ жойи чикса бериб қолайлиқ Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир.

Ана шу қора хаёл уни чиндан ёниб турган бир ўт ичига ташлар ва шу чоқ ўзини мувоҳазага¹ бошлар эди: «Мен нега икки йил сарсон бўлиб юрдим-да, бу сарсонлиғнинг натижасига бориб чиқганда шундай аҳмоқликка тушдим?» дер ва Марғилон йўлини кўзлар эди. Аммо энди унга Марғилон бориш ўнақайи сира келмас: «Мен нега келдим-да, энди нега бораман ва нима деб бораман? Қизингизни Тошканд олиб тушарсиз деб кеткан эдим... Сиз олиб туша бермаганингиздан кейин ўзим қайтиб келдим деяйми?» Отабек мана шундай чучмал азоблар ичида кейинги кунларини кечира бошлади.

Ой тўлмасдан Марғилон қатнаб турғучи ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши учун Ўзбек ойим эскича яна қувониб кетди. «Кейинги қилдирган иссиғ-совуғим қор қилди шекиллиқ, биратўласиға Марғилонни тилига олмаёқ қўйди. Энди хотиниға исиб, меҳмонхонада ётишни ҳам барҳам берса... хар нучукда дуодан қолмайлиқ», деб Зайнабни домланикига қистар эди.

¹ М у в о ҳ а з а – койиш.

Отабек кейинги вақтларда савдога юришни тарк қилиб кўйгани учун Ҳасанали ишсиз қолган, узун кун уйда бекор зерикканликдан ҳожига айтиб бир мунча дастмоя билан гузардан баққоллик дўкон очган эди. Отабек кўпинча меҳмонхонасидаги кутубхонадан уни-буни ўқуб ўлтурар, ўқушдан зериккан кезларида Ҳасаналининг дўконига чиқар ва гузардан ҳам зериккандан кейин боши оғқан ёқларга, Салор бўйлариғача кетар ва гоҳи Чуқур қишлоқ томонлариға ҳам тушар эди. Аммо тушкани билан бурунғича ичмас, икки-уч, ортиб кетканда тўрт оёқ¹ ила кифояланар, кўз ўнглари оз-оз жимирлашкан, турлик хаёллари бир мунча тарқалган ҳолда қайтар ва лекин Ҳасанали ҳам унинг бу кайфини жуда сийрак сеза олур эди.

Ўткан кун Чуқур қишлоққа тушкан эди. Аср вақтларида қайтиб гузарга келди-да, хаёлат билан Ҳасанали дўконига ўлтурди. Отлик, яёв ўткинчилар тўрт томонға қатнаб турардилар, унинг бу кунги кайфи ўтачароқ кеткан бўлса керак, уларни ғира-шира кўзга илгандек қарайдир.

Ҳасанали бир-икки уни кузаткандан кейин сўради:
– Марғилонға нега кетмай юрибсиз?

Бу саволдан унинг кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди.

– Ҳавсала йўк...

– Қайин отангиз кўнса, кўчингизни олиб келсангиз ҳам маъкул эди қатнаб юргандан...

– Қайдам...

Илгари шундай савол чоғларида ўзининг ёлғон жавобларидан жуда хафаланар, Ҳасаналига ўткан гапларни бирин-бирин айтиб бергуси ва «маним уйланишимга сен сабаб бўлган эдинг, энди уни мендан

¹ Оёқ – катта пиёла.

ажратдилар», деб ундан ўз дардига даво истагуси келар эди. Ҳозир ўзидан хафалик, ўнғайсизлик сезмаган бўлса ҳам бошига «ўзим боролмасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўткан гапларни отага хикоя қилишим керак эди», деган фикр келди. Бора-бора бу фикр унинг бошига жиддий ўринлашиб олди, шу тўғрида чинлаб ўйлаб кетиб кайфи ҳам тарқала-ёзди. Дўконни ёпиб, Ҳасанали билан бирга кетди — йўлда, меҳмонхонада бирга ўлтуриб ош еди, дастурхон устида унинг ўйлагани фақат шу бўлиб қолди.

Бироқ бу фикр қарор тусига кириб кета олмади, дақиқа сайин тарқалиб борган кайфидек турлик монъэларга учрай бошлади:

— Ҳали Марғилонда ишлар қалайикин? Улар яна айнаб қолмаганмикинлар? Марғилондан бир нарса пайқамай туриб, кишини овора қилишга арзирмикин?..

Бу кун қуёш очик ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турлик ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар. Уяларидан чиқиш биланок чумчуқлар чирқиллашиб, мусичалар кукулашдилар. Анови ар-ар теракка уя қўйишга ўйлаган бир жуфт карруклар ҳам вижир-вижир қилишиб кенгаш очдилар. Подачининг товшини эшитиб, далага ошиққан онасиға эргашиб қашқа бузоқ ҳам мағраб юборди. Модасига тегишкани учун томдаги каптар ҳам бўқоғини чиқариб рақибининг теварагида яғрин бера бошлади... Қисқаси бу кун уйғонишданок бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиғи сезилар эди.

Баҳорнинг бу кунги сиҳирлик куни Отабекни ҳам қитиқлади. Чойини наридан-бери тугатиб, Ҳасанали кетидан гузарга чиқди. Ул гузарга чиқганда

Ҳасаналининг кўшниси бўлган Али эринибкина дўкон тахтасини туширмакда эди. Отабекни кўриш билан дўкон очишни тўхтатди:

— Бу кун бўшмисиз, бек ака?

— Бўшман.

— Бўш бўлсангиз, Минг ўрукка — кимизга борар эдик, — деди Али. — Тўла қозоқ бияларини яйлоққа солибдир.

— Дўконингиз-чи?

— Али туширган тахтасини қайтадан жойиға қўяберди:

— Дунёнинг иши битар эмишми, бек ака. Хўб десангиз, дўконни ёпаман.

Отабек ярқираб чиқиб келган куёшға қаради:

— Ёпинг бўлмаса, — деди.

Отабек Ҳасаналининг дўкони воситасида Али билан яқинда танишқан эди. Ул ичи кирсиз, серкулки, очиққина бир йигит бўлуб, бек билан гўё кўб йиллардан бери бўлган танишларча муомала қилар эди.

Бекга бу тасодиф жуда қулай келди. Чунки уйдан чиқишданоқ унинг қасди бу кунни далада ўтқизмак эди. Эт олдилар-да, яёвлашиб Минг ўрукка кетдилар.

«Минг ўрук»¹ мавзиёи отидан ҳам маълум, бунда минг чоғлиқ ўрук дарахти ўсқан учун бўлиб, Шиблининг сувидан бошлаб то Салор ариғиғача қатор-қатор ўруклар эди. Салорнинг нариги ёғи бийдек қир, эндигина кўм-кўк ўт гилами униб чиққан эди. Минг ўрукнинг этаги бўлган Салор бўйича уч-тўртта қозоқ ўтовлари тикилган эдилар. Иккиси Салор бўйиға етиб, Тўла қозоқнинг келинчагига этни шўрва қилиш учун бердилар.

Али ўтовдан кийгиз олиб, Салор бўйиға ёзди. Келинчак ёстик, кўрпача ташлаб берди, Отабек хордик чиқариб ясланди.

¹ М и н г ў р у к — Тошкент маҳаллаларидан бирининг номи.

Куёш озорсизгина қиздирар эди. Енгилгина эскан шамъол димоғқа турлик ўлан исларини келтуруиб урар эди. Бир неча калдирғоч Салорнинг оқиши бўйлаб учар ва учкан кўйи «валфажри!» ўкур эдилар. Поёнсиз қирнинг юқори-қуйи ўринлари якранг кўкат ва кўз илғамайдирған узоқлиқлари туманлангансумон кўриниш берар эдилар. Қушлар, қуртлар сайраши табиий бир соз хизматини ўтаб кишига ифодаси қийин бўлған бир сезги солар эдилар.

Отабек табиъатнинг шу кўркем ва латиф кўринишига мафтун бўлиб, бироз ётқандан кейин «ул ҳам бўлса эди», деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди.

Бу куннинг кўркемлигидан олған таассуротини Али ичига сиғдиролмади:

– Зап яхши кунми! – деди.

Отабек ҳам шу гўзалликни ўзига татитмай турған дардидан шикоятланди:

– Шундай кунларда кам-кўстинг бўлмаса...

– Сизнинг ҳам кам-кўстингиз борми? – деб Али кулимсиради.

– Йўк, деб ўйлайсизми?

– Ҳаммада бўлғанда ҳам, сизда йўк деб биламан.

– Масалан?

– Масаланми, – деди кулиб Али, – сизнинг билан отангизнинг обрўси кушбегида ҳам йўк, давлат тўғрисида бўлса, очиқарлик ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтурадир... тагин қанақа кам-у кўст?

Кишининг бахтини юзакигина кўриб хукм қилғучи Али унга қизиқ кўринди ва кулиб:

– Тўғри айтдингиз! – деди.

---

¹ Авом эътиқодигача Қуръонда “Фажр” сурасининг баъзи сўзлари калдирғоч овозига ўхшаш бўлгани учун шундай дейилади.

– Шукур қилиш керак, бек ака, – деди Али ва ўзининг бахтсизлигидан, топканини рўзгордан ортдиrolмай, шу кунгача уйланалмай келишидан ҳасрат қилиб кетди. Отабек унинг ҳасратини диққат билан эшитди, ҳаётнинг зарбаси ҳар кимнинг ўз даражасига қараб ва лекин истисносиз бўлганлигини тушунди.

– Дунёнинг иши шунақа экан, мулла Али, – деб уни юпатиб қўйди. Иккиси ҳам бир неча вақт жим қолдилар.

– Марғилонлик хотинингиздан болангиз бордир?

– Йўқ...

– Бўлса ҳам турмадими, уйланганингизга анча йил бўлган шекиллиқ?

– Турмади.

Али Отабекнинг ками кўстини шу боласизлиқдан деб ўйлаган эди:

– Боласизлиқ учун хафа бўлиш керак эмас, ҳали ёшсиз, бек ака!

Отабек жавоб бермади. Корсонда¹ қимиз келди. Бек бир-икки зарангни² ичкандан кейин, ямланиб кўкка қараб ётиб олди. Али бор товшини қўйиб ашула қилди:

Кўзларим йўл устида, келмади ёр,

Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор.

Қай қароқчи олди ёримнинг йўлин,

Мундаги бахтсиз йигит йўл узра зор...

– Қўшилишмайсизми, бек ака?

– Ўзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!

Али борлиқ овози ила ҳамма хунарини ишлатиб, ғазал тугалгунча ашулани айтиб борди.

– Тузикми, бек ака?

¹ К о р с о н – ёғочдан ишланган катта товоқ.

² З а р а н г – заранг ёғочидан ўйиб ишланган коса.

– Яхши ашулачи экансиз!

– Ундоғ бўлса устидан буни ичиб юборинг, – деди кулиб, бир заранг кимиз узатди. Бек қимизни бир симиришда бўшатди-да, энтикиб узок кирға қаради, узок қараб турди-да, юкоридағи байтни ўқуб оғиз ичидан минғиллади.

Кўзларим йўл устида, келмади ёр,

Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлин...

– Қўқонға кеткан сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака?

Отабекнинг хаёли бўлиниб, Алига қаради:

– Эшитмадим.

– Манима акам ҳам кеткан эди... Ой бориб, омон келиш-сунлар-да!

– Акангиз йигитмиди?

– Йўқ, мерган эди. Қўқон кетаётган ўртоқлариға кизиқиб, борма деганга кўнмади. Уруш эхтимоли йўқми, шунчаки фотиҳа учун кетишкандирлар-а?

– Ким билсин, – деди бек ва бироз ўйлаб қолғандан кейин, – бўлмас, – деб қўйди.

Корсондаги кимиз тугаб, шўрва ҳам ичилди. Дастурхонни йиғқувчи келинчакка ўғул тилаб дуо қилинғандан кейин, қўлиға ўтгуз чақа сурма пули бердилар ва кирни айланиш, бинафша териш учун туриб кетдилар.

3. ҚИПЧОҚҚА ҚИРҒИН

Кечки соат тўртларда Қоймас дарбозасидан қайтиб шаҳарга кирдилар-да, дарбозадан ўн адим нарида боши танидан олинған уч кишининг гавдасига йўликдилар. Отабек бу ҳолга тушунмади, чунки аҳёнда осиладирғон

гуноҳкор Эски намозгоҳ дорига элитилар эди. Шунга кўра дарбозабонни хужрасидан чакириб сўради:

– Булар қандай гуноҳкорлар экан?

Дарбозабон бекни таниб қўл қовиштирди:

– Таксир, қипчоқлар.

– Гуноҳлари нима экан?

Дарбозабон ётган гавдаларга қараб олди ва бекнинг яқиниға келди:

– Ўзлари биларлар-ку, тақсиримнинг... бегимга айтқулуги йўқ...

– Гуноҳлари нима, ахир?

– Ахир қипчоқлар-да, тўрам.

Отабек диққатланди:

– Қипчоқлар эканини билдим, аммо гуноҳлари нима деб сиздан сўраяпман!

Дарбозабон қўл қовиштирганча Отабекка ажабланиб қаради:

– Аниқ хабарлари йўқми тақсиримнинг? – деб яна сўради.

– Йўқ!

– Вой-боёв таксир, бу кун эрталабдан бери кўринган қипчоқни сўйиб юрдилар-ку. Гуноҳлари суриштирилмади, таксир, – деди ва ўлуқларнинг ёниға юриб келиб изоҳ берди, – мановисини уйдан олиб чиқиб сўйдилар, мановиси маним ёнимда турган дарбозабон эди – раҳматлик. Мановисини танимайман ва лекин ўзи қипчоқ бўлса кэ-рак. Отабек даҳшатланиб ёнидағи Алига қаради, Али эса ётқан жонсиз гавдаларга қараб лабини тишлаб турар эди.

– Кимлар ўлдирди? – деб Отабек даҳшат ичида дарбозабондан сўради.

– Бу ерга келгучилар йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошканд йигитларидан ҳам бор,

кўқонликлар ҳам кўринадилар. Ўзлари ҳам кипчоқни қидирабериб ҳаммаёқни тозаям ғалвир қилиб юбордилар-да, тақсир... Кўқонга кеткан бекларданми, хонданми, ишкилиб, шунақа буйрук кэпти-да, тақсир... Бизлар хизматкор одам – нимани билайлик, тўрам!

Отабек масалага тушунгандек бўлди ва даҳшат ичида Али билан йўлга тушди. Ўттиз кадам босмай тагин икки ўлукка учрадилар. Ўн адимда бир жонсиз гавда...

Энди Али сўрамай чидамади:

– Наузанбиллоҳ¹, бу нима деган гап, бек ака?!

– Сўраманг!

– Йўғ-а, – деди Али, – ахир ҳаммаси ҳам гуноҳкормикин?

– Гуноҳкор!.. – деб заҳарханда қилди бек, – Мусулмонқулни биларсиз, албатта?

– Нега билмай, икки ой илгари қочиғини ҳам кўрдим...

– Билсангиз, – деди бек, – буларнинг ҳаммаси ўшанинг гуноҳига ўлдирилган ўхшайдир!

– Шу ҳам гапми, худоё тавба!

Адим сайин бир ўлукка учрар эдилар. Али санаб келар эди, гузарга етканда санок етмишдан ортди. Ҳали бу биргина тўғри кўчанинг ҳисоби бўлиб, кенг Тошканднинг ўзга кўчаларини ҳам ҳисобга олганда фажиъ бир адад ташкил этиши маълум. Гузарнинг ичига кирганда қатор чизилган қирқ чоғлик ўлуқларни кўрдилар...

Кун асрдан оғиб шомга яқин, шунинг учун гузардаги дўконлардан очуғи уч-тўртта, жумладан, Ҳасанали ҳам ярим очик дўконни олдида ўлтурур эди.

– Соғ келдингизми, бек! Биз бу ерда юз хил васвасага тушиб ташвиш тортдик, – деди Ҳасанали.

¹ Н а в з а н б и л л а х – Оллоҳ сакласин.

Отабек бошқа хаёлда эди. Ҳасаналининг сўзини гўё эшитмагандек сўради:

– Бу кун дадам қаерда эди?

– Сиздан кейин ўрдага кеткан эдилар. Бир соатдан кейин шошқаннамо қайтиб келдилар-да, сизни сўрадилар, шундан сўнг қаёққа кетканларини билолмадим.

– Қачондан бошлаб қипчоқни сўйдилар?

– Отангизни келиши биланоқ, – деди Ҳасанали ва антикиб фожиъани ҳикоя қилди. – Эй... Бек, раҳмсизлик бунақа бўлар экан... Худда қиёмат бўлди! Бечоралар нима гуноҳ қилдиларкин? Уйида ҳалол касбини қилиб ўтурганларгача тутиб сўйдилар... Эй бечоралар, қандай гуноҳлари бор экан?! Йигитлар тутиб келтуриб турадилар, жаллод бош кесиб борадир. Бу ногаҳоний қазодан эслари чиқиб кеткан бечоралар йиғлашадилар... Айниқса бир бўёқчи... худда хум ёнидан тутиб келганлар – қўли бўёқ... Эй худо, мен нима гуноҳ қилдим, деб йиғлайдир... Чидаб бўлмади, дўконини ёпиб қочдим, кўплар ҳам қочдилар... тагин бир...

– Бас, – деди Отабек. Ҳасанали ҳикоядан тўхтади, чунки бекнинг юраги эзилиб оқиш даражасига етиб, Али Ота билан хайрлашмасданоқ қочқан эди...

Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқичлар дунёсидан яширингандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди. Унинг бу ҳолига уй ичи тушунганлари учун, нима қилди, деб сўрамадилар ва ёнига ҳам келмадилар...

Юсуфбек хожи эрталаб чойни Отабек билан бирга ичиш учун мехмонхонага чиқди. Отабек терсайганча келиб чойга ўлтурди, отасига салом бермади. Чунки ул ўз отасини қипчоқ қирғинининг бош омилларидан

деб қарор қўйган эди. Чой яримлай ёзди. Орадан чурк эткан сўз чиқмади.

Ниҳоят, ўғлига енгиллик бериш ниятида хожи тилга келди:

– Хафа бўлма, ўғлим.

– Сизларга ўхшаб, – деди истехзоланиб, – қуво-найми?

Ҳожи ўғлининг кандоғ фикрда ва нима учун терсайганини билди.

– Янглишасан, ўғлим.

– Ражаббекникидаги мажлисда, – деди захарханда билан, – бу йиртқичларнинг режачиси ким эди?

Ҳожи энтикди ва:

– Ражаббекникида бўлган мажлисни сен биласанми?..– деб сўради.

– Биладан.

– Билсанг, – деди хожи, – маним устимга мундоғ тухмат орттиришдан уял, бола!

– Ражаббекникида бу кенгаш бўлмаганмиди?

– Бўлган эди.

– Бўлган бўлса, тагин нега ўзингизни курукқа оласиз?

Юсуфбек хожи боладан кулгандек қилиб илжайди.

– Баъзи енгил муҳокамаларнинг онангникидан қо-лишмайдир, Отабек! – деди. – Мажлисдан хабаринг бўлган бўлса, ким қайси фикрда қолганини ҳам биларсан?

– Йўқ.

– Мажлисда нимадан баҳс қилинганини-чи?

– Мажлисда нима музокараси бўлганини ҳам бил-майман ва лекин ўша мажлис фақат кипчоқларга қатли ом учун йиғилган экан, деб кеча ишондим. Мажлисингиз аъзоларининг сиздан бошқаси нега

йигит тўплаб, Қўқонға кетдилар ва улар Қўқонға етмаслариданоқ нега бу ваҳшат бошланди?

– Бу муҳокаманг тўғри. Аммо отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтиришинг қисқалиғингдир, – деди. Кўзига ёш олди. – Ўзинг ўйлаб кўр ўғлим, ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти мен бу ваҳшатка иштирок қилган бўлсам, қайси ақл ва қандай манфаатни кузатиб қўшилишқан бўламан? Агарда маним юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик орттирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга – сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсага еткан ақлинг шунга қолганда оқсайди. Нега ёнган юракимга яна сен ҳам заҳар сочасан?!

Титралиб ва тўлқинланиб айтилган бу сўзлар Отабекни ўқинтирди, ўлганнинг устига чиқиб тепиш қабилдан бўлган ўз ҳужумининг ҳақсиз эканига тушунди.

Юсуфбек ҳожи битта-битта ётиғи билан мажлис ҳақида баён қилиб, ўзининг қарши тушканини ва уларга уқдира олмагандан кейин, мажлисни ташлаб чиқиб кетканини сўзлаб келиб деди:

– Бирор соатлар сўнг оркамдан Ниёз кушбеги келиб мендан афу сўради ва мажлиснинг у фикрдан қайтқанини, ўзларининг хатога кетканларини айтди. Мен хурсанд бўлиб, бу ишнинг зарарини яна исбот қилиб чиқдим. Ниёз мен билан хайрлашар чоғида: «Жон ҳожи ака, энди гап шу ерда қолсин, битта-яримта эшитгудек бўлса, биз ерга қарарлиқ бўлмайлик, ўлтуришнинг катта илтимоси сиздан шул», деди. Мен бу иблисона алдовга учиб, бу тўғрида на сенга ва на Нормухаммад кушбегига оғиз очмадим ва уларнинг Қўқонға фотиҳа учун кўзғалишларидан ҳеч бир шубҳаланмадим... Эҳ, шайтонлар!

Ҳожи бироз тўхтаб давом этди:

– Кеча эрталаб ўрдага борган эдим. Саҳн юзида уч-тўрт юз мусаллах¹ йигитларни биравини куткан ҳолда кўрдим ва илтифотсиз кушбеги маҳкамасига кирдим. Кирсам, Қўқонга кеткан Қаюм понсад уч-тўртта йигити билан кушбегининг каршисида турибдир. Кушбеги кўлида бир қоғоз ушлаб, гўё эс-хушидан айрилган каби котиб ўлтирибдир. Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-нэсиз кўлидаги қоғозни менга чўзди ва бошини тебратиб кўйди. Мен бир нарсага ҳам тушунмаган ҳолда бориб қоғозни олдим... Ўқудим-ўқудим-да, маним хушим бошимдан учиб, кушбеги ҳолига тушдим. Бу қоғоз хоннинг ёрлиғи эди ва бунда тахминан шундай гаплар бор эди:

«Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тоифасини музир деб билдик. Бу янглиг ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча бекларимизга, ҳоким ва қўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизким, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳми восита қилмагайлар. Ушбу ҳукмимизни ерига еткузишда сустлик қилган мансабдор бизга итоатдан бош тортқан ҳисобланиб, энг қаттиг жазоимизга маҳкум қилинур. Бу ҳукмимизни ижро эткучи Тошканд ҳокими Нормуҳаммад кушбегига марҳамати шоҳонамиз шулдурким, гарчи сизнинг қипчоқ қавмига мансубиятингиз бўлса ҳам, Мусулмонқулни ҳайдашда бизга унутилмаслиқ хайрихоҳлиқлар ва хизматлар кўрсатдингиз, биноан алайҳи сиз бу жазодан

¹Мусаллах – қуролланган.

маъфудирсиз¹ ва садоқатингизда боқий қолиб амримизни ижро этишингизда шубҳа қилмаймиз!»

Кушбегига қарадим, ул ҳам маним оғзимга қараб турар эди. «Буйрукни қачон олдингиз?» деб сўрадим. Ул жавоб ўрнига Қаюм понсадга имлади.

« – Мен олиб келдим», – деди Қаюм понсад.

« – Сиз Қўқондан олиб келдингизми?» – деб сўрадим. Чунки сен айтқандек беш-олти кунда Қўқонга бориб-келиш сира ақлға сиғмас эди.

« – Биз беклар билан Қўқон йўлида эдик, – деди Қаюм, – йўл устида хондан ушбу ёрлик келиб қолди. Ниёз кушбеги менга йигит қўшиб бу ҳукмномани ижро қилишда ёрдам бермак учун жўнатди».

Бу сўз менга ҳамма шайтанатни очиб берди ва ўзимнинг иблислар томонидан алданганимни билдим:

« – Эртадан бошлаб ҳукмни ижро қилсак қалай бўларкан?» – деб кушбегига қарадим.

« – Мен ҳам шуни ўйлаб туриб эдим...» – деди кушбеги ва Қаюмга қаради.

Қаюмнинг устодлари ишни кейинга силташимизни илгаридан кўриб қўйган эканлар:

« – Эртага қўйиб бўлмас!» – деди Қаюм.

« – Нега?», – дедим.

« – Негаки эртагача қипчоқлар қочиб битадирлар».

Мен Қаюмнинг сўзига қулоқ солмадим-да, кушбегидан эртанинг кенгашини сўраган бўлдим.

Бу ҳолдан аччиғланган Қаюм ёнимга келиб ўлтурди. « – Овора бўлмангиз, хожи ака», – деди.

Унинг бу ҳаракатидан аччиғим кистади:

« – Сизнинг билан маним бу ишка аралашмоққа ҳаққимиз йўқ!» – дедим.

« – Сизники бўлмаса тўғри, аммо меники бор!» – деди Қаюм.

¹ Маъфу – авф этилган.

« – Буйруқ кимнинг отиға?» – дедим.

« – Кушбегининг!»

« – Бас, сиз билан мен фақат у ёрдам сўрағандагина кетман кўтарамиз, бошқа дахлимиз йўқ!» – дедим.

Қаюм захарханда билан ёнини кавлаб иккинчи бир буйруқ чикарди ва менга бериб: «Ўқунгиз!» – деди. Ўқудим.

« – Бас, биринчи буйруқни сиз олған экансиз, нега яна кушбегидан фотиҳа кутиб ўлтурубсиз?!» – дедим ўт ичида.

« – Ҳар нарса бўлғанда ҳам улуғимиз, деб сийлаб турған эдим...» – деди Қаюм.

« – Эгасини сийлаган итига суяк ташлар, қилмоқ-чисиз-да, баракалла!» – дедим. «– Борингиз, устодларингизнинг васиятини бажарингиз!» «– Хафа бўлмангиз, хожи ака!» – деди Қаюм ва қўлимдан қоғозни олиб кушбегидан сўради:

« – Нима дейсиз энди, бек?»

« – Маним кенгашимга кирсангиз, эртадан бошлайлик!» – деди кушбеги.

« – Сира илож йўқ, кушбеги! Чунки барча шаҳар ва куйларга ҳам фақат шу – бу кунга, деб буюрган экан!» – деди Қаюм.

Кушбеги билан мен гўё тоғ остида босириқ бўлган эдик. Бошимизга ҳеч бир гап келмас эди. Қаюм ўрнидан турған ҳолда кушбегидан жавоб кутар эди. Кушбеги кўб фурсат қотиб ўлтурғандан кейин, Қаюмга қўли билан чиқишга ишорат қилиб:

« – Билганингизни қилаберингиз», – деди. Қаюм ёнидаги йигитлари билан маҳкамадан чиқди. Унинг чиқиши билан кушбегига дедим:

« – Энди нима қиламиз?»

« – Нима қилар эдик?»

« – Ахир қараб қолаберамизми, вақт танг! Қаршига биз ҳам йигит чиқарайлик!»

« – Қўяберингиз, хожи!»

« – Бечора гуноҳсизлар кесилаберсинларми?!»

« – Кесилаберсинлар!» – деди қушбеги. Мен изтироб ичида унга тушунолмай қолган эдим. Ул йиғи ичида тилга келди:

« – Мамлакатнинг тинчлиғи қипчоқларни кесиш билан ҳосил бўлса, майли, кессинлар! Юртнинг ободлиғи гуноҳсиз қипчоқнинг кизил қониға қолган бўлса майли, ўлдирсинлар! Агарда нажотимиз қипчоқ тухумини қуритишда бўлса – мени ҳам оссинлар!

Бу палидларнинг марҳаматига мен ҳам мухтож эмасман!»

Ҳозир иноднинг¹ ўрни эмаслигини ҳарчанд уқдирмоқчи бўлдим, кўнмади. Ноилож, ёлғиз ўзим чиқиб кўлимдан келганча қипчоқларни қочиришга ҳаракат қилдим, теваракка кишилар йўлладим. Аммо тўрт юз жаллоднинг қаршисиға чиққан бир кишининг уҳдаси албатта бир кишича эди. Муттаҳамлар кўб бэчоранинг ёстиғини қуритишға муваффақ бўлдилар, – деди хожи. – Мана, Отабек, ҳақиқат шул, киши тушунмасдан туриб биравга тухмат тўқимайдир.

Отабек ўзининг ўринсиз гапидан уялганнамо ерга қаради ва бир мунча вақт фикрга кетиб ўлтурғандан сўнг сўради:

– Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларкин?

– Мақсадлари жуда очик, – деди хожи, – биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммад ўрниға минмакчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Мусулмонқулға бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи. Менга қолса ўртада

¹ Инод – ўжарлик.

шундан бошқа ҳеч гап йўк, ўғлим. — деди ва бироз тўхтаб давом этди: — Мен кўб умримни шу юртнинг тинчлиги ва фукаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифокни нэ эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсақ яқиндирки, ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсақ ўз кўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндириғини кийдирган бўлар-миз. Ўз наслини ўз кўли билан кофир кўлига туткин қилиб топширкучи — биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун¹ Туркистонимизни тўнғузхона қилишига ҳозирланган биз итлар яратгучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болалар ятимхоналарини вайрон қилғучи золимлар — қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..

4. ОЙ ЭТАК БИЛАН ЁПИЛМАС

Чой тугалган эди. Отабек фотиҳа ўқуб, ўрнидан кўзғалмоқчи бўлди.

¹ Мадфун — дафн қилинган.

– Турма!

Юсуфбек хожи тарафидан берилган амирона буйруғ Отабекни кайтадан ўлтуриб қолишга мажбур этди ва отасига «нима хизматингиз бор?» дегандек қилиб қаради. Юсуфбек хожи бир сўз демасдан салласини олиб тиззасига қўйди, бош қашинишиб яна салласини кийди. Дадасининг салла олиб бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергов остида кўрар эди. Шунинг учун яна бир мартаба дадасига қараб қўйди.

Чини билан ҳам хожининг тусидаги бояғи ҳасрат ва қайғу аломатлари йўқолиб, уларнинг жойини шарқ оталиғи вазияти олди.

– Марғилонда нима ишлар қилдинг?

Кутилмаган бу саволга Отабек нима деб айтишини билмай қолди. Жавоб ўрнига хавфли томонга қаради.

– Сендан сўраяпман, Отабек.

– Сизга хабар бергувчи нима ишлар қилганимни ҳам айтқандир...

– Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим, дегин? Отабекнинг юзида кулимсираш билинди.

– Жўн одамлар қаторида эмас, – деди, – мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида...

Ҳожи ўғлининг киноясига тушунмади:

– Одам ўлдириш учун сени ким зўрлаб мажбур қилди?

– Ҳали билмайсизми?

– Билмайман, – деди хожи, – айтишларига қараганда сени ҳеч ким мажбур қилмаган.

– Мени зўрлаган ва мажбур қилган эдилар, дада, – деди заҳарханда билан. – Йўқса, сизнинг ўғлингиз бўлган бир йигитнинг шаънига албатта одам ўлдириш уят ва номусдир.

– Ким сени мажбур қилди, ахир?

– Сиз, онам!

– Эсинг ўзингдами, йигит?

– Ўзимда, – деди ўғул, – сиз ўзингизнинг орзу-хавасингиз йўлида мени мажбур қилдингиз ва душманларимга йўлни катта қилиб очиб бердингиз, мен бу жониворликни хоҳ-нохоҳ ишлашқа мажбур қолдим.

– Шундоғми, – деди хожи ўз гуноҳи ўқулига тушкан холда, – ундоғ бўлса, бизни кечир, ўғлим.

– Сизни гуноҳкор қилишга ва гуноҳингизни кечишқа маним ҳаққим йўқ, дада. Лекин гуноҳсиз бўлатуриб, ҳам яна муваҳаза остига тушканим учун ўзимни мудофаа қилишга мажбурман...

Хожи лабини тишлаб, бошини чайқади.

– Хом сут эмган бандамиз, – деди, – хайр, бу айбнику бизнинг бўйнимизга қўясан, дарҳақиқат қўйишга ҳаққинг ҳам бордир... Аммо ораларингга ёмонлар оралаган экан, шунча муддатдан бери нега мени хабардор қилмадинг? Ёки бунда ҳам бирав сени индамасликка мажбур қилдимми?

– Ҳеч ким мажбур қилмади, – деди, – аммо мени шу вартага ташлаган дўстларимдан... қўмак сўраш ҳам маъқул кўринмади...

Хожи бошини қуйи солди. Ўғлининг кейинги сўзи унга жуда таъсир қилган эди... Нима қилсинки, Отабек тўғри гапни айтар эди... – Биз сени Тошкандан уйлантирсак-да, – деди ниҳоят хожи, – катта хотинингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан сиригизни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилибсан, болам.

Отабек дадасининг бу кейинги сўзига қарши ҳеч нарса демади, гўё ҳамма аламини юқоридаги икки жумла билан чиқариб юборгандек жимгина сомиълик¹

¹ Сомий – тингловчи, эшитувчи.

даражасига тушди. Аммо натижани тезроқ эшитиб олиш учун унинг юраги қайнаган ошдек шопирилар эди.

Ҳожи давом этди:

– Кишининг бошига бир иш тушканда, дарров биравдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳагто ота-онасидан ҳам сир сақлаган бир йигитни ўз ўғлум бўлиб чиқгани менга қизиқ кўринадир. Қайин отанг менга бир хат ёзибдир, ўқуб-ўқуб мазмунига тушунолмайд хайрон бўламан. Ой сайин Марғилон бориб турар эди-ку, деб ўйлайман. Хатни икки-уч қайта ўқиб чиқгандан кейин, билсам ҳақиқат шу эмиш... Мирзакаримнинг ёзганига қараганда бир мунча янглишиқ ундан ҳам ўткан кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Яхшики, бу ақлсизлигинг бошқаларнинг бошига кўринган... Ўзинг айт, агар менга шу касалингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отангга хат ёзмасми эдим, Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?

Отабекнинг бошига бу гапларнинг бир ҳарфи бўлсин ўрнашмас ва ўзи куткан натижага бориб етиш учунгина қийналар эди.

– Шунчалик ишларни қилиб, нега охирда қайин отангга йўликмай келдинг?

– Шунга мажбур эдим.

– Марғилонга энди қачон борасан?

Отабек ўйланиб қолди. Чунки бу «қачон бориш» масаласини яхшилаб ешмак керак эди ва уни эшмак ҳам қийин эди, узоқ ўйлангандан кейин:

– Маълум эмас, – деди.

Гарчи бекнинг юраги ҳозир бўлса ҳам Марғилонга қараб учишка тайёр эди. Бироқ унинг юрагидан ҳам

кучлик бўлган яна бир нарса бу «бориш» масаласини чувалтириб «маълум эмас» бир ҳолга қўйган эди.

– Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан, – деди ҳожи, – тарихига қараганда хатнинг ёзилганига ўн кунлаб бор, эхтимолки, эртаиндин келиб қолсалар, тўрдаги уйни бўшатдириб, полос ёзиш керак эди...

Ул бу гапни эшитар экан борлик, йўқлик – иш қилиб аллақандоғ қизиқ бир ҳолат кечирди. Иссиғ бир нарса баданига тегиб кетгандек ҳуркиниб қўйди ва «ниҳоят, эндими?» дегандек қилиб энтикди. Кўз ўнгидан биравнинг сурати ўтиб сархушланди ва тил билан онглашиб бўлмаслик бир соғиниш чидамсизлиги ичида бу ивир-живир ҳолатдан гангиб кўз очди. Кўз очди, бироқ ўзига «нима дейсан?» деб қараб турғучи отасига мувофиқ жавоб беришни билмади. Юсуфбек ҳожи эса ўғлининг бу сустиikka ўхшаб кўринган ҳолини ёмонга йўйди. Марғилон деган шаҳардаги катта ўзини кичик олиб қизи ила келаётган Мирзакарим акага ўғлининг хўрлик келтиришидан чўчиди. Шунга биноан Отабекни эпаккаға олиш учун унга кулки туюлган бир қанча насихатларни чизди:

– Ўғлим, – деди, – сийлағанни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланган бўлсалар, аммо бизнинг кошимизда уларнинг кадр-кийматлари юқори, қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса бош келинимиз. Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг қўнглини олмоққа тириш. Қайин отангдан мени қувлади, деб қўнглинг олинмасин, чунки у бэчора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушкан. Ҳар ҳолда ҳурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни, деб келадириллар.

Отасининг бу сўзлари гўё унинг истиқболи учун яхши таъминотлар берар, гўё мажбурият остида ота

насихатини кулоққа оладиргандек бўйин эгиб ўлтурар эди.

– Агар уларнинг келиш кунларини аниқ билсак, – деди хожи, – сен йўлдан қаршилаб кирар эдинг.

Отабек жавоб бермади.

– Ҳар ҳолда ўтгаси кун мўлжал, сен чиқмасанг ҳам Ҳасанали чиқсин йўлга.

– Майли чиқсин, – деди Отабек.

5. МАКТУБ

Ҳожи шундан кейин ўғлидан бир даража қаноатланди ва чойга фотиҳа ўқуб, ўрнидан турар чоғида ёнидан бир хат чиқариб узатди:

– Хатнинг ичидан чиқди. Келиндан – сенга бўлса керак, – деди.

Отабек мактубни олиб отасининг кетишини кутиб қолди. Хат саккиз буқланиб, қизил ипак билан бирикки еридан чатилган ва Отабекка аталган эди. Отасининг узоқлашишини кутар экан, юраги ёмонлаған отдек типирчилар эди. Тикилган ипакларни сўқди ва мактубни очиб оч кўзини ишка кўйди:

«Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан – сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. – Мендан – ҳадду-ҳисобсиз гуноҳ, сиздан – кечирши. Ўткан ишга салават. Чунки шу икки йил ичида кечирган қора кунларни эска олиш маним учун ўша кунларни қайтадан бошдан кечиршилик сингари, ул кунларни сиз унутинг, унутманг, аммо мен унутдим. Шунинг учун сўзимни ўзимни охирги, ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман.

Сиз – қочоқсиз, нари-бери тил учида менга бир нарса ёзгандек бўлиб қочқансиз, икки йил бўлди Марғилон

келиб юришларингизни мен ўзимча ешдим, лекин топиб ешдим: сизнинг барча машаққатларингиз – душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини онгладим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, тўяр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби зовгаси кўб сизни зериктириб, жондан тўйдирган бўлса ажаб эмаски, қоча бошлагансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб биравларни қувишқа бел боғладим: отам билан онам рафоқатларида¹ хизматингизга – чўрилиқингизга эрта-индин юраман, сўйганингиз кундошим олдида қадр-у-қийматимнинг нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олийжанобсиз: эски қадрдонлиқ ҳурматига кўнгил учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз. Аммо... сўйганингиз – кенжангизнинг эсеркишларидан, қаргинишларидан беҳад кўрқаман, ўзимда йўқ кўрқаман. Шу яқин орадаги унинг билан бўладирган масъуд дақиқаларингизда худо йўлига ваъда олингиз – мени оғритмасин, рақибам келди деб ўйламасин. Ниҳоятти мақсадим икки дўстка бир чўрилиқ ва шу муносабат билан биравларини кўриб юриш...

Хатим охиринда шуни ҳам айтиб қўяй: ўч қайтиб, мен ҳам кўчадан ҳайдалмасам эди, деган хавф ҳамиша кўнглимда. Агар худо ярлақаб эшикингизда ўринлашиб олсам, уёгини ўзим билар эдим...

Эрта-индин кўзимга йўл кўринур,
Йўл босишлиқ кўнглига бир умр кўринур...

3-ҳамал, Марғилон, Кумушингиз ёзди».

Отабекнинг суюнчи ичига сиғмаслик, ўзини йўқотиб кўйган ҳолда илжайар эди. Хатни иккинчи қайта ўқуб чиқиб яна сўйина бошлаган эди, кечаги манзаралар

¹ Р а ф о қ а т – ҳамкорлик, йўлдош.

унга кўриниш бергандек бўлдилар. Ул сесканди, кўз ўнгидан кечаги мазлум гавдалар бирма-бир ўтиб, ул ошиғич равишда хатни буклади ва улардан яширғандек чўнчагига тикди, ирғиб ўрнидан туриб кетди...

Кўчани бир айланиб келгандан сўнг, бояги манзаралардан бироз қутилғандек бўлиб яна мактуб эсига тушди. Меҳмонхонанинг даричасига қия турган ҳолда хатни яна ўқуб чикди. Лекин бу гал ҳам хат бояғидек сўйинч эмас, кечаги мазлумларга таъзия тутқандек оғир маъно берди: *«Аммо... суйганингиз – жекиришларидан, қаргинишларидан беҳад қўрқаман...»* Боя нима учун сўйинганига ўз-ўзидан ҳайрон бўла бошлади. Чиндан ҳам мактубнинг мунча кўчирилган жумласи, ўйлаб қараганда, ҳеч қандай қувончга йўл қўймаслиқ даражада қора маънолик эди. Бу жумла келасидаги онглашилиб битмаган, лекин бўлиши аниқга ўхшаган ярамас ва тинчсиз бир ҳаётнинг гўё муқаддимаси эди...

Отабек Кумуш айтқандек кундаш, яъни Зайнабдан унча қўрқмаса ҳам, аммо дарднинг энг давосизи бўлган онаси тўғрисида юраги титради. Умрининг энг қийматлик кунларини оғулаған, икки йил бўйи давосиз дардга мубтало қилган, ярамас ва ишончсиз йўлларда санқишиға сабаб бўлган ўз онаси эмасмиди? Ва рақибларга, душманларга йўл очиб берган шу онанинг орзуси эмасмиди?

Бутун шаҳарни алғоқ-далғоқ қилиб кўхлик қиз қидирган, ниҳоят чиройлиликда танҳо, ақллиликда якто топиб, тўйлар, томошалар, орзу ва ҳаваслар билан ўғлиға «хотин бу бўлибдир!» деган ифтихор ва мағрурият ила тақдим қилган суюкли келини устига гўё ўчакишқандек бўлиб келадиган Марғилон парисига нима ва қандай муомала қилар эди.

Кумуш кундашнинг жэкиришидангина чўчиған бўлса, Отабек бу чўчишни ўзининг кўлагасида қолдиратурғон онаси тўғрисида тамом аклини йўқотиб кўйди.

6. ЎЗБЕК ОЙИМ – ОҒМА, ЗАЙНАБНИНГ ДАРДИ

Юсуфбек ҳожи чала-думбул табиатлик хотинининг феъли хўйини яхши билгани учун ўткан вокиъларни, яъни Отабек сирларини унга очмасликқа қарор берган бўлса ҳам, аммо марғилонлик келин ва кудаларнинг келишларидан хабар беришни лозим деб топди. Чунки хотинининг марғилонлик келинга бўлған адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билар ва унинг «Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!» деб қиладирған шикоятларини ҳамма вақт эшитар, доимо иссиғ-совуқчи домла, хўжаларникида бош оғритиб юришини ҳам билар эди. Шунинг учун ўз тарафидан Ўзбек ойим тушкурни яхшилаб эбка олмоқ, юз қизарадирған ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди.

Чол-у кампирнинг ҳар бир ўлтуришларида сўз Ўзбек ойим томонидан бошландими, албатта ноқобил ўғул билан марғилонлик «анди» келин устида бўлар ва унинг учун энг аҳамиятлик масала фақатгина шугина бўлиб кўринар эди.

Бошқа кезларда кампирнинг бу тўғридағи дод-ҳасратини кулгулик билан ва кам ҳафсалалилик билан эшитса ҳам, аммо бу гал Ўзбек ойимнинг ўша эски ашуласини ортикча бир тўзимсизлик орасида кутар эди. Кампирнинг дарди ғўзада, сичқоннинг кўзи донлик кўзада, деганларидек, бизнинг Ўзбек

ойимизнинг ҳам дарди бўзада эди. Сўз уринди, сўздан – сўз чиқди, ниҳоят ҳожининг кутканидек ўғул хасрати ҳам бошланди:

– Аҳмокингиз бироз эсини йиғқан кўринадир, – деди Ўзбек ойим, – ҳайтовур уч ойдан бери Марғилонни эсидан чиқариб қўйди.

Ҳожи кулди:

– Иссиқ-совуғинг кор қилғандир...

– Билмадим... Ҳар нечук сув куйғандек бўлди, қолди. Илоҳим эм тушкан бўлсин...

– Илоҳи эм тушсин, – деб кулди хожи.

Ўзбек ойим эрининг истехзосига тушуниб қолди ва лаби-лабига тегмай бобиллай кетди:

– Нега куласиз? – деб депсинди, – бу кунгача кулиб-ку, ўғлингиздан ажрала ёздингиз. Энди нега сиз ҳам... худоё тавба қилдим...

– Зўри беҳуда миён шиканад.

– Илоҳи тожикингиз курсин! – деди Ўзбек ойим, – мен тўғрисини айтсам, бу гапларнинг ҳаммасига сиз сабаб бўлмоқдасиз, эр. Яккаш кулиш, яккаш кулги! Ундан кўра ўғул-қиз ўсдиришга укувим йўқ, деб айтинг!

Ҳожи тағин кулди:

– Ҳа, укувим йўқ, ойимча!

– Кулинг-э, кулинг! Худо ўлим берсин кулгуга! – деди Ўзбек ойим ва аччиғи билан юзини четка ўгирди.

– Менга қара, хотин, – деди хожи жиддий тусда. Ўзбек ойим қаради. – Ўринсиз чирансанг, белинг синадир, дейди тожиклар. Шунга ўхшаш ўзинг жойсиз чиранганингдек, мени ҳам ўз ёнингга тортмоқчи бўласан.

– Бўлмаса маним барча ҳаракатларим ўринсиз экан-да?

– Ўринсиз.

– Нега ўринсиз бўлар экан?

– Сенинг муддаонг, – деди хожи, – марғилонлик келинни ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келининг билан қолдириш – шундоғми?

– Албатта шундоғ!

– Мана бу харакатингни ўринсиз чираниш, дейдилар. Нега десанг, билфарз¹ ўғлингни олдингга олсангда, ундан сўрасанг «кайси хотининг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни кўй», деб. Ана шу вақтда ўғлинг нима дер эди? Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотин!

– Биладан, – деди Ўзбек ойим, – марғилонликнинг домласи кучлик. Ўғлим бечоранинг бошини айлантириб, кўнглини хиппа ўзига боғлаган.

Юсуфбек хожи ўзини кулгидан яна тўхтата олмади:

– Яхши, – деди, – сен ҳам-ку уч йилдан бери Тошканддаги ҳамма домлахўжаларнинг эшигига бирма-бир кириб-чиқдинг. Бас, сен ҳам нега ўғлингнинг кўнглини Зайнабка хиппа қилиб боғлай олмадинг?

Ўзбек ойим эрининг бу саволидан ҳайрон бўлиб турмади:

– Марғилонликнинг домласи сиҳирчи ҳинди эди. Мен бўлсам, бу ердан ҳинди домла топа олмадим.

Хожи энди кулмади. Чунки хотинининг холига ачина бошлаган эди.

– Бундоғ ақлсиз ишларни кўяйлик, хотин, – деб мулойимона сўзлаб кетди, – бироз ақлга ён бериб иш қилган киши ҳеч бир вақт дард қилмайди. Модомики, иккимизнинг ёлғиз ишончимиз шу ўғлимиз экан ва унинг соғлиқ, шодлиғи бизнинг тириклигимизнинг тираги экан, бас, бизга лозими унинг хурсандлиғи нима

¹ Билфарз – айтайлик.

билан бўлса, шуни ахтаришдир. Мен яхши биламанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяғанингдан киласан ва сенда шундан бошқа ҳеч бир мақсад йўқ, бу тарафдан қараганда сени ҳам айблаб ўлтуриш осон эмас... Шуни яхши билгилким, ўғлингнинг ой сайин Марғилонга қатнаб туриши сени хафа қилса, мени ҳам сендан баттар аччиғимни қистатар, ҳатто баъзи кезларда сўкиб юбориш даражаларигача бориб қайтар эдим. Аммо сенинг жаҳлингни чиқариб кулишим бўлса, фақат «ўлганимдан куламан, юзимни ерга сураман» қабилдан бўлиб, бунга сен тушунмас эдинг. Ниҳоят сен айткандек жоним ҳиқилдоғимга етди-да, ўғлингни бу гал Марғилонга борма, деб йўлдан қайтариб қолғучи ҳам мен – ўзим бўлдим...

Ўзбек ойим бошини терватиб сўзни эшитиб келар эди. Бу кейинги сўзни эшиткандан кейин бошини кўксигача еткузиб, «баракалла, раҳмат» дегандек қилиб қўйди.

Ҳожи давом этди:

– Маним бу тўхтатиб юбормай қўйганимдан хабарсизлигинг учун бўлса керак, кўнглинг домлаҳ-ўжанинг дуосига кетиб қолди ва мен сенинг сўзингдан кулдим. Чунки ҳақиқатда бунинг сабабчиси ўзим эдим...

Ўзбек ойим эридан ўпкалади:

– Нега ахир мени хабардор қилмайсиз?

– Бу тўғрида менда ҳам айб бор, – деди ҳожи, – сен билан ўзимнинг муддаоларимиз бир, деб ўйлаганим учун Отабекни қойиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш олмасданок қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, бу кун қудадан битта жавоб хати олдим. Ақлли кишиларнинг

садағаси кетсанг ҳам арзийдир: «Шу чоққача сизларга айттирмасданок зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқуб ниҳоятда хижолат чекдик, айникса келин болангиз бек ойимға қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу адабсизлигини борғандан сўнг албатта юзига солмаслар, деб ишонамиз», дейдир...

Ўзбек ойим эрига анқайғанча қараб турар эди. Ҳақиқатан ҳам ҳожининг усталиғи Ўзбек ойимдек думбул табиъатлик хотинларни гангитарлик эди.

Ул хотинининг жавобини кутиб ўтирмасданок, том устига том ёпа борди:

– Қайси уйни бўшатдирсак экан? – деб сўради ва жавоб кутмасдан, – қудаларингни нима билан кутишни бўлса ўзинг биласан: туя сўйиб чорлаганинда ҳам келмайдирган кишилар, – деди.

Ўзбек ойимнинг мияси айнадими ёки ўзи айтган сиҳирчи ҳиндининг дуоси асар қилдими, ҳар нучук уч йиллик адоватлар ва кина-кудуратлар барчаси ҳам аллақаёқға қараб учиб кетдилар ва уларнинг ўрнини «икки келинлик бўлиш» масаласи келиб олди. Узоқ-яқин хотинларнинг «Ҳой, Ўзбек ойимнинг марғилонлик келини ҳам келибдур, худди тўтининг боласи эмиш. Юринглар, бир кўрайлик», деган сўзлари эшитилгандек бўлди. Шу чоққача Зайнабка ялиниб, ялпоғланиб кун кўриб келган бўлса, мундан сўнг бир кўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди.

– Ҳар нима бўлганда ҳам теги нозик, – деди ойим, – иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?

– Ўзинг биласан.

– Биз тўрдаги уйга кўчиб ўтсак ҳам бўладир. Ахир теги нозик..

Уч йиллик кина ва адоват ўрнида ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўлтурган эди. Уч

йиллик эмас, уч дақиқалик ўзгаришдан Ўзбек ойимнинг юзи қизармас ва қизаришни ҳам билмас, ҳатто ўғул-қиз ўсдиришни билмагучи Юсуфбек ҳожидан аллақанча юқориларда юрар эди. Юсуфбек ҳожи эса хотинидаги бу кулгулик ўзгариш учун ажабланмади ва кулмади, чунки бу кулки табиъатка молик бўлган хотин билан энди ўттуз беш йиллаб бирга яшар эди.

Ўзбек ойимни шу ҳолга келтиргандан кейин ундан сўраб қўйди:

– Зайнабка ҳам бу хабарни ётиғи билан айтиб қўямизми?

– Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин Зайнабка чикора¹, – деди Ўзбек ойим. Мундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулик Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди.

– Гап унда эмас, – деди ҳожи, – умр, мурса деган гаплар бор, айниқса кундашлик иши қийин, коса косага текканда ғиди-ғиди гаплар кўпайса, бизга эмас, ўғлингга ҳам татимай қоладир.

– Чақир дейсизми?

– Чақир.

Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўлтурганлари устидан чиқди.

– Ўғул-қизнинг кенгашими?

Отабек кулимсираб Зайнабка қаради, Зайнаб эса тузатиниб ўрнидан турди ва қайин онасига жой кўрсатиб:

– Шунақага ўхшайдир, ойи. Ўғул-қизнинг кенгаши худда шу кунга йиғилиб қолган экан, – деди ва кулимсираб эрига қаради.

Ўзбек ойим ўлтурмади ва уни-буни суриштириб, ўйлаб турмади:

¹ Ч и к о р а – йўл бўлсин.

– Иккаласига бир пардан кўйлаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотининг бўлганда ул ҳам кўз очиб кўрганинг... Зайнаб, сен мен билан журчи, ҳожи отанг чақиряптилар, – деди.

Томдан тараша тушкандек қилиб сўзланган юқоридаги гапларга бошда уларнинг иккави ҳам тушунмади. Аммо бироздан сўнг Отабек айтилган тэлва-тескари сўзларнинг маъносини онглаб олди, онасининг нима бўлса ҳам Марғилон тарафка оғишқанини ва ўзининг кучлик бир душмандан қутилаёзганини билиб Зайнабни нима учун чақирилганини ҳам пайқади. Зайнаб эса бир нарсга тушунмаган ҳолда қайин онаси билан чиқди.

Қайин она, келин қаршисиға келиб ўлтуришкандан кейин, ҳожи Зайнабқа қараб олди.

– Болам, Зайнаб, – деди, – биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдиқ... Сен шунга нима дейсан?

Зайнаб ялт этиб қайин онасиға қаради, чунки Ўзбек ойимнинг бояги гапи энди унга онглашилган эди. Дўстни душман ёнида кўриб билинар-билинамас қилиб энтикди.

– Мен нима дер эдим...

– Гап нима дейиш ва нима демасингда эмас, ойим! – деди ҳожи, – гап шундаки, ул келган чоғда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми, деб сўрамоқчиман.

– Бўлиб кетармиз...

– Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а? – деб такрор сўради қайин ота.

– Билмадим...

– Нега тағин билмай қолдинг?

Зайнаб бир мунча вақт ўйланиб қолди.

– Қарс икки қўлдан чиқадир, – деди Зайнаб, – мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин.

– Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламиз.

Зайнаб сукут қилди.

– Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас, – деди Ўзбек ойим, – худоға шукур, ақл-хуши бошида.

– Бошқа гапларни кўнглингга келтурма, қизим. Марғилонлик келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, иккавларинг ҳам боламизнинг кўшоғи – боламизсиз!

Зайнаб бошини ирғатиб кўйди. Юсуфбек ҳожининг дуосидан сўнг, Зайнаб Отабекнинг олдиға кирди.

Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришдаёқ сизди. Бироз жимгина қаршима-қарши ўлтуришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнғайсиз ва алланарса монъэдек эди.

– Нега чақирған эканлар? – деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.

– Билиб туриб сўрайсизми? – деди Зайнаб кучланиб кулган ҳолда.

– Нимани билиб туриб?

– Марғилондан келадирган кишингизни.

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзиға шу гап келди:

– Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилаётибдир.

– Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.

– Нима кўнглимдагича?

– Суйганингиз билан биратўласига кўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

– Мен уни суяманми?..

– Албатта суясиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

– Янглишасиз! – деди.

– Хеч янглишмайман,– деди Зайнаб,– сиз уйла-
нишдаёк уни суюб олғансиз, мени бўлса... мен: ота-
онангизнинг орзуларича, – деди ва кўзига жик ёш олди.

Отабек оғир ҳолга тушди, бу тўғри сўз уни тамом
эсанкиратди ва бу ҳақиқатка қарши бориш, яъни
ёлғонлаш яна оғир эди. Шундай бўлса ҳам ёлғонламай
чораси бўлмади:

– Бошда... суюб уйланганим сиз айтканча тўғри,
аммо ҳозир ундоғ эмас, – деди.

– Ишонмайман.

– Нега ишонмайсиз, ишонинг...

Зайнаб бироз унга қараб турғандан кейин:

– Ишонмаганимнинг сабаби бор, – деди.

Отабек тинчсизланди:

– Сабабини... сўзланг...

– Менга уйланганингизга қанча бўлди?

– Икки...

– Шу икки йилдан менга бўлган алоқангиз бир
зарра ҳам ўзгарган эмас, – деди Зайнаб, – мени хотин
ўрнида кўрмайсиз!

– Бекор гап...

– Бекор гап эмас, жоним, – деди Зайнаб кизиш-
қан ҳолда. – Марғилондан қайткандан кейинги кунла-
рингизни меҳмонхонада кечириб келишингиздан
албатта тона олмасиз. Шу ҳам умид билан бир
ёстикқа бош қўйған эди, деб маним тўғримда ўйлаб
қарамаслигингизнинг сабаби ҳам ўзингизга...

Зайнаб сўзини битира олмади, четка қараб кўз ёши-
сини тўқди. Отабек гўё тоғ остида қолған эди.

– Сиз тамом бошқача тушунибсиз...

– Бўлмаса, бу гапларнинг сабаби нима?

– Сабаби жуда очик, – деди Отабек. Лекин нимани
сабаб қилиб кўрсатишни ўзи ҳам билмас эди.

- Айтингиз ахир?
- Ўзингиз ҳам биларсиз, деб ўйлайман.
- Мен ҳеч нарса билмайман.
- Биласиз!
- Худо ҳаққи билмайман.
- Билмасангиз... – деди бек, – билмаганингиз яхши.

Сизга ўз оғзим билан икром қилишга уяламан...

– Мендан-а, хотинингиздан уяласизми?

– Уялмайинми?

– Уялманг.

– Уялмасам... мижозим заиф...

Зайнаб ишонар-ишонмас унга қаради.

– Тўғри сўзламадингиз...

– Ишонмасангиз ўзингиз билинг, лекин ҳақиқат гап шу, сиздан узоқда юришимнинг сабаби ҳам шунда.

– Ишонганимда ҳам бу ҳол ташқарида ётиб юришингиз учун катта сабаб бўла олмайди. Чунки мен фақат шунинг учун сиздан ўпкаламайман, – деди ва кўзини тўлдириб Отабекка қаради. – Менга сизнинг мижозингиз керак эмас... Ўзингиз!.. – деди ва йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлади. Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи мартаба билар эди. Бечора Зайнаб жонсиз ҳайкални ўпиб қучоқлар ва ёлборар эди.

7. ҚУДАЛАРНИ КУТИБ ОЛИШ

Кечаги кирган савдогарлардан қудаларнинг бу кун аниқ кириш хабарларини билган эдилар. Нарироқдан кузатиб кириш учун Ҳасанали йўл устига кеткан, Юсуфбек ҳожининг ўзи иш бошида туриб, Ойбодокқа ташқари ҳавлини тозалатар эди. Ичкарида бўлса, Ўзбек ойим қўшни хотинлардан бир нечасини ҳашарга

айтиб, ҳаммани жой-жойига қўйдирган, ҳавли юзини ҳам ёғ тушса ялағундек ҳолга келтурган эди. Аммо ўз уйини бўшатдириб, гилам солиб қўйганига энди уч кунлаб бор, қудаларнинг зиёфати учун керак бўлган ҳамма нарсаларни ҳам ҳозирлатқан, улар келиб тушди дегунча, бўғизлатиш учун, деб бир ғўнон қўйни оғилнинг устунига қантаттириб қўйган эди. Кумуш билан Зайнабка аталиб олинган хон атласларга кўнгли тўлмай «ҳар нучукда теги нозик, бу бўлса энди кўп кийди, атласнинг ёнига яна бир хитойи латта олингиз», деб марғилонликнинг кўйнагини бир қўша қилдирган, битта хитой жужим мурсакни кам кўриб, ёнига ўзининг қиймат баҳо заррин мурсагини ва иккита рўймолга ҳам қоникмай, ўзининг келинлигидан ўролмай қолган қалмоқи саллачасини қўшқан эди.

Зайнаб ҳам унча хафа кўринмас, қайин онасининг буйруқларини эски ҳолича бажариб юрар ва ҳозирда уйга кириб олиб меҳмонлар келиб тушди дегунча, олдиларига ёзиш учун дастурхон ясатар эди.

Ўзбек ойим хашарчи хотиндан бирига тандирга ўт қўйишни буюрди-да, ўзи Зайнабнинг олдиға келди:

- Дастурхонинг битдими, болам? – деб сўради.
- Битди. Ташқарининг асали камга ўхшайдир.
- Кам бўлса, даррав омбордан керагича олиб чик, ундан кейин хамирингга ўзинг қара, Ойбодокнинг қўли тегмас, хамир гуп бериб кетибди, – деди ва даричадан кўтарилиб дастурхонларни кузатди, – дастурхонинг тузик, варақини эсингдан чиқарма, – деди ва ўрта йўлакда кўринган Юсуфбек ҳожини ўзига имлади. – Бери келинг.

Юсуфбек ҳожи бошида оқ тўпписи ва эгнида оқ олача тўни билан устидан белини боғлаган эди. Ўзбек ойим ёниға секин-секин юриб келди:

– Нима гап?

– Дастурхонларимизга бир қараб қўйинг-чи?

Ҳожи парвосизгина қилиб қараган бўлди:

– Ўзингга ёқса бўпти, – деди.

– Қассоб айтканмисиз, тагин улар келгандан сўнг шошиб қолмайлик.

– Қассоб тайёр, ҳозир бўғизлатсақ бўлмайдимми?

– Йўқ, – деди Ўзбек ойим, – ош эгаси билан ширин.

Ҳа, айтқандек, қудангизникига юборган кишингиз келдимми?

Асал учун шошиб борган Зайнаб тўхтаб қайин отасининг оғзига қаради.

– Бориб келди, – деди хожи, – Алимбек даласига кеткан экан, хотин қудалар келишмакчи бўлишибдир.

Зайнаб асалга кетди. Ҳожи Ўзбек ойимнинг ёнига юриб келди ва секин сўради:

– Зайнаб хафа эмасми?

– Нимага хафа бўлар эди.

– Ахир, сўрайман-да.

– Туппа-тузик, – деди Ўзбек ойим, – ташқарингиздан Ойбодок кутилаёздими?

– Кутилиб қолди. Маҳалладан ҳам уч-тўртта киши айтдим, ошни кўпроқ қилиш керак.

– Хўб.

Ҳожи уён-буёнга аланглаб олгандан кейин сўради:

– Ўғлинг қаёғда, кўринмайдимми?

– Ташқарида эди-ку.

– Боя шуюққа киргандек бўлган эди.

– Гузар-пузарга чиқгандир, – деди Ўзбек ойим.

Ойбодок ташқарини йиғиштириб кирди. Ҳожи меҳмонхонага чиқиб кетди. Ўзбек ойимнинг амрича Ойбодок, Зайнаб ва ҳашарчи хотинлар кулча ясашга ўлтурдилар.

Кун тушдан оғканда ҳамма саранжом олинган эди. Ўзбек ойим тўйга борадирган хотинлардек ясанган, эғнида одими хон атлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди. Ўзбек ойимнинг: «Келинни хор тутар экан дэмасинлар, сен ҳам ўзингни тутат», деб айткани учун Зайнаб ҳам тамом ипакларга кўмилиб ясанган, кеча эрга теккан янги келинлар суратига кирган эди.

Зайнабнинг онаси – Моҳира ойим, онаси – Хушрўйбиби ва янгаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар. Ўзбек ойимнинг кўнгил тортар кўшниларидан Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар ҳам ясаниб-тусаниб чикдилар. Ўн чоғлиқ хотин бўлишиб совутмачоқ дастурхонга¹ ўлтуришдилар. Ўзбек ойим мажлиска– марғилонлик қуданинг одамгарчиликни билишидан, Отабекни Тошкандан уйлантиришга қарши лом-мим дэмай, қайтага ўзи куяви билан бирга келиб, тўйни ўтказиб кетканидан, марғилондағи обрўсидан ва давлатидан баҳс қилиб айтар эди:

– Бечоранинг бори-йўғи пешонасидаги боласи шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, «Ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин», дер экан.

Моҳира ойим алланучкалангани ҳолатда жавоб берар эди:

– Ҳа, айланай куда, қарс икки кўлдан чиқадир, деганлар... Бузоқ яхши бўлса, икки онани ҳам эмар экан...

Қуёшнинг қиздиришидан чанги чиқиб кеткан ҳавлига сув сепиб турган Ойбодок ташқаридағи гулдир-гулдирни

¹ Совутмачоқ дастурхон – наридан бери тайёрланган дастурхон.

эшитди ва чошиб мехмонлар ўлтурган уйнинг даричаси ёнига келди: «Келишканга ўхшайдирлар», деди. Ўзбек ойим гапириб турган сўзини ярим йўлда қолдириб, ўрнидан турди ва мехмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарган ҳолатда уйига югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ – хотинлар ҳавли юзасига тушдилар. Мохира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғига нимадир шивирлаб қулиб қўйди. Ўзбек ойим ўрта эшикка бориб етмаган ҳам эди, нариги ёқдан кўшнинг боласи югириб кириб қолди.

– Сўйинчи беринг, бек буви, кеннойим келдила!

Ўзбек ойим чўнтагига қўлини солиб беш-ўн пул олиб берди. Бола орқасидан хасанали кўринди:

– Қани ойи, кўрманани беринг-чи, мен сизнинг қочқоқ келинингизни тутиб келдим! – деди ва йўлакка қараб: – Тўхтанг, тўхтанг, илгари мен сўйинчимни ундириб олай.

Йўлакдан Офтоб ойим кўринди. Паранжиси бошида, чашмбанди қўлида эди. Ҳасанали Ўзбек ойим билан танишдирди:

– Бу киши қудачангиз – Офтоб ойим бўладирлар.

Ўзбек ойим Офтоб ойим билан саломлашиб кучоклаша кетдилар. Ўзбек ойимдан кейин бошқа хотинлар унинг билан кўришиб чиқдилар. Ҳамманинг кўзи алонг-жалонг келди. Кумушни ахтаришар эдилар. Кумуш ҳали ичкарига кирган эмас. Ўзбек ойимнинг икки кўзи йўлакда, Ҳасанали бир йўлакка ва бир Ўзбек ойимга қараб нима учундир кўзини қисиб қўяр эди. Хотинлар билан кўришиб четда турган Офтоб ойим қудаси ёнига келди: «Уялиб турғандир» деб кулди. Ўзбек ойим кулимсираб йўлак томонга:

– Ҳой, поша келин! – деди, – бизлар кутиб қолдиқ-а, уялманг болам! Ҳасаналининг кўрманаси бўлса тайёр!

Ҳасанали йўлакка қараб имлади. Қип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди: паранжиси қўлида, қора атлас кўйнак эгнида, зангор латта мурсак устида, оқ шоҳи рўймол бошида эди. Шахло кўзлари кулимсирашка яқин ҳолда уятлик эдилар.

Ҳасанали танитди:

– Мана бу киши қайин онангиз – бек ойим бўладирлар.

Кумуш салом берди ва қўлидаги паранжисини ерга ташлади, югириб келиб ўзини Ўзбек ойимнинг кучоғига олди. Ўзбек ойим ҳам уни маҳкам сиқиб кучоқлаб олган, юзидан шап-шап ўпиб айланиб, ўргулар ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлар эди... Кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар...

Қайин она-келин бир дақиқа чамаси кўришиб қолдилар. Сўнгра Кумуш бошқалар билан бир-бир кўришиб чиқди. Ўзбек ойим ҳар бир хотинни ким бўлганини унга танитиб борди. Энг кейин орқадан Зайнаб кўринди. Чунки ул уйдан энди чиқиб келган эди. Ўзбек ойим кулиб Кумушка қаради.

– Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу?

Кумуш ҳайрон бўлиб қолмади... Ипаклар ичига ғарқ бўлган Зайнабка қараб олиб, унга томон адим ташлади:

– Зайнаб опам! – деди. Зайнаб ҳам кулимсираган ҳолда Кумушка яқинлашиб келди... Икки кундаш «эсонмисиз, омонмисиз, эсон-омон юрибсизми...» сўзлари билан озорсиз қилиб бир-бирининг елкасига ва қўлтиқ остига қўл юборишдилар. Улар кўришиб турганда йўлакдан Юсуфбек ҳожи кўриниб, қочадирган хотинлар ўзларини четка олдилар. Ҳожи уларнинг олдига – юзага чиқғач, Офтоб ойим салом

бериб рўймоли билан томоғ остларини ўраб олди. Ҳожи кудачаси билан сўрашиб:

– Баракалла, синглим! Ҳайтовур чарчамай келдингларми, мен сизларни овора қилдимов, – деб узр айтиб кулган ва уялиб борган кудачасига сингиллик берган бўлди.

– Қани, бек отаси, кўрманани беринг-чи! – деди Ўзбек ойим Кумушни имлаб.

Кумуш уялиб зўрғагина салом берди ва Юсуфбек ҳожининг яқинига келиб бўйин эгди. Ҳожи қўли билан Кумушнинг елкасига қоқиб суйди ва Кумушнинг манглайига тегизиб олган ўз қўлини ўпди:

– Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрган эканмиз-да, – деб теварагига қараб кулинди ва қўлини дуога очди. – Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшилиқларингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Оллоҳ таоло ёшларга тинч ва баракатлик умр берсин. Илоҳим, тақаббул дуо...¹

Ҳамма дуога юз сийпашдилар. Сўнгра Юсуфбек ҳожи Кумуш билан Зайнабка қаради:

– Мен сизларнинг кўришиб турганларингизни кўриб жуда қувондим, – деди. – Мундан сўнг ҳам шу йўсунда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқларингизни тилайман, – деди ва Ўзбек ойимга:

– Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар, – деб ўзи ташқарига бурилди.

8. ЗИМНАН АДОВАТ

Шундан кейин Ўзбек ойим олдинга тушиб, қудаси билан Кумушни уйга бошлади. Уларнинг кетидан бошқа меҳмонлар юрдилар. Ўзбек ойим йўл устидан Ойбодокқа:

¹ И л о х и м, т а қ а б б у л д у о – эй Оллоҳим, дуоларимизни қабул эт

– Тезроқ чойингга қара, бечораларнинг аравада ича-ги узулгандир,– деди ва Офтоб ойим билан Кумушка,– мен сизлардан жуда хафаман,– деб қўйди.

Офтоб ойим Кумушка қараниб жавоб берди:

– Айтсангиз, айтмасангиз биз жуда уятлик бўлганмиз.

Уйнинг дахлизига кирдилар. Ўзбек ойим уларни тўрга таклиф қилди:

– Қани, юқорига! – деди.

Офтоб ойим тўрга ҳаракат қилса ҳам, Кумуш бошка меҳмонлардан уялиб тўхтади, Ўзбек ойим уни қистаб тушди:

– Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғомбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! – деди. Офтоб ойим ва кейиндагилар кулишдилар. – Яна ҳали сен маним собунимга кир ювиб кўрганинг йўқ! – деб қўйди. Бу гал Кумуш ҳам кулимсираб олди. Тўрга Офтоб ойим ва Моҳира кудачалар ўлтурдилар. Офтоб ойимнинг сўлига Кумуш, Кумушнинг ёнига Хушрўй, Моҳира ойимнинг ўнгига Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор чизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек ойимнинг ўзи ўлтурди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек ойим «Хуш келибсиз» қилди. Мундан сўнг ҳамманинг кўзи иттифоқ қилгандек Кумушка тушди. Кумуш уялиб ерга қаради. Бир неча вақт жим қолишиб Моҳира ойим Офтоб ойимдан сўради:

– Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандирсизлар?

– Унча чарчаганимиз йўқ, – деди Офтоб ойим,– Ўзи Марғилондан Тошкандгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик, деб секин-секин ўн икки кунда келдик.

– Йўл лойдир? – деб сўради Маҳинабону.

– Лой эмас, – деди Офтоб ойим, – йўл жуда яхши экан – икки ёқда кўм-кўк майса, қирларда лолалар, йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан.

Сўз навбати Ўзбек ойимга келди:

– Келмаганларингизда Отабекни энди сира ҳам юбормасликка қарор қўйган эдим, – деди, – бооо худо, ўғлим, уч йилдан бери ой сайин Марғилонга қатнаб зерикмадингми, энди улар ҳам келсин ахир, деб йўлдан тўхтатқан эдим.

Кумуш Отабек исмини эшиткач, секингина кўтарилиб қўйди. Офтоб ойим Ҳасаналидан ҳамма сирни ўрганиб олган, шунинг учун Ўзбек ойимнинг довдирашига тушунди:

– Юзимизга солмасангиз ҳам жуда уятлик бўлганмиз, – деди.

Зайнаб дастурхон кўтариб кирди ва меҳмонларга «Хуш келибсиз» айткандан сўнг дастурхонни ёзди. Дахлиздан – Ойбодок кўлидан ясалган баркашларни олар экан, бир-икки қайта ер остидан Кумушка кўз юборди ва Кумушнинг кўзи ҳам унинг кейинги қарашида тўкнашиб олди. Баркашлар қўйилиб бўлди. Ойбодок тўрт чойдиш чойни мис теклиги билан киргузиб берди. Зайнаб чойдишлар ёнига меҳмонларга чой қуйиш учун ўлтирди. Ўзбек ойим чиқиб борган Ойбодокни тўхтатиб сўради:

– Қассоб келганмикин?

– Боя келган эди. Ойимлардин фотиҳа олиб берсангиз, қўйни чиқариб берар эдим.

Ўзбек ойим қудачасига қаради:

– Фотиҳа берасизми, куда!

Офтоб ойим Моҳира ойимга қаради.

– Фотиҳа берингиз, ойи!

– Кўй сизга аталган, – деди Моҳира ойим. – Фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўб берганмиз...

Ўзбек ойим ҳам «сиз беринг» дегандек қилиб Офтоб ойимга имлади. Офтоб ойим уялинкираб фотиҳа берди. Ойбодок чиқгандан кейин дастурхонга қарадилар ва «олинг-олинг» билан бир-бирларини қисташа бошладилар. Бояғидек кўбчиликнинг кўзи Кумушда эди. Айниқса, Ўзбек ойим сукланиб унга қарар ва томоққа қистар эди:

– Ол болам, ол! Мен томоқдан уялатурган кишини ёмон кўраман. Ёки эшиқдан киришингданоқ сансирай бошлаганим учун хафа бўлдингми?

– Хафа бўлиш эмас, сўйиндим, – деди Кумуш ва дастурхондан чўкинди.

Офтоб ойим:

– Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам, деб юрганингизни бизга очиқ онглатди. Айниқса мен бунинг учун сиздан миннатдорман.

Карима отин:

– Киши ўз боласини сансирайдир, бегонани ҳам сансирасин-чи.

Зайнаб:

– Мени ҳам чимилдикдан чиқишим биланок сансираган эдилар...

Ўзбек ойим:

– Мен яқин кўрган кишимни сизсирай олмайман. – деб махтанган сумол бўлиб олди, – ҳой Кумуш, ол, жилла куриса анув варақидан бир-иккита е, юрагинг узилгандир.

Кумуш узр айтди:

– Чарчадим шекиллик, – деди, – иштиҳом бўғилганга ўхшайдир...

Ўзбек ойим кулди:

– Иштихонг бўғилган бўлса чарчаганингники эмас эрингни соғинганингники, – деди. Бирдан ҳамма кулиб юбордилар. Зайнаб ҳам кулгуга иштирок қилди... Аммо Кумуш юзини четка ўгирган эди. Эҳтимолки, қайин онасининг заковатига ичидан таҳсин ўқур эди.

Ўзбек ойим Офтоб ва Моҳира кудаларни дастурхонга қистади:

– Олинг куда, сиз ёшларни кўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир.

Яна кулги бошланди. Офтоб ойим ўзини тутолмай кулар эди. Кумуш ҳам очиқ кулиб, кулги орасида Зайнабқа қараб олди – Зайнаб ҳам кулар эди...

Кулги босилиб тушкандан кейин, Зайнабнинг янгаси Кумушдан сўради:

– Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўлди?

Кумуш даҳшатланиб онасиға қаради. Офтоб ойим жавоб берди:

– Уч ой шекиллик.

Хушрўй ўзининг золим кўзини ўйнатди:

– Ҳа, бўлмаса холам айтканларидек иштихонгиз бўғилгани ўшаники.

– Тўғри, тўғри! – дейишди хотинлар.

– Мен ўзим биламан, – деди Ўзбек ойим, – жўрттага Отабекни уч ой тўхтатиб қўйдим-ку, ахир!

Кумушнинг кўнглидан кечди: «Аниқ биласиз, жўрттага тўхтатдингиз!»

Офтоб ойим кулиб жавоб берди:

– Жилла уники бўлмаса керак. Маним ҳам иштихом бўғилгандек...

Ўзбек ойимнинг эсига Отабек тушкан эди.

– Ҳой, айткандек, Отабекни кўрдингизми? – деб Офтоб ойимдан сўради:

– Йўқ.

Ўзбек ойим Зайнабка қаради:

– Ташқаридамикин?

– Йўқ эмишлар... – деди Зайнаб.

Ўзбек ойим ажабланди:

– Боя отанг ҳам сўраган эдилар... – деди, – қаёққа кеткан экан, ақлсиз... Эрталаб сенга ҳеч нарса демабмиди?

Кумуш Зайнабнинг оғзига тикилди, Зайнаб ҳам унга қараб олди:

– Эрталаб меңдан уст тўнларини сўраган эдилар, – деди, – мен тўнни бериб қаёққа боришларини сўраганимда, бир жойда ишим бор, деган эдилар...

Зайнаб зимнан Кумушни чақиб олди. Кумуш лой каби бўшашиб, Офтоб ойим ҳам оғир тортди. Зайнабнинг қариндошлари кулган сумол бир-бирларига қарашиб олдилар. Ўзбек ойим орадан ўткан сирни пайқади: «Бирарта зарур иши чикқандир», деди. Шу вақт даричадан Ҳасанали кўринди, кўлида бир меш қимиз кўтарган эди, даричадан туриб меҳмонларни «Хуш келибсиз» қилди¹» ва қимизни узатиб Офтоб ойимга қараб кулди:

– Қимизни қуявингиз сизга киргизди.

Офтоб ойимнинг хуши ўзига келиб, Кумушнинг юзига қон югирди. Ановилар бўлса, энди буларнинг ҳолига тушиб бўзрайишдилар.

Қимиз билан енгиллашкан Ўзбек ойим Ҳасаналидан сўради:

– Қачон келди?

– Ҳозир.

– Қаёққа йўқолган экан, аҳмоқ?

Ҳасанали изоҳ берди:

– Кеча ҳожи унга иш буюрган эканлар. Билмадим, кеча нима билан овора бўлиб хизматни унуткан ва бу кун эрталаб эсига тушиб меҳмонлар келгунча

¹ Хотинлар орасида кулдан қочиб йўқ эди (муаллиф).

бориб келарман, деб шунга кеткан экан. Борадирган жойи узоғроқда бўлиб, кечиккан ва йўлдан келатуриб бу гуноҳига икки мэш қимиз олган... Ҳали қимизни менга бериб: «Кириб айтинг, жуда уятлик бўлдим кечирсинлар», дейдир, – деди ва кулди.

Карима отин:

– Кечирилмайдир, қимиз ўзи нима деган гап, – деди.

Офтоб ойим меҳмонларга қараб чиқгандан кейин Ҳасаналига кулиб жавоб берди.

– Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик.

– Балли-балли! – деди Ҳасанали, – мен кечирганингизни чиқиб айтаман.

– Чиқиб айтинг, – деди Офтоб ойим.

– Сиз-чи? – деб сўради Ҳасанали Кумушдан.

Кумуш бақадек котиб ўлтурган Зайнабка қаради ва уялинқираб жавоб берди:

– Мен ҳам кечирдим...

– Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим, – деди Ҳасанали. Бўғоз-қисир уй ичини кулги босди.

Кулгидан сўнг Ўзбек ойим:

– Нега ўзи кирмади? – деб сўради.

– Қайин отаси билан сўзлашиб ўлтурубдир...

Ҳасанали кеткандан кейин Ўзбек ойим Ойбодоққа, қимизни мис тоғораға бўшатишка буюрди. Қўй сўйилиб тайёр бўлган эди. Ўзбек ойим қудачасининг раъйини сўради:

– Нима буюрасиз?

– Мендан сўраб ўлтурманг, меҳмонлар нимани хоҳласалар биз ҳам ўшанга ёрмиз.

Ўзбек ойим томоқ буюриш учун ҳавлига тушди. Зайнаб мис тоғороға ағдарилган қимизни чўмичлаб косаларга қуйиб меҳмонларга тутди.

9. ҲОЖИ ЭТАК СИЛККАН

Тўрда кутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Муҳаммад охунд, юрт оғаси Пирназар жаллод¹ ва Сотиболди оталиғ яна бир кекса ўлтурар эдилар. Пирназар жаллоднинг ёнида Отабек ва Сотиболди аканинг каторида Юсуфбек хожи эдилар. Оёғда Ҳасанали мэшдан қимиз қуяр эди.

Сўз тўртинчи куни бўлиб ўткан кипчоқ қирғини устида кетиб, Юсуфбек хожи бу тўғрида сўзлар эди.

– Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниганимдан бери амал дэмай, мансаб дэмай фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олған уч-тўртта манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улуламир бўлған киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига кулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Ҳолбуки, Мусулмонқул балосидан уни нажотка чиқарғучиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса сўзи – сўз, кенгаши – кенгаш бўлғанлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб, бизга ўхшағанларнинг даражамиз ёш боладек алданиш экан...

Юнус Муҳаммад охунд унинг сўзини бўлди:

– Эй хожи, – деди, – ҳамма фасод улуламирда, агар улуламир дуруст одам бўлса, уч-тўртта муттаҳамнинг ёмонлиғи ҳеч қаерға бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари худо ҳадиси шарифларида айтадирларким, «Бисмиллаҳир- роҳманир-роҳим қола ан-

---

¹ Илгарилардан жаллодлик қилиб, ҳозирда бу касбни ташлаған. Аммо жаллод лақаби қолғон(муаллиф).

набию алай-хиссалом: Изо васада ал-амру ило ғайри ахлиҳи фантазир ас-соата, яъни ул сарвари коинот марҳамат қилурларким, агар бир қавмнинг иши ноахл одамға топширилған бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл». Бас, бизнинг корларимиз ҳам кўб фурсатлардан бери ноахл одамларнинг кўлиға қолиб ва ҳар замон ул нобакорлар бизларнинг бошимизға анвоъи кулфатларни соладирлар. Илоҳи кори бадлари ўз бошлари бирлан дафъ бўлғай.

– Саддақта ё расулиллоҳ¹, – деди хожи ва ҳадисни такрорлади: – «Изо васада ал-амру ило ғайри ахлиҳи фантазир ас-соата» – вой бўлсин биз бадбахтларнинг холиға, – деди. Бироз маъюсланиб тўхтади ва домла тарафидан бўлингган сўзини шу гаплар билан тамомлади:

– Шу кунгача бўлмағанларға бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим, – деди. Соқолини тутамлади. – Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка этиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби ҳаққа бэвосита йўналтирғанимни ва кўнгил кўзим очилиб қилған саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, ҳақ тарафидан бир танбех, бўлма-ғанларға бўлишмоқчи бўлғаним учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб тўшаъи охират тадорикини қилмоғим учун ғанيمات кўринадир.

Бу сўз мажлиска бир маъюсият берди. Кўб вақт ҳаммалари сукутда қолдилар. Хожининг гапи айниқса Пирназар акаға таъсир қилған эди. Ул ўз хунари руҳида мулоҳазасини сўзлади:

¹ Саддақта ё расулиллоҳ – тўғри айтдингиз, ё Пайғамбар.

– Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчителиш қийин, – деди.

Бу сўздан кейин мажлис аҳли ҳожининг оғзига қарадилар. Ҳожи кулиб кўйди, бироздан кейин:

– Тўғри айтдингиз, жаллод, – деди, – бу такдирда ёнингизда ўлтурган бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...

Ҳамма кулиб юборди. Қутидор ер остидан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек дадасининг киноясига тушуниб қип-қизил лавлагидек бўлди. Яхшики қутидор ва Ҳасаналидан бошқа ҳеч ким бу кинояга тушунмас эди.

Пирназар ака жиддийча Отабекка қаради.

– Отабек менга ўхшаган жаллодкина эмас, амири лашкар бўла оладир. Сиз фотиҳа берсангиз ва Отабек амр берса мен худо ҳаққи ёмоннинг бошини олишдан қайтсам, – деди.

– Бизнинг каттадан-кичигимизнинг, – деди ҳожи, – топқан-тутканимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчийдир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айтканидек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тиканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига элашкан чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар. Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановиларнинг қирғинидан фарқлик бўлолмас, – деди ва бироз тўхтаб олгандан кейин афсусланди, – шу ёшга етиб бу халқ орасида ҳалиги жамоани уч-тўрт нафардан ортиқ учратолмадим, афсус.

Яна бир мунча гаплар ўткандан кейин ҳаммалари масжидга чиқиб пешинни ўқуб кириш учун қўзғалдилар. Отабек ҳам кўбчилик билан бирга қўзғалган эди, Ҳасанали уни тўхтатди:

– Сиз тўхтангиз, Отабек, – деди. Кишилар хавли юзига тушкандан кейин, – ичкарига бир кириб чиқмасангиз айб бўладир... Бояғи ишингизни бўлса зўрға ёлғон-яшиқ билан уларнинг кўнглидан чиқардим.

Отабек ниҳоятда бўшашқан ҳолда қайтиб ўрнига ўлтурди:

– Майли, бўлмаса... – деди.

10. ҲАСАНАЛИНИНГ ҲИЙЛАСИ

Киши ортиқча кўрққанда гангиб аъзоси ҳаракатсиз ва оғриқ ҳолга тушадирким, албатта буни биз қаттиғ кўрққандан деб биламиз. Дарҳақиқат, бизнинг қаршимизга йўлбарс чиқса, биз қаттиғ кўрқамиз, чунки бизни ўлум кутади, инсон учун дунёда ўлумдан кўркунч нарса йўқ. Биноан алайҳи биз бундаги кўркувни табиий ҳисоблаймиз. Аммо қизиғи шундаким, бизни дунё бахти кутканда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлум куткандаги ҳолга тушамиз ва узвий ташкилотимиз (ўрганизмамиз) биринчидаги ҳолатни кечирадир?

Отабек ҳам ҳозир шу кейинги ҳолатка тушкан эди. Эрта биландан бошланган бу ҳолат Ҳасаналининг кейинги сўзи билан тамом бир даҳшат касб этди ва ҳушсизларча ўлтуриб қолди.

Ҳасанали киргандан сўнг қилинадирған муомалани таълим берди:

– Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқдириб қўйғанман. Улар билан

сўрашиб, сўзлашканингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз.

Отабек бўзариб энтикди:

– Ул-ку осон... – деди.

– Қийини қайси?

– Шу чокғача тушунмадингизми?

Ҳасанали Отабекнинг юзига узоқ тикилиб қолди...

– Йигит эмасмисиз, эй баракалла.

– Йигитлик билан юракни тўхтатиш...

Ҳасанали ҳам ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, Отабекнинг ҳозирги ҳоли нозик эди. Ҳасанали бир неча қайта бош қашиниб ва соқол тутамлаб ўйланди. Ниҳоят, ўзича қулди:

– Тўхтанг бўлмаса, – деди, – мен бир иш қилайки...

– Нима иш қилмоқчисиз?

– Сиз ҳозир сўраманг, аммо шу дақиқадан бошлаб ихтиёрингизни менга топиштиринг.

Отабек кучланиб қулди:

– Нима, ахир? – деб яна сўради.

– Сўраманг, – деди Ҳасанали, – сиз тинчкина таҳоратингизни олиб, намозингизни ўқуй беринг.

Ҳасанали шу сўзни айтиб меҳмонхонадан чиқди. Отабек Ҳасанали тарафидан ташир¹ этилгандек, туриб таҳорат олди ва меҳмонхонага кириб «таробих» бошлади... Орадан ярим соат чамаси вақт ўткан эди, Ҳасанали ичкаридан чиқиб келди.

Отабек эса ҳануз рукуъда, сужудда эди.

– Ўқуб бўлмадингизми? – деб сўради даричадан.

Отабек ёнига салом бермасдан унга қаради. Бу ҳолга Ҳасаналининг кулгуси қистаб келса ҳам, ўзини зўрға тўхтати:

– Қани, мен билан юринг.

– Қаёққа юраман.

¹ Тасъхир – сеҳрланган.

– Ичкарига.

– Тагинми?

Ҳасанали кулди:

– Энди кирсангиз бир мартаба бўладир, – деди. – Сиз... ҳозир ўрта йўлакдан секингина маним уйимга кирасиз... Хотинлар намоз ўқуб ётибдирлар, сизни ҳеч ким кўрмайдир. Сиз киргандан кейин мен эшикни устингиздан ёпиб оламан-да, бироздан сўнг олдингизга келиннинг ёлғиз ўзини киргузаман... тузикми?

– Тузик...

– Қани, туринг тезроқ!

Отабек турди. Учрашишқа ҳали анчагина вақт бор, шунинг учун унинг юраги тинч сумол эди. Ўрта йўлакка кирдилар. Олдинда борган Ҳасанали тўхтади ва уйнинг эшигини кўрсатиб «ўтинг!» деди. Отабек унинг айтканича қилиб ўзини уйга олди. Ҳасанали Отабекни уйга киргузгандан сўнг келиб эшикни қяроқ равишда ёпди ва даричани нариги уйдан қараганда киши кўринмаслик қилиб қийғоч очди. Шундан кейин ул ўзича нимагадир кулимсираб хотинлар олдига кетди.

Отабек киргузилган Ҳасаналининг уйи Ойбодок она тарафидан тозагина йиғиштирилиб, ўрта ҳоллик кишиларнинг уйидек асбоб, жиҳозлар билан зийнатланган эди. Деворлар ганчланган, шиплар сирланган, оёғ ости алвон гуллик кийиз билан тўшалган ва тахмонга кирпўш кўрпалар осилган эди. Отабек кафшини даҳлизга ешди-да, уй бўйича бир-икки қайта юринди ва энтикиб нафас олди. Шу вақт тахмонга осилган кирпўш ўз-ўзидан қимирлагандек бўлди. Бу қимирлашни Отабек пайкамади. Ҳалиги қимирлаган кирпўш бирдан очилиб кетиб Отабек чўчиди... Бирав тахмондан унга қараб кулимсираб эди. Отабек титрар эди... Бироздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бир мунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига

томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоклашдилар... Отабек сунбул ислик сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кеткан эди. Бу ҳол бир дақиқа чамаси давом эткандан кейин бироз ажралишқан кўйи уйнинг оёғига юриб бордилар ва тиза-батиза ўлтурдилар... Бириси ҳам сўзлай олмас, фақат термулишар эдилар. Неча дақиқагача шу ҳолатда бўлдилар. Ниҳоят, Кумуш кулги аралаш кўзига ёш олди.

– Сиз... қочқоқсиз, – деди.

– Сиз...

– Мен?

– Сиз қувлоксиз.

– Ажаб қиламан, – деди Кумуш ва шапалоғи билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

– Бу ёққа ҳам...

– У ёққа Зайнаб урсин.

– Зайнабнинг... уришка ҳаққи йўқ.

Кумушнинг кўзида ҳалигача кўрилмаган бир шодлиқ ўйнади:

– Тўғри айтасизми?

– Тўғри айтаман!

– Мана бўлмаса, – деди Кумуш. Отабекнинг иккинчи юзини ҳам силагандек қилиб қўйди. Яна кулимсирашиб, термулишиб қолдилар...

– Биравнинг ғамида куйиб қаридим, – деди Кумуш.

– Бекор айтасиз... Мени айтсангиз тўғри.

– Сизними? – деди Кумуш. – Сиз энди қирчиллабсиз!¹

– Тўғри гапирмадингиз.

– Тўғри гапирдим.

– Аммо сиз...

– Мен?

---

¹ Қ и р ч и л л а ш – одатда қорга айтиладир. Масалан, каттиғ совуқда ёққан қор қирчиллайдир. Шундан олиб, айна етилган йигитларни қирчиллама йигит, дейдилар (муаллиф).

– Кейин айтаман...

Кумуш ўпкалади:

– Айтинг хозир, – деди ва жоду кўзини аллақандай холатка қўйди. Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди... Кумуш ўзини қутқазиб ўрнидан турди.

– Яхши қолинг энди.

Отабек тушунолмай унга қаради:

– Нима бўлди сизга, қаёққа борасиз?

– Марғилонга...

– Бу кун кеч бўлиб қолди, эртага кетарсиз.

Кумуш кулиб Отабекнинг юзига урди:

– Бизнинг овлоқда кўришканимизни, – деди, – ойим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайдир, айниқса Зайнабингиз билса яхши эмас.

– Билса нима қиладир?

– Ҳеч нарса қилмайдир... Яхши эмас-да, – деди, – бироздан кейин чиқиб ойим билан сўрашинг, кирмаганингиз учун қайин оналарингиз сўйинишиб ўлаёттилар.

Кумуш яна бир кулиб қарагандан кейин уйдан чиқди. Отабек энди тамом ўзини босиб олган, эндиги юрак уриши фақат ҳалиги фаришта томонга ошиқибқина эди. Ўзи ёлғиз қолгандан сўнг нимага бўлса илжайди ва Ҳасаналига илгаригидан ҳам куюкроқ ўзида муҳаббат сездди. Шу дақиқадан бошлаб кечирадирган масъуд кунларини тасаввурдан ожиз ва Зайнаб тўғрисида ўйлаб ҳам қарамас, бошқа гап эсига да келмас эди. Орадан Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўткандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўлтурган уйга борди. Унинг келишини ўз уйдан кўрган Зайнаб югирганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдиға кирди. Уйдагилар Отабекни кўриш ила ўринларидан турганлар, фақат Ўзбек ойим «ҳап» этканча ўлтурар эди. Отабек Офтоб ойим билан

кўришди... Офтоб ойим уни кучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг опаси ва бошқалар билан сўрашиб чиқди ва кулимсираган ҳолда Кумушка «эсонмисиз...» деб қўйди. Кумуш ҳам «шукур» деб кулинди. Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўлтуришдилар. Отабек онасининг ёнига, Зайнаб унинг ёнига ўлтурдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғига ғижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди.

Фотиҳа ўқулиб куяв қайин онага узр айтди:

– Аввало, сизлар келгунча қайтарман, деб эрталаб бир гуноҳ қилдим. Ундан кейин меҳмонхонадан кўзғалолмай иккинчи уятка қолдим...

Офтоб ойим:

– Боламизникини айби йўқ.

Ўзбек ойим:

– Қимиз киргузиб қайин онагнинг оғзини ҳўлламаганинда нах балоға қолиб эдинг, болам.

Кулишдилар. Карима отин:

– Кумушой бўлса, сен эримни яширғансан, деб Зайнабнинг энгга-тенгқасини чиқарди.

Яна кулгу бир-бирига элашди. Зайнабнинг бояғи ишига Кумушнинг ғаши келганини айтилмаса, ҳозир ул ҳам жуда очилған, кулар ва ер остидан Отабекка кўз қирини ташлар, Зайнаб бўлса Кумушни таъқиб этар эди. Мажлиска бироз жимжитлик киргандан сўнг Отабек ҳам ўз томонидан бир кулгу тўқумоқчи бўлиб, Зайнаб билан Кумушка қараб олди:

– Мен бир ишка ҳайронман, – деди.

– Нимага? – деб сўради Моҳира ойим.

Нега Зайнаб сэмиз-у Кумуш озғин?!

Ўзбек ойим жавобланди:

– Бунинг ҳикматини мendan сўра, болам, – деди, – Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш кувноқ.

Отабекни ўзига ўхшаткани учун Кумуш кайин онасидан рози бўлди. Аммо Зайнаб ўзини Отабекдан четка қоққани учун Ўзбек ойимга ғижинди.

Ўзбек ойимнинг бу фикрига Карима отин қарши тушди:

– Янглишдингиз, ойи, – деди, – бундаги фаркни Юсуф-Зулайҳо қиссаларини ўқуған киши биладир... Уч ой деган фурсат озгина вақт эмас, Кумуш хонимнинг озгани соғинишники!

Карима отин қош қўяман, деб кўз чиқараёзди. Яъни Отабек билан Кумушни Юсуф-Зулайҳога ўхшатиб, Зайнаб ва қариндошларини ўт ичига ташлаган эди.

– Ўзбек ойимники тўғри, – деди Моҳира ойим, – Зайнаб кувноқ, Кумушниса маним кўзимга ҳам серфикрга ўхшаб кўринадирлар...

– Тўғри-тўғри, – деди Хушрўй.

Кумуш билан Офтоб ойим орадан кечкан сирга тушуниб жим ўлтурар эдилар. Кумуш ер остидан Отабекка ризосизча кўз ташлади.

– Тўхтаглар-чи, – деди Отабек, ҳамма унга қарадилар, – ҳеч қайсиларингиз ҳам тополмадингиз.

– Тополмаған бўлсақ ўзингиз айтинг! – деди Шарофат чевар.

– Ўзларингиз тополмағандан кейин мен айтиб нима қилай?

– Мен топдим, хах шайтон! – деди Карима отин, – қизил гулнинг ҳам ўз олдиға, оқ гулнинг ҳам ўз олдиға иси бор, демакчи!

Ҳамма бирдан кулишиб:

– Худда-худда! – дейишдилар.

Отабек кулиб ўрнидан турди ва «тополмадингиз, тополмадингиз» деганча уйдан чикди. Кумуш билан Офтоб ойимнинг кўнгиллари бирдек бўлса ҳам бу кашфдан кейин Зайнаб билан Моҳира ойим анча енгиллашдилар. Бу қий-чув орқасидан меҳмонларга куюқ-сууюқ берилди.

11. КУМУШНИНГ СЎЗ ЎЮНИ

Шомга яқин меҳмонлар тарқалишдилар. Меҳмон-хонада хожи, кутидор, Ҳасанали ва Отабек қолган эдилар.

Ичкарида Ўзбек ойим меҳмонларни кузатиб бўлиб, Кумуш билан онасидан хўппак¹ олар эди.

– Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурук латтага тутиб, токчага ташлаш даражасига етган эдим. Наҳотки уч йил бўлса-ю – бир йўли ўз билгуларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бэчора ой ўтмасдан бўзчининг мокисидек қатнаб турса... Ахир маним ҳам ўзимга яраша обрўм бор. Тошкандда кимсан, Юсуфбек хожи деганинг кўчиман². Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса, бир ишни маним кенгашимсиз қилмайдирлар... Шунча обрў кўрган бир киши келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса... Шаҳардаги каттадан кичик эрта-ю кеч қулоқ-миямни ейдирки, хой, марғилонлик келинингиз келдиларми, нега шундоғ келинингиз бўлатуриб Марғилонга ташлаб қўйибсиз? Мен бўлсам ҳеч сўз тополмағанимдан айтаман: – Келинимнинг онаси касал эмиш... Иккинчи вақтда: – Келиним бечора мунглуғ... дейман. Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек,

¹ Х ў п п а к – гина, ўпка.

² К ў ч – юк, хотин.

пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан... Мен бу адабсизга тагин ўзим ўлтурган уйимни бўшатиб берибман-а, – дер эди.

Ўзбек ойимнинг дали-гулилиғидан Офтоб ойим ва Кумуш унга жуда ўзлашиб олганлар, унинг сўзига гоҳ кулиб, гоҳ узр айтар эдилар. Ҳозир уйда Отабек бўлмагани учунми, нимадан бўлса ҳам ҳар нучук Зайнаб ўз уйида куймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек ойимнинг танҳо ўзига ташлаган эди.

Токчаларга шамълар ёкилиб, вақт хуфтанга яқинлашиб қолгандан сўнг уйга Отабек кирди. Ул киргандан кейин Офтоб ойим билан Ўзбек ойим улар олдида ўлтиришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар. Уларнинг чиқиб кетишини кутиб тургандек, қўлига бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб, ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди, Кумуш орага тушди.

– Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтуринг.

Зайнаб унча қистатмади, ўлтуриб Кумушка чой куйиб бера бошлади. Кумуш уни сўзга солиб сўради:

– Маним бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандирсиз?

Зайнаб Отабекка қараб олди:

– Нега хафа бўлай, – деди, – сиз келмаганингизда ҳам ўзлари борар эдилар...

– Бормас эдилар! – деди Кумуш, – мен билан уришиб келган эдилар...

Отабек Кумушка ер остидан кулиб қаради, Кумуш ҳам кулиб жавоб берди.

– Шу киши бирав билан уришадирларми? – деди Зайнаб, – икки йилдан бери менга бир оғиз қаттиғ сўз айтканларини билмайман...

– Тўғри айтасиз, – деди Кумуш, – бу киши эмас, мен уришкан эдим... Бу кишида сира гуноҳ йўқ ва аразимизга бир тўнғуз сабабчи бўлган эди.

– Ким бало экан ул? – деди Зайнаб.

– Бизнинг шаҳарнинг энг ярамаси, – деди Кумуш ва Отабекдан сўради, – сиз эшитдингизми, яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?

Отабек кулимсиради:

– Эшитдим...

– Ўша бекнинг ҳақиға эшиткан кунимдан бери дуо қилиб келаман...

Зайнаб сўради:

– Сизларда қандай душманлиғи бор экан?

Отабек «энди нима дейсан» дегандек қилиб Кумушка қаради. Кумуш бўлса парвосиз жавоб берди:

– Ўша тўнғиз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимга совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳалиғи тўнғузнинг қулоғиға етиб мени бу кишиға чақибдир. Бу киши бўлса, нега биравни ўртасиға тушасан, деб мендан хафа бўлдилар...

«Бу киши» Кумушнинг ёлғон уюшдиришидан кулди, Зайнаб эрса эрини оқлаб тушди:

– Айб сизда экан, – деди, – сиз ҳам нега биравнинг ўртасиға тушасиз?

– Айб мендаликка менда, – деди Кумуш ва Отабекка қаради. – Нафсиламрга қарағанда айб бизнинг орамизға чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда, шундоғ эмасми? – деб сўради.

Отабек сачраб Кумушка юз ўтирди:

– Бу ўртаға Зайнабни нимаға келтуриб тикасиз, энди?

Кумуш кулди ва эски ҳолини бузмади:

– Сиз ҳовлиқманг, бек, – деди, – тунови кун холамникига борган эдим, холам қизи Зайнабдан шикоят қилиб ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг кулоғига еткизгучи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди, билдингизми?

Отабек зўрға-зўрға хахолашдан ўзини тутиб қолди:

– Нима бўлганда ҳам айб сизда, нега бошда ўзингиз бу ишқа аралашдингиз, ахир? – деди.

Зайнаб:

– Ўзингизнинг аралашингиз чакки-да, – деб кўйди.

Кумуш жиддий тус олди:

– Сиз айткандек Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда, – деди. – Орзу-ҳаваслик жойни кидирмасдан қизларини бир кишига бериб қўя қолсалар, албатта бу савдолар йўқ эди... Наҳотки икки йилдан бери неча бечорани зир қатнаиб овора қилсалар, Тошканд қишлоғи билан Марғилоннинг ораси озғина йўлми, ахир?

Отабек хахолаб юборди:

– Ҳамон айбни ўз бўйингизга олмайсиз, астағфируллоҳ...

Зайнаб Кумушдан:

– Бек отангиз билан хон ойингиз ким?

– Ҳалиги мен айткан ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас кидириб бечора қизларини қаритиб кўйдилар.

– Нега сиз тайёр куявдан ўртоғингизни айнатдингиз?

– Давлати бўлса ҳам ўзи тери намоиш эди... Киши давлат учун эрга теккандан ерга тексин...

– Албатта, – деди Зайнаб.

Отабек Кумушнинг сўз ўюнига ажабланар ва хой шайтон, дегандек унга қарар эди.

Кумуш яна тинчий олмади:

– Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандикчининг ҳам дахли бор, – деди.

Отабек жўрттага сўради:

– Қандай дахли бўлсин. Сизга қолса, бутун шаҳар дахлдор экан-да?

– Шошманг жоним, – деди Кумуш, – нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қувлаб соладир?

– Астафируллоҳ... унинг қувланишига ҳам Ҳомид сабаб бўлган. Ҳомиднинг ёмонлигига эрса сиз сабаб бўлгансиз...

Зайнаб нимадир сўрамоқчи бўлган эди, Кумуш унга йўл бермади.

– У ҳам эмас, бу ҳам эмас, – деди, – ҳаммаси худонинг тақдири.

Отабек:

– Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

– Икки ўртада дум кидириб кулоқдан ҳам ажралган пучук оймнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири!

Отабек кулди. Зайнаб кейинги сўзларга тушуна олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюшдиришни хоҳламаганликдан сўзни четка чалгитиб юборди:

– Неча ёшқа кирдингиз, Зайнаб опа?

– Ўн тўккузга шекиллик.

– Ҳали сиз бола экансиз, – деди Кумуш.

– Сиз нечага кирдингиз?

– Мени сўраманг, мен энди қариб қолдим...

Зайнаб унга ҳасадланиб қаради ва кучланиб айтди:

– Ҳали ёшқа ўхшайсиз-ку.

– Неча ёшқа кирган деб ўйлайсиз?

Зайнаб Кумушнинг тўлиб етмаган гавдасига ва ўн олти ёшлар чамалиқ губор тегмаган хуснига ҳайрон бўлиб, мулоҳазасини айтишдан кўрқди. Зайнабқа қолса эҳтимолки Кумуш ўзидан ҳам ёш чиқар эди.

– Мен қаёқдан билай...

– Йигирмага кирдим.

– Мендан бир ёш катта экансиз.

– Сиздан албатта каттаман, – деди Кумуш.

Кумушнинг «албатта каттаман» деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг хусндагина эмас, аклда ва бошқада Зайнабдан неча баробар юқорида эканини ўйлади. Орага бир неча дақиқалиқ сўзсизлик кирди. Отабек ер остидан Кумушка нигоҳ ташлар, Зайнаб гиламнинг попугини чирмаб ниманингдир хаёлини сурар, Кумуш бўлса ҳеч кимга ҳам қарамай мудраган сумол ўлтурар эди. Кумушни бу ҳолда кўриб Отабекнинг юраги ачиди...

– Йўлда чарчаган кўринасиз, Кумуш.

Зайнаб гиламдан кўзини олди, Кумуш мудрашдан чўчиди...

– Қайдам...

– Биз кетайлик, сиз тинчиб ухланг, – деди Отабек.

– Майли... Хуфтанни ҳам ўқуй олмайдирган ўхшайман.

– Зарари йўқ, – деди, – ёлғиз кўркмайсизми... Ёнингизда Зайнаб ётсинми?

– Зайнабниса сиз билан ётсин... Мен ёлғизликқа ўрганганман...

– Онангизни чақириб берайлик бўлмаса.

– Раҳмат.

– Ёлғиз ётиб қолганингизни айниқса ойим эшитса...

– Сиз билан Зайнабниса ёлғиз ётиб қолганимни айтмасангиз, ҳеч ким билмайдир... Ўрин ўшами?

Зайнаб нимагадир жуда ҳам қувониб кетди. Шунинг учун бўлса керак, Кумушни ўрин ёзишга қўймай ўзи пар тўшакни олиб ерга солди. Кумуш мудраган кўйи Зайнабка ташаккур айтиб тўрдаги бурчакка ўлтуриб олди. Отабек бериги бурчакдан туриб уни қўли билан янар ва кулимсираб хўмраяр эди. Кумуш мудраган кўйи, сузилган кўйи илжайиб жавоб берар эди...

Ўрнини солиб битиргандан кейин, Зайнаб қаноатланиб уйдан чиқмоқчи бўлган эди, уни Кумуш тўхтатди:

– Зайнабниса, – деди, Зайнаб қаради, – бу кишини ташқариға чиқиб ётишга қўйманг, тузикми?

– Нимага?

– Нимагаки, дадамнинг кўнглига гап келади.

– Хўб, – деди Зайнаб ва эшитдингми дегандек қилиб эрига қараб олғандан кейин уйдан чиқди. Унинг кетича Кумуш Отабекка қаттиғ қилиб айтди:

– Қани, сиз ҳам уйингизга!..

Зайнаб жуда ишонган ҳолда ўз уйига бориб етди.

– Чиндан айтиб ётибман, эшитасизми?

Отабек ўзини гафлатка солиб Кумушнинг ёнига борди:

– Сиз...

– Мен?

– Сиз қувсиз...

– Мен қув эмасман, – деди кулиб Кумуш, – мен ҳали урушиғлиқ ҳолдаман, ярашқаним йўқ.

– Боя нималарни сўзладингиз, сир очиладим, деб жоним бўғзимга келди.

– Нега сир очилсин? – деди, – мен сиз билан ўткан ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим – ўзи жўртага кириб келди. Мен ҳам сўзимни тўхтатмай жўрттага бошқа йўлда айтиб чиқдим. Нима, бир нарса пайқадими?

– Пайкамади-ку... Шундоғ бўлса ҳам мен жуда кўркдим.

– Ҳали шу юрагингиз билан уч кишини ўлдирдингизми, мен ишонмайман, – деди Кумуш ва Отабекнинг ханжар теккан қўлининг чизигига кўзи тушди. – Пичоқ ёмон кесипти... Чумчук сўйдингизми? Қани чиқинг, мен ётаман.

– Ёта берингиз.

– Сизнинг олдингизда ешинайми?

– Уялсангиз мен юзимни ўгириб турай, – деди ва юзини четка бурди.

– Қараманг бўлмаса, – деди Кумуш ешинар экан, – «бўлғани йўк, бўлғани йўк» деган сўзни беш-олти қайта такрорлади ва ўринга кириб олгандан кейин ҳам «бўлғани йўк, бўлғани йўк» деб кулар эди.

Отабек ниҳоятсиз «бўлғани йўк» дан зерикиб қаради:

– Алдамчи.

– Бу алдашлар – алдаш эмас, сиз ҳали қараб туринг, кочкоқ.

– Аниқ кўркмайсизми ёлғиз?

– Нега кўрқай, икки йил ёлғиз ётиб, энди жуда ўргандим... Эҳтимол сиз ёлғизликдан кўрқарсиз.

– Киноянгиз...

– Бу киноя эмас, тўғри сўзим, – деди Кумуш, – мен бу холда ёлғиз ҳам эмасман...

– Бу нима деган сўзингиз тагин?

– Яъни ҳамроҳим бор, деганим – мендан кўркманг, деганим...

Отабек яна тушунмади...

– Ҳамроҳингиз...

– Ҳамроҳимми? – деди Кумуш, – ҳамроҳим биравнинг хаёли, биравнинг фикри. Бас, бундан ҳам яхши рафиқ борми? Баъзи вақтларда бу йўлдош уйқудан ҳам ширин.

Отабек «хамроҳ»га тушунди ва ётиб Кумушнинг юзидан ўпди:

– Лекин мен бу сўзингизга ишонмайман.

– Нега ишонмайсиз?

– Негаки, сиз анови... кечаси ҳамроҳсиз эдингиз...

Пиш-пиш ухлар эдингиз...

Кумуш Отабекнинг елкасига қўлини ташлади:

– Ўшал вақтларда ҳамроҳсиз ухлаганим тўғри, – деди, – чунки биравлардан бутунлай умидим кесилган, ҳамроҳим менга ҳамиша умидсизликгина берар, даҳшатимнигина ортдирар эди. Аммо ўша кунларда уйку менга жуда ширин бир нарса бўлиб қолган, мен уйқудагина биравларни кўрар ва кундузлари ҳам уйку кидирар эдим. Энди бўлса яна йўлдошим хаёл... Тағин нима дейсиз?

– Ҳеч нарса дэмайман... Лекин сиз икки йил бурунги Кумуш эмассиз.

Кумуш кўрпага бурканиб олди:

– Чиқинг... уйкум келди.

Отабек зўрғагина ўрнидан турди... Ул узоғлашқандан кейин Кумуш секингина юзидан кўрпани олди ва мудроқ кўзлари билан Отабекка кулимсираб қаради. Отабек хавлидағи оёғ товшини эшитиб, токчадағи шамълардан учтасини ўчирган эди, даричадан Зайнаб кўринди: «Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқариға чиқгансиз, деб ўйлабман...» деди. Отабек жавоб бермай қолган шамъларни ўчирди. Зайнабнинг «ҳали ҳам шу ерда...» сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кеткан эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди.

12. КУНДАШ – КУНДАШДИР

Кумуш қайин отаси билан қайин онасига уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва

ақлик муомалалари билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек хожи «бу одам фарзанди эмас – фаришта» дер, орада Зайнаб бўлмаса «фаришта», деб атамоққа ҳам ҳозир эди. Ўзбек ойим бўлса эски кина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теварақдан марғилонлик келинни кўриш учун келгучи хотинларга муомалани яна ҳам юқорироқдан туриб қила бошлади. Ҳар бир «келинингиз ажабми?» деб Кумушка суқлангучи хотинларга, «Маним чин келиним Марғилонда эди-да!» дер эди. Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг хуснига ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, «алҳазар, ўғлингиздан – уйланган хотинини қаранг», деб кўяр, хожи бўлса, «ўзинг билган сиҳрчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...» деб илжайганда, Ўзбек ойим «рост, бу келиннинг хуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!» деб кулар эди. Кумуш ўзини кўрган келгучи хотинлардан кўпроқ олқиш олса (албатта ошкора эмас), хотинларнинг жўнаши биланок дарров Ўзбек ойим Ойбодокдан исирик тутатдириб аввал Кумушка, ундан кейин кўнгли қолмасин, деб Зайнабка солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам курук қолдирмас эди.

Эгасини сийлаған итига суяк ташлар, қабилидан қизлари туфайли қутидор ва Офтоб ойимлар ҳам жуда яхши иззат кўрар эдилар. Қутидор келганидан бери бир соат ҳам уйда бекор қолмай, ҳар кун Юсуфбек ҳожининг мухлисларидан бирининг уйида меҳмон ва ҳожининг суҳбатидан мамнун эди. Офтоб ойимни бўлса Ўзбек ойим ўтқизғали жой топмас, куда сўзи ўрнига – синглим деб хитоб қилар, ошни ҳам унинг раъйини сўрамасдан буюрмас эди.

Келганларининг ўн бешинчи кунигача шаҳарнинг казо ва казо хотинларини қабул қилиб ўткардилар. Яъни Офтоб ойим Тошканднинг юз боши ойимидан тортиб, понсадбоши, қўрбоши то ўрда ойимларигача танишиб олди ва уларнинг ҳар бирларидан кутилмаган даражада иззат, ҳурмат кўрди. Бу ойимларнинг ҳар бирларидан – «албатта бизникига меҳмон бўлмасдан кетмайсиз, эгачи деган таклифлар ҳам ҳисобсиз эди. Ўзбек ойимнинг лозим топишича, бу таклифлардан фақат ўн чоғлуғи ижобат этиладирган бўлиб ва биринчи мартаба Нормухаммад қушбегининг хотини Сорабек ойимникига, яъни ўрдага борилмоқчи эди.

Ўн олтинчи кун меҳмон оёғи товсилланиб, Ўзбек ойим Сорабек ойимга ўзларининг боришларидан хабар юборди ва Ҳасаналига аравани кўшмоққа буюрди. Ўрда ойимларининг турмушларини кўрмагани учун Кумушнинг ҳам улар билан бирга борғуси келди ва эрталаб чой устида Зайнаб тилга келтуриб, «Зайнабингиз ҳам борадими» деб сўраганида, Ўзбек ойим: «Зайнаб бир мартаба бориш бўлса борган», деб жавоб берди.

– Мен-чи?

– Сен ҳам бормайсан.

Кумушнинг маъюсланиб қилган сукутидан кейин, Ўзбек ойим мундоғ изоҳ бериб чиқди:

– Сен Тошканддаги Юсуфбек хожининг келини бўласан, болам! Чорламаган жойга бориш учун сенинг кафшинг кўчада қолган эмас, – деди.

Отабек каёққадир от миниб кетган эди. Юсуфбек хожи билан кутидор Солиҳбек охунднинг Кўкалдош хужрасига меҳмон бўлиб кетганлар. Фақат бу кун уйда қоладирганлар – Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоқ эдилар.

Ўзбек ойим йўлаккача кузатиб чиққан Кумуш билан Зайнабка қараб арава ёнидан кулди:

– Икки кундаш уйни холи топиб тағин юлишманглар!
Ойбодок, сен кундашлардан хабарсиз қолма!

Офтоб ойим аравага минар экан:

– Худой сакласин, ойи! Шукур, иккаласининг ҳам ақл-хуши бошида! – деди.

– Булар кундаш эмас – эгачи-сингил-ку! – деди отнинг жиловидан ушлаб Ҳасанали.

– Мени ташлаб кетканингиз аламини Зайнабдан олмасам кимдан олай, – деди кулиб Кумуш ва дарбозанинг ҳалқаси билан ўйнар экан: – а, юлишамизми? – деб Зайнабдан сўради. Зайнаб жавоб бермади.

Ўзбек ойим Ойбодокқа баъзи таълимотларни бергандан кейин келинларига:

– Тушда иссиғсиз қолманглар! – деди. Арава кўзғалди.

Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига қайтиб кирдилар. Кундашининг сўзсиз, нэсиз ўз уйига кириб кеткани учун ўйланиб, бироз ҳавли юзида тўхтади, сўнгра бу ҳам ўз уйига бурилди.

Кундан-кунга Зайнабнинг сусайиб, ўзига бегоналашиб борганини ул яхши онглар эди. Бу кун бўлса ўйнаб айткан сўзи жавобсиз ҳам қолдирилиб, бу ҳол яна унинг миясини қотирди. Кўнглида бир хиралик билан бориб дарича ёнига ўлтирди Зайнабнинг ҳасадини кўзғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсунда миросани созлаш йўлларини ўйлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескинлашқан Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва мироса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизганчиқлик ҳисси уйғонган... Фикри шу эрга етканда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ

килиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибалик тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг ул сакраб ўрнидан турди-да, тоқчадаги ойнани олди ва ўзига қаради...

Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам ўзини бир камчилиги орқалик кўради. Шунга ўхшаш бир қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жинггила кипрақлар, кундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар... Ўзини Зайнабқа қарағанда сиқик, ёш, боласифат кўрди... Ойнани тоқчага қўйиб Зайнабқа чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояғи ўрнига ўлтурди. Анчагина ўйлаб ўлтургандан кейин кўнглига «у мени суйса бўлди-да», деган гап келди... Ўзининг бу ҳукмига рози бўлмади, гўё ўзининг суйилиши бир неча ойликқагина ўхшар, Зайнабнинг тўлған ойдек юзи бу суйилишқа шу беш-ўн куннинг ичидаёқ хотима бературғандек кўринар эди. Шу кўриниш орасида Зайнабни яна ўз кўзидан яхшилаб ўтқармакка ва унинг ҳусн кучини синамоққа қарор бериб ўрнидан турди...

Кумуш кирганда Зайнаб дарича ёнида тўппи тикиб ўлтурар эди.

– Ойим айтқандек, – деди кулиб Кумуш, – сиз билан юлишқали келдим.

Зайнаб тўпписини қўйиб ўрнидан турди:

– Мен ҳам олдингизга чиқайми, деб турган эдим...

Кумуш истехзо билан кулди:

– Тўппи тикиб ўлтуруибсиз-ку, маним олдимга чиқармидингиз, баракалла сизга, – деди. Зайнаб бир сабаб кўрсаталмай ўнгғайсиз ҳолда қолди. Дарҳақиқат, унинг бу иши очикдан-очик болаларча кетган эди. Кумуш уни ўнгғайсиз ҳолдан чиқариш учун тикилган тўппини ердан олиб кўрган бўлди.

– Чокни яхши тикар экансиз, кимга?

– Биравга атаганим йўқ, ахир биттаси кияр...
Ўлтуринг.

Икки кундаш қаршима-қарши ўлтиришдилар.
Кумуш унга тикилиб-тикилиб қарар эди...

Зайнаб бояғи ўнгғайсизликдан ҳали чиқиб етмаган,
қизаринқираб ерга боққан эди. Бир-икки дақиқани
сўзсиз кечирдилар.

– Чиқмаганимни ҳам кўнглингизга олибсиз-да, –
деди ниҳоят Зайнаб.

– Нега кўнглимга олай, мен ёш боламанми, –
деди, – келганимга ўн беш кун бўлмасдан ўзингизни
четка тортиб бошладингиз... Мен сиз билан эгачи-
сингил бўлармиз, деб ўйлаган эдим...

– Ҳали нима бўлибмиз... Арзимаган гапни ҳам
кўнглингизга олаберсангиз...

– Бу арзимаган гапми? – деди Кумуш, – уйда ҳеч
ким йўқлиғини билатуриб ўзингизни четка тортасиз...
Бу эса юзингни кўришга тоқатим йўқ деганингиз
бўладир.

– Кўйинг-чи... Ўзингиз ҳар бир нарсани ҳам
кўнглингизга олаберар экансиз... мен унақа эмасман...

Бошланишда анчайин ҳазилга ўхшаб кўринган бу
кинахонлик кутилмаган жойда бир тус олиб кетди.
Кумуш ўн беш кунлардан бери йиғилиб келган
аччиғини бир варакай тўкиб солди:

– Мен кўнглимга олсам арзийдирганини билиб
оламан, – деди.

– Олдингизга чиқмаганим юзингизни кўрмаслик
учун бўлганини сиз қаёқдан билдингиз, маним ичимга
кириб чиқмағандирсиз-ку, ахир?

Зайнаб ҳам анча қизишиб олди. Кумуш ундан ҳам
ошиб тушди:

– Билиш учун ичингизга кириб чиқишим шарт эмас... Баъзи ишларингиз ичингиздагини менга очик сўзлайдир.

– Қайси ишларим?

– Сўраманг...

– Билмаган бўлсам билдириб қўйинг, ахир.

– Айтсам яна аччиғингиз қистайдир...

– Тўғри гап бўлса аччиғим сира қистамайдир...

Яқинроқда юмиш қилиб юрган Ойбодок эшитмасин учун секинроқ товушда:

– Қистамаса айтай, – деди Кумуш, – эрингиз маним олдимга кирса, нега ишингиз бўлса-бўлмаса кириб ўлтириб оласиз-да, ёлғиз колғанимда кирмайсиз?

– Шундоғ деярсиз, деб турган эдим ўзим ҳам – деди Зайнаб, – киришимни ҳам кўнглингизга олган бўлсангиз, энди мундан сўнг кирмаганим бўлсин.

– Қани, тўғри гапка аччиғингизнинг қистамагани?

– Ахир, эрингиз билан ёлғиз ўлтирғанингизда мундан сўнг кирмайин деяпман-ку.

– Эгриликка олманг, Зайнаб, – деди Кумуш, – мен бу гапни ёнимда эрим бўлганда кирма, деб айтмадим, балки бояғи сўзимнинг исботи учун айтдим...

Бу ўринда иккиси ҳам жим бўлдилар. Ойбодок даричага келган эди:

– Тушлик ош вақти бўлдими, нима томоқ қилсамикин?

Кумуш Зайнабга қаради:

– Нима томоқ буюрамиз?

– Сиздан сўраяпти...

– Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилингиз, – деди Кумуш.

– Лағмон қилайми? – деб Ойбодок Зайнабга қаради.

– Томоққа иштиҳом йўқ, ўзингиз билганингизча қилаберинг.

Ойбодок кетди. Унинг кети билан Зайнаб «тавба» деб кўйди.

– Тавба деманг, Зайнаб... Бу гаплар айникса сиз билан менга келишмаса ҳам азбаройи мени ёлғиз ташлаб кўйганингиздан айтдим... мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-биранимиздан четлашиб, минғайишиб юришимиз кишига оғир келар экан.

Кумушнинг «уч-тўрт куни...» билан Зайнаб ёришиб кетгандек бўлди:

– Вой ўлай, Кумуш опа, – деди Зайнаб бўшашқан оҳанда, – чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тарикдек ёмонлигим бўлса, эртагача етмайин.

«Кетиш» сўзини эшитиб онд ичиб бошлаган Зайнабга Кумуш ичдан кулиб кўйди ва «энди ўлсам ҳам кетмай, сен қараб тур!» деб янди.

Шундан кейин орадан гап-сўз тўхтагандек бўлди. Кумуш тиззасини кучоклаб ниманидир хаёлида, Зайнаб бўлса қатимини узун тортиб тўпписини тикар эди. Анчагина шу ҳолатда қатим тортқандан сўнг Зайнаб секингина қаршисидаги ғайри расмий ёвға ёвларча қаради. Узоққина қараб турғандан кейин ўзига ҳам сездирмаслик қилиб энтикди, яна уч-тўрт қатим тортти...

– Сиз мунчалик кўркмасангиз ҳам бўлар эди...

Кумуш бироз жавобсиз қолди ва сурилиб деворга суялди:

– Нимадан ҳам кўркмасам бўлар эди?

– Ахир... жек кўркмасангиз¹ ҳам... дейман-да...

– Мен кимни жек кўрибман?

– Биларсиз ахир, кимни...

¹ Ж е к к ў р м о к – қизғанмоқ.

– Уят, Зайнаб!

– Сизники ҳам уят!

Яна икки кундаш хужумга ҳозирланишқан хўрозлардек бир-бирларининг устларига хурпайишдилар.

– Нима уят? – деб сўради Кумуш.

– Мен эрим билан ўлтурганда устимга кирма, дейишингиз албатта уят.

– Аввало мен бу сўзни сизнинг ҳалиги қилиғингизга қарши айтдим. Агар сиз буни чинга ҳисоблаган бўлсангиз, мен ҳам сиздан чинда сўрайин: сиз эрингиз билан ўлтурганда мен устингизга кирдимми?

Зайнаб бу саволнинг жавобига қолганда бироз тутилиқди. Чунки, Отабек Зайнаб ёнида бўлганда Кумушнинг кирганини хотирлай олмади.

– Сиз кирсангиз албатта кўкрагингиздан итармас эдим, – деди Зайнаб. – Ўзингиз жек кўрганингиз учун мени ҳам ўзингиздек фаҳмлаб кирмайсиз.

– Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапка темирчилик яхши эмас!

– Гапка темирчиликдан худой сақласин, ота-бобом темирчи ўткан эмас.

– Ким сизга – отанг темирчи деяпти?

– Ахир сўзингизнинг сираси шунга келади-да...

– Тавба, – деб кулди Кумуш, – жек кўрасан, деб бир айтасиз, ўзингдек фаҳмлайсан, деб узиб улайсиз, сен кўркмасанг ҳам бўлади, деб тагин нина тикасиз... Мана шуни гапка тэмирчи, деб айтадилар.

– Рост-да ахир, сиз кўркмасангиз ҳам...

– Сўзлай беринг.

– Ахир...

Зайнаб ўзининг хатосини онгли ва гапуралмай гўлдиради. Кумуш эса буни сезиб Зайнабнинг ўз оғзидан иқрор этдириш кўйига тушди.

– Мен тушундим, – деди, – сен кўркмасанг ҳам бўлади эринг сени яхши кўради, дэмакчисиз.

Зайнаб ишини тўхтатиб бўзрайганча Кумушка қараб қолди... Бу хатосини ўнглаш учун эсига ҳеч гап келмас эди:

– Ахир... менга ўхшаш сизни ҳам ишондириб қўйгандирлар.

– Сизни нимага ишондирганлар?

– Ахир... Мен сенсиз туролмайман, деб сизга ҳам айткандирлар...

– Ҳеч.

– Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтадирлар... У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...

Ўзи асло ишонмаган шунча ёлғон гапларни бояғи довдираш ҳолатида илҳом равишда тўкиб юборди. Унинг бу довдир гаплари ғалаба қозонмоқчи бўлган Кумушни довдирагати, бояғи ойна ёнида туғилган шубҳаси чинга чиққандек бўлди ва муҳокама хусусиятини йўқотди. Зайнаб тўғри айтади, деб ўйлади, агар уни яхши кўрмаганда Тошкандга келишимни кутиб ўлтурармиди?..

Зайнаб бу ёлғонлаш натижасидан кўрқиб, ўнгу терс ишига ёпишди. Кумуш моддий ҳаётдан айрилган жонивордек бўшашди. Ойбодоқ она тарафидан икки кундаш ўртасига қўйилган тушлик бир неча вақт совиб ётди. Зайнабнинг кўрка-писа «олинг, опа»сидан сўнг икки тараф ҳам лагандан чимчиган бўлишдилар-да, бирин-сирин қўлни дастурхон четига артишдилар...

Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томондан қарши олинди. Уст тўнини ешиб Зайнабка бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳавли юзасида бироз тараддулланиб қолди. Тэварагида ғилдирлаб юрган Зайнабнинг уйга кирабериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг

олдиға кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра «ухлагандир», деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, кўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқузиб, ёнига учта пар ёстикни уйди. Эрининг маҳсисини артишка кўмаклашиб, елпиб кўймоқ учун изн сўради. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб кўйди. Ота келган бўлса ҳам куннинг иссиғлигидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой сўзи оғзидан чиқмасданок Зайнаб ўчок бошиға югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига каради. Эшик ва даричалар очиқ бўлсалар ҳам уйда бирав кўринмади.

Кумуш келгандан бери Отабек кун сайин ўзини сиқикроқ бир доирага кириб борганлигини сезар эди. Адимини санаб босиш, бир чўкиб саккиз ёққа қараш каби эҳтиётларга таълимотсизок ўрганиб қолган, бунинг устига бир хил ўнгғайсизлиги ҳам йўқ эмас эди... Унинг ўткан кунлари, яъни Кумушка Марғилонда қиладирган муомала ва алоқаси Зайнабка қоронғи, шу қоронғилиқдан фойдаланиб Зайнаб билан муомаласи ўзи тилаганча. Аммо энди ўша ҳолатни давом этдириш мумкин эмас эди. Кумушка қулиб қараса, Зайнабка ҳам шундоғ қилмоққа, унга қандоғ муомала қилса, бунга ҳам шундоғ қилишға мажбур эди. Бироқ бунинг биринчиси юракдан, иккинчиси... Биринчисини тавсиф қилиб кўрсатиш нучукким, биз шу ўрингача кўб қоғозларни қоралаб келамиз, ўқуғучини ҳам зериктирмай орқамиздан эргашдиргандек бўламиз, чунки Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғриси шэърийат бор эди. Иккинчи масала устига ўтиб таҳлил қилмоқчи бўлсак, Отабекда мажбуриятдан бошқа ҳеч гап тополмаймиз, топган билан ўқуғучиға қизиқарлиқ бир нарса чиқмайдир. Қаҳрамонимизнинг ҳозирги «мажбурияти» сабабларини муҳтарам

ўқуғучилар яхши ҳис этсалар ҳам яна биз бир даража ўз томонимиздан уларни санаб кўрсатамиз:

Дин адолатка буюрадир ва ота-онанинг хурматлари кўндаланг, мажбуриятнинг энг кучлиги ҳам нозиги – мундан бир неча ҳафта илгари Зайнаб аввал мартаба юрак дардини кўз ёшлари ичида очиб берди. Ҳаммадан ҳам мана шу кейингиси Отабекни сиқиб ташлаган эди. Бу дард айниқса Отабекка уч йилдан бери синашга, ул бу дарднинг аччиғ-чучугини уч йил бўйи тотиб келар ва шунинг учун ҳам бояғи оғирликни ўз устига олмоққа мажбур эди...

Зайнаб унга икки пиёла чойни ичиргандан сўнг сўради:

– Сизни кеч қайтарсиз, деб ош қолдирмаган эдик, совуғроқ бўлса ҳам озроқ олиб кўйган эдим... ссангиз?

Отабек очиқиб келган эди, «майли, беринг», деди. Бояғи гап билан ейилмаган лағмон Отабекнинг олдиға келди. Устидаги қиймаси билан лаганнинг бузилмағанини кўриб Отабек сўради:

– Ўзларинг емадингларми?

– Едик. Кумуш опа ҳам шу ерда эдилар... Лағмонни унча хушламас эканлар, шекиллик, яхши емадилар... У киши емаганларидан кейин мен ҳам еб ўлтурғали иймандим...

– Емаган бўлсангиз, сиз ҳам олишинг, – деди бек.

Зайнаб эридан ийманмай биргалашди.

Хўрак ораси Отабек Зайнабдан сўраб, Кумушнинг ухлаб ётқанини билди. Томоқдан кейин Отабек ҳам бироз ухлаб олиш учун ётди. Кўзи уйқуға борғач, фақат шуни кутиб ўлтурган Зайнаб кўлида елпуғичи билан ёстиқ ёнига келди. Эри жуда ухлаб кеткандан сўнг елпий бошлади... Елпир экан, Зайнабнинг кўзи Кумушнинг уйида эди...

Зайнаб ўзининг бу тасодуфий муваффақиятини кундаш назаридан ўтқузиб олмоқчи ва бояғи даъвосини бир даража амалда ҳам кўрсатмакчи эди.

Зайнаб шу ҳолда узок фурсат эрини елпиди ва натижада маълум кўрукни одатдан ташқари бир муваффақият ичида кундаш назаридан ўтказди: нима юмиш биландир уйдан чиққан Кумуш Отабекнинг ёстиғи ёнида кўлиға елпуғич ушлаган Зайнабка кўз кирини ташлаб ўтди.

Бирар соатдан кейин Отабек уйғонди. Зайнаб ҳам кундаш юрагини ун қилғучи ел тегирмонини тўхтатмоққа мажбур бўлди.

Отабек уйга кирганда ёстик бетини тартибсиз соч ўримлари билан чулғатиб Кумуш ухлар эди. Отабек бир неча дақиқа унинг уйқулик ҳолатига термулиб қолди ва унга роҳатсизлик бермас учун секингина орқасига қайт-ди. Уй эшигидан чиқар чоғида яна бир қараб олди... Энди уйқулик кўз очилган эди.

– Тинч ухлай беринг, мен кетаман.

Кумуш кўз юмиш ўрнига ёстикдан бошини узди ва ерга тушкан рўймолини ўраб, ўлтурди. Унинг кўзи уйқудан қолган кишиларнинг кўзидек қизарган эди. Отабек қайтиб кирди.

– Нега кўзғалдингиз, ухланг, – деди. Кумуш жавоб бермади, ковоғи солиғ эди. – Кўзингиз қизариб кетипти, ухлай олмадингизми?

– Тобим йўқ...

– Худой сақласин, – деди бек ва Кумуш ёниға ўлтирди, – қаерингиз оғрийдир?

– Билмайман, – деди. Кўзи токчадағи алланарсаларда эди.

Отабек бу терс жавобни ҳазил фаҳмлаб кулди ва Кумушнинг манглайиға қўлини тегизди:

– Нега билмайсиз?

- Кўлингизни олинг.
- Нега олай?
- Мендан ҳазар лозим...
- Сиздан ҳазар қилмайман...

Кумушнинг кўзида бир турлик ғилтиллаш бор эди:

– Зайнабдан-чи? – деб сўради.

Отабек дафъатан жавоб бералмай ҳавли томонга қараб қўйди:

– Буни... мендан ҳам сиз яхши биласиз.

Отабекнинг аланглаб жавоб бериши Зайнабнинг бояғи даъвосини чинга чиқаргандек бўлиб, Кумуш жуда ҳам тўнини тесқари кийди ва юзини четка бурди:

– Ялҳакликни¹ қўйинг.

Отабек бу ҳолга тушунолмади, Кумушнинг кўзига жик тўлган ёш яна уни шошириб қўйди.

Шундоғ ҳам бўлса кулимсираб: – Уйқудан сўл ёнингиз билан турибсиз, – деди.

– Чунки маним ўнг ёним билан турғузадиган кишим йўқ...

– Адоват шунинг учунми ҳали? – деди бек ва кулиб юборди.

Кумуш кўз ёшисини артди:

– Ҳа, шунинг учун.

– Шунинг учун бўлса арзимади...

Кумуш кўтарилиб кетди:

– Икки юзламалиғингиз ва тил тегида тил сақлаганингиз ҳам арзимайдими?

– Тушунмай ётибман...

– Албатта тушунмайсиз ва тушунишни ҳам тиламайсиз.

Ул Кумушдан мундай терс гапларни умрида биринчи мартаба эшитар эди. Бир онда неча хил эҳтимолларни ўйлаб чиқди:

¹ Й а л ҳ а қ л и к – иккиюзламачилик

– Зайнаб сизга бир нарса дедими?

– Деди, «Сенсиз туролмайман» деб айткан сўзларингизни ҳам деди.

Унга нима бўлса ҳам икки кундаш ўртасидан анча гаплар ўткани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг ёлгон-яшиқ гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади. Аммо бояғи ярим жиддий вазиятини бузмай сўради.

– Зайнабнинг сўзига сиз ишондингиз?

– Ишонмайдирган гапми?

– Яхши, мен унга шундай деб айткан ҳам бўлайин, лекин шунда ҳам сизнинг хафаланишингиз менга кизик туюладир. Айниқса сиздан бу гап...

Кумуш индамади. Отабек унинг орқа сочидан тутиб секингина ерга босди:

– Қани гапуринг-чи менга, орангиздан бир гап ўтдим, – деб сўради.

– Ҳа ўтди, – деди Кумуш ва четка қараб кулимсиради.

– Ўн беш кун бўлмасдан?

– Мендан бошқа хотин бўлса Зайнабингиз билан биринчи кунданок аразлашар эди...

– Худо хайрингизни берсин...

– Кесатманг.

– Кесатмасам гапуринг.

Кумушнинг рақобат ўти бироз ўча тушкан эди, уч-тўрт кунлик можародан яхшигина ҳасрат очилди. Отабек ҳасратни ярим жиддий тинглаб борди. Зайнабнинг кейинги сўзи ва сўнгги елпитиш фожиялари ҳам ҳасрат қолипиға бирма-бир кириб чикди. Ҳасрат тугалгандан сўнг Отабекнинг юзидаги бояғи ярим жиддийлик кетиб, унинг ўрнини ўйчанлик олди. Ул шу ҳолатда анчагина сўзсиз қолди ва охирда ўзини натижа кутиб ўлтурғучи Кумушка қараб кулиб қўйди.

– Нега куласиз?

– Чунки йиғламокқа арзимайдир.

Кумушнинг қошлари чимирилди:

– Зайнабингизнинг бу қилиғига мен чидалмайман.

– Чидаш ва чидамасни ҳозирча бир тарафка қўйиб турайлик, – деди Отабек, – аммо ҳаммадан илгари сиздан сўрайман: менга ишончингиз борми?

– Бор, ҳам йўқ, – деди Кумуш ва кулимсираб бироз ўйланиб олди, – Зайнабнинг ҳалигидек гаплари кишини шубҳага солар экан...

– Аммо сизни шубҳадан чиқаратурған ҳужжатларингиз албатта йўқ эмас эди.

Кумуш уялганнамо юзини четка бурди, Отабек товшини секинлатиб давом этди:

– Ўткан кун сиздан «Тошкандда қоласизми, йўқми?» деб сўраганим ҳам фақат шунга ўхшаш гаплар билан сиз хафаланманг, деб айтилган эди. Агарда сиз сиқилар экансиз, ҳали ҳам Тошкандда қолмаслигингиз менга маъқул кўринадир. Чунки мен сизни шунинг сингари ўринсиз озор чекишингизни хохламайман.

– Сиз қувламасангиз, мен Марғилонга бормайман.

Отабек кулди.

– Агар сиз шунга ўхшаш арзимаган гаплар учун маним устимга ҳужум қилаберсангиз, албатта қувлайман.

Кумуш бир хил ўпкаланган боқишда:

– Сизга ишонсам бўладими? – деб сўради.

– Юрагингиздан сўранг.

– Юрагим... Юрагим ишонма, дейди.

– Бўлмаса бу юрак сўзи эмас.

– Албатта юрак сўзи.

– Юрагингизнинг ишонма, дейишка бирар важи бордир?

– Бор.

– Бўлса айтинг.

– Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди... Сиз ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг.

Отабек мақсадга тушунди, дафъатан жавоб беришқа ҳайрон бўлиб қолди. Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаған эди.

Кумуш Отабекдан жавоб кутиб ўлтурмай яна деди:

– Бошқалар юрагини синаб кўришқа кудратим етмаса ҳам маним юрагим икки нарсани ўз ичига сиғдира олмайди...

– Сенинг юрагинг икки нарсани ўз ичига сиғдирадир, дэмакчисиз.

– Демакчи эмасман, – деди Кумуш, – чунки ҳеч вақт бўладирған гап эмас...

Кумуш ҳамон юқорида айтилган бир маънонигина ифода қилмоқчи бўлар эди. Аммо Отабек Кумушнинг тўсиндан ўзгариб кеткан характер қатъиятига ва бир кундаёқ, бунчалик масофани ўткан кескинликка жуда таажжубда, қаршисидағининг суратида эмас, сийратида кизик бир ўзгариш кўрар эди.

– Мақсадингизга яхши тушунаман, – деди охирда, – ҳар жиҳатдан қаралғанда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшанғача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...

Кумуш индамай кўйди. Эҳтимолки, ул кейинги масала тўғрисида эрининг фикрини билиб кўймоқчи эди...

13. ЭСОН БЎЛСАҚ КЎРИШАРМИЗ

Тошкандга келишнинг йигирманчи кунидан кутидор Марғилонга қайтиш фикрига тушди. Ҳожи ва Отабеклар яна бир неча ҳафта қолишга қистасалар ҳам, бўлмай узр айтди: «Уй ёлғиз, фақат Тўйбека билан

Ойша она; ҳоллари нима кечти, нима қўйди маълум эмас. Бошқа тарафдан ўзимнинг савдо ишларим ҳам ўлда-жўлда, шунчалик меҳмон бўлдиқ. Бас, қилган иззат ва икромларингиз учун раҳмат», деди. Ҳожининг: «Энди келин болани юбормаймиз-да», деб кулишига – «Маним болам эмас – сизники, у ер ҳам бу ер ҳам ўзининг уйи, жанобингиз нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша», деди. Ҳожи бирмунча гап айлантириб, «Ўртадан анови гаплар ўтмаган бўлса эди, албатта бу ерда олиб қолмас, зероки, сизнинг бағрингизни бўш қўйиш инсофдан бўлмас эди. Агар сизга оғир тушмаса юртдаги гап-сўз босилгунча бирар йил Тошкандда турсин, сўнгра Марғилон борсин, дердим», деди. Қутидорға ҳам бу мулоҳаза жуда маъқул тушиб «бу мулоҳазалари бэандоза тўғри, албатта мунда бирар йил туриши лозим ва лобид!» деб жавоб берди.

Кумушнинг Тошкандда қолишига отаси шундай ёвош қаради, бу тўғрида Офтоб ойимнинг фикр ва ризолиғи билан ҳисоблашиш эмас, ҳатто уни кўнглига ҳам келтуриб кўрмади. Ҳолбуки Марғилондан чиқишда Офтоб ойимнинг «Кумушни Тошкандда қолдирмай-сиз!» деб қўйган биринчи шартига қайта-қайта қўл қўйғучи шу қутидор эди. Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб ойимларға қараши ҳамиша шундан бошқа эмас.

Қайтиш хабари Офтоб ойим қулоғига етишкандан кейин унинг аввалғи учрашиши қизи билан эди. Чунки эрига қарағанда ҳам кўброк ихтиёрни қизида бўлганини яхши билар эди.

Шу хабарни Ҳасаналидан эшитиши ила тўғри Кумушнинг ёнига кирди:

– Кумуш, – деди кулимсираб, – қайтар эмишмиз, даданг айтибтилар.

Кумуш қўлида нимадир тикиб ўлтурган эди. Кўзини ишдан олмади:

– Қайтсаларингиз, хайр-хўш.

Бечора она қизининг лоуболи¹ бу гапидан бўшашиб кетди ва не зайлда ўлтуриб олганини билмади:

– Нима дейсан?

Кумуш илжайиб онасиға қараб қўйди, яна ишини тика берди:

– Кетсаларингиз хайр-хўш.

– Сен-чи?

– Мен қоламан.

Офтоб ойим тушунолмай қизиға бир неча вақт тикилиб турди. Кумуш унга қарамай нина санчар эди.

– Ҳазилингни қўй.

– Ҳазилим эмас – чиним.

– Уят эмасми?

Кумуш кулди:

– Нега уят бўлсин?

– Қўй-чи!

– Қолсам ўз эримники, – деди Кумуш, – бегона эмаски уят бўлса...

Офтоб ойим ўт ичида қолғандек тобланди:

– Бирав қол, демаса ҳам қолаберасанми?

Кумуш ишини ёниға қўйиб энди онасиға қаради:

– Аввало бу ерда қолишимға сиздан бошқа ҳеч бир қарши киши йўқ. Зайнаб сизнинг ёнингизға ўтса ҳам, бироқ унинг хоҳишини менга аҳамияти йўқ.

– Эсинг ўзингдами, бола?

– Ўзимда, – деди кулиб, – ман сизнинг қизингиз

Кумуш... Ҳозир Тошкандда ўз эримникида ўлтурибман...

– Эрим, деб тукқан онангдан кечасанми, юзсиз?

¹ Л о у б о л и – бепарво.

– Йўқ, кечмайман, фақат бир неча вақт соғинибқина юраман.

Офтоб ойим қизининг бу гапини эшитиб йиғлаб юборди:

– Онангнинг ўша соғинишқа тоқати йўқ, – деди, – ман сани кундашлик уйга ишонмайман...

– Кундашим битта бўлса, дўстларим саккизта.

Офтоб ойим кўз ёшисини артди:

– Кундаш билан ҳазил ўйнама, қизим.

Кумуш гўё Зайнаб устига хужум ясайтурғандек хурпайди:

– Ул кундаш бўлганда мен кундаш эмасми?

– Минг қилганда ҳам, – деди онаси, – сен чин кундаш бўлолмайсан.

– Нимага?

– Нимагаки эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда.

Кумуш кулимсираб онасининг кулоғига шивирлади:

– Бу тўғрида хотиржамъ бўлинг.

– Нима учун хотиржамъ бўлай?

– Агар Зайнаб манга кундашлик қилаберса, куявингиз унинг жавобини бермакчи... Шунинг учун ҳам маним бу ерда қолишим маъқул.

– Жавобини берса, қайтиб келишлик қочмас...

– Ман кетсам, – деди Кумуш, – ҳеч қачон Зайнабка жавоб бермайдир.

– Нега бермайдир?

– Шунинг учунки кудачангиз келинсиз қоламан деб орага тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келадир.

Офтоб ойим ҳамон оёғ узатмади, қизиға ялиниб кўрди:

– Ёш жонинг бор, қизим, – деди, – биравга ёмонлик соғинма, ман билан бирга кет, нима қилишса ўзлук-ўзи

килишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстикқа бош кўйган.

– Сиз тушунмай ётибсиз, – деди Кумуш ва эшикдан оёғ товшини сезиб гапни шу ерда тўхтатди. Ўзбек ойим сўзланиб кирди:

– Нега мунча шошмоқ, ёв қувладими, ақалли бир ой бўлсин... Марғилон деган юртдан от-отлаб, туя кўмлаб¹ кел эмиш-да, бир ойғина турмай кет эмиш! – Офтоб ойим билан Кумуш унинг хурматига ўринларидан турдилар. Ўзбек ойим ўлтура-ўлтура сўради. – Ҳали эшитдингларми?

– Эшитдик, – деди Офтоб ойим – биз ҳам шунинг можаросида эдик.

– Ахир шу ҳам гапми, худда аллакимларга ўхшаб.

Офтоб ойим узр айтди:

– Уйимиз ёлғиз, шунчалик сизларни озор чекдирдик... Бегона кишиникида ҳам йигирма кун турайлиқ-чи... Худда ўз уйимиздек яйраб-яшнадиқ, шарофатларингиз соясида кўб кишилар билан танишдиқ, иззат-икромларингиз таърифидан ожизмиз... Энди навбат сизларнинг ҳам бизнинг шаҳарларга боришларингизга келди.

– Бекор гап, – деди Ўзбек ойим, – ҳали қудаларимизни муддаодагидек сийлай олганимиз йўқ, шу ҳолда жўнатсақ бизнинг шаънимизга яхши эмас... Мен қудамнинг олдиға чиқаман, бизга номус келтирмакчи бўлса эртага жўнайберсин.

Офтоб ойим такрор узр айтди:

– Бизни уялтирмоқчи бўлсангиз майли, чиқинг, агар хурсандлигимизга қарасангиз, кўйинг. Кумушингиз ҳам; шунча турғанимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизникига борсинлар, дейди...

¹ Кўм – туянинг эгари.

Кетиш орасиға Кумуш ҳам келтурулиб сиқилғач Ўзбек ойимнинг ҳалиги одамгарчиликлари кейинги навбатка қолди.

– Ҳали Кумуш ҳам кетмакчими?

Кумуш кулимсираб онасиға қаради. Офтоб ойим узр айтди:

– Шукур, сизнинг олдингизда Зайнабниса бор. Маним бўлса қанот-қуйруғим шу Кумуш. Айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, ойи.

Ўзбек ойим Кумушка хўмрайиб олди:

– Йўқ-йўқ Офтоббону, – деди, – сизларга жавоб берсам-да, Кумушка йўқ.

– Шу галча жавоб берасиз, мен сиздан сўрайман.

– Сўзингиз ерда қоладир, був Офтоб, бироз андиша ҳам лозим, – деди ва Кумушка юзини ўгирди, – уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бу кун кеткин бурилиб.

– Менда ихтиёр йўқ, ойижон, – деди Кумуш, – сизлар нимани маъкул кўрсаларингиз менга барибир.

Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб «баракалла» деб кўйди. Офтоб ойим қизиға ўқрайинқираб ер тегидан қаради:

– Албатта Кумуш нима ҳам десин? – деди, – Кумушнинг ҳам ҳалигидек қололмаслиға фақат мени кўзи қиймағани учун... бўлмаса албатта кетмас эди.

Ўзбек ойим бир гапдан тоймай: «Кетиш уят, Отабек, уч йил қатнағанда қизингиз бир йилгина Тошкандда турса нима қипти...» каби сўзларни ўзгаришсиз бир мақомда айтилиб турғандан кейин Офтоб ойим бошқа йўл тутмоқчи бўлиб, Кумушни уйдан чиқиб туришка буюрди. Кумуш чиқғандан сўнг:

– Қизини менга қолдиришға аяди деманг, ойи, – деб кўйди, – мунда бошқа мулоҳазалар ҳам йўқ эмас...

– Айтинг.

– Айтсам шуки, – деди бечора она, – Кумушингизнинг феъли хўйи ўзимга маълум: эрка ўскан, лавзи тез, кундашликка чидайдирган сиёқи йўқ, ҳар кун Зайнабингиз билан ғиди-биди қилабериб сизни қийнаб кўярмикин дейман... Бир куни келганда онаси курғур бир оғиз айтмаган эди, деб мендан ранжирмикинсиз дейман... Тана бузокнинг турқи туқғанига тамға деганларидек, албатта менга равшан... аразчи десангиз ҳам шу, ичи қоралиқ десангиз ҳам шунда...

Шунча тўқумадан Ўзбек ойимнинг юзида ҳеч бир ўзгариш сезилмади:

– Албатта унақа гап ҳар кимда ҳам бўлади, – деди, – шукур, мен билан ҳожи отангиз тирик бўлсак, ундоғ гапларга йўл қўймаймиз. Зайнаб бўлса худонинг яраткан махлуқи; уриш ва араз деган гапни билмайдир.

– Зайнабингизнинг феъли албатта сизга маълум экан, аммо мен Кумушни сизга яхши, деб айталмайман.

– Ўз боласини ёмонлағучини, – деди кулиб Ўзбек ойим, – мен ўз умримда биринчи мартаба кўрдим... Ундан кўра боламни сенга ишонмайман, деб айтинг.

– Нега ишонмайин, фақат қозонимдағини сизга сузиб қўйдим...

– Нима бўлганда ҳам Кумушка жавоб йўқ.

– Хўб қолсин, – деди Офтоб ойим, жони куйиб асабийлашкан эди, – Кумушдан ҳар на ёмонлик кўрсангиз мендан ўпка қилманг.

– Қизингизга ёмонликни ўзингиз ўргатиб кетма-сангиз сиздан ўпка йўқ.

Икки куда ҳавли юзасига тушканда Кумуш сахн бўйлаб юриниб турар эди. Улар Зайнабнинг уйига тўғри кирдилар. Зайнаб уларни қаршилаб ўтказди ва ачиниш оҳангида Офтоб ойимга деди:

– Қайтар эмишсизлар, деб эшитдим. Бирар ой ҳам турмас экансизлар-да.

– Анча турдик айланай, був Зайнаб, – деди Офтоб ойим, – энди навбат сизларнинг боришларингизга қолди.

Учунчи сўзни Ўзбек ойим олди:

– Шунча айтдим – бўлмади, ёв қувлаптими билмадим. Оппоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирга олиб кетмакчи.

Зайнаб бир турлук ҳолга тушди. Кучлангандек қилиб:

– Улар нега кетсинлар! – деди.

Офтоб ойим қудасиға қараб қўйди:

– Кетмаса бўлмайдир, був Зайнаб. Бир чеккаси сизнинг эс-хушингиз жойида, маним Кумуш опангиздан бошқа ҳеч кимим йўқ, қолса-ку майли, бироқ мени Кумушсиз ўлди, денг. Шунга қолғанда қайин онангиз бироз тушунмай туриптилар.

Зайнаб ер остидан қайин онасиға кўз юборди. Ўзбек ойим ҳануз тиртишиб ётқан қудасиға қарши қизишди:

– Қўйинг-чи, – деди, – беш-олти кун қизсиз турган киши бир нарса бўптими?!

– Сиз тушунмаяпсиз ойи... ҳали тагин дадаси биладилар.

– Мен сенга айтай, Зайнаб, – деди Ўзбек ойим ва энди қудасининг гапига қулоқ солмай қўйди, – оппоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқилмасмикин, икки ўртаға совуқчилик ораламасмикин, деб кўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, тегу тахтлиқ, аслзода, Кумушни сийламағанда ҳам бизни сийлайди, – десам ҳам унамайди...

– Мени худо уриптими, – деди Зайнаб.

Офтоб ойим қудасининг кейинги гапидан анча сиқилди. Гўё ўзи Кумушни қолдиришға тарафдор

бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг кундашлик қилишидан кўркиб турғандек кўрсатилган эди.

– Янглишяпсиз, ойи.

– Янглишсам, янглишмасам Кумуш бу уйдан силжимайдир.

Офтоб ойим бўғилиб, фойдасиз тортишиб ўлтуришни тарк қилди. Энди бу тўғрида эрига мурожаат қилмоқчи эди...

Марғилонгача аравани Ҳасанали минадирган бўлди. Чунки Марғилондан арава миниб келгучи ёлланилган киши бўлиб, Тошкандга келишнинг эртаси кунни ҳисобини олган эди. Қудаларнинг қайтиши чинга айлангандан кейин, йўл тараддуди бошланди. Ўзбек ойим бўғирсоқ қовиртириш, талқон туйдириш, тўкоч ёпдириш билан машғул бўлди.

Офтоб ойим эридан ҳам қўлини ювиб қўлтуғига урган эди. «Ҳожи афанди бирар йил турсин, деб айтди. Энди бир йилни ўзимизча кўрмасак бўлмас. Икки оёғимизни бир этукка тиқишимиз уятка ўхшайдир» дейиши ва сўзга қулоқ ҳам солмай – «мехмонхонада хожи бор, сен билан йўлакда эзилишиб ўлтуролмайман, номус!» деб бурилиб кетиши бечорани жуда ҳам эсанкиратиб ташлади. Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларникидан жўяликроқ узр эшитди. Отабек қайин онасининг фикрига қисман қўшилиб «Нима бўлса ҳам беш-ўн кун оғирликни маним учун ўз устингизга оласиз. Агар мен сизнинг талабингизни маъқул қиладирган бўлсам, айниқса қизингизнинг кўнглига шубҳа келадир... Сизга айтқулуги йўқ, бу тўғрига маним аралашмоғим яхши бўлмас. Кундаш адовати борасидаги фикрларингиз тўғри ва лекин иш у даражаларга етмас, деб ўйлайман... Жуда бўлмаганда Кумушнинг ўзини олдингизга жўнатарман, хотиржам бўлинг!» деди.

Офтоб ойим шу йўсун ҳар тарафдан ҳам умид-сизланиб, менгравсиб қолди. Кумушни кўрган сайин алланучка юраги ачир, жудолик кунларини асло тасав-вур қилолмас эди. Кумуш бўлса, онасининг ҳозирги ҳолига ачингандек, унга яқинлашмай, четлаб юрар ва иккинчи тарафдан Зайнабнинг бир ярим қарич осилиб кеткан қовоқ-дудоғига истехзоланиб томоша қилар эди.

Йўл ҳозирликлари битиб, Ўзбек ойимнинг Ойша кампирга атаб тикдирган саруполари ҳам битди. Бу кун меҳмонларнинг энг сўнгги кечалари эди. Ўзбек ойим ярим кечаларгача қудачаси билан сўзлашиб ўлтурди.

Сўнгра Офтоб ойим билан Кумушни ёлғиз қолдириб ўз уйига ётқали чикди. Она-бола бу кечани бирга кечирмакчи эдилар. Офтоб ойим қудасининг кетидан кизига ҳайфсиниб¹ кўйди.

– Онангни фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим.

– Нега ёнар экансиз...

– Нега ёнмайин ахир, дунёга келиб сендан бошқа овинчоғим бўлмаса... Агар кўлимдан келса ачиб ва ёниб турган юрагимни сенга очиб кўрсатар эдим... Кошки эди бир шаҳаргинада бўлсанг.

Кумуш онасининг юрагидаги ўтни ҳозир сина-масдан ҳам ҳис эткан, чунки йигирма йил ўз кучоғида ўсдирган онадан ажралиш унинг ўзига ҳам оғир туюлиб бошлаган эди.

– Беш-олти ой... ҳеч нарса бўлмас, ойи. Эсон бўл-сақ тагин кўришармиз.

Офтоб ойим кўз ёшисини дув тўкиб юборди. Начоғлик ўзини қаттиғ ушлаган Кумуш ҳам сиррини яширолмади... Она-бола бир неча вақт йиғи ичида бўғилдилар.

– Қолишга-қолдинг, – деди охирда она, – аммо қайин ота ва қайин оналарингга хизмат қил, яхшилиқни

¹ Ҳайфсинмоқ – ачинмоқ, афсусланмоқ.

кўлингдан берма, айниқса, кундашингга ёмонлик соғинма, яхшилиқдир, ёмонликдир ҳар нимаики ўзлари қилсинлар, зинҳор сен аралашма.

– Маним нима ишим бор...

– Албатта ишинг бўлмас... Шундоғ бўлса ҳам мен кечаги сўзингдан чўчиб қолдим. Кундашингнинг кўриниши баёвға ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазар керак. Агар ораларингга савуқчилик тушадирған бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил. Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?

– Тузик.

– Худойға шукр, кўлингда хатинг бор, ўлғаннинг устига чиқиб тепкандек хат-хабарсиз қўйма. Ҳар бир ўн беш кунда хат ёзиб эрингга бер.

– Албатта, сиз ҳам унутманг.

Бироз жим қолдилар... Офтоб ойим энтиқиб оғир нафас олди ва маъюсона Кумушка қаради. Кумуш ўринсизча онасиға қараб илжайди. Бу ўринсиз ишдан Офтоб ойим аччиғланди:

– Маним ҳолим сенга кулгими, қизим?

– Йўқ, – деб яна кулимсиради Кумуш, – бир-икки кундан бери сиз айтадирған...

– Нима мен айтадирған?

– Ахир... – деб қизаринди Кумуш, – кўнглим айнар эди, деб айтар эдингиз-ку...

Офтоб ойимнинг ҳам юзида бир кулимсираш кўришди:

– Тўғримми?

– Билмадим... – деди, ерга қараб қизарди, – Ўткан кундан бери кўнглим айнагандек бўлади... Айниқса палов исидан кўнглим кетади... Аччиғ нарсалар егим келади...

– Муборак бўлсин, – деди Офтоб ойим, кулди. Кумуш ижирғаниб ўзича алланарса сўзланди. Офтоб ойим энгашиб Кумушнинг кулоғига шивирлади, – бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам енгил хотин, айниқса кундашинг сеза кўрмасин.

Кумуш маъкул ишорасини берди. Она-бола бир ўрин ёзиб ётдилар. Кўб вақткача Офтоб ойимнинг ивир-шивири набира тўғрисида бўлиб қолди. Кўзига уйку келмай «шуни ҳам кўрар кун бўлармикин?» деб эди.

Сахар пайтида туриб чой ичдилар. Субҳ намозини ўқуб, арава кўшилди. Аравага чиқадирған майда-чуйда ташилиб битди. От жиловиди Ҳасанали, арава ёнида қутидор ва хожи сўзлашиб турар эдилар. Отабек арава орқасига нарвонча чиқариб қўйди. Хотин-халаж ҳамма йўлакка йиғилиб, Офтоб ойим бирин-бирин кузатқучи хотинлар билан кўришиб чиқди. Энг сўнг Кумушни бағрига босиб йиғлаб юборди. Кумуш ҳам ўзини тутиб туролмади. Бошқалар ҳам йиғидан насибасиз қолмадилар.

– Худойга топширдим, Кумуш, қазом етиб кўралмай ўлсам, мандан рози бўл!

– Сиз ҳам, ойи!..

Қутидор ҳам кўчадан йўлакка кириб қизининг манглайдан ўпди:

– Кўришкунча, кизим.

– Хайр, отажон.

Йўлакка Юсуфбек хожи юзланиб умумий дуога қўл кўтарилди. Дуодан сўнг Отабек тўриқ йўргани чиқариб қутидорга тутди. Офтоб ойим яна бир қайта қизи билан қучоғлашғач, Отабекнинг кўмаги билан йиғлаган кўйи нарвончадан аравага минди ва соябон орқалиқ олдинга ўтди. Қутидор Юсуфбек хожи билан

саломлашиб кучоклашгандан кейин Отабекнинг кўлтиглаши билан отқа минди. Отабек ҳам аравага, Офтоб ойим ёнига чикиб ўлтургач, умумий «Оллоху акбар!» дан сўнг Ҳасанали отни йўлга солди.

Кумуш дарбоза ёнига чиққан эди:

– Хайр онажон! Маним учун бувимни кучоғлаб кўйинг. Ўртоқларимга салом айтинг!

– Худойга топширдим, Кумуш, яхши қолинг, куда!

– Яхши боринг, був Офтоб!

– Яхши қолинг, був Зайнаб!

– Яхши боринг, опоқ ойи!

Арава кўчадан бурилгунча «яхши қолинг, яхши боринг, салом айтинг» сўзлари такрорланиб турди. Арава катта кўчадан бурилиб, кўздан йўқолгач, энг кейинда қолиб йиғлаган кўйи Кумуш ичкарига кирди. Отабек бир неча бекаткача меҳмонларни кузатиб бориб, сўнгра қайтмоқчи эди.

14. ХУШРҲЙБИБИ ВА ЗАЙНАБ

Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир. Моҳирабонудан икки ўғул ва икки қиз дунёга келиб, тўнғучи Азимбек, ундан кейингиси Хушрўй (ёшлиғида Хушрўй ўрнига Хушра дер эдилар), учунчиси Каримбек ва тўртинчиси бизнинг Зайнаб эди. Зайнаб эгачиси Хушрўйдан етти ёш чамаси кичик эди. Гарчи бу икки эгачи-сингил бир кориндан талашиб тушкан бўлсалар ҳам, сажия – характерда таниб бўлмаслик даражада бир-бирларидан фарқлик эдилар. Сажиядагина эмас, сурат ва сиймо важида ҳам катта ўзгаликлари бор эди.

Хушрўй узун бўйлик, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ танлик эди. Хушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди. Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадирган эди. Хушрўйнинг

кўзи ўйнаб, ҳар секундда ўн ёққа аланғлар эди. Синглиси бўлса бирав билан бетма-бет келиб сўзлашқанида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалиқ чоғидаёқ уй ичи ва кўни-кўшни «шаддод» деб исм берганлар, чунки ул кимдан бўлса-бўлсин, айтканини қилдирмай қўймас, агар бирарта иш унинг тилагига тескари кетса шовкин-суронни худда бошига кийиб олар эди. Шунинг учун Хушрўйнинг раъйини билмасдан қозон осилмас, унга ёқмаган гапка оғиз очилмас, ул бор жойда қадам ҳам саналиб босилур эди.

Зайнаб эгачисининг аксича ўз яқинларидан «писмиқ» деб исм олган, онаси бўлса аччиғи чиқғанда «минғаймас ўлгур» деб уни қарғар эди. Айниқса куйида зикр қиладирған холимиз бу икки опасингилнинг характеридаги фарқларини очиб кўрсатиш учун етадир:

Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирар ойлар илгари эрига айтиб болалариға кийимлик олдираар эди. Олдирған кийимлик Хушрўйга ёқмаса даррав ярамағанини айтиб алмашдириб беришка дадасини мажбур этар ва кўнглидағини ҳосил қилиб тинчир эди. Аммо Зайнаб бўлса ўзига келган кийимликка қарши бошда бир нарса дэмас, кийимлик бичилиб ва тикилиб ҳам арафа кунлари келиб еткандан кейин хурпайиб ҳеч ким билан сўзлашмай кўяр эди. Моҳира ойим қизининг бирарта ишдан норозилиғини пайқаб «Минғаймас, писмиқ ўлгур, тагин нима жин урди сени?» деб сўрағанида, Зайнаб ковоқ-дудоғини солиб бир оғиз ҳам жавоб бермас эди. Ниҳоят эртага ҳайит деган куни Зайнабнинг хурпайиши йиғи билан алмашар ва йиғи ораси мақсад очилса ҳам кўпинча натижасиз қолар эди. Бирар жойга меҳмондорчилик учун борадирған бўлсалар, Хушрўй ҳаммадан илгари эълон этар эди: «Мен ҳам бораман!» Албатта уни

колдириб кетиш учун энди ҳеч кимда ҳад йўқ. Иккинчи вақт: «Мен бормайман!» Бу тақдирда уни бир қадам силжитилсин-чи! Аммо Зайнаб онаси билан янгаси Ҳанифа бир жойга отланадирган бўлсалар, «бораман, бормайман» дэмас, улар ҳам йиғламаган болаға сут берилмас қабилидан индашмасдан меҳмондорчиликка кетар эдилар. Кечқурун қайтиб келсалар бир бурчақда Зайнаб йиғлаб ўлтурипти:

– Нега йиғлайсан?

– Нега мени бирга олиб кетмадингиз...

Зайнабнинг шу феъли балоғатка етиб, эрга теккандан кейин ҳам ўзгармади.

Отабекнинг Зайнабка бўлган муносабатини ўқуғучиға албатта сўзлагулуги йўқ. Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай кўйғанида ҳам ул их деб товуш чиқармади. Отабекнинг бу ҳолига қарши чиқғучи ва Зайнабни йўл-йўруққа солғучи яна фақат Ўзбек оғим эдики, бунинг сабаби ҳам иззатлик ўқуғучимизга бир даража маълум бўлса керак. Сут билан кирган жон билан чиқар деганларидек, Ўзбек оғимнинг ўшал вақтлардағи ташвикотлари ҳам унинг тарафидан фақат «келинлик» мажбурияти остида қабул қилинар, масалан, қайин она – «фалончи домлаға бориб мундоғ қил, Зайнаб», деб буюрмағунча ўрнидан кўзгалмас ва шунинг билан бирга эрининг ташлаб қўйиши тўғрисида онаси, эгачиси ва бошқа яқинлариға чурқ этиб оғиз очмас эди. Зайнабнинг бу ҳолига ҳукман – «эрининг қараш ва қарамаслиғи унинг учун фарқсиз эди» деб айтиш албатта тўғри бўлмайди. Чунки кундашининг Тошкандга келиш хабарини эшиткан Зайнабни биз юқорида Отабек кучоғиға ташланган ҳолда кўриб эдик. Хулоса, Зайнабнинг болалиқ вақти билан ҳозирги ҳолини чақишдириб қарасақ кўрамиз; ёш Зайнаб бир ой илгари тикилиб қўйилган кийимнинг

ўзига ёкмаганини фақат арафа куни айтиб, йиғлайдир, бу кунги Зайнаб ўзининг муҳаббатини эрига фақат кундаши келиб етар олдида эълон қиладир.

Биз юкорида ёш Хушрўй билан ўкуғучини бир даражада танишдирган эдик. Энди унинг оила ҳаёти билан ҳам танишдиришка мажбурмиз:

Хушрўйнинг эрга тегиши ҳам ўзига ўхшаш фавкулудда бўлган эди. Масалан аксарият қизларимиз ота-она кимни мувофиқ кўрса, шунга тегишка мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади. Хушрўй ўн саккиз ёшка еткандан кейин унга совчилар кела бошлайдирлар¹. Табиий Хушрўйнинг феълени яхши билган ота-она унинг раъйини олмасдан туриб бир иш қилмоқдан кўрқадирлар. Олим понсадбошига маъкул бўлган неча йигитлар, Моҳира ойимга ёқган қанча тег-у тахтлиқ хонадонлар Хушрўй томонидан рад килина борадир. «Фалончининг ўғлими?» деб сўрайдир Хушрўй ва онасидан жавоб кутмай: «Худой кўтарсин эрни. Ўшанга текканимдан кўра, қаро ерга текканим яхши!» дейдир. Бир неча вақт шу йўсун Хушрўйнинг раъйига қараб эр-хотин зерикадирларда, ўзларича бир жойга қудалашмоқчи бўладирлар. Уларнинг андишасини билган Хушрўй бошда бунга қарши бир нарса дэмайдир. Аммо узил-кесил фотиҳа ўкуб, қудалашини учун уйларига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдилариға келиб бетларига айтадир: «Ҳали мен эрсираб қолганим йўк, фотиҳа ўкуб ташвиш чекмай уйларингга жўнай беринглар». Моҳира ойим бу юзсизликдан ер ёрилса ерга киргундек бўладир. Совчилар эрса мундоғ уятсиз қиздан алҳазар ўқушиб жўнайдирлар. Албатта ота-онанинг бунга қарши чоралари қарғиш ва ранжишдан нарига ўтолмайдир.

¹ Ўруслар Туркистонни босқунча қизлар 18–20 ёшка тўлмасдан эрга тега олмас эдилар. (муаллиф).

Оғаси Азимбекнинг Хушрўй устига кўтарган мушти ҳам «нега мени урасиз, мен фалонлик қилдимми?» деган ҳақлик сўз билан дармонсизланадир.

Шу воқиадан сўнг совчилар оёки узиладир. Хушрўй учун ҳеч ким оғиз солмай кўядир. Чунки бояғи совчилар бу фавқулудда муомалани кўринган биравга дoston қилиб ўқуйдирлар. Моҳира ойим таънага тил очадир: «Энди дунёдан эрсиз ўтасан, қизим!»

Лекин Хушрўй хануз пинагини бузмайдир: «Эр куриб кеткан эмасдир, хоҳласам эртагаёқ эрга тега оламан», дейдир.

Ўртадан бир неча вақт ўтиб Азимбекнинг ўртоқларидан бўлган Нусратбек отлиғ бир бекникидан хотин устига совчилар келади. Моҳира ойим эридан фикр сўраш ўрнига қизига арз қилади ва Хушрўй мунга қолганда қулоқ қокмайдир. Бу розиликни эшитиб отаси ва оғаси жуда сўйинишадирлар. Зеро Нусратбек беклар ичида обрўликрок кишининг ўғли ва ҳозирги тутиб турган иши ҳам анча донғлик бўлади. Шунинг учун унинг хотинлиқ бўлиш камчилиги ҳам эътиборга олинмайдир. Фотиҳанинг иккинчи ҳафтаси тўй-никоҳлари бўлиб, Хушрўйнинг Нусратбек билан чодирда қилган биринчи муомаласидан тил бириктириб эрга теккани хотинларга маълум бўлади.

Хушрўй чодирдан чиқмасданоқ чой ташиб, хизмат қилиб юрган кундашига кесатук билан хужум бошлайди. Иккинчи ва учунчи кунларда тўппа-тўғри кундаш устига сапчийди. Ҳафта, ўн кун ўтмасдан эрини ўз томонига оғишдириб кундаши ёнига киргизмаёқ кўядир. Иккинчи ва учунчи ҳафталарда ўчоқбошини ўз кўлига олиб кундашини иккита ёш боласи билан томоқ важдан ҳам сиқа бошлайди. Нусратбек бўлса кўчага чиқганда беклик даъвосини қилиб, уйига кирганда Хушрўйбекка мутъэ. Бечора катта хотин

Хушрўйнинг доимий хужумига маҳкум қолиб, эридан лоақал иккита гўдаклари юзи учун бўлсин марҳамат кўрмай азобланадир. Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кундаштини бўғиб уриш одатини чиқарадир ва ўрим-ўрим кундаш сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайдир.

Тамом жонидан тўйган бечора кундаш учунчи ойға чидаб боролмай эридан талоқ сўрайдир. Ноилож Нусратбек ҳам унга жавоб беришка мажбур бўладир. Аламзада бечора икки гўдакни эрига ташлаб кетмакчи бўлганида Хушрўйдан очикчасига шу гапни эшитадир: «Итдан бўлган қурбонликқа ярамас! Болаларингдан умидингни узган бўлсанг, итбаччаларингни бу уйда қолдир!» Хушрўйнинг оғзидан чиққан бу таҳдид бечора онанинг юрагини уюштирадир. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу ишдан ҳам тоймаслигини аниқ билиб, йиғлай-йиғлай болаларини ўзи билан бирга олиб кетадир.

Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийдир. Мундан бошқа Нусратбек каби бир одамни ҳам ўз ишоратига қаратадир.

Энди етти-саккиз йил бор, ул ўз кайфича яшаб келади. Ҳар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма кайғу хасрати ана шу туғмасликда. Мундан икки йилча бурун эри Нусратбек: «Олти йилдан бери туғмайсан, кўрсатмаган товупинг қолмади. Энди нима қиламиз?» деб кулган эди, Хушрўй эрининг мақсади нима эканини пайқаб: «Боласиз киши дунёда туролмайдирган бўлса, бироз захарни бошлаб сизга бераман, ундан кейин ўзим ейман!» деди. Шундан кейин Нусратбек мундоғ гапни иккинчи гапирмай қўйди. Дарҳақиқат, Хушрўйнинг бу сўзини ҳазил деб бўлмас эди.

15. ЭСИНИ КИРГИЗДИ

«Кундашлик уйда кунда жанжал» деганлар. Албатта буни айткучи киши ўйламасдан ва билмасдан айтмагандир. Жилла, ҳар куни жанжал бўлмаганда ҳам ҳафтада, ўн кунда бир тўполон чиқмаса албатта кундашни кундаш, деб бўлмас. Нега десангиз, бизнинг баъзи бир кундашсиз, чиқитсиз оилаларда ҳам икки, уч кунда товоқ-қошиқ синиб, тоғора янгиланганини ҳар қайсимиз биламиз, бас, энди кундашлик оилаларимизга келганда-чи, албатта юқоридаги – «кундашлик уйда кунда жанжал» мақолини тўғрига, чинга чиқармасдан чора йўқ.

Мен – ёзғучи, «Ўткан кунлар» ҳикояларини отам марҳумдан неча қайталаб эшитсам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирар эди. Бу кун мен шу «Ўткан кунлар»ни қаламга олганимда ҳам ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишка мажбур бўлдим. Дарҳақиқат, ўз орамизда кундаш жанжалини ким билмасин? Арзимаган гап устида дунё бузган кундаш тўполонлари кимнинг қулоғига ёқсин? Ўқуғучининг қимматлик вақтини аяганимдек, қаламни ҳам бу ғиди-бидидан озод қилишни мувофиқ кўрдим. Мени кечирсинлар.

Зайнаб хафалиги ошқан кезларда қариндошуруғлариникига юриб чигилини эшар эди. Уч-тўрт ойнинг ичида икки мартаба эгачиси Хушрўйникида ҳам меҳмон бўлиб кетди. Аммо ҳозиргиси учунчи мартаба келиши эди.

– Нучук худо ярлақади! – деб Хушрўй синглисини қаршилади. Сунбула¹ ойнинг мўтадил ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.

– Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчмисан, эринг эсон-омон юриптими?

¹ С у н б у л а – 22-август – 21-сентябр.

– Куриб кетсин, – деди Зайнаб ва кўзига ёш олди.
Хушрўй ачиниш ўрнига кулди.

– Кел, айвонга чик, – деди, – оймникида эдингми?

– Йўк.

– Уйингдан келдингми?

– Ҳа.

Хушрўй синглисини ўтқазиб чўрисига чой буюрди. Фотиҳадан кейин «поччам эсон, омонмилар?» деб сўрағучи синглисига:

– Поччанг ўлсин! – деди аччиғланиб Хушрўй, – Нажмиддинбек деганнинг даласига кеткан эди. Тўрт кундан бери дов-у дараксиз, ўлдими, қолдими – билмайман.

Зайнаб уч-тўрт ойнинг ичида киши танимаслик ҳолга тушкан эди. Илгариги тўлалиғининг ярмисини йўқотқанидек тусига қаримсиқлик кирган, кўз ҳаракатида ҳам бир бэсаранжомлик зоҳир ва буларнинг устига ҳар қачон унда кўрилган «оғирлик» ўрнига асабийликка яқин бир вазият ўлтурғандек эди. Зайнаб эгачисининг ҳалиги гапига ризосизлик билдирди:

– Ношукур экансиз, опа, – деди, – поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга маним кунимни солса нима қилар эдингиз?

– Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди, – деб кулди Хушрўй, – менга қолса ҳар ким ўз нафсига яхшилик ёки ёмонликни ўзи ҳозирлайдир...

– Тавба денг, опа.

– Мен шу чоқғача, – деди Хушрўй, – бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...

– Катта гапирманг.

– Катта гапирсам ва гапирмасам, – деди Хушрўй, – маним феълим ҳар кимга маълум ва ҳаммадан ҳам сенга очик... Қўйчи бу гапларни, ўзинг тинчмисан?

– Тинчлигим курсин...

– Айтсанг, айтмасанг, – деди опаси, – албатта тинчлигинг қуриған.

– Куритған курсин...

– Сенинг тинчлигингни ҳеч ким қуритған эмас, Зайнаб! Ҳамма жабрни ўзинг-ўзингга қилаяпсан!

– Ҳамиша шу гапни айтиб қолғансиз, – деб ўпкалади Зайнаб, – дунёда ким ўзига жабрни хоҳлайдир?

– Сен ва сенга ўхшағанлар.

– Худо урар...

– Айтсанг, айтмасанг худо уриб қўйипти.

– Шундай кунларга мен қолай дедимми?

– Дегансан!

Зайнаб опасининг истехзолик юзига қаради ва унинг нима демакчи бўлганига тушунолмади:

– Деган бўлсам айтинг...

– Сен маним қандай қилиб эрга текканимни биласанми?

– Биламан...

– Билсанг билганингча тур, – деди Хушрўй, – энди келайликсенинг эрга тегишингга: албатта тона олмассан, сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолигинг йўқ эди, эҳтимолки ихтиёр нима, орзу нима ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлғандир – бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангинг кўлида, бошқача айтканда уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қаерга жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг, уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёққан билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурк этмадинг, истикболинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат

ғалвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни хар тарафка ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча-битта: сенинг учун хар кун бир ўлим ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш.

Хушрўйнинг раҳмсиз муҳокамасидан оқған бу ҳақиқатлар Зайнабни йиғлатди.

– Мен шундай бўлар, деб ўйламаған эдим...

– Сен ўйлашни билармидинг? – деб кулди Хушрўй.

– Бирав ўлай деса, сиз куласиз!

– Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлаганда, маним кулгим қистайдир.

– Маним ўрнимда бўлсангиз, сиз ҳам йиғидан бош кўтармас эдингиз...

– Сенинг ерингда бўлсам биласанми нима қилар эдим, Зайнаб, – деди Хушрўй, – дунёсини ост-уст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи заҳар билан қўшиб ташлар эдим.

Зайнаб кейинги гап билан эгачисининг юзига кўтарилиб қаради ва Хушрўйнинг юзида золимона бир истехзо кўрди.

– Яхши, – деди Зайнаб бир хил синиқ товушда, – ҳамма дўстларингиз сизга душман бўлсин, уч йилдан бери сизнинг сўзингизни айтиб ёнингизда келган қайин онангиз ҳам душманингиз ёниға ўтсин: ҳатто сизни туқған ота-онангиз ҳам «сабр қил, болам!» деб курук сўз айтиб ўлтурсинлар... Бас, шу ҳолатда сиз йиғламай нима қилар эдингиз?

Хушрўй пинагини бузмай яна кулди:

– Душман ўзи нима деган сўз? – деди, – мен сенга боя ҳам айтдим: кишининг дунёда дўсти йўқ, магар нафсига ўзи дўст; кишининг дунёда душмани йўқ, магар нафсига ўзи душман! Масалан сен ўзинг: отангға, онангға дўстим, деб ишондинг, аммо улардан

нима яхшилиқ кўрдинг? Бу кун уларнинг «сабр қил, болам!» деб берган кенгашлари сенинг ярангга малҳам бўларми? Албатта, бўлмас. Бошдаёқ эринг сенга қармай қўйди. Аммо сен қайин онангнинг ваъдасига ва тағин алланарсаларига ишондинг... Ўзинг ўйла, болани она туғадир, лекин унга муҳаббатни ҳам она туғиб берадими? Албатта бу мумкин эмас. Сен бечора шунга ҳам ишондинг. Энди гап нима? Отанг сенга сабр едирадир, қайин онанг бўлса кундашинг дуосида...сен бўлсанг йиғи кучоғида...

– Сиздан ўзимни чақдирғали келган эмасман! – деди йиғлаган кўйи Зайнаб, – Ўз уйимда ҳам тегмай чақадирган газандаларим бор... Сиз ҳам маним куйган жонимга ўт ёқманг-да, агар кўлингиздан келса, бу ўртанган синглингизни тинчитинг.

– Сен ҳеч тинчий олмайсан...

– Ҳар нарсага ақлингиз етади... Лоақал бу бахтсиз синглингиз учун биргина бош оғритсангиз-чи... Устимга шу бало келгандан бери эшигингизга неча қайта келиб куруқ қайтдим, эндигина сиз ҳам...

Хушрўй биров Зайнабнинг юзига қараб тургандан кейин:

– Маним кенгашимга юрасанми? – деб сўради.

– Жўялик бўлса нега юрмай.

– Юрсанг, – деди Хушрўй, – чик эрингдан.

Зайнаб ўкраб юборди:

– Ўзим ҳам шундоғ деярсиз, деб турган эдим...

Хушрўй:

– Негаки сенинг дардингнинг давоси, менга қолса фақат шу.

– Қандай қилиб чиқай, ахир...

– Эрдан чиққанлар қандай қилса, сен ҳам шундай қиласан!

Зайнаб жавоб бермади. Чўри хотин ўртага дастурхон ёзиб чой келтирди, Хушрўй хизматчини ўчоқбоши юмишларига буюриб чойни ўзи куйди.

– Дастурхонга қара, Зайнаб!
– Иштихом бўғилди...
– Маним айтканимни қилсанг иштихонг ҳам очиладир.

– Эрим... эримни кўзим қандай қийсин.

– Жавоб сўрасанг, – деди кулиб Хушрўй, – сени талок қилиш учун эрингнинг кўзи қиядимми?

– Билмайман...

– Албатта яхши биласан, қияди! Аммо сен аҳмоқсан, кўрпангга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!

– Этагингни қоқиб кетабер, дейсизми?

– Чунки шундан бошқа чоранг йўқ!

– Сен ҳасратда ўл, кундашинг яйраб-яшнасин, шуми мақсадингиз?

– Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундашинг яйрамайдимми?

– Тузик, – деди Зайнаб, – лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўкитиб ўн қаратаман.

Хушрўй кулди:

– Бундан нима чиқади?

– Ишқилиб келгиндини тинчитмайман.

– Сен тинчитмасанг, – деди Хушрўй, – бошқалар сени тинчитар...

– У нима деганингиз?

– Яъни роҳатини бузавэрсанг, эринг сени қўяр?..

Зайнаб бу ҳақиқат олдида ўйланиб қолди. Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан синглисига қараб кулимсирар эди. Бу кулимсираш ораси «қўлингдан нима келади?» дегандек бўлар эди. Зайнабнинг туси шу чоқғача кўрилмаган равишда ўзгариб кетди. Негадир тинмай оқиб турган кўз ёшиси ҳам қуриди ва товшида ҳам ҳануз эшитилмаган кескин бир оҳанг бор эди:

– Эсимни киритдингиз, опа, – деди, – раҳмат сизга.

– Раҳматингни менга айтма, – деди Хушрўй, – ишонсанг юрагингга айтарсан...

16. ОЙ-КУНИ ЯҚИН ЭДИ

Кумушнинг ой-куни яқин эди. Набиралик бўладирган Ўзбек ойимнинг иши бошидан ошқан, Кумушнинг ойи туғмасданоқ ул бешик ясатиш билан машғул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотин айтиладир ва кимлар? Мана шунингдек масалалар билан Ўзбек ойимнинг мияси жуда шишкан эди. Кумушда кўрилган баъзи нишоналарга биноан набирасининг ўғул бўлишида шубҳа қилмас – «ўғул туғасан, Кумуш, мен ҳам Отабекни сенга ўхшаш енгил кўтарган эдим», дер эди. Кумушни хизматдан бўшатилиб баъзи ўчоқ-боши юмишларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлаб бор.

Ўзбек ойим набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин уста Алим фожиъасини хотирлар эди. Юсуфбек хожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювган, кўб вақтини меҳмонхонада «Қуръон» ва «Далойил¹» ўқуб кечирар, кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, иккала келинни ўз олдиға чақиртириб, уларни қатор ўтқазар эди. Аввало Кумушдан ўпка қилиб: «Ойим, ҳар нима сиз каттасиз, Зайнаб ёш, каттадан-кичикка шафқат лозим, мундоғ яхши эмас!» ва Зайнабқа қа-раб: «Болам Зайнаб отин! Сиздан ҳали ёшлик ғурури кетмаган, лекин маним болам бўлганлигингизни сиз ҳам унутманг!» дер ва шунинг сингари юмшоқ гаплардан кейин иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом бердирар – «ана, шундоғ

¹ Далойил – диний китобнинг номи.

бўлсин, опок кизларим!» деб кетишка рухсат берар эди. Улар кеткандан кейин, албатта Ўзбек ойим эри ёнига кирар, хожи бўлса хотинига сизсираб: «Сиз икки келин ушлашни билмабсиз, Зайнабка жабр қилган кўринасиз, айниқса Зайнабнинг кўнглига қарашингиз керак, Отабекка ҳам насихатингиз лозим!» дер эди. Ўзбек ойим шундай кезларда Кумушнинг ёнини олиб «Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида...» дея бошласа, хожи унинг оғзини аранг тўхтатур: «Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим. Зайнаб сиз билан маним орзу ҳавасимиз эмасмиди?» Аммо набира масаласидаги Ўзбек ойимнинг баъзи бир қуюшқондан ташқари ҳаракатларини ҳам босқучи яна хожи эди: «Зайнаб бор, Зайнабни унутдингизми. Ўз келинингиз Зайнабни!»

Мундан ўн беш кунча илгари Кумуш онасига бир хат ёзган эдиким, аҳамиятига кўра биз бу ўринда кўчирамиз:

«Онажон, қуявингизнинг ёзганларидан ташқари мен сизга шу билан олтинчи хат ёздим. Аммо сиздан учта ва дадамдан иккита хат олдим. Айниқса дадамнинг кейинги хатидаги қора хабар билан дори дунё¹ кўзимга торайди. Ўлим ҳақ, аммо бэчора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўб ҳасрат чекдим. Айниқса мусофирчилигим ёмон асар қилди. Кўз ёшларим билан юзимни ювдим. Бу кун бешинчи кундан бери раҳматлик бувим арвоҳига атаб қуръон бошладим, хатим қилиб бағишлайман. Худо гариқи раҳмат қилсин, сизга сабр берсин. Энди мусофир қизингизнинг бахтига сиз ўлманг, омин.

Баъда маълум бўлсинки, алҳамдулиллоҳ қуявингиз ва қудаларингиз саломатдирлар ва уларнинг сояларида мен қизингиз ҳам ўйнаб-кулиб юрибман. Сизни ва

¹ Дори дунё – дунё ишлари.

отамни жуда согиндим, агарда огир оёқ бўлмасам эди, қиш бўлишига қарамасдан Маргилонга жўнар эдим. Қудангиз – қайин онамнинг сўзига қараганда, келаси ойга кўзим ёрир эмиш. Қудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир, ўн беш кундан бери қўлимни совуқ сувга ҳам урдирмай қўйди. Ўзи гўёки тўйга ҳозирлангандек бешик ясаб, сарпа тикиб юрийдир... Маним бўлса нима учундир юрагимда бир қўрқув бор... Ўткан хатларимда кундашим билан миросамиз келишмай турганини кулгулук тарзида ёзган эдим. Нафсиламрда эрса, орамиз жуда бузилган, мен ҳам ўшал вақтларда чин кундашлик тўнини кийган эдим. Зайнабнинг битмас хусумати эса голибо¹ маним икки қатлигим ошкор бўлган кундан бошланди. Сизнинг бошингиздан кундашлик савдоси ўтмаган бўлса ҳам тушунсангиз керак: биз икав агар қўйиб берсалар гўё бир-биримизни еб-ичмакчи эдик... У кунлардаги ҳолимдан ўзимга энди ҳисоб беришга ҳам уяламан... Яхшики, бизнинг можаролардан қайин отам жуда сийрак хабардор бўлди. Шундоғ ҳам бўлса бу жанжаллар гоҳо унинг қулогига етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдига чақирилиб насиҳатини эшитар ва лекин яна ёмонлигимиздан қолмас эдик. Сиз ранжисангиз ҳам айтай: қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман. Бу яхши кўришим куявингизнинг дадаси бўлгани учун эмас, балки унинг нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймосини, ойим деб хитоб қилгандаги мулойим, беозор ва муассир² сўзини яхши кўраман. Ул насиҳат учун огиз очса вужудим эриб кеткандек ва бир турлук ухлаб ҳузурлангандек. Қисқаси, Зайнаб билан жанжаллашишнинг ўзи бир ҳузур ва жанжалдан бўшалгач, қайин отамнинг қаршисига ўлтуриб насиҳат эшитиш

¹ Голибо – шекилли.

² Муассир – таъсирли.

ундан ҳам яхши ҳузур... Сиз маним телба сўзларимдан аччиғланманг. Агар бу гапимнинг тўғрилигини билмакчи бўлсангиз, Тошканд келингиз-да, қайин отамнинг насиҳатини ўз қулогингиз билан эшитинг-да, ундан кейин сўзимга қиймат беринг.

Шу йўсуи Зайнаб билан уятсизча кўб олишдиқ, бу ит-мушукликдан биз зерикмасак-да, куявингизнинг жонидан тўйдираёздиқ. Мундан бир мунча илгари ул биз икки кундашнинг юзимизга: «Агар шу ҳолда давом этаберсаларинг икавларингга ҳам баробар жавоб бериб қутиламан!» деди. Унинг бу таҳдиди иккимизга эмас, балки биттамызгагина хос эди. Мен бу таҳдиддан албатта кўрқмадим, аммо «Зайнаб тушуниб қолмаса яхши эди», деб кўрқдим. Дарвоқе натижа мен кўрққанча бўлди. Зайнаб бу таҳдиддан сўнг онасининг уйига аразлаганнамо кетиб қолди. Улардан ҳам яхшигина дакки еган бўлса керак, бир неча кундан сўнг ёвошқина бўлиб қайтиб келди. Энди шу воқиъага икки ой чамаси вақт ўтди ва лекин орамиздан жанжал чиқмади. Мен жўрттага баъзи гапларни тескариликка олиб кўрсам ҳам ул чурқ этмайдир. Унинг бу ҳоли эрса маним учун яхши эмас, ул яна кўб вақт бизнинг орамизда тикан бўлмоқчи...

Келаси ойдан жуда юрагим уюшадир... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... Ойиша бувим марҳум бўлмаганда шу ой ичи ўзингиз Тошкандга етиб келар эдингиз. Аза ҳамма вақт тотилади десангиз, қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши. Дадамга маним арзимни айтсангиз, албатта қайтармас. Мендан дадамга бэхад салом. Келаси ойдан кўрқаман... Кўришолмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёр-у дўстлар ҳам. Кумуш ёздим. Тошканд, 1269-йил 1-қавс¹ ойда».

¹Қавс – 22-ноябр – 21-декабр.

Кумуш ўз хатида ёзганидек, дарҳақиқат, Зайнаб шу кейинги кунларда ёвошка тортқан, ўн оғизга бир оғиз сўз қайтармас, тинчкина, мулойимгина, яъни мундан бир йил бурунғича эди. Қайин она тарафидан «Опангнинг кўзи ёрир вақти етди, ўчокбоши ишларингни энди ўз қўлингга ол!» деб қилинган таклифни мамнуният билан қабул этиб, ҳатто Ойбодок онани ҳам ўчокбоши юмишидан халос эта ёзган, унга фақат ҳавли супуриш, уй йиғиш ва шунга ўхшаш майда ишларнигина қолдирган эди. Зайнабдаги бу ўзгариш фақат ҳалиги тараф билангина қолмай, эри тўғрисида ҳам шундоғ эди. Отабек ўз ёнига кирса – кирдингми дэмас ва кирмаса – кирмадинг демас эди. Эрининг баъзи бир самимияти қоронғуроқ муомалаларига қарши Зайнаб ҳам муҳмалрак қилиб кулиб қўяр эди.

* * *

Ой туғиб, мўлжал якин етди. Марғилондан ҳам Офтоб ойимнинг йўлга чиқиш хабари келди. Лекин Кумушда маълум оғриқ бошланган эди. Оғриқнинг биринчи кунни Кумуш ҳеч кимга сездирмай юрди. Аммо иккинчи кун буни бошлаб Отабек, ундан кейин Ўзбек ойим сезди. Отабек маълум ҳавф остида бу сирдан кишига оғиз очиш учун ўзида мажол топмаса ҳам, Ўзбек ойим даррав Ҳасаналини мундан олти ой илгари белгуланиб қўйилган доя хотинга югуртирди.

Доя келгандан сўнг ичкари ҳавли эркак зотидан тозаланди. Кумушни ўқтин-ўқтин оғриқ ушламакда, доя хотин ва Ўзбек ойим унга ўзлари билган удимлар билан ёрдамлашмоқда эдилар. Кечка томон дард жуда кучайиб кетди, ўқтин-ўқтин дам-бадамга алишинди.

Ташқарида Отабек йўқ эди. Ҳасанали дарбоза билан меҳмонхона орасида қўлини-қўлига ишқаб юриниб

турар ва қайта-қайта ахтахонаға кириб тўриқ йўрғанинг у ер, бу ерини супирар эди. Ҳожи бўлса хурсанд ва хафалиги номаълум бир қиёфатда «Далойил» ўқур эди, хар беш дақиқада ичкари томонға кулоқ солиб тўхтар, гоҳо даричадан Ҳасаналини чақириб «тинчликми» деб сўрар эди.

Улар масжиддан шомни ўқуб киргач, ичкаридан Ойбодок кечлик олиб чикди. Ундан на Ҳасанали ва на ҳожи оғиз очиб ҳол сўрамадилар. Таом устида Отабекнинг йўқлиғи ҳам ҳис этилмади. Сўзлашмасдангина лагандан бир мунча чўқиған бўлдилар-да, кўл артишдилар.

– Хуфтан айтилдими? – деб сўради ҳожи.

– Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар, – деди Ҳасанали. Шу вақт ичкаридан хотинларнинг фавкуллода қий-чув товушлари эшитилиб, иккисининг ҳам кулоқлари тиккайди ва кўрка-писа бир-бирларига қарашдилар. Қий-чув орасидан заиф йиғи товши ҳам келиб қўйди... Иккиси бир мунча кулимсираб олдилар, лекин шундоғ бўлса ҳам яна чурқ этиб оғиз очмадилар. Орадан кўб фурсат ўтмади, ичкаридан Ойбодок югуриб чикди ва даричадан туриб «сўйинчи!» деди. Ҳожи ёнчиғини кавлай бериб «алҳамдулиллоҳ» деб қўйди. Ҳасанали ҳам илжайиб ёнчиқ кавлашка тутинди ва:

– Ўғулми, холва? – деб сўради хотинидан.

– Ўғул!

– Баракалла.

Ҳожи кулимсираб кўлидағи уч-тўртта оқ танга билан битта тиллани Ойбодокқа узатди – «Тангаларни ўзинг ол, тиллани доячага бер!» деди. Ҳасанали сўйинчисини топширғандан сўнг дуоға кўл очди: «Оллоҳ таоло умри билан берган бўлсин». Шундан кейин хотиржамъ бўлған холда хуфтанга кетдилар.

Отабек меҳмонхонага яқинлашиши билан чакалоқ йиғисини эшитиб ихтиёрсиз ичкари хавлиға томон

бурилди ва йўлакда онасиға йўлиқди. Қоронғу бўлса ҳам Ўзбек ойимнинг тусидаги шодлиқ белгулари очик кўриниб турар эди:

– Ўғул муборак бўлсун, болам!

– Ўзи тетикми?

– Тетик!

– Олдиға кирайми?

– Йўқ, – деди Ўзбек ойим, – чиллалик уйга кечаси кўчадан келиб кириш яхши эмас... Ичкари кирсанг тўғри Зайнабнинг олдиға бор. Даданг шундами?

– Ўзи?..

– Ўзи яхши, хотиржам бўл, – деди Ўзбек ойим, орқасиға қайтди. Отабек кетига бурилиб ташқари йўлакдан киргучи дадаси билан Ҳасанали шарпасини олди ва ўйланиб тўхтади. Айникса ҳозирги пайтда дадаси билан тўкнашиш унинг учун бироз ўнгғайсизрок туюлган эди.

Шу йўсун бир мунча вақт йўлакда туриб, сўнгра ичкарига томон юрди. Зайнабнинг уйига ўтар экан, бир неча қайта Кумуш ётқан уй тарафка қараб олди.

– Ўғул муборак бўлсин!

Зайнаб эрини шу сўз билан кулиб қаршилади, Отабек ҳам кулимсираб «кутлуғ бўлсин!» деб қўйди. Ўлтургандан кейин Зайнаб ўзича кулинди:

– Ҳалиги... – деди. «Ҳалиги» дан кейин айтадирган жумласини унутиб қўйдими ёки ўйлаб қолдими, нима бўлса ҳам айталмади. Отабек унинг оғзини кулимсираган ҳолда бироз кутиб «хўш, халиги...?» деб сўради.

– Ҳалиги...

– Уёғи?

– Оти курсин... ҳа, айткандек, ошингизни ейсизми?

– Ейман.

– Совиб қолмаган бўлса – шу.

Отабек эртадан бери ҳеч нарса емаб эди.

– Қандоғ бўлса ҳам, – деди.

Ҳозир Зайнабнинг чехраси очикроқ кўринса ҳам, аммо бу очик чехранинг замирида уни жиддийроқ машғул қилган яна бир гап бордек, яъни кўринишдан шошқанлик ва ё шунинг сингари бир ҳол унинг шу очик чехраси остига яширинғандек эди. Зайнабнинг ўн беш дақиқалиқ муомаласида Отабек юқориғи каби «эсдан чикариш» ҳолатига бир неча қайта учради ва охирда сўрамоққа мажбур бўлди:

– Нега ҳолингиз паришон?

Зайнаб кулди:

– Нега паришон бўлсин.

– Маним кўзимга паришон кўринасиз.

– Тўғри, – деди Зайнаб, – кўрқдим...

– Нимадан кўрқдингиз?

– Туғишдан...

– Қийналдими?

– Қийналиш ҳам гапми, – деди Зайнаб, – Ўз кўзингиз билан кўрмаганингиз учун ишонмайсиз.

– Ойим мундоғ демаган эди-ку?

– Сиздан яширғанлар.

Отабекнинг юраги жуда уюшиб кетди. Ҳатто кундашини паришони хотир қилган бу гап Отабекка қандоғ таъсир қилиши кўб тафсилга муҳтож эмас. Бу тўғрида Зайнабка яна савол ташлаб тафсилот олишдан кўрқди, ҳам узоқ ўлтуролмади. Чойини наридан-бери ичиб, ўрунини тўшатиб ётди. Зайнаб шамъни ўчирди. Ҳали ётмоққа вақт эрта эди – Зайнаб Кумушлик уйга – хотинлар олдиға чиқиб кетди.

Отабек ухлаш учун ётқан бўлса ҳам ҳалиги гап уни кўз юмдирмай қўйди, ўнг, сўл, чалқанча ётиб боқар эди. Лекин Зайнабнинг «қийналиш ҳам гапми?» жумласи қулоғи остидан кетмас эди... Кумушнинг

уйдан кети узилмай келиб турған хотинларнинг
ғўнғир-ғўнғири ҳам унинг уйқусига халал берар ва
ора-чора гўдакнинг йиғлаган товши ҳам эшитилар
эди. Бу маъсум товушқа қарши унда бир хил якинлик
– оталиқ ҳисси кўзгалғандек бўлса ҳам, аммо бошқа
қора хаёллар ичида тез йўқолур эди. Шу йўсун ивир-
живир, аччиғ ва чучук ҳолат ичида ухлаб кетди. Бир-
икки кун миёнасидаги кечинмалар турлик ранг билан
унинг уйқулик димоғида акслана бошладилар... Чўчиб
уйғонди... Ёнида Кумуш... Зайнаб йўқ эди. Уйқулик
кўзи билан нариги уйга кулоқ солди, ҳануз бояғи
товушни эшитди ва ўнг ёнини босиб кўрпага бурканди,
мундан кейин тинч ухлаб кетди...

Туш кўрар эди: «Чаманда гуллар очилган эмиш...
Бу гулшан унинг ўзиники эмиш... Ул ранго-ранг
чечаклардан кўзини ололмас эмиш. Теваракка келган
ёвдан хавф бор эмиш... Ханжарини ушлаб ёвга
қарши чикқан эмиш... Ёв қочқан эмиш... Ёв орасида
онаси ҳам бор, отаси ҳам кўринар эмиш... Қайтиб
чаманга кирса бир сигир гулни босиб, янчиб ўтлаб
юрған эмиш... Бу ҳолдан ўзини унутқан ва кўлидаги
ханжари билан сигирга югирган эмиш... Сигир эмас –
сарик сочлик албасти эмиш... Дармонсизланған ва
ханжари кўлидан тушқан эмиш... Дунёни қоронғулик
босқан эмиш...» Чўчиб уйғонди ва ўз ёнида ухлаб
ётқан Зайнабни кўрди. Ҳалиги босинқирашдан юраги
гуп-гуп урар ва вужудини тер босқан эди. Сэкингина
ўнг ёнига ағдарилиб ҳавли томонга қараб ётди. Унинг
ағдарилиши билан Зайнабнинг кўзи оҳиस्ताгина очилиб
яна ёпилди.

Вақт сахарга якин, теваракдаги хўрозлар кетма-кет
қичқирар эдилар. Якин орадаги обжувоз пойкўпининг
зарби ерни силкитиб-силкитиб тўлқин берар эди.
Нариги уйда ёниб ётқан шамъ нури дарича тирқишидан

милт-милт кўзга илинур, аммо шип эткан товуш эшитилмас эди. Ул қайтиб ухлаёлмади. Кумушнинг кечаги қийналиши тўғрисида хаёлланиб кетди. Субҳ азони айтилиб, секин-секин тонг ёриб борди, маҳалла масжидидан ҳам азон товши келгач, ул таҳорат олмоқ учун кўзгалди.

Кумушнинг ёнига кириш қулай бўлсин, деб но-ништани Зайнабнинг уйида қилди. Ўзбек ойим тарафидан кириш учун рухсат берилган эди. Чойдан кейин дояча Кумуш ёнидан бироз вақтга чиқиб турди. Тўрға Кумуш ётқизилган, унинг оёғ томонида Ўзбек ойим чақалокни кўтариб ўлтурган эди. Отабек кирганда ўзининг синиққан юзи, ичкарига ботинқираган кўзи билан Кумуш илжайиб унга қаради. Отабек тутилинқираб, «муборак бўлсин!» деди. Кумуш жавоб ўрнига уялиб юзини кўрпага яширди. Ўзбек ойим:

– Берганга куллик бўлсин, ўлтур, – деди.

Отабек Кумушнинг бош томониға ўлтурди. Ўзбек ойим фотиҳа ўкуди. Сўнгра чақалокни Отабекка яқинлашдириб, – тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, дадаси. – Отабек қизариб болаға қаради, Кумуш юзини яна кўрпага яшириб олди.

– Ўзингиз тузикмисиз?

– Шукур...

– Қийналибсиз, деб эшитдим...

– Туғмоқ ҳазилми сенга, – деди Ўзбек ойим.

Кумуш Отабекни ўзига имлади ва қулоғиға шивирлади: «сизнинг гуноҳингизга...»

– Хўрак қилдингизми?

Ўзбек ойим:

– Кечадан бери ичига иссиғ киргани йўқ. Зайнабка айтай сутлик атала қилиб берсин, – деди.

– Албатта! – деди Отабек ва онасиға бир тилла сўйинчи бергандан сўнг хотиржамълик билан уйдан чиқди.

Тушликдан кейин Отабек меҳмонхонада китоб мутолаа килур, даҳлизда Ҳасанали узилган от асбобларини улаб тикар, Ҳожи масжидгами, бошқагами кеткан эди. Шу вақт ичкаридан Ойбодоқ чиқиб Отабек ёнига келди:

– Бек, сиз уйга кириб чиқар эмишсиз, – деди.

Отабек китобни белгулук қилиб ёпди:

– Тинчликми?

– Тинчлик... даррав кириг-чи!

Отабек Ойбодоқ билан кетма-кет ичкарига кирди. Зайнаб ранги ўчкан ҳолда Кумушнинг уйидан чиқиб келар эди.

– Нима гап? – деб ундан сўради Отабек.

– Билмадим, – деди, – опам кўнгиллари айнаб қусяптилар...

Отабек эшик ёнига келгандан сўнг уйдан бир неча хотин паранжи ёпиниб чиқдилар-да, ул уйга кирди. Ўзбек ойим жом ушлаған, Кумуш жомга ўқчиб қусар эди.

– Нима бўлди?

Кумуш жавоб бералмади.

– Билмадим... боятдан бери тўхтовсиз қусяпти, – деди Ўзбек ойим. Қусиб чарчаған Кумуш ҳолсизланиб бошини ёстикқа ташлади. Ўқчиб ёшланған кўзлари билан эрига қараб олди.

– Ёқмайдирған хўрак бергансиз.

– Ёқмайдирған ҳеч нарса егани йўқ, – деди онаси, – Ўша аталадан бошқа хўрак қилмади.

Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолғани ана токчада...

Ўзбек ойимнинг гапи тугамасдан Кумуш яна жомга интилди. Отабек унинг бошини тутди.

– Табиб айтдирайми?

– Айтдир. Маним ҳам кўнглимга шу келиб турган эди.

Отабек Кумушнинг қусуғи биткунча турди-да, сўнгра югуриб ташқариға чикди. Ҳасанали хануз бояғи ишда эди.

Ота, сиз югуриб табибга боринг-чи!

Ҳасанали ишини ташлади:

– Нима гап?

– Келинингиз боядан бери қусар эмиш.

Ҳасанали табибга югурди. Отабек қайтиб уйга кирди. Чақалокни Зайнаб кўтарган, Кумуш ҳамон қусмоқда... Кумуш ҳолсизланиб ўзини ёстиққа олди. Қовоқ остлари кўкарган, ёниға келган Отабекка ҳам карамоққа мажолсиз эди.

– Тузикмисиз?

– Кўнглим.

Отабекнинг ҳамма бадани титраб кетди, шундоғ бўлса ҳам ўзини қаттиғ ушлади:

– Қатиқ ичириб кўрдингизми? – деди онасиға.

– Йўқ.

– Қатиқ буюринг!

Ойбодок қатиқ келтиргунча Кумуш яна жомга интилди. Бир-икки ўқчиб қусқандан кейин, Отабекнинг кўлидағи сув билан оғзини чайди ва пиёладағи қатиқдан бир-икки хўплаб, ўзини ёстиққа ташлади. Ҳарорати кучлик, юрак уриши фавқулодда тез эди. Отабек унинг манглайини кўли билан босиб ушлаган эди, бироз тинчигандек бўлди. Ўзбек ойим бурчакда бола кўтариб ўлтурган Зайнабдан чақалокни олиб, уни жомни тўкиб келишка буюрди. Отабекни манглайида турган кўли қизиб кетиб, иккинчи кўлини алмашдиришға мажбур бўлди. Манглайида совуқлик ҳис этиб Кумуш кўзини очди.

– Кўнглингиз босилдими?

Кумуш жавоб ўрнида ёстиқдан кўзгалди. Жом йўқ эди. Отабек шошиб токчадағи хитойи норин товоқни

олди. Кумуш қусди. Бу гал кусук бояғи катик аралаш кўкимтил ва сарғимтил нарсалар эди. Оғзини чайғандан кейин Отабек қатикни таклиф қилган эди, ичмади ва ўзини ёстикқа отди...

Табиб келди хабарини эшитиб, Отабек жонланғандек бўлди. Уй эшигига жом кўтариб келган Зайнаб кейинига қайтди. Ўзбек ойим ҳам чақалокни кўтариб уйдан чиқди. Отабек табибнинг хурматиға туришни унутиб Кумушнинг манглайини босқанча ўлтурар эди. Табиб Отабекдан воқиъани сўраб билгандан сўнг Кумушнинг томирини кўриб лабини тишлаб қолди ва товоқдағи кусукни хидлаб қаради:

– Бу кун нима хўрак қилган экан?

– Атала.

– Ўша таомдан бироз қолғани бормикин?

– Бор! – деди Отабек ва боя онаси кўрсаткан жойдан косани олиб табиб қўлиға берди. Табиб косадан бармоғиға бир оз элашдириб ялади ва даррав туфлаб ташлади.

– Захар ичибти!

Отабек сапчиб кетди, туси кўркунч ҳолга кирган эди...

– Бекор гап!

Табиб Отабекнинг ҳозирги ҳолатидан даҳшатка келди...

– Мен ҳозир дафъи учун дору юбораман, – деди ва кўзғалди. Отабек ҳам унинг билан биргалашиб ўрнидан турди:

– Захарни ким беради?

Нима дейишка ҳам ҳайрон табиб:

– Ман... ман... Ўзингиз ўйлаб кўринг-чи... Ман даррав дору юборай, даррав ичиринг, тузикми? – деди.

– Билдим, билдим! – деди бечора Отабек. – Зайнаб, Зайнаб, Зайнаб... Жалаб! Юборинг, юборинг, даррав юборинг!

Табиб кетди, Отабек телбаларча югуриб Кумушнинг бошига келди, юзини очиб манглайини босди ва ўпди... Кумуш кўзини очиб куч билан сўл кўлини эрининг элкасига ташлади... Кўлида чақалоқ билан Ўзбек ойим кирди.

– Зайнабни чақир, Зайнабни!

Ўзбек ойим табиб сўзидан хабардор эди:

– Зайнаб! Зайнаб! Зайнаб югуриб уйга кирди. Туси мурдадек оқарган эди. Отабек Кумушни кўйиб ердаги аталани олди:

– Ич муни, ич жалаб!

Зайнаб орқага тисланди... Отабек косани унга отди... Зайнабнинг кийими атала билан беланди. Шунинг устига дахлиздан Юсуфбек ҳожи кўринди.

– Кет жалаб, кет! Талоксан, талок! «Талок» сўзини эшиткан Кумушнинг кўзи ярқ этиб очилиб, яна юмилди... Ҳожи воқибани табибдан эшиткан, шунинг учун ҳозирги фожиая сахнасидан ажабланиб турмади.

– Чик, Зайнаб, чик! – деди ул ҳам, – лаънат сендек хотинга!

Зайнаб четланиб уйдан чикди... Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар, Кумушнинг кўзи юмик, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз кўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

– Ойим... Ойим!.. – деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзғалмоқчи бўлди.

– Кўзғалманг, ойим... кўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёшини артиб, бошини силади:

– Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга кўзгалди, Отабек келиб кўлтиқлади, ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонға айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон окди... Қусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

– Ойи... дада... – сўнгра, – бегим, – деб ингранди...
Эрининг юзини юзига кўйди, уялғансумон кўзини юмди...

* * *

Эртаси кун дафн маросими бўлди. Жанозаға Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар иштирок қилди. Фақат мақтуланнинг энг яқинларигина бу тантанаға етиб келалмадилар.

Бечора она, бечора ота!..

Учунчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолини тасвир этиш мумкинми?!

Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб халқға ош берилди ва шу муносабат билан чақалокқа «Ёдгорбек» деб исм кўйилди.

Кумушнинг яқинларигина эмас, балки фожиъадан хабардор бўлган шаҳарнинг катта-кичиги Зайнабка бериладирган жазони эрта-кеч кутмакда эдилар. Бирок фожиъанинг ўнинчи кунларида Зайнабнинг жинни бўлиб, очик кўйи кўчада юрган хабари ва оғаси томонидан ушланиб кишанга солинган можароси эшитилди. Зайнабнинг жунуни қозилар ва табиблар тарафидан ҳам тасдиқ этилгач, унинг устидаги жазо кўтарилди. Дарҳақиқат, ақлдан озиб кўчаларда очик кезиш ва кишанга тушишнинг ўзи ҳам Зайнаб учун кичкина жазо ҳисобланмас эди.

Фожиъанинг йигирманчи кунда яна хатми қуръон қилиниб, бутун юртка ош берилгандан сўнг, бечора

болупаридан¹ айрилганлар Марғилонға қайтиш ҳаракатига тушдилар. Ёдгорбек ҳам Офтоб ойимнинг кучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди.

Энг кейинги видўлашиш куни етди. Отабек, кутидор ва Офтоб ойим (...) қабристонининг икки туп қуриган чинор ёғочи орасиға турғузилган янги хиштин сағана қаршисида тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидағи тошдан ўйиб ясалган лавҳа кўзга чақилиб турар эди:

*Ла илаҳа илла-оллоҳу Муҳаммаду-расулulloҳ
Ҳазихил маркадул мунавврату лил мазлуматил
маишҳудати ал-мағфурати.*

*Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғионий,
тарихи таваллуди 1248.*

Вафоти 1269-йил ҳижрий, жумод-ул-аввал.

Бу лавҳа бир дилпорадан ҳусн санамига ёдгордир.

*Бунда мадфун кундаш балосининг намоён бир
қурбонидир.*

Аё чарх, этдинг ортуқ жабр бунёд,

Кўзим ёшлиғ, тилимда қолди фарёд.

Ҳаётим лолазоридин аюрдинг,

Ёқиб жоним, кулим кўкка совурдинг.

Бечора она чидалмади, қабрни кучоғлаб уввос тортди. Отабек ҳам қабр ёниға тиз чўкиб, кўз ёшиси билан тупроқни лой қила берди... Кутидор лавҳа қаршисида эди. Лавҳани ўқуб чикгандан кейин ул ҳам пик-пик йиғлаб юборди. Ярим соат чамаси шул ҳолда қолдилар.

Қуръон ўқушға ҳеч кимда мажол йўқ эди.

¹ Болупар – қаноат.

Қаршидағи бинога Юсуфбек хожи тарафидан кўйилган қори буларнинг холига тушунди. Секин-секин қорихонадан чиқиб келди ва нарида ўлтуриб қуръон ўқуди. Офтоб ойимнинг ноласи босилса ҳам, лекин кўз ёшиси тийилмади. Бир улгина эмас, ановлар ҳам шу ҳолда эдилар. Фотиҳа тортилгандан сўнг қутидор ва Офтоб ойим қориға пул бердилар. Қори кеткандан кейин ҳар қайсилари ўзларини босиб алоҳида-алоҳида қуръон ўқуб бағишладилар, сўнгра охиста-охиста йўл олиб қабр билан видолашдилар. Гўё Кумуш «мендан рози бўлинг!..» деб онасиға хитоб қилар, Офтоб ойим орқасиға қарай-қарай йиғлаб келар эди...

Отабек уларни уйга қўйиб, қабр ёниға келди ва туни билан шунда қолди. Эрта билан Ҳасанали аравани кўшиб тайёрлаган, майда-чуйда аравага ташилар эди. Энг кейинда Офтоб ойим Кумушнинг кийимлари билан Ёдгорбекни кўтариб чиқди, кейинроқ Юсуфбек хожи билан қутидор кўриндилар. Қутидор видолашиб аравага чиқғанда кўча тарафдан Отабек кела берди, келиб отнинг жиловини ушлади ва от устига минган Ҳасаналиға – «тушинг отдан!» деди. Ҳасанали отдан тушди. Отабек ирғиб отқа минди ва қутидордан сўради:

– Отни ҳайдайми?

Қутидор билан хожи тушунишолмай бир-бирларига қарашдилар. Йўлакда турган Ўзбек ойим дарбозадан мўралаб қўйди. Қутидор индамагани учун Отабек ўзича отни ҳайдаб юборди.

– Хайр!

– Хўш!

Марғилонға жўнайдираган Ҳасанали гангиб кўчанинг ўртасидан хожиға қаради. Хожи йўлакдаги ойимға ер остидан кўз қирини ташлади... Отабек ортиға қарамасдан аравани ҳайдар эди...

Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошканд келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. На отаси ва на онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Алим билан бир ҳафта чамаси Тошкандда туриб энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тиб-тинч, узоғроқдан қуръон товши эшитилар эди. Икки туб чинор бутоқларида кўниб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, куйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомиъ каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига кўшилишиб оқар эди. Бирар соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди ва орқасидаги ярим яланғоч кўлагани кўриб бир неча қадам қабр томонга тисланди... Кўлага ялинган сумол унга яқин юриб келди...

– Ким бу?

– Мен Кумуш!..

Отабек товуш эгасини таниди. Бу мажнуна Зайнаб эди.

– Кет мундан!

– Мен Кумуш! – деди яна Зайнаб, аммо кетмай иложи қолмади. Зероки дунёдаги энг яқин кишиси унга «кет!» амрини берган эди. Зайнаб орқасига қарай-қарай Отабекдан узоқлашди. Отабек қайтиб унга қарамади, қабр ёнига тиз чўкди...

Эртаси кун Ўзбек ойим йиғлай-йиғлай Ёдгорбек учун тикдирган кийимларини ўғлига топширди. Отабек уста Алим билан бирга Марғилонга жўнади. Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади, бир неча қайта Ўзбек ойимнинг ўзи Марғилон бориб келди.

1277-йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек хожи Қаноатшодан бир хат олди.

Қаноатшо Авлиёотадан ёзар эди.

«Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг кўшунда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқунишмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қахрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз кўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек хожи хатми куръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди.

Б и т д и

ЎЗГУЧИДАН

Кейинги Маргилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғрисида сурштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлиқ йиллари миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғул қолибдир. Ўғулларидан биттаси бу кунда Маргилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фаргона босмачилари орасида экан. Бу кунда ном-у нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар.

МУНДАРИЖА

Биринчи бўлим

1. Отабек Юсуфбек хожи ўғли.....	6
2. Хон қизига лойиқ бир йигит.....	15
3. Бек ошиқ.....	25
4. Марғилон хавоси ёқмади.....	29
5. Киройи куявинг шундоғ бўлса!.....	33
6. Тошканд устида қонлик булутлар.....	41
7. Мажбурият.....	46
8. Қутлуғ бўлсин!.....	51
9. Қаршилаш.....	59
10. Тўй, қизлар мажлиси.....	64
11. Кутилмаган бахт.....	72
12. Чақимчилик.....	79
13. Қамок.....	84
14. Нажотистаб Тошкандга.....	96
15. Тошканд камалда.....	99
16. Азизбек.....	104
17. Юсуфбек хожи.....	109
18. Жар.....	114
19. Хукмнома.....	120
20. Истиқлол дарди.....	132
21. Инкилоб.....	136
22. «Бир ғариби бечора».....	143
23. Мусулмонкул.....	151
Узр.....	161

Иккинчи бўлим

1. Ота-она орзуси.....	164
2. Унутмайсизми?.....	175
3. Қовоқ девонанинг белбоғи.....	194
4. Жодигар ҳинди.....	199
5. Хиёнат.....	213
6. Иситма орасида.....	222
7. Қувланиш.....	233
8. Бахт ва бахтсизлик.....	244
9. Унутолмаса нима қилсин?.....	262
10. Бизда ким кўп йиғлайдир?.....	267
11. «Наво» куйи.....	274
12. Жонсўз бир хабар ва кўркунч бир кеч.....	280
13. Кулиб қарамаган бахт.....	285
14. Ракиб изидан.....	302
15. Душанба кун кечаси.....	316
16. Ўзни таниниш.....	322
17. Хайрихоҳ котил.....	329

Учинчи бўлим

1. Муслмонқулиштибдодига хотима.....	346
2. Қоронғи кунлар.....	362
3. Қипчокқа қирғин.....	370
4. Ой этак билан ёпилмас.....	380
5. Мактуб.....	385
6. Ўзбек ойим – оғма, Зайнабнинг дарди.....	388
7. Қудаларни кутиб олиш.....	397
8. Зимнан адоват.....	403
9. Ҳожи этак силккан.....	410
10. Ҳасаналининг хийласи.....	413

11. Кумушнинг сўз ўюни.....	420
12. Кундаш – кундашдир.....	428
13. Эсон бўлсак кўришармиз.....	444
14. Хушрўйбиби ва Зайнаб.....	456
15. Эсини киргизди.....	462
16. Ой-куни яқин эди.....	468
Хотима.....	485
Ўзгучидан.....	487

Абадий-бадиий нашр

Абдулла Қодирий

ЎТКАН КУНЛАР

Ижодий гуруҳ:

Лазиз Тангриев (гуруҳ раҳбари), Илҳом Зойиров,
Минхожиддин Мирзо, Лукмон Бўрихон, Сирожиддин Рауф

Мухаррир *Абдукамол Абдужалилов*

Бадий муҳаррир *Шухрат Мирфаёзов*

Техник муҳаррир *Екатерина Корягина*

Мусахҳих *Фотима Ортиқова*

Компютерда саҳифаловчи *Бобур Тухтаров*

Нашр. лиц. АИ № 154. 14.08.2009

2016 йил 20 январда босишга рухсат этилди.

Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman гарнитураси.

Офсет босма. 24,57 шартли босма тобок. 21,9 нашр тобоғи. Адади 500 нусха. 104 рақамли буюртма.

Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа

ижодий уйида чоп этилди.

100128. Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефон: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29

Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz info@gglit.uz